

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

96. kötet

1998–1999

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

KOMLÓSY ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

CSÚCS SÁNDOR

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő

OSZKÓ BEATRIX

Készült az Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

96. kötet

Budapest, 1998–1999

LÁSZLÓ DEZSŐ

Typological Comparison of Root Structuring in Uralic and Early Indo-European

A tanulmány az uráli és az indo-európai alapnyelvre rekonstruált etimonok fonológiai szerkezetének több szempontú, rendszeres összevetését végzi el. Első lépésben a tőstruktúrák fölvázolása után a két alapnyelv fonémarendszerét tekintint át, előtérbe helyezve a két rendszer közötti különbségeket. Vizsgálja a hangsúly szerepét, különös tekintettel az uráli magánhangzó-harmóniára és az indo-európai ablaut kialakulásának feltételeire. Fölveti az uráli alapnyelv egy korábbi állapotában a mássalhangzók palatalizációjának lehetőségét. Ezután végzi el az etimonok szerkezeti elemzését. A tanulmány érveket hoz fel amellet, hogy az indo-európai és uráli szótagszerkezetek mindkét alapnyelvben hasonló általános tendenciákat követnek. Az utolsó részben a dolgozat összehasonlítja a tipológiai alapú elemzés és az elméleti igényű fonológiai elemzés egymáshoz való viszonyát.

This paper starts with an analysis of root structuring in Uralic and Indo-European which constitutes a basis for the examination of details (1). The consonants and vowels of roots are then compared in the two proto-languages (2, 3). The comparison of vowel systems focuses on the major differences. In Uralic, the fixed accent on the first vowel permits the reduction of unaccented vowels only which, however, raises the problem of vowel harmony. In Indo-European, free accent admits a reduction of vowels in various unaccented positions which is a condition for the formation of an ablaut system. Then the paper proceeds to the examination of a hypothesis which concerns a possible palatalization in early Uralic with consequences for the consonants and vowels of the roots (4). The last section treats some methodological issues of roots and syllables (5).

A comparison of typologically oriented areal linguistics requires a systematic characterization of both proto-languages, which implies the presentation of facts familiar to either Uralicists or Indo-Europeanists. Such a partial redundancy is necessary and inevitable.

1. Root Structuring

1.1. Root Structures in Uralic in Areal Perspective

In Uralic the following structures are reconstructed according to UEW with statistical data based on Fancsaly's study (1988: 41), of which only the Uralic etymons will be presented:

(1)	CVCV	224	= 51,9
(2)	CVCCV	148	= 34,3
(3)	VCV	33	= 7,6
(4)	VCCV	11	= 2,6
(5)	CV	10	= 2,3
(6)	V	3	= 0,7
(7)	VCVCV	0	= 0,0
(8)	CVCCV-CV	1	= 0,2
(9)	CVCCCV	1	= 0,2
(10)	CVCV-CV	1	= 0,2
		432	100

The structures with initial CV- constitute the absolute majority (89,1%), those with initial V- the minority (10,9%). The structures with (C)V + CV sequence: CVCV and VCV are dominant (59,5%), but the share of structures with consonant clustering: CVCCV, VCCV is significant (36,9%). In the statistics the root structures with a final, separate -CV element appear only in: (7) VCVCV, present only in Finno-Ugric, (8) CVCCV-CV, (10) CVCV-CV (1-1 examples) which are apparently late etymons. However, there are dozens of etymons with double forms, not counted, like *ip3* ~ *ip3-se* (or *ip3-še*) 'taste, smell' (UEW 83-84) or with a consonant cluster alternating with a simple consonant: *junča* ~ *juča* 'middle, center' (UEW 105), therefore, we should examine the problem of internal consonant clusters.

1.2. Consonant Clusters in Proto-Uralic

The majority of roots of Uralic etymons had no consonant clusters. The typical $C_1V_1C_2V$ root with an obstruent for C_1 and a resonant for C_2 is characteristic of a number of languages as the general or typical means of root structuring (see later). In structures with $C_1V_1C_2C_3V_2$, the C_1VC_2 part has the same characteristics as C_1VC_2V and in C_3 the obstruents are even more frequent than in C_1 position. It is apparent that a cycle is finished with - C_2 and a new one starts with C_3V (the question is examined in detail in Dezső 1998, and some data will be examined later in the analysis of root consonants). The complex problem of Uralic and Finno-Ugric phonotactics is treated in Bakró-

Nagy's book (1992) which also examines the question of syllabic structure (ib. 133–158).

My lists of Uralic and Finno-Ugric roots of UEW compiled for different research objectives cover 90% of all etymons and contain variants which cannot be revealed by statistical data. The primary and secondary forms of Uralic etymons show variations relevant to our topic. In the first kind of variation there is a CVCV root which can be extended with a CV element in different ways:

$(C_1)VC_2V \sim (C_1)VC_2V-C_3V$: *ip3* ~ *ip3-se* 'taste' (UEW 83–84)

$C_1VC_2V-(C_3V)$: *kiñe(-l3)* 'tears' (UEW 159),

saj3(-k3) 'ski; to ski' (UEW 429)

The structures $C_1VC_2V-C_3V$ and $C_1VC_2C_3V$ or those of C_1VC_2 and $C_1VC_2C_3V$ can alternate:

piwtä (*piwe-tä*) 'to follow the spoor of a wild animal' (UEW 387)

šäl3- (*šälk3-*) 'to get in or on smth' (UEW 434–5)

par3 (*parwa*) 'heap, group' (UEW 356–7)

I add an example in which a C_1V root is extended to C_1V-C_2V :

nu-m3 'upper part; heaven; god' (UEW 308–9)

The alternation *šäl3-* (*šälk3-*) shows uncertainty in reconstruction of the etymon.

These examples show that the formation of CVCCV structures from CVCV was still an active process in the period which can be reached by lexical reconstruction. Some variants, however, can reflect only the uncertainty of etymologies.

Décsey (1990: 35) examined the list of etymons with consonant clusters and found that: „A certain number of these words came into being from an earlier trisyllabic sequence (CV+CCV)+CV so that the vowel of the second syllable was eliminated. The original third syllable may have been a derivative suffix. In any case, the syllable type CVC is a fascinating non-Uralic formula ... among the 129 words with CVC we find a disproportionally high number of uncertain etymologies and apparent affect words”. Thus, the problem of medial consonant clusters requires further study.

For the proto-languages of Central Eurasia, the consonant clusters were not typical. Nikolajeva (1988: 124–7) compared the parallels in Uralic and Yukagir proto-languages and established, as a rule, that in PYuk „the PU consonant clusters have not been preserved” and PYuk had CVC where PU had etymons with consonant clusters CVCCV, except nasals with homorganic obstruents and two cases with *k + š* and *k + č* (U *ñukše* and *pokčä*). Baskakov (1979: 138–87) studied root formation in Turkic, comparing it with Mongol. According to the reconstruction based on the dictionary of Ancient Turkic, the statistical data of Proto-Turkic roots show the dominance of CVC structures: 91.4% (with possible loss of first consonant) and only 5.6% of etymons had the structure CVCC (or (C)VCC), where the last consonants can be derived from suffixes of -VC structure. In Proto-Dravidian the typical root pattern was CVC with short or long vowel

(with alternation CV:C ~ CVC+V; the possible final clusters are typically composed of a nasal and a homorganic occlusive (Krishnamurti 1972: 237–8).

According to Décsy (1990: 35) „CV is the most archaic and most universal syllabic structure”. Early Uralic roots CVCV and CVCV+CV represent an archaic structuring. In Proto-Turkic the typical CVC root can be followed by a formative of -VC structure or by a vowel, which is typical to Mongol (Baskakov 1979: 167–7). The major rule of Dravidian morphophonemics concerns the occurrence of vowels *i*, *u*, *a* after root final consonants (Krishnamurti 1972: 238, Zvelebil 1990: 14).

The UEW presents the parallels of Uralic etymons in Yukagir and Altaic which serve as examples and show concrete details. The items of UEW will be reduced to the minimum indispensable information.

a) The Uralic CVCCV structures correspond to the following structures in the Altaic group:

Altaic CVC:

*maksa 'liver'; Turk *baγ, Ma-Tung *pak- (UEW 264)

Altaic CVCVC:

**šil'ke* (*šül'ke*) 'salive, spittel; to spit' (FU); Mong *silükei*, *sülekei* (UEW 479–80)

Altaic CVC or CVCCV:

**woŋke/a* 'hollow, cave'; Alt. *goŋgi; Mong *oŋa; Ma-Tung *oŋgó* (UEW 583)

*sukse 'ski'; Ma-Tung **su.ksi* (UEW 450)

b) The Uralic CVCCV structures have the following parallels in Yukagir
Yukagir CVC-

*šajk3 'taste, smell; to taste, to smell'; Yuk. *coŋ*- (UEW 462–3)

Yukagir CVCC-

*šalk3 'pole, bar; tree trunk' (FU); Yuk *culgo*- (UEW 460–1)

c) The Uralic CVCCV and CVCV+CV etymon also have both Altaic and Yukagir parallels:

Altaic CVC-, Yuk CVCC-

*ňukše (*ňuk3-š3*) 'sable, marten' (FU ? U); Tung *ňeke*-, Yuk *noχšo* (UEW 326–7)

d) The Uralic CVCCV etymon has the parallel of CVCCV structure in late Indo-European:

muške (*moške*) 'to wash'; IE *mozge-, *mezge (UEW 289–90)

A nasal-affricate consonant cluster can alternate with a simple affricate in Uralic and Finno-Ugric. Such alternative roots correspond to Altaic parallels without consonant clusters.

*kuńće ~ *kuće 'urine; urinate' (UEW 210); PTung *kVjV (Sinor 1990: XXXIV)

*kuńće ~ *kuće* 'star' (UEW 210–1); PTung *kučV ~ *kočV (< *kutV ~ *kotV) (Sinor 1990: XXXIV)

*kinče (*künče*) (?*kiče* (*küče*)) 'nail' (FU ? U) (UEW 157); PTung *kVčV (< *kVtV) ~ PMong *kVtV ~ *kVdV (Sinor 1990: XXXIV).

The Altaic proto-languages only have the form without nasal, which makes it probable that the variant with nasal is secondary in Uralic. In the last two Altaic forms *č* derives from *t*; such a phonetic change is plausible also in Uralic and could be typical for Pre-Uralic. Instead of UEW I have quoted Sinor's excellent article, because it shows the possibilities of parallels in the study Uralic-Altaic not only for phonology, but also for semantics, giving us insights „into the distant past of Central Eurasia.” (Sinor 1990: XXXIV). We can add further data without Altaic parallels:

weńćz ~ *wećz* 'whole, all' (UEW 568–9)

waćz ~ *wanča* 'root' (UEW 548–9)

The variation *-ŋs-*: *s* is also possible:

piŋse-me : *pise-me* 'lip' (UEW 383–4)

This group of clusters differs from the earlier ones. The data of Altaic proto-languages suggest that, in PU and PFU, an earlier root with final affricate or stop was later extended with an inserted nasal to a homorganic nasal and affricate (stop) cluster. However, there is another explanation: the root had a final nasal followed by an affricate or stop which was lost in Altaic. The examples in the preceding groups (a) *woŋke/a* and (b) *śaŋkz* seem to support the second alternative. At any rate, this type of clustering requires particular treatment (for Proto-Dravidian cf. Krishnamurti 1972: 237 ff.).

These proto-languages attest roots of CVCV, CVC and CVCCV structures with short vowels, however long vowels can also occur in CV:C roots which will require explanation. If we consider Décsy's generalization of CV chain as a possible prototype, then the prototypical structuring in roots, bases and inflected words will manifest a sequence of CV syllables which was dominant in PU according to Décsy (1990: 34–5). However, in the course of change in Proto-Uralic and in the other proto-languages of the area, the chain of CV syllables was modified. In the languages of the area examined there was an important restriction to the root structure: the root could not have consonant clusters in initial position. Such clusters may arise from the shift of accent to a further vowel and from the loss of the unaccented syllable, but this did not take place because the accent was fixed on the first syllable in PU. The CVC structure with accent is also hypothesized for early Indo-European, but later the accent changed position.

The vowels could have normal and reduced grade or could be dropped. In Altaic and Dravidian the vowels could also be long. Long vowels may originate with the combination of a laryngeal with a short vowel in Dravidian (Krishnamurti 1997). A similar process could also take place in the change from Uralic

to Finno-Ugric, but it requires further examination (Sammallahti 1988: 482, 486). The loss of laryngeals, however, is not the only source of long vowels. At present, laryngeals are not reconstructed for the Altaic group and their presence is also problematic in Uralic.

The position of accent differentiated the languages of West Eurasia: in Uralic and the Altaic group accent was fixed on the first syllable; in Indo-European it became variable. It is relatively easy to account for the consequences of a fixed accent. If it is variable, a complex system of changes will arise. If one considers the situation in Modern Slavic languages the situation in the area will become more comprehensible. Slavic languages with fixed accent on the first syllable without a change in vowel quality are opposed to Russian with variable accent and with degrees of reduction combined with change of quality.

1.3. Roots in Indo-European

Benveniste's model is abstract, useful also for cross-linguistic comparison and specific enough to present the phenomena of Indo-European. Its starting point is the CeC structure, which is the only two-consonant scheme possible in Pre-Indo-European, then two further chains are reached by the extension by a formative and the apophonic reduction of the unstressed vowel: CeC-C and CC-eC (where the symbol *e* usually stands for *e*, but can represent other vowels). The chain can be extended further, but we shall not follow it (cf. Lehmann 1993: 94). The extended variants can be interpreted as new roots CCVC or CVCC with their rules of structuring, which mostly concern the consonants and will be analyzed later. The apophonic system was not complete in Pre-IE.

In Proto-Uralic the CVCV structure was prevalent, which differs from the Indo-European two-consonant root because of the presence of a final root vowel. As we have seen, the Uralic CVCCV structures could arise from the conjunction of a root element CVCV and a formative CV; they gave rise to CVCCV structure after the loss of the root final vowel of the first. We can rewrite the Uralic structures according to Benveniste's model: CeCe and CeCe-Ce > CeC-Ce; we have the loss of unstressed vowel here also, but the fixed accent does not permit the variant CCeC which is the condition for a complete ablaut system in Indo-European.

Gamkrelidze and Ivanov (1995: 185–9) present seven structural types of morphemes of roots and suffixes of late Indo-European. The types are presented according to canonic forms, in which C° denotes any consonant, C = obstruent, R = sonant, H = laryngeal. I shall give each type with restrictions established from the possible realization of the type; then I shall make some conclusions relevant to my treatment of the topic. No concrete examples will be given here. These types are more concrete than the root classes of Uralic but the classification is not accompanied by statistics.

Type I: $C^{\circ}_1VC^{\circ}_2$ - the two consonants could give nine combinations, but only eight are possible: CVC, CVR, CVH; RVC, RVR, RVH; HVC, HVR; *HVH is excluded.

Type II: $C^{\circ}_1VRC^{\circ}_2$ - here the penultimate consonant of the cluster must be R_3 ; the number of possibilities is eight, but only five are admitted CVRC, CVRR, CVRH (all with initial C); if R and H are in initial position (C°_1) only RVRC and HVRC are possible; i.e. the final C must be an obstruent; *RVRR composed only of sonants and combinations with initial R or H and final H (*RVRH, *HVRH) are not admitted.

Type III: $C^{\circ}_1RVC^{\circ}_2$ - here the consonant cluster is initial, the possibilities are limited because laryngeals do not occur. As the second consonant must be a sonant, there are four possibilities, but only two of them are presented: CRVC and CRVR; the other two would be *RRVC or *RRVR with initial sonant cluster.

Type IV: VC° - the only consonant is an obstruent or a resonant, a laryngeal can also occur; this type is typical of suffixal elements.

Type V: VRC° - here the first consonant of the cluster is a resonant, which can only be followed by an obstruent, no laryngeal is admitted.

Type VI: $C^{\circ}V$ the structure primarily includes pronouns: C° can be any type of consonant.

Type VII: $C^{\circ}RV$ is only found in pronominal bases: no laryngeal is admitted, the initial consonant can not be a resonant.

The question of roots with initial sibilant and reduplication (ib. 189–91) will not be considered here.

If we have a look at the first three types, we find that $C^{\circ}_1VC^{\circ}_2$ structure is composed freely with only one restriction: it cannot have laryngeals, besides a vowel. The structure $C^{\circ}_1VRC^{\circ}_2$ has less restrictions than $C^{\circ}_1RVC^{\circ}_2$: the first constrains laryngeals only, the second does not admit them. Consonant clusters also occur in type V with initial vowel: VRC° and in VII where a cluster opens the morpheme: $C^{\circ}RV$; neither of them admits laryngeals and both have limited application.

If we compare the Indo-European roots with those of Uralic, we find that PIE CVC and PU CVCV show the freedom of combination of consonants. The consonant clusters after the first vowel CVCC have more constraints in Indo-European: the first element of the cluster is a sonant and the number of combinations admitted is restricted. Restrictions also exist in Uralic but they are complex and cannot be considered here. The Indo-European structure with initial cluster CCVC; i.e. $C^{\circ}_1RVC^{\circ}_2$ is composed of a sonant and no laryngeals can occur in it, therefore the structure has strong constraints.

There seems to be a hierarchy of structures in the languages of North Central Eurasia: the most productive structure is CVC(V). It is followed by CVCC(V)

with a consonant cluster after the first vowel. However it is not present, or is exceptional in a number of proto-languages; if present, its frequency is much lower than that of CVC(V). Further, it is subject to structural constraints and it may possibly derive from CVC(V) structures. The roots with initial consonant cluster only exist in Indo-European.

Benveniste's scheme can present the structural complexity of roots if arranged in structural hierarchy: (1) CéC, (2) CéCC, (3) CCéC which can also be interpreted from the diachronic point of view: (1) is primary, where also (2) and (3) are present, as in Indo-European; their diachronic sequence is to be clarified.

2. Consonants in Etymons

2.1. Some Statistical Data of Etymons

Décsy gives the statistical data of Indo-European etymons based on Pokorny and other sources (Décsy 1991: 35) and those of Uralic etymons of UEW (Décsy 1991: 25) in detail. I shall sum up his data, adding some comments. The Indo-European labial stops: *p*, *ph*, *b*, *bh* will be indicated as *p/b*; the dentals: *t*, *th*, *d*, *dh* as *t/d*; the velars *kj*, *kjh*, *gj*, *gjh*; *k*, *kh*, *g*, *gh* and *kw*, *kwh*, *gw*, *gwk* as *k/g* (Décsy uses *j* instead of diacritics). The glottalic theory proposes a different system of stops (cf. Lehmann 1993: 98) which has no impact on the figures.

The data of total number of Indo-European stops and sibilants:

p/b (623), *t/d* (776), *p/b* and *t/d* (1399); *k/g* (1379 of which 310 are palatalized); *s* (676).

The data of the total number of Proto-Uralic etymons:

stops *p* (109), *t* (77), *k* (179); palatal and dental stops or affricates (*tj/ć*) (51), interdental fricatives *dh*, *dhj* or *đ*, *đ'* (20); affricate *č* (24), sibilants *s*, *ś* (88). (I have also used Décsy's characters: *tj*, *dh*, *dhj*). The summarized figures of dentals *t*, *tj*, *dh*, *dhj* (148) and *p* (109) will be 257 and will exceed the number of velars (179).

In both proto-languages the number of velars (*k/g* and *k*) is very high being close to that of *p/b* and *t/d* in Indo-European (1399: 1379). In Uralic the number of *t* is very low, with other dentals it will be higher (148); however, if *p* is also added (257), their number exceeds that of *k* (257: 179). Presenting dentals, I have accepted Décsy's interpretation of *ć* (*tj*) as the palatal variant of *t*. Counting Indo-Europeans velars, I did not consider palatal *k'* in comparing labials and dentals with velars. If in Uralic we count only *p* + *t* + *đ* (206) as opposed to *k* (179) then the difference will be less. If in Indo-European we do not count *k'/g'* then *p/b* and *t/d* will remain 1399, but *k/g* will decrease to 1069. The relation-

ship of the non-palatal labials, dentals and alveolars in the two proto-languages will be closer: PU 206: 179, PIE 1399 : 1069.

In Indo-European the number of *s* (676) is between that of *p/b* (623) and *t/d* (776), the situation is similar in Uralic: *s*, *ś* (88) vs. *p* (109), *t* (77), *t* with interdental fricatives (99). In Uralic there was also the affricate *č* (24).

One should be cautious when using these figures because in UEW only the Uralic etymons were counted, in Pokorny there is a considerable number of etymons which would not enter in the Indo-European layer according to the criteria of UEW.

From a typological point of view, the exact figures have no relevance. There are two observations to be considered. The first is the agreement between the figures of the two proto-languages which was evident from the presentation of data. The other is the importance of palatalization for the system of Uralic: dentals and sibilants have pairs *t* : *t'* (or affricate *č*), *s* : *ś* and one can assume that also *č* originates from palatalization. However, the possible cacuminal feature of *č* needs clarification, considering also general typology. In Indo-European *k/g* had palatal pairs which will undergo changes in the dialects.

The basic part of the section will deal with a concrete analysis of the phonemes; in the final section the diachronic aspect will be the focus and the question of palatalization in early Uralic will be examined.

2.2. On Stops and Sybilants

In Uralic the stops are presented only by the voiceless *p*, *t*, *k*. The lack of voicing and aspiration indicate the unmarked character of stops (cf. Greenberg 1966: 24) and could be archaic (cf. Décsy 1988: 68). However, it may result from the simplification of a complex antecedent system, like the Tocharian stops which were preceded by the Proto-Indo-European system with features of „glottalized”, „voiced”, „aspirated”, all neutralized in Tocharian (cf. Gamkrelidze – Ivanov 1984: 49). Given that we have no reasons to assume a more complex system in Pre-Uralic, we should not consider this possibility.

In Indo-European the stops could be glottalized: *p'*, *t'*, *k'* (the first one is rare), voiceless with possible aspiration: *p/ph*, *t/th*, *k/kh* and voiced with possible aspiration: *b/bh*, *d/dh*, *g/gh*. (Our comments are based on Gamkrelidze – Ivanov 1984: 5–80). Since this system has marked features, one could question how it has been formed. There seem to be two typologically plausible major routes: (1) glottalization of *p*, *t*, *k*, which implies some voicing (more precisely „voiced” has (-) value); (2) voicing and aspiration; their relationship could be twofold: (i) unvoiced, unaspirated *p*, *t*, *k* are complemented by aspirated allophones *ph*, *th*, *kh*, and then both groups became voiced, and result in two series of phonemes; or (ii) *p*, *t*, *k* had voiced allophones: *b*, *d*, *g*, which became phonemes, and then both groups acquired aspirated allophones. Having no evidence to clarify the formation of the

stop system of Indo-European, the problem seems to be academic for the reconstruction. However, it is not for typology and for the comparison of early Indo-European, early Uralic and Altaic lexicons. In Altaic proto-languages there is a system of stops based on the lack or presence of voicing: *p*, *t*, *k* and *b*, *d*, *g* (Poppe 1960: 9–25) without systemic aspirated allophones. In Uralic the voiced stops are hypothesized allophones in intervocalic position (UEW IX), but the opposition based on voicing was not relevant phonologically; the same is true for aspiration which is not even considered in the phonological or phonetical system. Thus, voicing is a common feature of these proto-languages, aspiration is not (cf. Décsy 1988: 58–59 for voicing and the relative rarity of aspiration).

The decomposition of Indo-European system of stops in the dialects shows some regularities. The glottalized stops became voiced in Indo-Aryan, Greek, early Italic, Celtic, Balto-Slavic; they are voiceless in Germanic, and there is no voicing in Armenian. The voiceless stops do not undergo voicing in these dialects. The voiced stops preserve voicing in these languages, except Greek and early Italic. Aspiration becomes phonologically relevant in Indo-Aryan with four series of phonemes based on voice and aspiration; aspiration is relevant for the two series of voiceless phonemes in Greek and early Italic.

One can consider voicing a tendency which spreads over voiceless stops: in Uralic and Dravidian dialects it effects the stops in intervocalic position, in Altaic proto-languages voiced phonemes can occur in initial and middle positions. In Proto-Indo-European voicing has reached its maximum, only the glottalized stops were unvoiced, they, however, became voiced in most dialects; the voiced stops could lose their voicing.

The opposition between stops and fricatives is characteristic of Uralic. Fricativization was basic in the change from Indo-European to Germanic, some characteristics of which should be mentioned here for comparison (Gamkrelidze – Ivanov 1984: 35–41). In Germanic the glottalized stops have lost their glottal feature, and remain voiceless: *p*, *t*, *k*. The voiced with aspirated allophones changed according to the lack or presence of aspiration: non-aspirated became normal voiced *b* → *b*, *d* → *d*, *g* → *g* or *g^w*, aspirated allophones were fricativized: *bh* → *β*, *dh* → *δ*, *gh* → *γ* or *γ^w*. Similar changes occurred with voiceless stops: unaspirated gave normal voiceless stops, aspirated became fricativized: *ph* → *f*, *th* → *θ*, *kh* → *h*, *h^w*. However, a voiceless aspirated stop after an unaccented vowel gives a voiced fricative according to Verner's law: *th* > *θ* > *ð*. Such changes of aspirated stops into fricatives correspond to a tendency in general phonology and is based on the phonetic properties of these consonants. The authors even make the cautious hypothesis that the distribution of non-aspirated voiced stops in initial position and the aspirated in internal, typical of Germanic, can reflect their positions in Indo-European, but the hypothesis requires further study (Gamkrelidze – Ivanov 1984: 36–37).

Rédei (UEW IX) establishes three major divisions of the consonantal system of Uralic along the lines of three major phonemic oppositions:

stop correlation (Verschlußkorrelation): $p/w, t/\delta, k/\gamma, \acute{c}/\acute{s}, \acute{c}/\acute{s}$

palatal correlation: $n/\acute{n}, c/\acute{c}, \delta/\acute{\delta}, s/\acute{s}, l/l'$

resonant (oral-nasal) correlation: $p/m, t/n, \acute{c}/\acute{n}, k/\eta$

The last correlation has consequences mostly for consonant combinations requiring nasals homorganic with stops and affricates ($nt, n\acute{c}, \acute{n}\acute{c}$ are the only possible combinations, $mp, \eta k$ are typical) (cf. Dezső 1998).

In stop correlation the voiceless stops are opposed to voiced fricatives. In the proto-language the opposition $t/\delta, k/\gamma$ is of lesser importance because of the scarcity of δ and γ (on the problem of δ and γ cf. Honti 1992). The opposition p/w needs explanation, because from a phonetic point of view w occupies a particular position being also a semi-vowel opposed to the vowel u (cfr. Bakró-Nagy 1993: 38–40). In Indo-European the opposition $w \sim u$ is basic, in Uralic it is not, and p/w fits into the opposition stop/fricative.

In the dialects, the stop-fricatives opposition becomes fundamental and, in some cases, is associated with palatalization. Collinder (1965: 75–92) differentiates initial and internal positions and, if necessary, within both the impact of front or back vowels on consonants when presenting the evolution of Uralic. In initial position the stops can: (1) be preserved, (2) be voiced: $k \sim g, t \sim d, p \sim b$, (3) become fricatives: $k \sim h, p \sim f$ (only), (4) the fricativization of k before front vowels results in sibilants $\acute{s}, s, \acute{s}$ in Samoyedic. In internal position the stops can (1) be preserved, (2) be voiced $k - g, t - d$ (only), (3) become fricatives: $k - h, p - f$, (4) fricatives can be voiced: $k - \gamma, j, t - \delta, z; p - v$; (5) in Samoyedic k can give sibilants: $\acute{s}, s, (\acute{s})$. The changes in initial and internal position differ in the voicing of fricatives. In Uralic languages voicing spreads over both initial and internal positions as in Altaic proto-languages, differentiating voiceless and voiced phonemes in both positions. Thus, voicing is characteristic to the proto-languages in Altaic, but only to the dialects (languages) in Uralic.

In Proto-Indo-European the phonologically relevant features „glottalized” and „voiced” and the phonetic feature „aspirated” of stops were basic and, possibly, more or less connected with their positions. The systemic distribution of these features in phonemes and allophones of Proto-Indo-European resulted in different, but regular reflexes in the various languages. In Uralic there was no such articulated sub-system of glottalic stops: the status of voicing was not clear and we do not know if the aspiration had a role similar to that in Indo-European. Without phonemic relevance and even clear allophonic status of these features in the proto-language, the changes in the Uralic languages follow the general tendencies of phonetics. However, a „revisitation” of the reconstruction of Proto-Uralic, considering carefully the whole process of phonetical changes, can give us new insights.

In Indo-European there was only one sibilant *s* with palatal, labiovelar coloring: *ś*, *s*^o and neutral *s*, a characteristic shared by velar stops and laryngeals (cf. Gamkrelidze – Ivanov 1984: 116–134). In Proto-Uralic the sibilants were represented by two phonemes *s* and *ś* with or without palatal feature. They are preserved in Finno-Ugric; in Samoyedic *ś* is usually replaced by *s*, *s* by *t*. The two approaches to PU and PFU differ in the reconstruction of affricates: Rédei and Hajdú postulate a neutral *č* and a palatal *ć* for Proto-Uralic; Sammalahti admits them for Finno-Ugric but for Uralic reconstructs only a cacuminal *c* (UEW: IX, Hajdú 1993: 164–166, Sammalahti 1988: 482–94). The phoneme *š* figures in both Uralic and Finno-Ugric according to the first approach, and only in Finno-Ugric according to the second. In the Altaic proto-languages there was an affricate *č* with its voiced phonemic pair *dž*, and a sibilant *s* without voiced *z* in both initial and medial positions with possible modifications (Poppe 1960: 25–31, 62–65).

There were laryngeals in Indo-European, Gamkrelidze and Ivanov (1984: 195–214) reconstructs three of them: one with palatal, another with labio-velar coloring and a neutral one. For Uralic Sammalahti (1988: 482) postulates a sound, denoted by the symbol *x*, whose phonetic nature is not clear: on the basis of Ob-Ugric evidence „it is possible that /*x*/ in fact represents two different sounds, a laryngeal (?/h/, ?/?/) yielding a long vowel in Proto-Ob-Ugric, and a velar (/g/ or /g/) giving the spirant /g/. It is possible that /*x*/ is merely syllable boundary reconstructed in cases which originally had two successive heterosyllabic vowels: the phonotactic peculiarities of /*x*/ call for thorough examination”. Thus, the existence of a laryngeal in Uralic remains an open question. Greenberg (1995 section 2) notes: „In Chapter 2 I suggested, as a working hypothesis, that the Indo-European *H ultimately derives from one or more velar stops in many, though perhaps not in all, instances”. The Uralic /*x*/ or /*ʕ*/ is marginal in Uralic, its probable origin is *k* from which they can derive through fricativization and voicing. The change of *k* to a laryngeal in Uralic was marginal and *k* has preserved its very high frequency (cf below and Dezső forthcoming).

2.3. Obstruents and Resonants in Root Structures

In the two-consonant roots which are typical for both PIE and PU and the only possible or dominant ones in PreIE and PreU, the first consonant position is dominated by non-resonants, the second by resonants. Gamkrelidze and Ivanov (1984: 216) observe the statistical limitation on the use of resonants in initial position which implies higher frequency of obstruents and laryngeals. The obstruents dominate the C₁ position and the resonants the C₂ also in Kartvelian (Gamkrelidze – Mačavariani 1982: 122–3, Boeder's Nachwort). In Uralic and Finno-Ugric we find a similar situation; Fancsaly's data of the two proto-languages (1988: 42–44) are summed up in order to have statistically a more

reliable basis. In C_1 position the three stops are found in 45.1% of all occurrences (k – 22.5%, p – 15.6%, t – 7.0%); the initial position is dominated by k , no other consonant has even a similar frequency. The use of all resonants is relatively limited 34%. In C_2 position the frequency of stops is low: 11% (k – 5.7%, p – 2.2%, t – 3.8%), the use of sibilants and affricates changes but little: 19.4%. The frequency of resonants is much higher in C_2 than in initial position: 63.8%. Thus in C_1 position the ratio of obstruents and resonants is 2:1 in favor of the former, in C_2 position the ratio is the same but in favor of the resonants. The change is due to the frequent use of stops in C_1 and to their low frequency in C_2 , because the share of sibilants and affricates remains nearly the same in both positions. The phonotactic rules of Uralic and Finno-Ugric proto-languages are treated in detail in Bakró-Nagy (1992: 133–58).

Gamkrelidze and Ivanov (1984: 19–21, 139–143) establish rules concerning the use of stops of the same root, in C_1 and C_2 positions: (1) in a root there can only be stops with different articulation, i.e. a stop with the same features cannot figure in both C_1 and C_2 position, (2) in roots there are only combinations of stops homogeneous concerning the feature voiceless-voiced. The latter rule is inherent in the system of Uralic stops which is lacking voiced stops. The former rule is also valid (cf. Bakró-Nagy 1992/3: 4–6). Gamkrelidze and Ivanov state further rules (1984: 145–147) concerning the C_1 and C_2 positions grouping stops according to the place of articulation: „anterior”, „medial”: G [–anterior, –medial], D [–anterior, +medial], B [+anterior, –medial], i.e. into posterior, medial, anterior groups. The relationship between C_1 and C_2 can logically be decessive: from front to back, or accessive: from back to front, i.e. backwards or forewards. Both directions are possible with one modification: if there is a medial stop (D), the combinations B–D and D–G, i.e. the backward movements are usual, but the opposite: G–D and D–B are very rare. I have checked the Uralic and Finno-Ugric etymons of UEW and have found the following possibilities of stop sequences. As in Indo-European both decessive (backward) and accessive (foreward) movements are possible: examples of decessive sequence: $C_1 = p$, $C_2 = t$: *pata* (358); $C_1 = p$, $C_2 = k$: *päkz* (361) with equal frequency (4 examples); accessive sequence: $C_1 = k$, $C_2 = t$: *katz* (131), $C_1 = k$, $C_2 = p$: *kepä* (146–7), the former is more frequent, but the numbers are small (5:3). The medial position has no role in the sequences: B–D ($p - t$), G–D ($k - t$) are equally possible. When t occupies the C_1 position, it can be followed by k as C_2 : *taka* (506–7) three times, but not by p ; i.e. backward movement is possible, forewards is not. In other terms D–G is admitted, D–B is not; thus, of the two sequence rules rarely occurring in Indo-European, one is prohibited, actually, the most infrequent one.

The more complex structures with three consonants can be related to CVC structures in both proto-languages. As we have seen, in CVC structures any kind of consonant can occur in both positions in Indo-European, if C = obstruent, H =

laryngeal, R = resonant: CVC, CVR, CVH; RVC, RVR, RVH; HVC, HVR, but *HVH; only roots with final resonant can be related to the three-consonant structures: CVRC, CVRH, CVRR (to CVR), RVRC (to RVR), HVRC (to HVR), all with normal root vowels; CRVC, CRVR (to CVR) with reduced root.

In Uralic the high frequency of resonants is characteristic of the C_2 position preceding C_3 : nasals and liquids ($m, n, \acute{n}, \eta, r, l, l'$): 50.5%, semivowels (j, w): 7.5%, total 58.0% somewhat lower than in C_2 position of C_1VC_2 because of the lower frequency of semivowels. Thus, the rule of Indo-European complex roots: the obligatory presence of resonants in C_2 position before C_3 is only a tendency in Uralic, but closely connected with the distribution of consonants in CVC structures. The C_3 position can be occupied by any kind of consonant in Indo-European, but we have no data of distribution. In Uralic the C_3 position is occupied by obstruents (81.3% of which $k = 32.3\%$), the resonants are rare (18.7%).

In Uralic the three-consonant roots can be analyzed into two units C_1VC_2 and C_3V because the characteristics of C_3 are similar to C_1 . In typical three-consonant roots the tendency of increasing resonancy continues in C_3 , in which the share of resonants is higher than in C_2 , if the data of Geéz presented in Gamkrelidze-Mačavariani (1982: 122, Boeder's Nachwort) are characteristic for Semitic. At any rate, Uralic is posited between Altaic with two consonant roots and Semitic with typically three consonant roots which, however, function also as bases.

3. Vowels in Roots

3.1. Vowels in Uralic Roots

3.1.1. Proto-Uralic Vowels: An Analysis of Etymons

The vowel system of Proto-Uralic will be presented in two variants: in Rédei's version, which is used in UEW, and in Sammalahiti's version. I shall try to present the second variant faithfully even if I follow Rédei's version. The stress is on the first vowel of the root, and the two trends differ but little in the system of stressed vowels. First, I shall give Rédei's version (UEW X), then that of Sammalahiti (1988: 481):

1) <i>i</i>	<i>?ü</i>	<i>u</i>	2) <i>i</i>	<i>ü</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ē</i>	<i>o</i>	<i>e</i>			<i>o</i>
<i>ä</i>		<i>a</i>	<i>ä</i>			<i>ä</i>

In UEW only some etymons are reconstructed with long *e*: or *o*:. Both variants differentiate front and back vowels and the roots follow front or back harmony consistently according to Sammalahiti and inconsistently according to Rédei. However, in unstressed position the system of vowels is reduced.

1)	<i>e</i>	2)	<i>i</i>	<i>y</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>ä</i>	

In Rédei's version *ä* follows front vowels, *a* comes after back vowels, *e* is neutral for vowel harmony; the high vowels *i*, *u* and the middle *o* are lacking. Sammalahiti's system reflects front and back harmony, but *ü*, *u* and the two middle vowels *e*, *o* do not occur in V_2 position. The two approaches admit only vowels of two levels in unstressed position. The low vowels are the same, the difference lies in the reconstructed higher vowel. It is *e*, more precisely *e* and *e̥*, because they can follow both front and back vowels in the first version; in the second version there are two vowels: *i* and *y*.

The objective of the following comparative list and its analysis is to establish the relationship between the list of Sammalahiti's PU etymons (1988: 536–41) and the corresponding forms in Rédei's dictionary (here abbreviated as S and R). This is the only way to arrive at a vocabulary which belongs to the same historical level according to both sources (except a couple of etymons). The two lists, S and R, are the results of two typologically acceptable means of reconstruction. Their comparison reveals a number of factors, relevant for late PU and, possibly, the period preceding it. The two lists can be used for an areal typological analysis of Proto-Uralic and other proto-languages of Central Eurasia in phonology and lexical parallels. However I do not think that the PU vocabulary can be limited to this list, therefore, I shall comment on the vowels in the entire Uralic lexicon of UEW which is nearly four times larger than the S and R lists (for a detailed analysis cf. Décsy 1990).

The presentation of S and R vocabulary will be followed by a concise analysis of vowels in V_1 and V_2 positions and in root structures. It explains the reconstructed forms which seem rather different at first sight. A closer inspection, however, reveals the vowel system properties of PU behind the different reconstructions.

In the list, the sound *ɜ* is rendered by *y*, *ä* by *a* in Sammalahiti's data, the letter *δ* of UEW is replaced by *d* as in the items of S. Three etymons on list S can not be identified with the etymons of UEW (43, 60, 107).

1	<i>elä</i> - ELÄ-	'live'	2	<i>emä</i> EMÄ	'mother'
3	<i>imi</i> - IME-	'suck'	4	<i>ipsi</i> IP3(ŠA)	'smell'
5	<i>ykta</i> - AKTA- (FU)	'hang, put'	6	<i>yla</i> ALA	'under'
7	<i>yna</i> AŃA	'mother-in-law'	8	<i>yňy</i> ON3	'tame'
9	<i>yppy</i> APPE (FU)	'father-in-law'	10	<i>ypty</i> APTA	'hair on head'
11	<i>ojwa</i> OJWA	'head'	12	<i>ukty</i> UTKA	'track'
13	<i>uli</i> WOLE (-O:-)	'pole'	14	<i>uxy</i> - UJE-	'swim'
15	<i>uli</i> WILÄ (ü)	'over, on'	16	<i>?üxji</i> WIŃÄ	'belt'

17	<i>äjmä</i> ÄJMÄ	'needle'	18	<i>cecä</i> ČEČÄ	'uncle'
19	<i>conśy</i> S3Č3(-L3) (U)		20	<i>dýxmy</i> ĎEME (o:)	'bird-cherry'
	S3ŋČ3(-L3) (FU)	'lizard'			
21	<i>ďūmä</i> ĎIMÄ (-Ü-)	'glue'	22	<i>jyŋy</i> JOŋ (K)S3	'bow'
23	<i>joxxy</i> JUW3	'tree'	24	<i>juka</i> JOKE	'river'
25	<i>jänti</i> JÄNTE	'bow string'	26	<i>kektä</i> KAKTA/ KÄKTÄ	'two'
27	<i>kyxy</i> KUŋE	'moon'	28	<i>kompa</i> KUMPA	'wave'
29	<i>kopa</i> KOPA	'bark'	30	<i>kosy(-)</i> KUSE(-)	'cough'
31	<i>koska</i> KOSKA	'aunt'	32	<i>kośky-</i> KUŚKA (o)	'dry'
33	<i>koxjy</i> KUJWA	'birch'	34	<i>kuma</i> KUMA	'face down'
35	<i>kunśy</i> KU(N)Ć3	'urinate'	36	<i>kunśa</i> KUNĆ3	'star'
37	<i>kuŋyly</i> KINE (-Ü-) (L3)	'tear'	38	<i>kuŋa-</i> KUŋA (-I-Ä-)	'close eyes'
39	<i>kupsa-</i> KUPSA-	'extinguish'	40	<i>kura</i> KUR3	'knife'
41	<i>künti</i> KINT3	'smoke'	42	<i>kadä-</i> KAĎA-	'leave'
43	<i>kaja</i> U, FU form lacking	'sun'	44	<i>kala</i> KALA	'fish'
45	<i>kany-</i> KANTA-	'carry'	46	<i>kaśy-</i> KAĆ3	'present'
47	<i>kawy</i> KULE	'ear'	48	<i>kaxly-</i> KOLA-	'die'
49	<i>kaxsy</i> KUSE (-O-)	'spruce'	50	<i>käläw</i> KÄL3 (-W3)	'in-law'
51	<i>käxly</i> KELE (-E:-)	'tongue'	52	<i>lyxy</i> LUWE	'bone'
53	<i>lomy</i> LUME	'snow'	54	<i>lupsa</i> LUPŠA	'moisture'
55	<i>meni-</i> MENE-	'go'	56	<i>mexi-</i> MIYE-	'give, sell'
57	<i>miŋä</i> MIŋÄ	'daughter-in- law'	58	<i>myksa</i> MAKSA	'liver'
59	<i>mośky-</i> MUŚKE- (-O-)	'wash'	60	<i>muka</i> U, FU form lacking	'back'
61	<i>muna</i> MUNA	'egg'	62	<i>mura</i> MURA	'berry (Rubus)'
63	<i>nimi</i> NIME	'name'	64	<i>nusy-</i> NUS3-	'scrape'
65	<i>nüdi</i> NIDE	'shaft'	66	<i>natiw</i> NAT3	'in-law'
67	<i>näxi</i> NIŋÄ	'woman'	68	<i>nyxly</i> ŇELE (-O:-)	'arrow'
69	<i>ňoma</i> ŇUMA(-L3)	'hare'	70	<i>ňoxy-</i> ŇOŋDA (-OW-)	'pursue'
71	<i>ňaxly-</i> ŇOLE- (-O:-)	'lick'	72	<i>peľi-</i> PELE-	'fear'
73	<i>peri</i> PER3	'bark, cover'	74	<i>pesä</i> PESÄ	'nest'

75 <i>pexi</i> - PEJE-	'cook'	76 <i>pexli</i> PELE	'edge, side'
77 <i>pidi</i> PIDE (~KÄ)	'long'	78 <i>piksi</i> PIKS3	'cord'
79 <i>pilmitä</i> PİLM3	'dark'	80 <i>pi/är̥i</i> Pİŋ3	'hollow hand'
81 <i>pyny</i> - PANE-	'put'	82 <i>pory</i> - PURE-	'bite'
83 <i>posky</i> POSKE	'cheek'	84 <i>po/uxly</i> POLWE	'knee'
85 <i>pucky</i> PUČK3	'tube'	86 <i>puna/y</i> - PUNA-	'plait'
87 <i>pura</i> PURA	'drill'	88 <i>pu/o/äxy</i> PUWE	'tree'
89 <i>pala</i> - PALA-	'bite'	90 <i>päjäwä</i> PÄJWÄ	'sun, warmth'
91 <i>pälä</i> PÄLÄ	'half'	92 <i>sexji</i> SÄJE	'matter'
93 <i>syksy</i> SOKS3	'cedar'	94 <i>so/usky</i> - SOSKE-	'chew'
(-A/E-)			
95 <i>suksy</i> SUKSE	'ski'	96 <i>sun̥y</i> SUN̥E	'summer, thaw'
97 <i>suwďä</i> SUĐE	'finger'	98 <i>suxy</i> - SUYE-	'row'
99 <i>süli</i> SILE (-Ü-)	'fathom'	100 <i>süxi</i> SIJE (-Ü-)	'annual ring'
101 <i>sala</i> - SALA-	'steal'	102 <i>sarka</i> ? ŠAŋKA	'branch, fork'
103 <i>šilmä</i> ŠILMÄ	'eye'	104 <i>šoxi</i> ŠUWE	'mouth'
105 <i>šüdď</i> ŠIDE (-Ü-)	'charcoal'	106 <i>šün̥ši/ä</i> ŠI(N)ČÄ	'breast'
107 <i>šada</i> U, FU form	'rain'	108 <i>toly</i> - TULE	'come'
lacking			
109 <i>tora</i> TOR3	'quarrel'	110 <i>toxy</i> TOW3	'lake'
111 <i>tuly</i> TULE	'fire'	112 <i>tu/ojy</i> TOJ3	'birch bark'
113 <i>tyxly</i> TULKA	'feather'	114 <i>tumty</i> - TUMTE-	'know'
115 <i>te/äwiw</i> TÄWE	'lung'	116 <i>weti</i> WETE	'water'
117 <i>we/är̥iw</i> WÄŋE	'son in law'	118 <i>wit/tti</i> WITTE	'five, ten'
119 <i>woča</i> WOČA	'enclosure'	120 <i>wajhi</i> - WAJŋE	'breath'
121 <i>wanca</i> WA(N)Č3	'root'	122 <i>wasa</i> - WASA-	'left'
123 <i>wäškä</i> WÄŠKE	'metal'		

An analysis of the comparative list of PU etymons shows a complete identity of both V_1 and V_2 phonemes in 27 etymons (with *a* or *ä* in V_2 position). They will be considered, without being analyzed, in the following examination.

The first task is a comparison of V_1 phonemes in the etymons of S and R. It reveals that V_1 is identical in 55 cases. With the identical etymons, the number of identical V_2 s reaches 82.

In analysing the remaining etymons, I shall examine separately seven roots, in which a laryngeal is preceded by V_1 and followed by a consonant (- V_xC -), and twelve roots of S with *y* in V_1 position, which does not exist in R.

In eleven etymons we find alternative reconstructions within the same etymon on the same list and one of the alternatives is identical with the V_1 on the other list; e.g. *o/u*-*O*, more frequently *o*-*U/O* (3 times) and *ü*-*I/Ü* (5 times). A

more numerous group is constituted by etymons with no level difference or of one level in the reconstructed V_1 . This is typical for $u-U$ (8 items), further correspondences: $ü-I$, $u-I/\ddot{U}$, $uw-U$; $e-I$, $e-\ddot{A}$, $e-A/\ddot{A}$ and $u-WO$, $\ddot{u}-WI/W\ddot{A}$ with an initial W . One-level differences can occur within the same system of reconstruction (n. 59). Two-level difference in the etymons is very rare: $\ddot{a}-I$ (67), $a-U$ (47).

If we add the one level differences in the two lists of etymons which can occur within the same system, the reconstruction of V_1 is identical (87) or differs only in one level (18). The following seven etymons with $-VxC-$ can be added, but they require particular analysis.

On list S the sound x in VxC position can act as a laryngeal lengthening the preceding vowel, when disappearing. Such a lengthening effect is present in a number of etymons of list R: $\ddot{u}x-E$ ($O:$) (68), $o/ux-O:$ (84), $ax-O$ ($O:$) (71), $\ddot{a}x-E$ ($E:$) (51), in three cases such an effect is not reflected in the etymons of list R: $ex-E$ (76), $ax-O$ (48), $ax-U$ (O) (49).

The various phonetic manifestations of the phoneme y show its position in the zone of back vowels between high and middle levels. As it is not a cardinal vowel, it can appear and then disappear or change position. For instance, in the history of Slavic it has moved from long u in late PIE to y in Proto-Slavic. Then, in the history of concrete Slavic languages it has been preserved in Russian, its pronunciation moved forward without reaching i in Ukrainian. In Czech it coincided with i but the effect of its velar character has been preserved in the lack of palatalization of preceding consonants. In Serbian it became identical to i but i ($< i, y$) has no effect of palatalization irrespective of its origin.

On the comparative list y is present in twelve etymons as V_1 on list S. The corresponding vowels on list R are back vowels, which is to be expected. They can be U (27, 52), O (8, 22), E ($O:$) (20) and most frequently A (5, 6, 7, 9, 10, 58, 81). If y existed, it was a back vowel rather close to middle level according to the data of UEW. In the presentation of the vowel system according to S, the sound y is posited on the high level or close to it. As we shall see in the analysis of V_2 , the unaccented y had a position between high and middle levels because u and o could have been reduced to y .

In the analysis of V_2 we shall depart from list S which reconstructs the quality of V_2 in all etymons. The data of S will be related to R.

The low level vowels are reconstructed in both S and R and in most cases there are close frequency correlations: $a-\ddot{a}$ (13 of 14), and $a-A$ (26 of 32). A vowel corresponding to $\ddot{a}$ cannot be reconstructed in one etymon in R and $a-\ddot{a}$ can be found in 3 items. Thus the two lists show a close correspondence.

The remaining etymons have i, y in S and e in R (if reconstructed). The dominant correlations are $i-E$ (22 of 32 items) and $y-E$ (24 of 43 etymons). UEW does not reconstruct the V_2 corresponding to i in 6 cases and y in 11

items. There are two level differences in a limited number of etymons: *i*-*Ā* (3), *i*-*A* (1). However, *y* can be related to *A* more frequently (8 items).

The frequency data are relevant if the differences are significant and these data can only be considered from a typological point of view.

The *y*-*A* correspondence again raises the question of the quality of *y*, which was discussed earlier. In *V*₂ position *y* was unstressed and could be posited between *u* and *o* and between front and back vowels closer to the latter because *y* could correspond to reduced *u* and *o* according to my assumption. The unaccented *i* could also be between high and middle positions because it can result from both *i* and *e*.

If one compares the position of *i* and *y* in system *S* and the unstressed *e* in *R*, the difference turns out to be minimal. The co-occurrence of unaccented *e* with both accented front and back vowels shows a pronunciation of *e* close to front and back positions. A double pronunciation could have been preserved in late *PU*, reflecting an earlier situation, but the difference could not have existed in late *PU* (similar to *i*, *y* > *i* or *ĕ*, *e* > *e* in Hungarian).

3.1.2. Vowel harmony

The analysis of *V*₁ and *V*₂ in root structures raises the question of vowel harmony. The question of front-back harmony is well established in the literature. This was a major typological characteristic of *PU* root structuring. I shall be interested in possible level oppositions. It is not labeled vowel harmony as far as it does not have the frequency, consistency and, mostly, systemic character of harmony. As *V*₂ is reconstructed differently in *S* and *R*, and the number of etymons on the comparative list is limited, I shall examine the *PU* vocabulary of *UEW* from the point of view of vowel harmony and level opposition.

The following analysis will be based on Décsy (1990) for *V*₁ position and on Fancsaly (1988) for *V*₂ (there is a small difference in the total figures). Décsy gives the following figures for *V*₁: *ā* (48), *e* (48), *i* (57), the total front vowels are 153. Back vowels are much more frequent (318): *a* (110), *o* (93), *u* (115). The total of *V*₁ is 471. Fancsaly's data for *V*₂: *a* (121), *ā* (36), *e* (110), *-ə* (201), *u* and *u/o* (4); total 472 (to which *š* (4) and *-ə* (1) is to be added).

If we examine front-back harmony, the reconstructed *e* and non-reconstructed *ə* strongly limit our possibilities. However, if we consider the correspondence between front and back vowels in *S* to *E* and *ə* in *R* in *V*₂ position of the comparative list and extrapolate it, then c. 50–50% of *E* represents front and back vowels and c. 90% of *ə* „hides” back, 10% front vowels. If we re-calculate the frequencies, the total number of front vowels in *V*₂ will be c. 115: *ā* (36), *š* (4) and *E* (55), *-ə* (20). The total back vowels are 361: *a* (121), *u*, *o/u* (4), *E* (55), *ə* (181). If we compare these figures with those of *V*₁, the extrapolation does not

turn to be precise: the difference is c. 10% in favour of back vowels. The share of back V_1 is lower (318 and not 361), that of front V_1 is higher (153 and not 115). The difference is c. 10% and is probably of various origins. It should be re-examined in a detailed analysis.

The data of UEW admit a hypothesis of high-middle (HM) vs. low (L) opposition. The data of HM vowels in V_1 position are: e (110), $ɜ$ (201), u/o (4), total 315. Low vowels in V_1 position: $ä$ (48), a (110), total 158, are nearly equal to the number of V_2 low vowels: $ä$ (36), a (121), total 157. The frequency of HM vs. L opposition shows the dominance of HM over L in 2 : 1 ratio.

The frequency of high vowels in V_1 position is close to that of low vowels: 172 : 157. In V_2 position it is impossible to separate E and $-ɜ$ according to high and middle positions.

Such a cross-examination of etymons according to front-back harmony and high-middle and low opposition contributed to the clarification of the high and middle E sound and the not-reconstructable $ɜ$.

Examination of front-back vowel harmony and level opposition raises the question of the evolution of the vowel system in Uralic. Greenberg (1989) discusses the problem of a kind of level harmony in the pronominal system of the languages of Northern Eurasia, focusing on Indo-European. He presents the problem of level harmony in Uralic studies briefly and then the arguments in favour of an early system of level harmony in Uralic, which was similar to those in other NEA proto-languages (ibid. 27). In his later work (Greenberg 1995), he reconstructs the pronominal system of Eurasic in detail and also deals with the Uralic pronouns.

First, I shall discuss the typological possibilities of an evolution of a level harmony, typical of NEA languages, then I shall examine some questions of PU pronominal system.

The level harmony in NEA can be presented in a generalized form:

$$\begin{array}{ccc} i & e^1 & u \\ e^2 & a & o \end{array}$$

In Uralic it was transformed into a front-back harmony at a later stage, according to Greenberg. In my view, the phonological realization of the level harmony in Uralic was a system with two high vowels (i , u), a high middle e^1 , middle-low e^2 and o , and a low a :

$$\begin{array}{ccc} i & & u \\ \hline e^1 & & .. \\ \hline e^2 & & o \\ \hline a & & \end{array}$$

This system underwent changes which were not very significant phonetically but phonologically resulted in a new system of front-back harmony and an opposition of high-middle and low levels, present in PU:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>

If we assume that a kind of level harmony existed at an early stage of PU and the vowels of V_1 of UEW reflect this stage, then we can establish the following percentages for high-middle (*i*, *e*, *u*) and low-middle (*ä*, *a*, *o*) groups: in V_1 high-middle: *i* (57), *e* (48), *u* (115), total 220, against low-middle *ä* (48), *a* (110), *o* (13), total 251. The V_2 vowels can be reconstructed for low vowels: *ä* (36), *a* (121) and their total number is close to that of V_1 (158). Let us assume that among the etymons with final *e* (110) and the not-reconstructed *ɜ* (201) the share of *o* was similar to that of V_1 (c. 30% = 94) and the remaining V_2 vowels (217) were high-middle, to which 4 etymons with *u* ~ *o* are to be added. Then the total number of low-middle vowels (V_1 251, V_2 251) and high-middle vowels (V_1 220, V_2 221) reflects a relatively well balanced distribution. It can be related to a level harmony proposed by Greenberg (1990) despite the hypothetical figures of *e* and *ɜ* in V_2 position. The frequency data reflect the approximate quantitative correspondences between early and late Uralic, but cannot account for qualitative changes.

Initially there was no qualitative difference between the systems of V_1 and V_2 . The loss of quality of vowels in V_2 took place during the change in the system, when *e* could be both a front and a back vowel, but was clearly opposed to *ä*. This explains why *e* in V_2 can be combined with both front and back vowels and possibly correspond to early *i*, *e*, *u*, *o* in V_2 .

It would be an interesting problem for areal typology to compare the change of vowel harmony, level opposition and the evolution of V_2 vowels in the proto-languages of NEA area. These languages seem to manifest a number of typological possible routes, or to use my term, itineraries, from early level harmony to front-back harmony and from the relative preservation of V_2 vowel quality to their loss under the condition of fixed accent. Another type of change took place with non-fixed accent as in Proto-Indo-European.

The pronominal roots of PU are compared to those of other proto-languages in Greenberg's recent work (1995) and in UEW. I shall present the data of demonstrative and interrogative pronominal roots according to UEW. From its references to other proto-languages only the languages are indicated without the concrete forms. To the data of UEW I added references to the sections of Greenberg's monograph (1995), in which etymological items are examined.

The demonstrative roots:

*e 'this' U (cf. A, IE *e*, -*i*) (67–68); Greenberg I ~ E (ibid. 24)

*o ~ *u 'that' U (cf. Turk, IE) (332); Greenberg A ~ E (ibid. 30–31)

*tä (~ *te ~ *ti) 'this' (cf. Yuk, A, IE) (513–5); Greenberg T (ibid. 37)

*to 'that' U (cf. Yuk, A, IE) (526–8); Greenberg T (ibid. 37)

*će ~ *ći 'this, that' U (33–4)

*nä (~ *ne ~ ?*ni) 'this, that' EP, ?U (300–1)

*no 'that' FW, ?U (306)

The interrogative roots:

*ke (*ki) 'who' FU, ?U (140) (cf. Yuk, A, IE) (140–1); Greenberg K (ibid. 167–8)

*ku- (~ *ko) 'who, which, ?what' U (cf. Yuk, A, IE) (191–2); Greenberg K (ibid. 167–8)

There is a differentiation between demonstrative pronouns with front and back vowels indicating close and non-close distance. It is a characteristic of the area and is absent in *će* *ći* 'this, that' which is of a later origin in Uralic (see 4). A similar distinction in interrogatives seems to separate persons from non-persons accompanied by further differentiation: 'who' vs. 'who, which ?, what'. Both groups of pronouns express the fundamental oppositions with front and back vowels.

The form of certain close demonstratives and interrogatives shows a twofold differentiation of form: *e* ~ ?*i* and *o* ~ *u* or *ke* ~ *ki* and *ku* ~ *ko*. A threefold differentiation can be found in close demonstratives: *tä* vs. *te* ~ *ti* and *nä* vs. *ne* ~ ?*ni*, but the corresponding distant demonstratives do not show such a distinction according to UEW. There may be typologically possible alternative explanations for the different expression of close demonstratives. For instance, the twofold distinction may reflect an early stage when *e* stood for both *e*¹ (= *e*) and *e*² (= *ä*), the threefold distinction shows the clear separation of *e* and *ä*. It is also possible that the threefold distinction was originally twofold: *e*² and *i* where *e*² stood for *e* which later became *ä*, then *e*¹ and *i* constituted a new opposition. It is a question for Uralic reconstruction to choose one of the typologically possible alternatives. The fact that two forms of distinction (twofold or threefold) exist is a typologically relevant characteristic of Uralic. The analysis of pronouns should be complemented by other lexical parallels in the protolanguages of the area which UEW makes reference to in the treatment of dozens of etymons. This leads to typological characterization and comparison of the evolution in the proto-languages of the area.

3.2. Vowels in Pre-Indo-European Roots

I shall deal with the phenomena of PreIE only as much as is necessary for its typological characterization and comparison with Uralic, which was the closest language in the Northern Eurasian area. The phonological comparison of these

two languages at the stage of proto- and prelanguages can contribute to the study of the earliest language contacts in the area, being the precondition for both establishing lexical parallels and reconstructing macro-units. The unsolved problems of phonology concentrated in vowel system despite its seeming simplicity cause uncertainty in the comparison of etymons, which has an impact on the whole study of the languages in an area. I found difficulties in this respect in examination of the lexical parallels in Uralic and Dravidian and the situation seems to be even more complex and problematic with Indo-European and Uralic because of the profound differences between their vowel and accent systems.

3.2.1. Some Statistical Data of Late Proto-Indo-European

Décsey (1991: 21) presented the statistical data of frequency in Pokorny's dictionary:

short	long	sum
<i>e</i> (1060)	<i>e:</i> (18)	1078
<i>o</i> (406)	<i>o:</i> (47)	453
<i>a</i> (336)	<i>a:</i> (161)	497
<i>i</i> (120)	<i>i:</i> (37)	157
<i>u</i> (123)	<i>u:</i> (51)	174

The data show the prevalence of *e* which was higher in the early proto-language because *o* and *a* often arose as the result of the coloring effect of the laryngeals on *e*. There was no vowel harmony in late Indo-European. The possibility of high-low harmony in early proto-language will be discussed later. The vowel system of Indo-European underwent important changes which are typologically relevant.

3.2.2. Some Characteristics of Indo-European Vowels

The Pre-Indo-European accent was dynamic and movable, phonologically relevant, and it could be placed in different positions in a sequence of morphemes in a word and change in a paradigm. The dynamic accentuation of Indo-European constituted a pole opposed to Uralic fixed accent on the first root vowel. The unaccented vowel was strongly reduced, however, in both proto-languages even if not to the same degree.

The system of Indo-European vowels was triangular, beside *i* and *u* it had an element denoted by *V*. The *V* usually had the timbre of an *e*-sound, rarely that of *a* according to reconstruction of the earliest etymons. The three laryngeals colored the timbre of the preceding or following *V* differently: *H*₁ did not affect it, *H*₂ colored it as *a*, *H*₃ as *o* (cf. Gamkrelidze-Ivanov 1984: 158–161).

In the zero degree of apophonic variants of CVC structures with resonants (*R*), *y*, *w*, *r*, *l*, *m*, *n*, become syllabic *i*, *u*, *ɣ*, *l̥*, *m̥*, *n̥*, more precisely: *RVC* → *RəC*

and CVR $\rightarrow$ CəR where both əR and Rə $\rightarrow$ R, e.g. IE *t'ey-k[h] : t'əy-k[h] $\rightarrow$ *tik[h] : Lat. *dictus*. In CVC structures, laryngeals, following or preceding the reduced vowel, formed a syllable with it: e.g. IE *t'oH^o- : *t'əH^o- $\rightarrow$ t'H-, Lat. *do* and *datus* (Past participle). In the same structures with obstruents, the reduced vowel could not form a vowel with the neighbouring consonants and appears as o: IE *g[h]os-t[h]i Lat. *hosti-s*, sometimes e: *nebl[h]es- (< nabl[h]és), Old-Church-Slavic *nebo*, *nebese*. The ablaut system was completed with the long vowels corresponding to normal and reduced ones. Thus, the Indo-European ablaut system could have a major role in grammar. (For details cf. Gamkrelidze – Ivanov 1984: 152–194). The change from prelanguage to Proto-Indo-European was completed by a full-fledged ablaut system of a classical system of vowels: *i*, *u*, *e*, *o*, *a* and by melodic accent which had no impact on vowel quality. After having transmitted their palatal or velar-labial quality to the neighbouring vowels the laryngeals became neutral. The transition to late proto-language is very well presented by Gamkrelidze and Ivanov (1984: 170–214), and by Lehmann (1993: 117–139).

I have focused on an important characteristic of Pre-Indo-European: the impact of consonants on vowel system. In a triangular system with a minimum number of vowels, this could be more important, producing a number of variants from which a fuller system may arise. Proto-Semitic had a typical triangular *i*, *u*, *a* system, but Brockelmann (1908: 14) notes „Unter den sonantischen **Vokalen** des Semitischen lassen sich für die Zwecke der Grammatik zunächst nur die drei Hauptklangfarben *a*, *i*, *u* mit ihren Längen *a*ː, *i*ː, *u*ː aussondern, deren mannigfache Nuancen im wesentlichen durch die umgebenden Konsonanten bedingt werden.” The Indo-European triangular system was not a typical one: the phonetic realization of V was not constant, therefore, the *i*, *u*, V did not constitute a proper phonological system and was not stable. I think, it was transitory between two fuller, rather „classical” vowel systems: early Pre-Indo-European and Proto-Indo-European.

The impact of consonants on vowels is a common phenomenon and was also characteristic to Uralic according to Collinder (1965: 94): „In all the Uralic languages it has occurred that a vowel has been palatalized, labialized or velarized through the influence of a neighbouring consonant or the vowel of the second syllable.” Probably, a similar impact also existed in the proto-language. If the quality of a root vowel under accent cannot be reconstructed, its front or back character can often be established in UEW.

There is another, no less general tendency: the impact of vowels on consonants. If the triangular system of Pre-Indo-European was preceded by another with cardinal vowels and without radical reduction of unstressed vowels as hypothesized by Greenberg 1990, then its „classical” vowels could have influenced the consonants which resulted in palatal, neutral, back and rounded vari-

ants of velar stops, laryngeals and the sibilant *s* (cf. Gamkrelidze – Ivanov 1984: 85–99, 214). Thus, the impact of laryngeals on vowels could have been preceded by an influence of vowels on consonants, but this could not be a simple recompensatory process (like $H + o > H^{\circ}$ and $H^{\circ} + V > Ho$), because the whole system of Indo-European had previously changed.

The effect of front vowels on stops could not have been so strong in Indo-European that the quality of consonants should have changed (e.g. $t + e > \acute{c}$); it did not even lead to phonemic oppositions like $n \sim \acute{n}$, $l \sim \acute{l}$ or $s \sim \acute{s}$ as in Uralic.

3.2.3. Vowels in Different Root and Base Structures

In PreIE there were basic morpheme structures: C°_1V- , $VC^{\circ}-$ and $C^{\circ}_1VC^{\circ}_2$. When dealing with the vowel system and with the influence of consonants on vowels, we did not make distinctions between different structures, and disregarded the earliest stage of apophony, now we should focus on these characteristics of early PreIE.

In the prelanguages among the earliest etymons were roots with vowels not participating in apophony; in other roots apophony was active, but was not complete (Gamkrelidze–Ivanov 1984: 140–1).

The root structures CCVC and CVCC did not exist at the early stage, they were formed later as derived structures, but became etymologically not analyzable, like the CVCCV structures in Uralic (cf. 5. on CVCCV structuring in Uralic).

The root structure VC° (realized as VC and VS) is represented in the most important primary verbs as **es-* 'to be', **et'* 'to eat' etc., which had no ablaut versions at the early stage and had an initial *e* (Gamkrelidze–Ivanov 1984: 246–7).

The structure $C^{\circ}V-$ can appear in roots with final *-i* and *-u* which were not subject to ablaut: **t'i-* and *d^hu-* and in verbal suffixes like **Ha*; to them the pronominal roots and some particles should be added (Gamkrelidze – Ivanov 1984: 218, 245).

Thus, the primary vowel system of Pre-Indo-European, which was not subject to ablaut, consisted of *e*, *a*, *i*, *u*. The vowel *e* had particular importance among the vowels in these structures and in the ones already participating in ablaut at the early stage (CeC and CC-eC). Such structures included not only roots but also bases. From the point of view of general phonology an *e* phoneme has an ample variety of phonetic realizations, which can become separate phonemes. In Proto-Uralic among the normal, stressed phonemes there is a front middle *e*, a front low *ä* and a middle-back *ɛ* (the phonemic status of which is not clear) according to Rédei's version; instead of *ɛ* an *y* is reconstructed according to Sammalahiti's variant. In unstressed position there is *ä* and an *e*; the latter can participate in both front and back harmony, thus, stands for front and back *e* in

unstressed position according to Rédei's version. When one compares the system of normal vowels: *i, e, ä* and *u, o, a* to that of reduced ones *e, ä, a*, then *i, u, o* lack in the latter and only the *e* can „stand for them” being a middle sound. In Sammalahiti's version the normal vowels are front *i, ü, e, ä* and back *y, u, o, a* (*â*) opposed to reduced ones: *i, y, ä, a* (*â*), here instead of *e* one finds *i* and *y* which admits a complete front-back vowel harmony.

Two general conclusions can be made from the presentation of Uralic. First, the wide phonetic range of *e*, the variants of which may or may not become phonemes. Second, the uncertainty of phonological analysis within the range of *e* sounds; it is particularly clear in the case of the unstressed *e* within the unaccented vowels and in the entire system of vowels according to Rédei's reconstruction on which the UEW is based. It seems likely that UEW followed truly the reconstruction of phonetic realization of etymons; in Sammalahiti's version the phonological reasoning seems to dominate, not without phonetic foundation however.

In Indo-European behind the rather unusual frequency of *e* as V, there are manifold realizations similar to those of Uralic *e* sounds. Among the other possible realizations of V there was also an *a* and an *o* sound which appear under certain phonetic conditions.

Another characteristic of the earliest reconstructable stage of Indo-European is the lack of a clear phonemic system. If one considers that in accented position most vowel phonemes of Uralic are clearly distinguishable, but there are considerable differences in the interpretation of unaccented vowels, which, however, effects the reconstruction of the whole vowel system, then the phonemic evaluation of Indo-European will seem less strange. The scarcity of early clear vowels without apophony, the dominance of apophonic variants with unstressed, reduced root vowels, the strong influence of neighbouring consonants on the vowels of accented and, especially, of unaccented syllables, the frequency of an unclear *e* explain the uncertainty of phonetic reconstruction and its phonemic interpretation. Lehmann (1993: 138–139) does not assume phonemes for the earliest stage, even the phonetic shape of vowels appears unspecified when generalized in the evaluation of vowel and accent system. For the earliest stage A he reconstructs three sets of consonants (obstruents, resonants, laryngeals) and nonsegmental syllabicity. In stage B under maximum stress a vowel [e] appears, under minimum stress the vocalic allophones of resonants, to them an [e:] is added if an [e] stands before a syllable which has lost its syllabicity. Phonemes appear only in stage C: [e e: ë], of which [e] has allophones in the neighbourhood of vowel-coloring laryngeals [e a o].

We can treat Pre-Indo-European as a reconstructed system which will never represent a concrete functioning language; however, one should not forget that our objective is to know as much as possible about its functioning even in pho-

nology where the etymons are in the foreground. In the pre-language the major variant of a phonological word was a root with a possible, even frequent, formative element and clitics, most probably enclitics, attached to the noun stem and person suffixes added to verbal bases. Both the clitics and the suffixes related the word to the rest of the sentence. The noun base functioning as subject or object also had suffixes denoting active, animate persons or inactive objects, beings. In my view, it is possible to hypothesize that they were of pronominal origin and were clitics at the beginning. The verbal person suffixes could also have been clitics in an early stage like in Uralic. The fact that certain suffixes did not participate in apophony can be explained by their independence from the word: when the apophony was being completed and extended to the whole of the base, they were still clitics.

3.2.4. On the Stage Preceding Pre-Indo-European

Greenberg (1990: 119–121) assumes that the Indo-European vowel system emerging from Northern Eurasian could be presented by the opposition of high and low vowels reflecting level harmony:

High	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>u</i>
Low	<i>e</i>	<i>a < o₁ o₂</i>	

where *o₂* is a stable *o* not alternating with *e*. Greenberg's article was devoted to the presentation of the different vowel systems in Northern Eurasian proto-languages and did not deal with the evolution of early Indo-European to Pre-Indo-European examined by me. I consider Greenberg's systems as a typological hypothesis for one of the stages preceding the reconstructed forms of Indo-European and Uralic. Greenberg's article did not deal with accentuation. The other Western Eurasian languages (Uralic, Yukaghir and the three languages of the Altaic group) had fixed accent on the first root syllable. Such accent can be hypothesized only for the earliest period of Pre-Indo-European, if it is acceptable at all. From the point of view of Pre-Indo-European, free accent can be reconstructed with certainty. It could be on the root vowel according to the testimony of some lexemes (like the primary verbs of VC structure), but also beyond the root; the CC-eC apophonic variants shows a clear tendency to „postroot" accentuation. The dynamic accent was later replaced by melodic accentuation in Proto-Indo-European.

The early free accent must not lead to the reduction of unaccented syllables, to their „obscuring", but later it certainly did. Similar „obscuring": the loss of quality of unaccented vowels took place in Uralic; it caused changes in the quantity of vowels in the Altaic group: Mongolian and Manchu-Tungus; in Turkic, however, the unaccented vowel was lost. The whole process was ac-

accompanied by the, probably increasing, impact of consonants on vowels, especially in unaccented position: when the vowel was losing its quality, the consonants preserved their basic palatal, velar or neutral characteristics and when the apophonic situation required normal vowels, the consonants contributed to its coloring.

The *e* phonemes occupied a special role in the vowel system: they participated in both level harmonies according to Greenberg's scheme. During the transformation of the vowel system the „elasticity” of *e* made possible the change of both accented and unaccented vowels into an *e* sound and viceversa. From a phonological point of view the old vowel system was disrupted and a new one arose; also in this process the *e*-sound had an important role (cf. Lehmann 1993: 138–139).

Fixed and free accent can co-occur in a genetic group (such as Slavic) or in the languages of an area. The accent can change from fixed to free and viceversa. The unaccented syllable can be reduced and then even disappear. These phonological factors are well known. The change of initial CVC(V) root structures of PIE and PU were complemented with a new element. In Uralic the accent was fixed on the root and the V_2 in $C_1V_1C_2V_2 + C_3V_3$ was lost and the resulting structure underwent reduction. At present, we can not say if there was any difference in the process and in the result of the reduction of the last vowel of CVCV and CVCCV. There is no consensus even on the last stage of the reduction. In Indo-European the accent was free. The CVC structure could change in a way similar to Uralic: CVCC, if the accent was on the root as in Uralic. However, if the accent was on the new element, the result was a different CCVC which was impossible in Uralic.

Greenberg's reconstruction accounts for the state of Eurasic, but its change to Indo-European, to Uralic and to Altaic is to be clarified. My typological remarks started from the earliest reconstructed stage but did not reach Eurasic, they could not fill the „gap”.

4. Vowels and Consonants: Possible Palatalization in Pre-Uralic.

I shall use the term Pre-Uralic because the examined stage of Uralic preceded Proto-Uralic, however it is not identical with an earlier stage emerging from a possible reconstruction of Eurasic. I assume that both Rédei's and Sammalahti's reconstructions are based on the facts of Proto-Uralic; they cannot be reconciled within the description of Proto-Uralic, but contain important elements for the internal reconstruction of an earlier stage: Pre-Uralic. When reconstructing Pre-Uralic I use the statements of general phonology concerning palatalization, which is the major issue to be discussed (Bhat 1978). It will

be introduced by a treatment of the vowel system, relevant also to palatalization.

In the presentation I shall follow the order which is opposite my concrete research: the major statements will precede the data of Uralic etymons of which only the safe reconstructions will figure (U according to UEW and the Proto-Uralic etymons of Sammlahti's list: 1988: 536–41). As my discussion aims to open further research and is problematic, I shall present all data relevant to the topic, which extends to 70% of Uralic etyma in UEW. The data of UEW will be reduced to phonemic form without indicating meaning and page.

4.1. On the Vowel System

As we have seen, there could be a plausible systemic correspondence between Northern Eurasian (Eurasic) and Uralic vowel system: high $i > i$, $e_1 > e$, $u > u$, low $e_2 > \tilde{a}$, $a (< o_1) > a$, $o_2 > o$. Beside these systemic changes, there could be more or less frequent changes: back movement with or without rounding: $i > \tilde{u}$, $i > y$, $e > \underline{e}$ without rounding and $a > \tilde{a}$ with rounding. In this way we arrive at the systems proposed by Sammlahti and Rédei. Front movement with the possible loss of rounding could also be possible: $u > y$, $\tilde{u} > i$.

In the process of reduction of V_2 , u and o were changed according to both versions. The resulting system shows the opposition of high and low (Sammlahti) or middle and low (Rédei) vowels. The front-back opposition was relevant in both: i and y , $\tilde{a}$ and u (Sammlahti); e and $\underline{e}$, $\tilde{a}$ and a (Rédei) because e could follow both front and back V_1 vowels.

The change of u , o in V_2 position could give a rounding colouring of the preceding consonant which could have been transferred to V_1 : i , $y > u$, $\tilde{u}$; e , $\underline{e} > o$; $\tilde{a} > \tilde{a}$, $a > \tilde{a}$. In this way, these unrounded vowels were changed into rounded which also implied back movement.

The front movement preceded back movement and the latter took place after palatalization of the consonants preceding front vowels.

4.2. On a possible process of palatalization

According to Ruhlen's data (1976) and Décsy's diachronic generalizations (1991: 19), the system of Uralic stops: p , t , k was not preceded by an earlier stage in which there were voiced pairs: b , d , g . Voiced m , n , l , r , w , j have hardly undergone any changes. The sibilants are widespread in the languages of the world, but Proto-Dravidian had no sibilants. The affricates are infrequent in certain areas and Indo-European has no affricates.

Palatalization is a frequent diachronic process, it was characteristic to Uralic and also took place in the Altaic group. In the process of palatalization a feature can be added: $\acute{n}$, $\acute{l}$, $\acute{s}$ or the palatalized consonant can be changed: t and k change into an affricate or a sibilant. The probability of the palatalization of t is

more certain because of its low frequency in UEW. I hypothesize that palatalization changed the stop *t* and possibly *k* into affricates which was probably a complex process. The diachronic process will be different according to the reconstruction of the late PU: if one assumes two affricates as in UEW, one retroflex (cacuminal) affricate (as Sammalahiti) or a palatalized stop *t'* and an affricate *č* (Décsy). The phonetic realization of the consonant resulting from palatalization could vary in dialects and chronologically. The possible cacuminal feature of *c* in PU is typologically secondary.

The vowel after palatalized consonants is expected to be a front vowel, but also back vowels are found. This fact requires the analysis of etymons for an explanation. In Proto-Tungus and Proto-Mongol (Menges 1968: 36, Doerfer 1964: 44, Sinor 1988: 736) *č* and *dž* derive from *t* and *d*; in Mongol *t* and *d* never occur before *ir* and *i* (Doerfer 1964: 44). In order to make my argument clear I shall briefly present the results of examination of the data with my interpretation. The analysis will be focused on C₁V₁.

1. The lack of palatalization before front vowels. The stop *k* can rarely be found before front vowels: *ke* (1), *ki/kü* (4) of 52 cases; *t* only occurs in the pronominal etymon *tä* (~ *ti* ~ *ti*), in *tire* (*türe*) and *täwa* (the total is 16). In most cases both *i* and *ü* are reconstructed. The *s* is more frequent followed by front vowels: *sä* (4), *se* (4), *si* (2) of 19 occurrences; the same is valid for *n*: *ni* (4 of 10); *l* is rare (1 of 6). The variation *i/ü* shows the result of back movement, *e* could have a back variant. All these cases require further analysis.

2. The front and back vowels after consonants, resulting from palatalization. The affricate *č* is followed by back vowels: *ča* (2), *čo* (1), *ču* (1). The *š* is infrequent and precedes front vowels: *še* (1) and *ši* (1). The *c* is relatively frequent and is followed by both back and front vowels: *co* (1), *cü* (1), *cä* (1), *ce* (3), *co* (1). The *l'* is followed only by back vowels: *la* (1), *lo* (1), *lu* (1); the *n* by both back and front vowels: *na* (1), *no* (4), *nu* (1) and *ne* (4), *ni* (1). A typologically plausible explanation could be the following: front vowels were preserved when they had no rounding effect of C₂; if C₂ was followed by V₂ = *u*, *o*, velarization and rounding was transmitted to C₂ and then to V₁. There is a similar process in Slavic languages: *e* following palatal consonants becomes *o* before any non-palatal consonant or consonant cluster under accent (e.g. *čornyj*).

3. If the palatalized consonant is in medial position, the situation is more complex and the following vowels often can not be reconstructed. If we have C₂V₂, then 8 of the V₂ vowels are not reconstructed; in the 14 cases left, we find back vowels in 8 etymons: *ča* (3), *ča* (3), *na* (2), in 6 cases we have front vowels. In consonant clusters, the palatalized consonant can be the second element of the cluster, but in 6 of 9 etymons V₂ can not be reconstructed. The palatalized consonant can also be the first element of a cluster in 9 etymons, C₂ being *č*, *č*: here, one can assume that the lost vowel was a front one which

caused palatalization. If we find a final back V_2 , it needs explanation. However, the change of front into back vowels in final position is typologically possible (cf. Rus. *t'ot'a*).

My explanations were conjectures of typological nature: they were based on the facts of general phonology, including the proto-languages of the area, and were motivated by a hypothesis on early Uralic, supported by the facts of Proto-Uralic. Their foundation can not be falsified, but their validity for Uralic is to be verified. This is a task for Uralic reconstruction. All etymons should be examined, and this is presented in the next section. I mentioned the weakness of typological conjecture from the point of view of reconstruction. However, it also has advantages in hypothesizing possible processes to be studied in a research programme.

Palatalization was a fundamental process in Uralic but it must be clarified in detail in relation to each phoneme which underwent palatalization, considering vowels provoking it. There could be stages before, during and after palatalization in which the different factors of palatalization are to be accounted for. Palatalization must be related to fricativization, (e.g. in the case of δ , δ' and possibly s , $\acute{s}$) which was not mentioned before. Similarly, vowel harmony and its change makes part of the internal reconstruction of Uralic. In the preceding section I tried to contribute to the clarification of these processes.

4.3. The Presentation of Data with Further Remarks

I have analyzed nearly 70% of the certain Uralic etymons which are or could be relevant to palatalization:

(1) all etymons with initial k -, t -, n -, l -, s - without palatalization, analyzing those with $i/\ddot{u}$, e , $\ddot{a}$ in V_1 position;

(2) all etymons with initial or internal $\acute{n}$, l' , $\acute{s}$, $\acute{c}$, c , $\acute{s}$, δ' which certainly or probably result from palatalization.

The following presentation of Uralic etymons can be compared to a complete analysis of PU and PFU in Bakró-Nagy's book (1993).

1. Etymons with initial k , t , n , l , s . The numeric distribution according to C_1 and V_1 positions:

C_1/V_1	a	$\ddot{a}$	o	e	u	i	$\acute{s}/\ddot{s}/\acute{z}$	total
k	11	—	11	1	23	4	2	52
t	1	2	6	—	6	1	2	18
n	1	—	—	2	3	4	—	10
l	2	—	—	—	2	1	1	6
s	1	4	5	1	5	2	1	19
total	16	6	22	4	39	12	6	105

The share of front vowels in V_1 position is low (22 of 105), especially after k (5 of 52) and t (3 of 18). After k , t , n , l , s the percentage of front vowels is lower than in V_1 position in general: 20.1% : 32.5%, the differences are considerable in the case of e – 3.8% : 10.2% and $ä$ – 5.7% : 10.2%, but not for i – 11.4% : 12.1%. This is caused by the infrequency of front vowels following k , t . The data are reliable but approximate, because Décsy counted all Uralic etymons, not only the certain ones.

In the Uralic etymons of UEW the initial k - and t - were followed by front vowels but rarely; however in Finno-Ugric the frequency of front vowels in V_2 position is much higher: $kä$ (9), ke (20), ki (16, $i/\ddot{u}$ – 12), $k + \ddot{s}$ (1) – 46 etymons of 85; $tä$ (5), te (7), ti (4, $i/\ddot{u}$ – 3) – 16 etymons of 24.

The number of etymons with initial n is lower in FU than in U: 4 of 8 have front vowel in V_2 position: $nä$ (3), ni (1). The frequency of front vowels after l is relatively high: 10 of 18: $lä$ (4), le (4), li (2, $i/\ddot{u}$ – 1). The distribution of vowels after s - is similar: 10 front vowels of 17: $sä$ (6), se (1), si ($i/\ddot{u}$ – 2), $s\ddot{s}$ (1).

The evaluation of these data from the point of view of possible palatalization seems to indicate that (1) vowel e could also be velar in PreU; (2) the number of front vowels was very low after k , t and also n , but the number of the latter is small; (3) in Finno-Ugric the share of front vowels is much higher after k and t which can show that in the new etymons front vowels had no palatalizing effect, because palatalization was no longer active. However, such an assumption should be checked on the evolution of PFU to dialects. The forms of the etymons show a late stage, not of PreU, this explains the fact that the variation $i/\ddot{u}$ is equally high in the Uralic and Finno-Ugric etymons.

2. Etymons with initial palatalized consonants $\acute{n}$, $\acute{l}$, $\acute{s}$, $\acute{e}$, $\acute{c}$, $\acute{s}$, $\acute{\delta}$ of Uralic origin: C_1 and V_1 positions:

C_1V_1	a	$\ddot{a}$	o	e	u	i	$\ddot{s}$	total
$\acute{n}$	1	–	4	4	1	2	1	13
$\acute{l}$	1	–	1	–	1	–	–	3
$\acute{s}$	3	–	1	1	2	5	–	12
$\acute{e}$	–	1	1	3	1	1	1	8
$\acute{c}$	2	–	1	–	1	–	–	4
$\acute{s}$	–	–	1	–	1	–	–	2
$\acute{\delta}$	–	–	–	1	–	1	–	2
total	7	1	9	9	7	9	2	44

The distribution of vowels: front vowels after $\acute{n}$ (6), $\acute{l}$ (0), $\acute{s}$ (5), $\acute{e}$ (5), $\acute{\delta}$ (2), total 18; back vowels after $\acute{n}$ (7), $\acute{l}$ (3), $\acute{s}$ (6), $\acute{e}$ (4), $\acute{c}$ (4), $\acute{s}$ (2), total 26; the sec-

ondary variants with back vowels after *ń*: *ńe* (*ńo*) (3), increase the number of back vowels.

The combination of palatalized consonant and back vowel in C_1V_1 is the problematic issue in these etymons. Such combinations are usually followed by a non-palatalized consonant and a back vowel or one which cannot be reconstructed and may derive from *u* or *o*. The presence of *e* in the V_2 position of CVCV structures occurs only in *ńole* (*ńo:le*), *śuwe* and *e* could be a back *ē*. Etymons with internal consonant clusters can derive from $C_1V_1C_2V_2$ structures, similar to those we have seen, however, the consonant cluster with a second non-palatalized element could have the same effect as the single consonant. The instances in which a syllable with a back vowel is followed by another with palatalized consonant: *čočz* (*čača*), *čučz*, and those with variation *ńč/č* in *čača* (*čančz*), *čančz* (*čačz*) do not fit into the generalization: palatalized consonant + back vowel + non-palatalized consonant; they require further elaboration. Actually, in Russian we can find similar examples: Rus. *t'ot'a*. In *sojwa* the *w* in C_3 position could cause rounding of the vowel.

The following consonant groups occur in C_2 position after initial palatalized consonant and back vowel: sonants (18), *p* (2), *k* (1), *j* (1), *č* (2).

I have also examined Sammalahiti's list. Its data seem to confirm the observations made on UEW.

In consonant clusters, palatalized consonants are infrequent (ca. 30). The possible conclusions are uncertain, because the vowel after C_2 is lacking and the final vowel after C_3 cannot be reconstructed in half of the etymons.

5. Roots and Syllables

5.1. Methodological Questions

The objective of this paper is the comparison of PIE and PU root structures contributing to the areal typology of Central Eurasian protolanguages. Root was a unit of etymology which can be reconstructed by phonological and semantic procedures and cannot be segmented into smaller units by etymological reconstruction. Root is a morpheme of the given proto-language and is not usually examined from the point of view of syllable structuring. Etymological phonology analyzes the consonants, vowels and their combinations in roots of protolanguages. My article, being a chapter of a future book, was written when Bakró-Nagy's work (1992) was in the process of publication. Her book focuses on the synchronic analysis of PU and PFU and their diachronic comparison. In the last chapter she treats the problem of syllables, from the point of view of syllable theory, in detail. I have analyzed only PU but in comparison to early PIE in an areal framework. This required the presentation of the phonology of

both protolanguages as much as it was necessary for my main objective and for readers who are familiar only with PU or PIE and those who are interested only in areal linguistics. As Bakró-Nagy (1992) also analyzed PFU roots from the point of view of syllable theory, I have also found it useful to consider this aspect from the point of view of a comparison with early Indo-European. Given the differences between the two approaches: syllable theory and typological oriented areal linguistics, it is necessary to make some comments on the relationship between syllable theory and typology.

Both subsystem typologies and phonological theories must meet the requirements of interpreted theoretical systems: „by (a) specifying a list of characteristics with which the theory is to deal, (b) by formulating a set of hypotheses in terms of those characteristics, (c) giving those characteristics an empirical interpretation, which assigns to the theory a specific domain of application, and (d), as a long-range objective, incorporating the theoretical system, as a special case, into a more comprehensive theory.” (Hempel 1965: 171).

These criteria, established for typology, are fundamental. The difference between typology and phonological theory lies in the focus. A subsystem typology must be based on a representative sample of languages. This requirement cannot be satisfied by a single theory but phonological theories covering a large number of languages, whose study is relevant for the given subsystem. The co-existence of a number of approaches raises the problem of clarification of terms and the hypotheses based on them. In her state-of-art article, Blevins (1995: 234) is aware of the differences concerning the fundamental topics within syllable theories: „it should be clear that sonority scales, models of syllable internal structure, and syllabification algorithms are almost as numerous as the researchers working on these topics.” However, she arrived at this concluding remark after having found the consensus on basic terms and on a number of generalizations concerning syllable structuring, including those of typological character. It is natural that „agreement is by no means universal concerning the precise nature of the syllable” (Blevins 1995: 205), the diversity in interpretation also exists in general typology. This follows from the very nature of interpretative theoretical systems.

Blevins (1995: 212) differentiates syllable theories on the basis of fundamental terms and their combinations of syllable structuring: „Models of syllable-internal structure (a) Flat structure (i.e. no subconstituents but segments themselves)... (b) Moraic approaches... (c) Binary branching with Body: $\sigma \rightarrow$ Body Coda; Body $\rightarrow$ Onset Nucleus... (d) Ternary branching: $\sigma \rightarrow$ Onset Nucleus Coda... (e) Binary branching with Rime: $\sigma \rightarrow$ Onset Rime; Rime $\rightarrow$ Nucleus Coda”.

I think that syllable exists and it can be segmented. This excludes models of (a). Bakró-Nagy (1992) found Venneman's approach in group (b) most

suitable. I can but agree with her because Venneman also considers language change.

The basic terms of syllabic theory and typology are presented in Bakró-Nagy's book, I shall examine only complex terms based on them. However, I shall first examine sonority sequencing generalizations which are fundamental in analyses of syllables and beyond. In syllable theories most proposals attempt to account for them „by ranking phones on a sonority scale” (Blevins 1995: 213). The scale has two end-points: the most consonantal and the most sonorous poles. The scale can be established by starting from one of the end-points. Venneman (1989: 9) formulates the scale according to increasing consonantal strength: low vowels, mid vowels, high vowels, central liquids (*r*-sounds), lateral liquids (*l*-sounds), nasals, voiced fricatives, voiceless fricatives, voiced plosives, voiceless plosives. In a typological analysis of initial and final consonant clusters, Greenberg (1978: 270) formulates the scale of preference for consonants, also considering glottals and points of articulation: „In absolute terms unvoiced obstruents are preferred over voiced, voiced sonants are preferred over unvoiced, non-glottalized consonants are preferred over glottalized, liquids are preferred over nasals, and the dental-alveolar point of articulation is preferred over other positions.”

Greenberg (1978) treats the word initial and final combination which can be syllable onsets (heads) and offsets (codas). Therefore, his chief conclusions summarized in terms of objective preferences are also relevant for syllables. The examination of Proto-Dravidian root final consonants shows that „homorganic nasals+obstruents are preferred over heterorganic nasals+obstruents” (ibid. 270), because only homorganic clusters are admitted. For PIE CVCC and CCVC root his preference law is valid: „In relation to the peak of the syllable, combinations are favored in which sonants are closer to the peak than obstruents” because the roots have the patterns CVRC and CRVC (where R is a sonant).

The presentation of typological preferences has led us to the laws of heads and codas. On the basis of existing literature on syllable theory, Blevins (1995) establishes constraints on simple onsets and codas: „while simple member onsets appear to be unrestricted cross-linguistically, many languages with simple member codas allow only a small class of segments to occupy coda position” (ibid. 227). However, „the nature of coda constraints is ultimately an empirical question ... within a single language such constraints can be representative both of preferred sonority profiles and the idiosyncratic residue of historical change” (ibid. 229).

For the Uralic syllable the problems appear in the analysis of the coda which cannot be separated from the head. Venneman uses the term „shell” for the union of the head (onset) and coda (offset). The preference laws of shell follow from those of their components. They manifest the laws of their union and contain a certain amount of redundancy: „it follows from the Coda and Nucleus

Laws that a syllable will be the more preferred, the less the Consonantal Strength of the offset is, and from the Head Law that a syllable will be the more preferred the greater the Consonantal Strength of the onset is. The laws do not restrict this to syllables in isolation." (Venneman 1988: 12).

The preferences existing between syllables follow from the laws regulating internal structuring of syllables. Two well-formed syllables should be combined: „A syllable contact A\$B is the more preferred, the less the Consonantal Strength of the offset of A and the greater the Consonantal Strength of the onset of B" (Venneman 1988: 40).

5.2. On Uralic

The typical early Uralic, Altaic and Dravidian root contains a syllable with one onset consonant. It is followed by a vowel nucleus which is a short vowel in Uralic, and a short or long vowel in Altaic and Dravidian. These proto-languages differ in the shaping of coda. We are first interested in Uralic and Finno-Ugric. It will be compared to Indo-European, which represents a root-formation typologically different from these proto-languages, by possible two-consonant heads and apophony.

Bakró-Nagy (1992) described Uralic and Finno-Ugric syllable structuring in detail. She arranged Finno-Ugric phonemes on a sonority scale which is a variant of the generally accepted preference hierarchy: glides (*w, y*), liquids (*r, l, l'*), nasals (*m, n, ñ, ŋ*), fricatives (*c, č, š, s, ś, δ, δ', γ*). Bakró-Nagy (1992: 143) applies Venneman's criteria of well-formedness and indicates the problems in the study of PFU syllables: „The criteria of syllable well-formedness can be stated in terms of the sonority values of constituents as follows. A syllable is well-formed if its nucleus is the most sonorous constituent and its margins are less sonorous; in addition, the consonantal strength of the onset is to surpass that of the coda (in other words, the onset is to be less sonorous than the coda). The first part of the criterion is clearly met by PFU syllables since their nucleus is a vowel, the most sonorous type of segment. However, the second part cannot be assessed until we find out where the syllable boundaries are, hence which morpheme-internal segments belong to the initial syllable and which to noninitial syllable."

My analysis of Uralic roots, oriented to a comparison with Indo-European in an areal typology perspective, has revealed shell preferences and focused on the problem of final consonant clusters, but without considering the problems of syllables, which was the topic of the last chapter of Bakró-Nagy's book. If we consider the similarity of empirical statements in the two independent studies and the isomorphism in the phonological theory and typology approaches, the characterization of PFU syllables, also compared with PU in Bakró-Nagy's book, are also valid for this work.

Syllabification of CVCV roots divides it into two syllables $C_1V + C_2V$. If there is a two-consonantal coda with a final vowel, the root must be segmented in $C_1V_1C_2$ and C_3V_2 . However, syllables of CVC structure contradict the widely accepted principle of open syllables in Uralic. Décsy (1990: 35) notes that among them „we find a disproportionately high number of uncertain etymologies and apparent affect creations”. This fact should be considered. However, such syllables exist and require analysis. The evidence in Bakró-Nagy (1992) and in this article shows that in root $C_1V_1C_2C_3V_2$ the set of C_1 and C_3 is similar and differs from that of C_2 . This fact gives rise to two questions: (1) is the first syllable ($C_1V_1C_2$) well-formed, and (2) does the last consonant (C_2) of the coda of the first syllable constitute a well-formed contact with the onset (C_3) of the second syllable? As we have seen, contact laws derive from the coda and onset laws: a well-formed coda must be followed by a well-formed onset. Bakró-Nagy (1992: 146) has found „that 60.3% of the morphemes having an intervocalic cluster are well-formed if syllabified between the two consonants.” My data corroborate this statement. However, 40% of roots which do not manifest well-formed syllable contacts remain. Bakró-Nagy (1992: 151) formulated two questions to be answered: „First, can we assume closed syllables to have existed in PFU? Second, is it necessarily the case that cluster-initial syllables are to be excluded on the basis that morpheme initial PFU syllables do not begin with a cluster? The answer will be quite straightforward. Closed syllables are to be reckoned with; but branching onsets cannot be excluded either.” The novelty of the answers is in the admittance of branching onsets which require a careful analysis of roots containing not well-formed clusters in contact position. It should also consider Décsy’s statement.

However, the major problem is presented by the second syllable of root internal clusters also indicated in my article. Bakró-Nagy (1992: 152) hypothesizes that the second consonant of the root internal cluster „may not have belonged to the root in an earlier period but may have been part of a suffix (earlier still a free morpheme) that had agglutinated to the root”. Such a hypothesis is possible typologically. I have examined all roots with -CC- clusters in order to establish the possible functions of the last consonant, comparing them with the Uralic suffixes in Décsy’s book (1990: 58–66). There is no simple correspondence and the problem requires further study. However, I agree with Bakró-Nagy in the assumption of an earlier stage in which the second consonants represented an independent element. I would call them formants which also appear in other proto-languages. They form new lexemes without reaching the specification of suffixes. We can assume that in an earlier stage CVCV roots were dominant and free formants of CV structure were attached to them first as clitics, later as components of the roots. Such an assumption corresponds to the principle of open syllables. In the roots, reconstructed in Uralic etymologies,

this principle was partially lost. As we are dealing with syllables, the structuring of the whole word should be considered in evolution. The roots with -CC-, i.e. the suffixes of a single consonant, are indicators of changes.

Uralic and Finno-Ugric had the opposition according to palatalization ($l : l'$, $n : \tilde{n}$, $s : \acute{s}$, $\delta : \delta'$) and affricates and fricatives which may originate from the palatalization of t and k . A historical typologist is inclined to assume a process of palatalization in the early history of Uralic. The data of many etymons corroborate such a hypothesis. The process is not simple and requires further study. Palatalization affects well-formedness of CVC syllables when stops change into affricates and fricatives. Sonority contrast between the head and the coda is weakened by such palatalization. We can assume that onsets were somewhat better-formed when stops t , k did not undergo palatalization. If palatalization took place in the CVCV stage it had no impact on well-formedness. It is possible that the correlation of these processes helps to clarify the early history of Uralic.

5.3. On Indo-European, compared to Uralic

I have analyzed PIE root patterns and some constraints on their structuring (2). The $C^\circ VC^\circ$, $C^\circ VC^\circ C^\circ$ and $C^\circ C^\circ VC^\circ$ structures will be examined from the point of view of well-formedness. I shall use C° for consonants without specification, C denotes obstruents, R resonants and H laryngeals. If we accept Décsy's hierarchy of sonority (1987: 54), laryngeals are the least sonoric consonants. Therefore HVC is well-formed and HVR manifests a high degree of well-formedness: there is non HVH pattern. The well-formedness of the CVC pattern depends on the specific characteristics of the obstruents which can be voiceless with possible aspiration and glottals. Also the place of articulation is to be considered for stops. The CVR pattern is well-formed, CVH is not. The variants with sonoric onset are problematic. The well-formedness of RVR depends on the degree of sonority of head and coda resonants. RVC and RVH are not well-formed. This is valid from the point of view of cross-linguistic preferences. However, Indo-European resonants (semivowels, l , r , m , n) admit particular rules for changing into vowels and consonants which may figure as a nucleus of syllables. In the $C^\circ VC^\circ C^\circ$ patterns the second consonant is always a resonant and these patterns are well-formed because R is in the coda and is the closest consonant to the nucleus. In $C^\circ C^\circ VC^\circ$ pattern the second consonant is a resonant and the head is well-formed.

The great majority of Indo-European roots are well-formed. The list of etymons in Gamkrelidze and Ivanov's book (1995, 2: 109–38) contains about two dozens of RVC or RVH roots (cf. **yak-* 'sacred', **wet-* 'water', **loH-* 'pour', **met-* 'measure, weigh', **nas-* 'nose', **ret^h-* 'run, roll'). The RVR pattern usually gives well-formed roots.

In Indo-European the historical evolution of root structuring starts with the CeC pattern, followed by CeCC and then CCeC in the later stages (using Ben-

veniste's scheme). The ill-formed CeC patterns raise the question of whether the root had a final vowel, especially in the CeC stage (cf. Décsy 1991: 38). However, a final vowel is not reconstructed even in the early stage of PIE. Also the dominance of resonants in the C₂ position in CeCC and CCeC suggests the search for the historical origin of such uniformity. Reconstruction of the earliest stage should complement the later evolution of Indo-European roots. The well-formedness of roots gave rise to ablaut processes. If the accent was transferred from the roots, the original vowel dropped to zero grade and the resonant became the nucleus of the syllable.

In Uralic the accent was fixed, the resonants had no similar role and the evolution of PU and PIE followed typologically different routes. At the earliest stage the two proto-languages were close but the existing differences (lack of final vowel, accent placement) gave rise to two different paths of change. Apophony also distinguished Indo-European from Altaic and Dravidian.

Bibliography

- Bakró-Nagy, M. Sz. (1992/93), Phonotaktische Beschreibungen der morpheminitialen Konsonantenphonem im Proto-Finnougrischen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 16/17: 1–11.
- Bakró-Nagy, M. Sz. (1992), Proto-phonotactics. *Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Bakró-Nagy, M. Sz. (1993), PFU #CV. In: Hajdú Péter 70 éves. *MTA Nyelvtudományi Intézet*, Budapest. 33–40.
- Bhat, D.N.S. (1978), A general study of palatalization. In: J. H. Greenberg (ed.), *Universals of Human Language 2. Phonology*. Stanford University Press, Stanford. 47–92.
- Blevins, J. (1995), Syllable in phonological theory. In: J. A. Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Cambridge, Mass. 206–44.
- Brockelmann, C. (1908), *Kurzgefasste vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen*. Von Reuther und Reichard, Berlin.
- Burrow, T. (1944), Dravidian studies IV: the body in Dravidian and Uralian. *Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies* 11: 328–56.
- Collinder, B. (1965), *An Introduction to the Uralic Languages*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Décsy, GY. (1988), *A Select Catalog of Language Universals*. Bloomington: Eurolingua.
- Décsy, GY. (1990), *The Uralic Proto-language: a Comprehensive Reconstruction*. Eurolingua, Bloomington.
- Décsy, GY. (1991), *The Indo-European Proto-language: a Computational Reconstruction*. Eurolingua, Bloomington.
- Dezső, L. (1998), Uralic and Dravidian: comparison of etymological phonology and root structuring. *International Journal of Dravidian Linguistics* 27/2: 1–18.

- Doerfer, G. (1964), Klassifikation und Verbreitung der mongolischen Sprachen. In: *Mongolistik*. Brill, Leiden-Köln. 35–50.
- Fancsaly, É. (1988), Das uralische etymologische Wörterbuch im Spiegel der Statistik. *Specimina Sibirica* I: 35–61.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. (1984), Indo-European and Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Typological Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture 1. Tbilisi State University, Tbilisi. (in Russian)
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. (1995), Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture. Part. 1. Berlin, Mouton – de Gruyter.
- Gamkrelidze, T. V. – G. I. Mačavariani (1982), Sonantensystem und Ablaut in den Kartvelsprachen. Gunter Narr, Tübingen.
- Greenberg, J. H. (1966), Language Universals with Special Reference to Feature Hierarchies. Mouton, The Hague.
- Greenberg, J. H. (1989), Predistorija indoevropskejskoj sistemy glasnyx v sravnitel'noj i tipologičeskoj perspektive. *Voprosy Jazykoznanija* 1989/4: 5–31; English version: The prehistory of the Indo-European vowel system in comparative and typological perspective. In: V. Shevoroshkin (ed.), *Proto-Languages to Proto-Cultures*. Brockel-meyer, Bochum.
- Greenberg, J. H. (1995), Indo-European and its Closest Relatives. Vol. 1. Grammar. Stanford University Press, Stanford.
- Hajdú, P. (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest. (Italian edition: *Introduzione alle lingue uraliche*. Rosenberg and Sellier, Torino, 1992).
- Helimskij, E. (1992), Bisyllabic consonantal and trisyllabic vocalic stems in Finno-Permian and further. In: *Rédey-Festschrift*, Wien – Budapest, 195–200.
- Hempel, C. G. (1965), Typological Methods in the Natural and the Social Sciences. In: uő. *Aspects of Scientific Explanations*. New York, The Free Press. 155–171.
- Honti, L. (1992) Adalék a magyar *l* ~ finn *t* megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag*. Wien – Budapest. *Studia Uralica* 3. 209–13.
- Krishnamurti, BH. (1972), Telugu Verbal Bases. A Comparative and Descriptive Study. Motilal, Delhi.
- Krishnamurti, BH. (1997), Proto-Dravidian laryngeal **h* revisited (forthcoming).
- Lehmann, W. P. (1993), Theoretical Bases of Indo-European Linguistics. Routledge, London – New York.
- Marlow, E. J. P. (1974), More on the Uralo-Dravidian Relationship: a Comparison of Uralic and Dravidian Etymological Dictionaries. Ph. D. dissertation. University of Texas at Austin.
- Mel'nyčuk, O. S. (red.) (1966), Vstup do porivnjal'no-istoryčnogo vyvčennja slov'jan-skyx mov (Introduction to the Comparative-Historical Study of Slavic Languages). Naukova dumka, Kyjiv.
- Menges, K. H. (1968), Die tungusische Sprachen: Tungusologie. Brill, Leiden – Köln. 21–42.
- Poppe, N. (1960), Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil 1. Vergleichende Lautlehre. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

- Ruhlen, U. (1976), The geographical and genetic distribution of linguistic features. In: *Linguistic Studies Offered to Joseph Greenberg on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Vol. 1. Anna Libri, Saratoga, California. 137–160.
- Sammallahti, P. (1988), Historical phonology of Uralic languages. In: *The Uralic Languages*. (ed. by D. Sinor). E. J. Brill, Leiden. 478–554.
- Serebrennikow, B. A. – Gadžijeva, N. Z. (1979), *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurskix jazykov*. Maarif, Baku.
- Sinor, D. (1988), The problem of the Uralic–Altaic relationship. In: *The Uralic Languages*. (ed. by D. Sinor). E. J. Brill, Leiden. 706–741.
- Sinor, D. (1990). „Urine”~ „star” ~ „nail”. *Essays in Comparative Altaic Linguistics*. Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies XXIV., Bloomington.
- Sipos, M. (1996), Palato-velar pairs (On the possibilities of computer analysis of the Uralic Etymological Dictionary). In: *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars V. Moderatores*, Jyväskylä. 175–180.
- UEW = Rédei, K. (1988), *Uralisches etymologisches Wörterbuch I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Venneman, Th. (1988), *Preference Laws for Syllable Structure and Explanation of Sound Change with Special Reference to German, Germanic, Italian and Latin*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Zvelebil, K. V. (1990), *Dravidian Linguistics. An Introduction*. Pondicherry Institute of Linguistics and Culture, Pondicherry.

Két főhangsúlyt tartalmazó magyar szavak ritmikai hangsúlyváltozása

This article examines two kinds of Hungarian Rhythmical Variation: Trochaic Reversal and Final Weakening. Both occur in double-accented words like e.g. *'tizen'három* ['13'] and involve the loss of one of the pitch accents of the word embedded in a phrase. Thus *'pont 'tizen'három* ['exactly 13'] may become *'pont tizen'három* (this is called Trochaic Reversal), and *'tizen'három 'pont* ['13 points'] may become *'tizenhárom 'pont* (in Final Weakening). However, the two kinds of change are not quite symmetrical in their range of application: Trochaic Reversal occurs in only a subset of the words affected by Final Weakening.

The article examines various frameworks in search for the most adequate analysis (including Selkirk 1984, Hayes 1984, Hayes 1995, Kager – Visch 1988, Gussenhoven 1991), and then suggests that Final Weakening should be regarded as a P1 (post-lexical) rule (in the sense of Kaisse 1985, 1990), and Trochaic Reversal as a precompiled (lexical) rule (in the sense of Hayes 1990). The analysis proposed preserves the advantages of the accent-based approach developed in Gussenhoven 1991, but it splits the unitary account offered by Gussenhoven (for English) and offers two rules for Hungarian. The split analysis expresses the asymmetry that exists between the two kinds of Rhythmical Variation in Hungarian.

An English version of the article appeared under the title „Rhythmical Variation in Hungarian” in *Phonology* 15 (1998): 227–266.

1. Bevezető¹

Ez a tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy bizonyos, két főhangsúlyt tartalmazó (röviden: kéthangsúlyú) magyar szavak, pl. *'tizen'egy*, miért veszíthetik el hol első, hol második főhangsúlyukat, ha nagyobb szintagmába ágyazva mondjuk ki őket, pl. *'fél tizen'egy*, *'tizenegy játékos*. (A ' jel főhangsúlyt jelöl az utána álló szótagon.)² A két változatot létrehozó folyamatokat összefogla-

¹ Ez a tanulmány a *Phonology* 15. kötetében megjelent dolgozatom (Varga 1998) magyar nyelvű változata. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a dolgozat írása során tanácsaikkal, megjegyzéseikkel és kérdéseikkel segítettek munkámat, valamint a *Phonology* két ismeretlen bírálójának, akiknek véleményeiből sok mindent hasznosítottam.

² A főhangsúlyról bővebben a 2.1-ben lesz szó.

lóan **ritmikai hangsúlyváltozásnak** fogjuk nevezni. Látni fogjuk, hogy míg a második főhangsúlyát minden kéthangsúlyú szó elveszítheti, az első főhangsúly elvesztése a kéthangsúlyú szavaknak csak egy szűkebb körében lehetséges. A ritmikai hangsúlyváltozás kétféle folyamata a magyarban tehát aszimmetrikus.

A ritmikai hangsúlyváltozásnak megfelelő jelenségek más nyelvekben már korábban felkeltették a fonológusok érdeklődését. Legrészletesebben az angolban írták le őket (vö. pl. Liberman – Prince 1977), de foglalkoztak velük a németben, a lengyelben (l. erről Hayes 1984) és a hollandban is (vö. Gussenhoven 1983, Kager – Visch 1988). A magyar nyelvben gyakorlatilag még feltáratlanok; eddig tudtommal csak két angol nyelvű dolgozat foglalkozott velük (Varga 1994a, 1998).

A jelen tanulmány nemcsak bemutatja a magyar ritmikai hangsúlyváltozást, hanem a metrikus fonológiai elmélet számára belőle adódó tanulságokat is megtárgyalja. A 2. rész röviden összefoglalja a magyar szavak és szintagmák hangsúlyozását, és bemutatja a magyar ritmikai hangsúlyváltozás tényeit. A 3. rész először Selkirk (1984) rácsalapú modelljét használja e tények magyarázatára, ám a modell alkalmazása súlyos problémákat vet fel: elsősorban azt, hogy bár a kétféle folyamatot szimmetrikusnak tekinti, mégsem képes őket egységesen magyarázni. Ezért a 3. rész második fele azt vizsgálja, hogy Hayes (1984, 1995) metrikus adjunkciós elmélete, illetve ennek Kager – Visch (1988) általi kiterjesztése alkalmasabb-e a magyar ritmikai hangsúlyváltozás tényeinek megragadására. Látni fogjuk, hogy ez a modell képtelen a magyar főhangsúlyok nem-relatív oldalát megragadni. A 4. részben bemutatom, hogy Gussenhoven (1991) akcentusalapú megközelítése könnyen alkalmazható a magyar ritmikai hangsúlyváltozás megmagyarázására, mert egyetlen posztlexikális szabályt kínál a két folyamatra, de a kétféle folyamat aszimmetriája miatt egy *ad hoc* feltétel beiktatását teszi szükségessé. Mellesleg, mivel a magyar ritmikai hangsúlyváltozás lexikailag és szintaktikailag korlátozott, a Gussenhoven-modell magyar változata (akárcsak a többi modell magyar változata) kénytelen egyedi szóosztályokra és szintaktikai tulajdonságokra is tekintettel lenni. Ezért az 5. részben a magyar ritmikai hangsúlyváltozás „kettős elemzését” javasolom. A javaslat szerint az első főhangsúlyt vesztő változat (mint a '*fél tizen*'egy) a Hayes (1990)-féle prekompilált lexikális fonológia része; míg a második főhangsúlyt vesztő változat ('*tizen*egy' *játékos*) a posztlexikális fonológia P1 rétegéhez tartozik (ezt a réteget Kaisse 1985, 1990 írta le). Így elveszítjük azt a látszólag értékes általánosítást, hogy a kétféle folyamat alapvetően ugyanaz, és egyetlen szabállyal megragadható. Ez az általánosítás jogos az angol nyelvben, mert ott ezek a folyamatok gyakorlatilag korlátlanul végbemennek, és a kétféle folyamat szimmetrikus érvényű (l. 2.4). A magyarban azonban nincs meg ez a szimmetria, és ezt fejezi ki

a ritmikai hangsúlyváltozás „kettős elemzése”. Ugyanakkor, a kettős elemzés a kétféle folyamat közeli rokonságát is mutatja azzal, hogy a fonológia két szomszédos rétegében helyezi el őket: a P1 szabályok a posztlexikális fonológia azon szabályai, amelyek legközelebb állnak a lexikális fonológia pre-kompilált szabályaihoz.

2. Hangsúly és ritmikai hangsúlyváltozás a magyarban

2.1. A magyar szavak és szintagmák hangsúlyozása

Izolált alakjukban a magyar lexikai ('nem-funkcionális') szavak tipikusan egyetlen főhangsúlyt kapnak, amely az első szótagjukra esik. Ez egyszerű, képzett és összetett szavakban egyaránt így van; pl. 'iskola, 'forrósodik, 'hidegvérű.³

A **főhangsúly** az olyan szótag hangsúlya, amely nem csupán dallamon kívüli eszközökkel (intenzitástöbblettel és/vagy junkturális vagy hosszúsági eszközökkel) emelkedik ki a környezetéből, hanem dallamilag is ki van tűntetve, mivel hangmagassági akcentust ('pitch accent'-et) kap, azaz egy bizonyos beszéddallamot, ún. karakterdallamot indít (vö. Varga 1994b: 475–85). Például az (1) aláhúzott szótagjai eső karakterdallamot indítanak és főhangsúlyosak.

(1)	<u>is</u> -	<u>for</u> -	<u>hi</u> -
	kola	rósodik	degvérű

Az olyan szótag, amely dallamilag ugyan nincs kitüntetve, de intenzitástöbblettel és/vagy junkturális vagy hosszúsági eszközökkel mégis kiemelkedik, **mellékhangsúlyos**. (Ennek jele a szótag elé tett pont.) Így a -la szótag az iskola szóban, a -so- szótag a forrósodik szóban, vagy a -vé- szótag a hidegvérű szóban mellékhangsúlyos lehet, bár ez nem kötelező: 'isko.la, 'forró.sodik, 'hideg.vérű.⁴ Azok a szótagok, amelyek se nem főhangsúlyosak, se nem mel-

³ A felkiáltó szavak egy csoportjában a főhangsúly az utolsó szótagra esik; pl. a'há!

⁴ Kager (1995: 374) – Kerek (1971) alapján – azt állítja, hogy a magyar szavakban a főhangsúlyos első szótag után a páratlan szótagokon mellékhangsúly jelenik meg. Ez azonban távolról sem kötelező jelenség, és leírásait tekintve sok a bizonytalanság körülötte. Maga Kerek (i.m.) is idézi a különböző magyar szerzők eltérő véleményeit. Úgy tűnik, hogy a magyar szavakban opcionálisan mellékhangsúly kerülhet a 3-ik, 5-ik és további páratlan szótagokra, de az összetett szavakban a nem-első tagok élén megjelenő mellékhangsúly ezt a rendszert megbolygathatja (cf. Szende 1976: 120); vö. pl. 'iskola.televízió. Kálmán – Nádasdy (1994: 408) alapján úgy látszik, hogy az összetett szavakban csak a közvetlen összetevők első szótagjai kaphatnak mellékhangsúlyt, a mélyebben beágyazott összetevők első szótagjai nem; l. 'pót.kerécsapágy

Egy szintagma több főhangsúlyos szótagot tartalmazhat. A (2a) '*Eszterházy Péter*' *legújabb* *könyve* például négyet:

terházy Pé-
ter leg-
újabb köny-
ve

$$\begin{bmatrix} x \\ x \\ x \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x \\ x \\ x \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x \\ x \\ x \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x \\ x \\ x \end{bmatrix}$$

⁷ Ezt a feltételezést bizonyos eszközfonetikai vizsgálatok is alátámasztani látszanak, vö. Hunyadi 1997.

dallami (pl. intenzitástöbblettel elért) prominenciának csak a pusztá ténye tartozik bele, a mértéke nem.⁸

A szintagmák főhangsúlyai különböző okokból mellékhangsúlyá redukálódhatnak. De valamennyi mellékhangsúly törlődhet a deriváció végén, kivéve azokat, amelyeket a beszélő szándékosan meg kíván tartani, pl. értelem-megkülönböztető céllal: *'Tudjátok, hogy dolgozom* vs. *'Tudjátok, .hogy dolgozom*.

Bár az összetett szavakban általában csak egy főhangsúly van (az első elem első szótagján), bizonyos összetett szavak hangsúlyozása a szintagmákra jellemző, vagyis több főhangsúly jelenhet meg rajtuk. Ezeket **többhangsúlyú összetett szavaknak** fogjuk hívni. Közéjük tartoznak az olyan kötőjeles összetételek, mint pl. az *'ütött-'kopott*, *'éjjel-'nappal*, *'hanyatt-'homlok*; többtagú számnevek mint *'tizen'egy*, *'háromszáz'huszon'három*, *'háromezer'négyszáz'harminc'kettő*, és az *ugyan-előtagú* összetételek, mint pl. *'ugyan'annyi*. A mögöttes reprezentációban az ilyen szavakban több főhangsúly sorakozik: minden hangsúlyozható elem első szótagján egy. Akárcsak a szintagmákban, a többhangsúlyú összetett szavakban is feltételezzük, hogy a bal szélső főhangsúly fonetikailag kissé erősebb a többinél, vö. (3) és (4):

(3)a. <u>ü</u> -	b. 'ütött-'kopott
<u>ko</u> -	[x] [x]
tött-	[x]
pott	

(4)a. <u>ti</u> -	b. 'tizen'három
<u>há</u> -	[x] [x]
zen-	[x]
rom	

2.2. A ritmikai hangsúlyváltozás folyamatai

A többhangsúlyú összetett szavak közül a két főhangsúlyt tartalmazók között keresendők a **ritmikai hangsúlyváltozásra képes szavak (RH-szavak)**. Ilyen pl. a *'tizen'három* (4a = 4b = 5a). Az RH-szavak mögöttes reprezentációjában

⁸ Vannak azonban különleges szintagmák, amelyekben az elülső lexikai elem tipikusan nem főhangsúlyos, hanem csupán mellékhangsúlyos; pl. *.kissé 'ideges*, *.valamilyen 'kád*, stb. Egy másik kivétel a topik hangsúlyozása a mondat elején. É. Kiss (pl. 1987–88) szerint a topik tipikusan kevésbé prominens, mint a komment élén álló fókusz. Ezért, elkerülendő, hogy a legerősebb hangsúly a mondateleji topikra essék, É. Kiss (i.m.: 12) egy szűrőt javasol, amely megszünteti a topik hangmagassági akcentusát (főhangsúlyosságát).

(izolált kiejtésében) két főhangsúlyt találunk. Megfelelő környezetbe ágyazva az ilyen szónak hol az első főhangsúlyavész el (ha előtte főhangsúlyos szó áll ugyanabban a szintagmában; l. 5b), hol a második (ha utána áll főhangsúlyos szó ugyanabban a szintagmában; l. 5c). Az RH-szó tehát a ritmikus hangsúlyváltozás mindkét fajtájára képes, kéthangsúlyú összetett szó.

(5)a. 'tizen'három

Képlet: ['tizen'három]
['B 'C]

b. 'pont tizen'három (*Trochaikus Megfordulás*)

Képlet: ['pont ['tizen'három]]
['A ['B 'C]]

c. 'tizenhárom 'pont (*Hátulsó Gyengülés*)

Képlet: [['tizenhárom] 'pont]
[['B 'C] 'D]

A [B C] a 'tizen'három szó két, potenciálisan főhangsúlyos elemét képviseli. A szintaktikai képlet jobbra ágazó [A [B C]] az (5b)-ben, és balra ágazó [[B C] D] az (5c)-ben. Az (5b) és (5c) a ritmikai hangsúlyváltozás két típusát szemlélteti a magyarban.

A radikálisabb típusnak (5b) a **Trochaikus Megfordulás** nevet adhatjuk, mert az RH-szó eredeti 'erősebb-gyengébb' (azaz 'trochaikus') prominencia-eloszlása 'gyengébb-erősebb' eloszlásba fordul át, amikor a B elemén lévő főhangsúlya elvész. Az eredmény egy olyan összetett szó, amelynek csak a második elemén van főhangsúly: *tizen'három*, és ez drámai kontrasztban áll azzal az általános magyar tendenciával, hogy a szavak főhangsúlya azok első szótagján van. Trochaikus Megfordulás csak RH-szavakban lehetséges.⁹

A ritmikai hangsúlyváltozás kevésbé radikális típusát (5c) **Hátulsó Gyengülésnek** fogjuk hívni, mert itt az összetétel második elemének a főhangsúlya (a C elem hangsúlya)vész el. Ez a változás az eredetileg két főhangsúlyt tartalmazó szavakat a magyar szavak túlnyomó többségéhez teszi hasonlóvá: egyetlen, szöveji főhangsúlyt hagy meg rajtuk: 'tizenhárom. A Hátulsó Gyengülés nemcsak RH-szavakon mehet végbe, hanem valamennyi kéthangsúlyú összetett szón,

⁹ A *Trochaikus Megfordulás* szakkifejezést a Jambikus Megfordulás ('Iambic Reversal') ellentétéként használom, amely az angol nyelvre jellemző parallel folyamat neve (l. Siptár 1995: 176; ahol „Jambikus Megfordítás” néven szerepel). A Trochaikus Megfordulás elnevezés angol eredetijét ('Trochaic Reversal') először Gussenhoven (1983) használta a holland nyelv egyik ritmikai szabályára. De Gussenhoven Trochaikus Megfordulása kissé más, mint az enyém: ő az akcentus utáni szótagok időtartambeli átstrukturálását érti rajta, és nem a hangmagassági akcentusok megváltozását.

pl. az *ütött-kopott* szón is, ha utána főhangsúly áll ugyanabban a szintagmában. Ezért az *egy 'ütött-kopott 'autó* szintagma így is realizálható: *egy 'ütött-kopott 'autó*. Ezzel szemben a *'nagyon 'ütött-kopott* szintagma nem valósítható meg így: * *'nagyon ütött-kopott*, mert az *ütött-kopott* szó Trochaikus Megfordulásra alkalmatlan.

Tehát amíg a Trochaikus Megfordulás RH-szavakra korlátozódik, a Hátulsó Gyengülés minden kéthangsúlyú összetett szónál lehetséges, akár RH-, akár nem-RH-szó az összetétel.

A magyar ritmikai hangsúlyváltozás (legalábbis a Trochaikus Megfordulásnak nevezett radikálisabb fajtája) viszonylag szűk körű jelenség, és az alábbi típusú összetett szavakra jellemző:

(6) *Ritmikai hangsúlyváltozásra képes (RH-) szavak:*

(i) *Eredendően kéthangsúlyú számnevek:*

a) Kétjegyű tő- és sorszámnevek, melyekben a második számjegy nem 0, pl. *'tizen'három*, *'nyolcvan'hat*, *'negyven'ötödik*.

b) Háromjegyű tő- és sorszámnevek, melyekben vagy a második vagy a harmadik számjegy 0, pl. *'ötszáz'három*, *'ötszáz'harminc*, *'száz'tizedik*.

c) Négyjegyű tő- és sorszámnevek, melyekben az utolsó három számjegyből kettő 0, pl. *'ezer'kilencszáz*, *'ezer'kilencven*, *'ezer'kilenc*, *'ezer'ötszázadik*.

(ii) *Levezetetten kéthangsúlyú számnevek:*

Ezekben mögöttesen három főhangsúly van, de a Trochaikus Megfordulás után csak kettő marad meg; pl. ha a *'száz'tizen'három* számnévben a *tizenhárom* Trochaikus Megfordulást szenved, akkor az eredetileg háromhangsúlyú szó kéthangsúlyúvá válik: *'száztizen'három*.^{10, 11}

¹⁰ Látni fogjuk, hogy a Trochaikus Megfordulás alkalmazása tilos, ha ez négynél több nemfőhangsúlyos szótagból álló fűzér kialakulásával járna a két megmaradt főhangsúly között. Ez a tény jelentősen korlátozza a levezetetten kéthangsúlyú számnevek előállításának a lehetőségeit. Például a *'kétszáztizen'hat* levezetetten kéthangsúlyú számnév, amely úgy jön létre, hogy a *'tizen'hat* szó Trochaikus Megforduláson megy át. Viszont maga a *'kétszáztizen'hat* már nem kaphat Trochaikus Megfordulást az *'ezer'kétszáztizen'hat* összetételben, mert az eredmény 5 hangsúlyközi szótagot tartalmazna: * *'ezerkétszáztizen'hat*, és ez túl sok.

¹¹ Ha a (6.i-ii)-ben bemutatott számneveket az *ezer*, vagy *millió*, vagy *milliárd* szavak bármelyike követi, a számnevek kéthangsúlyúak és RH-szavak maradnak, vö. pl. *'tizen'háromezer*, *'tizen'három millió*, vagy *'tizen'három milliárd*. Ez azért van így, mert a *száz*, *ezer*, *millió*, *milliárd* szavak, amikor számnév előzi meg őket egy számnévi összetételben, nem kapnak külön főhangsúlyt: *'ötezer*, *'ötmillió*, *'ötmilliárd*.

(iii) *Ugyan-összetételek:*

Ezekben eredendően két főhangsúly van. Az ilyen szavak az *ugyan*-tő és egy mutatószói tő kombinációi, pl. '*ugyan*'*annyi*, '*ugyan*'*az*, '*ugyan*'*olyan*, '*ugyan*'*ott*, '*ugyan*'*akkor*, stb.

A (6) alatt bemutatott típusokon kívül természetesen még sok más, két főhangsúlyt tartalmazó összetett szó létezik (pl. '*ütött*'-'*kopott*'), de ezek nem RH-szavak.¹²

Mivel, mint láttuk, a Hátulsó Gyengülés a két főhangsúlyt tartalmazó nem-RH összetételekre is hathat ('*ütött-kopott*' '*autó*'), a ritmikai hangsúlyváltozás igazi kritériuma a Trochaikus Megfordulás lehetősége.

2.3. A ritmikai hangsúlyváltozás és a főhangsúlyok közötti szótagok száma

A ritmikai hangsúlyváltozás a magyarban sohasem kötelező, de gyakorlatilag szinte biztosan végbemegy, ha az RH-szó egyik főhangsúlyos szótagját mindkét oldalról vele érintkező főhangsúlyos szótagok határolják. Így a főhangsúlyok között egy nemfőhangsúlyos szótag jön létre, amint azt a jobboldali példák mutatják.¹³ A (7) Trochaikus Megfordulást, a (8) Hátulsó Gyengülést mutat a *száz-tíz* szón:

(7) '*pont*   '*száz*'*tíz*   → '*pont száz*'*tíz*
[A   [B C]]

(8) '*száz*'*tíz* '*pont*   → '*száztíz* '*pont*
[[B C] D]

A hangsúlyváltozás akkor is fokozottan valószínű, ha a főhangsúlyok között két nemfőhangsúlyos szótagból álló füzér keletkezik:

¹² Úgy tűnik, hogy az RH-szavakon túl van egy-két sztereotíp kollokáció, amely alkalmasint szintén ritmikai hangsúlyváltozást mutathat. Ezek közé tartoznak bizonyos félig lexikalizálódott szintagmák, mint pl. '*két*' '*tojás*', vö. '*Vég*' '*két*' '*tojást*', ill. '*Két*' '*tojás*' '*sárgája*'; vagy '*egész*' '*nap*', vö. '*Aludt*' '*egész*' '*nap*', ill. '*Egész*' '*nap*' '*aludt*'. Mivel azonban az ilyen kollokációk szórványosak, nehezen azonosíthatók, és a ritmikai hangsúlyváltozás kevésbé rendszeresen jelentkezik rajtuk, a továbbiakban nem foglalkozunk velük.

¹³ A törölt főhangsúly helyén mellékhangsúly jelenik meg. Mivel azonban ez törölődhet, a 2.3 példákban az esetleges mellékhangsúlyokat nem jelöljük.

- (9) Képlet: [A [B C]]; *Trochaikus Megfordulás*
 a. 'száz'harminc'négy → 'százharminc'négy
 b. 'fél' 'tizen'kettő → 'fél tizen'kettő
 c. 'négy' 'huszon'ötör → 'négy huszon'ötör
 d. 'pont' 'ugyan'az → 'pont ugyan'az
- (10) Képlet: [[B C] D]; *Hátulsó Gyengülés*
 a. 'harminc'négy' 'könyv' → 'harmincnégy' 'könyv'
 b. 'huszon'öt' 'ötvenért' → 'huszonöt' 'ötvenért'
 c. 'ugyan'az 'tökben' → 'ugyanaz' 'tökben'

A ritmikai hangsúlyváltozás akkor is normális jelenség, ha 3 nemfőhangsúlyos szótagot hoz létre a megmaradt főhangsúlyok között:

- (11) Képlet: [A [B C]]; *Trochaikus Megfordulás*
 a. 'négyszáz'ötven'kettő → 'négyszázötven'kettő
 b. 'negyed' 'tizen'kettő → 'negyed tizen'kettő
 c. 'mindig' 'ugyan'az → 'mindig ugyan'az
 d. 'Fiat' 'ezer'ötszáz → 'Fiat ezer'ötszáz
 e. 'Club' 'kilencven'kilenc → 'Club kilencven'kilenc
 f. 'hoztam' 'tizen'egy → 'hoztam tizen'egy
- (12) Képlet: [[B C] D]; *Hátulsó Gyengülés*
 a. a 'tizen'három' 'vértanú' → a 'tizenhárom' 'vértanú'
 b. 'ugyan'az a 'kérdés' → 'ugyanaz' a 'kérdés'
 c. 'ezer'ötszáz 'vagonnal' → 'ezerötszáz' 'vagonnal'

Ha a ritmikai hangsúlyváltozás révén a főhangsúlyok között 4 nemfőhangsúlyos szótagból álló fűzer keletkezik, a változás még lehetséges, ám ha a főhangsúlyok közötti szótagok száma négyenél nagyobbra emelkedne, akkor a hangsúlyváltozás már valószínűtlen.¹⁴

- (13) Képlet: [A [B C]]; *Trochaikus Megfordulás*
 a. 'október' 'huszon'haradika → 'október huszon'haradika
 b. 'kilencezer' 'kilencszáz'tíz → *'kilencezer kilencszáz'tíz
 c. 'adtam neki' 'száz'ötvenet → 'adtam neki száz'ötvenet
 d. 'adtam neki' 'háromszáz'ötvenet → *'adtam neki háromszáz'ötvenet

¹⁴ Ezek a számok empirikus megfigyelésen alapulnak. Úgy tűnik, hogy a magyarban nem érvényes Hayes (1984) „Négyszótagos Szabálya” ('Quadrisyllabic Rule'), amely maximum 3 hangsúlyközi szótagot enged meg az angol ritmikus hangsúlyváltozás eredményeképpen (erről l. 2.4.). Helyette inkább egy „Ötszótagos Szabály” érvényesül a magyarban (maximálisan 4 hangsúlyközi szótaggal). Persze ezek inkább tendenciák, mint valószínű szabályok. A Wells-szótár (Wells 1990) Ritmikus Hangsúlyváltozásra hozott angol példáinak kb. 16 %-a megsérti Hayes Négyszótagos Szabályát; l. pl.: 'complementary' colours, 'categorical de' nial, 'electromagnetic' spectrum, 'deoxyribonucleic' acid, stb.

- (14) képlet: [[B C] D]; *Hátulsó Gyengülés*
- a. 'kilencven'kilenc 'igaz → 'kilencvenkilenc 'igaz
- b. 'Huszon'harmin' János → 'Huszonharmin' János
- c. a 'háromszáz'kilencedik 'utas → * a 'háromszázkilencedik 'utas

Bizonyos szintagmák két RH-szó konkatenációi: [[B1 C1] [B2 C2]]. Ezekre mind a Hátulsó Gyengülés, mind a Trochaikus Megfordulás hathat. Az ilyen szintagmákban az első, a második, vagy mindkét belső főhangsúly eltűnhet, és nincs korlátozás a megmaradt főhangsúlyok között lévő szótagok számára nézve (vagyis a hangsúlyközi szótagok száma 4-nél több is lehet). Ezek a szintagmák ár- vagy idő-megjelölések (15a), vagy évszámok (15b), vagy RH-számnév és *ugyan*-összetétel kombinációi (15c,d).

- (15) Képlet: [[B1 C1] [B2 C2]]
- a. 'tizen'három-'negyven'öt → 'tizenhárom-'negyven'öt
'tizen'három-negyven'öt
vagy:
'tizenhárom-negyven'öt
- b. 'ezer'kilencszáz'ötven'hat → 'ezerkilencszáz'ötven'hat
vagy:
'ezer'kilencszázötven'hat
vagy:
'ezerkilencszázötven'hat¹⁵
- c. 'ugyan'ügy 'tizen'hárm'at → 'ugyanügy 'tizen'hárm'at
vagy:
'ugyan'ügy tizen'hárm'at
vagy:
'ugyanügy tizen'hárm'at
- d. 'tizen'hárm'at 'ugyan'ügy → 'tizenhárm'at 'ugyan'ügy
vagy:
'tizen'hárm'at ugyan'ügy
vagy:
'tizenhárm'at ugyan'ügy

¹⁵ Az évszámok szintaktikailag helyes elemzése jobbra ágazó: 'ezer'kilencszáz'ötven'hat.

[E [A [B C]]].

Ez az elemzés azonban csak az öt- szótag főhangsúlyának eltűnését tenné lehetővé: 'ezer'kilencszáz-ötven'hat. Mivel a magyar anyanyelvű beszélők jobban kedvelik az 'ezerkilencszáz'ötven'hat vagy 'ezerkilencszázötven'hat alakokat, feltehető, hogy az évszámok a [[B1C1] [B2C2]] képletnek megfelelően átstrukturálódnak.

2.4. Ritmikai hangsúlyváltozás az angolban

A magyar ritmikai hangsúlyváltozás az angol ritmikai hangsúlyváltozással párhuzamos jelenség. Az angolban pl. a (16a) izolált *'thir'teen* ('13') szava a *'thir'teen* kiejtést kaphatja a (16b)-ben és a *thir'teen* ejtést a (16c)-ben. (A ' jel az angol példákban nemcsak a főhangsúly jele, hanem a főhangsúlytól balra lévő legprominensebb mellékhangsúly jele is. Az angolban mindkettő hangmagassági akcentust kap; a főhangsúly előtti mellékhangsúly ún. prenukleáris kontúrt, a főhangsúly pedig nukleáris kontúrt indít.)

(16)a. *'thir'teen*

('13')

b. *'thirteen 'men* (*Jambikus Megfordulás*)

('13 férfi')

c. *'just thir'teen* (*Elülső Gyengülés*)

('pont 13')

Noha a (16a)-ban és (16b)-ben bemutatott két folyamat nyilvánvalóan összefügg egymással (vö. pl. Jones 1964: 253–54), a (16b)-ben látható radikálisabb folyamat kapott nagyobb figyelmet az angol-amerikai nyelvészetben. Ezt Liberman – Prince (1977) óta gyakran **Jambikus Megfordulásnak** (*Iambic Reversal*) nevezik, mert az eredetileg gyengébb + erősebb (azaz 'jambikus') prominenciaképlet erősebb + gyengébb képletté válik, ha a szót ugyanabban a szintagmában élhangsúlyos szó követi. A kevésbé radikális folyamatnak az **Elülső Gyengülés** nevet adhatjuk (l. 16c), mivel az eredetileg is gyengébb elülső hangsúly még gyengébb lesz.¹⁶

Az angolban a ritmikai hangsúlyváltozás nem korlátozódik bizonyos szavak osztályaira; gyakorlatilag minden olyan szón és szintagmán végbemehet, amely-

¹⁶ A „Jambikus Megfordulás” vagy „Hangsúlymozgatás” ('Stress Shift', vö. pl. Wells 1990) jelenségének az angol-amerikai nyelvészetben ma már könyvtári irodalma van. Liberman – Prince fa-és-rácsalapú szabálya (1977) mellett számos más szabály is született, így pl. Kiparsky (1979) faalapú „Ritmusszabálya” ('Rhythm Rule'), Prince (1983) rácsalapú „Mozgásd el x-et” ('Move x') szabálya, Selkirk (1984) rácsalapú „Rácpontmozgatás” ('Beat Movement') szabálya (1984). Halle – Vergnaud (1987) a „Ritmusszabályt” ('Rhythm Rule') nemcsak a szintagmákban megtagasztalható szóhangsúlyváltozásokra használja (mint amilyen pl. a *'thirteen 'men*), hanem arra a szószintű jelenségre is, ami bizonyos szavak utolsó ütemének meggyengülésében jelentkezik, pl. *for'maldehyde*. (A Ritmusszabálynak ezt a kiterjesztését bírálja Burzio 1994: 70.) De az Elülső Gyengülés szabályba foglalására is van példa, pl. Giegerich (1985) faalapú „Gyenge Párosító” ('W Pairing') szabálya; és kísérletek történtek arra nézve is, hogy a Jambikus Megfordulást és az Elülső Gyengülést azonos elvek alapján magyarázzák meg, pl. Hayes (1984) fa-és-rácsalapú „Ritmikai Igazodás” ('Rhythmic Adjustment') szabálya, vagy Gussenhoven (1991) akcentusalapú „Ritmusszabálya” ('Rhythm Rule'), stb. Az angol ritmikai hangsúlyváltozás rövid magyar nyelvű ismertetését l. Siptár (1995: 176–7).

nek a mögöttes hangsúlyképlete mellékhangsúly + főhangsúly, ha ez a szó vagy szintagma egy megfelelő nagyobb szintagmába van ágyazva; vö. pl. 'pontoon' 'bridge' ('pontonhíd'), 'academic' 'discipline' ('tudományág'), 'good-looking' 'tutor' ('jókülsejű tanár'); 'three red' 'shirts' ('három vörös ing'), stb. (Hogg – McCully 1987: 129–137).¹⁷ Másrészről pedig az az aszimmetria, amelyet a magyar ritmikai hangsúlyváltozás két folyamata között tapasztalunk, nem létezik az angolban; mindkét fajta változás a szavaknak ugyanazt a csoportját érinti.

2.5. Összefoglalás

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyar ritmikai hangsúlyváltozás korlátozottabb jelenség mint az angol megfelelője (csupán a kéthangsúlyú számnevek és az *ugyan*-összetételek vesznek részt rendszeresen a ritmikai hangsúlyváltozás mindkét fajtájában), azonkívül a változás két fajtája a magyarban aszimmetrikusan érvényesül.

A következő fejezetekben azt az elméleti keretet próbálom megtalálni, amelyben a magyar ritmikai hangsúlyváltozás tényeiről a legmegfelelőbbben lehet számot adni.

3. A magyar ritmikai hangsúlyváltozás rácsalapú és fa-plusz-rácsalapú fonológiai megközelítései

3.1. Selkirk tisztán rácsalapú modelljének alkalmazása a magyarra

Az első röviden megvizsgálandó elméleti keret Selkirk rácsalapú ritmuselmélete (1984), a második Hayes fa-plusz-rácsalapú metrikus adjunkció elmélete (1984), illetve ennek Kager – Visch-féle kiterjesztése (1988) lesz. Látni fogjuk, hogy míg a Selkirk-modell magyar változata a főhangsúlyokat kezelni tudja, de túldifferenciálja őket, addig a Hayes-féle modell (és Kager – Visch-féle kiterjesztése) egyáltalán nem képes a magyar főhangsúlyokat megragadni.

Selkirk (1984) elmélete metrikus ráccsal dolgozik. A metrikus rács kétdimenziós reprezentáció, amely rácspontokból áll. A rácspont ('beat') a prominencia egységnyi mennyisége, amit Selkirk x-szel jelöl. A rácspontok vízszintesen szintekbe rendeződnek, függőleges irányban pedig oszlopokba; minél több rácspontból áll (azaz minél magasabb) egy oszlop, annál prominensebb az oszlopnak megfelelő szótag. Selkirk metrikus rácsának nincs szüksége metrikus fára. Először a Rácsépítő Szabályok ('Text-to-Grid Alignment Rules') létrehozzák a mögöttes (kiinduló) metrikus rácsot, majd a Rácsszépítő Szabályok ('Grid Euphony Rules') módosítják ezt a rácsot. Ezek egyike az angol Rácspontmozgató Szabály ('Beat Movement').

¹⁷ Bár a Jambikus Megfordulás az angolban gyakorlatilag korlátlanul érvényesül, egy-két kivételes lexikai elem ellenáll neki, pl. *Montana, Alberta, titanic*, stb. (vö. Hayes 1984: 56).

A Jambikus Megfordulás a Rácpontmozgató Szabály alkalmazásának eredménye. A Rácpontmozgatót a rácpontok közötti ütközés motiválja. A (17a) rácpontütközést tartalmaz, és ez nem kívánatos. (Két rácpont akkor ütközik, ha egy bizonyos rácsszinten szomszédosak egymással, és az eggyel lejjebb lévő szinten nekik megfelelő rácpontok szintén szomszédosak). Az ütközést a Rácpontmozgató szünteti meg, mivel a „vétkes” rácpontot balra küldi. Az eredmény a Jambikus Megfordulás (17b).

(17)a.		x		b.		x
		x.....x			x	x
	x	x	x		x	x
	x	x	x		x	x
	thirteen men		→	thirteen men		
	('13 férfi')					

Az Elülső Gyengülés többféleképpen jöhet létre. A (18b)-ben a *thirteen* szó második szótagjának oszlopa azért növekszik meg egy rácponttal, mert a *just thirteen* szintagma. Az angol szintagmákra pedig a Nukleáris Hangsúlyszabály angol változata hat, és ez a jobb szélső konstituens prominenciáját növeli meg. Az eredmény az, hogy a *thirteen* szó első elemének, a *thir-* szótagnak viszonylagos prominenciáját még gyengébbnek érezzük:

(18)a.				b.		x
	x		x		x	x
	x	x	x		x	x
	x	x	x		x	x
	just thirteen			just thirteen		
	('épp 13')					

A (19)-ben a *blind mice* ('vak egerek') szintagma egy nagyobb szintagma (*three blind mice* '3 vak egér') része. Itt az Elülső Gyengülés a *blind* szó relatív prominenciáját érinti, és az ún. Rácponthozzáadó Szabály ('Beat Addition') alkalmazásának az eredménye. A Rácponthozzáadást a ritmikai alternáció elve kívánja: az egyenlő erejű szomszédos szótagok kerülendők. Ezért a (19a) első rácsoszlopa egy hozzáadott rácpontot kap (19b). Mivel azonban így az első rácsoszlop magassága eléri az eredetileg legmagasabb harmadik oszlop magasságát, az utóbbi magassága automatikusan egy szinttel megnő (19c). Ez a Prominenciaviszonyok Megőrzésének Elve ('Textual Prominence Preservation Condition'), vö. Selkirk (1984: 56, 100–1). Mindezek következtében a *blind mice* szintagma első elemének a második elemhez viszonyított prominenciáját még gyengébbnek érezzük, mint korábban.

(19)a.

		X
X	X	X
X	X	X
X	X	X

three blind mice
(‘3 vak egér’)

b.

X		X
X	X	X
X	X	X
X	X	X

three blind mice

c.

		X
X		X
X	X	X
X	X	X
X	X	X

three blind mice

A magyar szavak mögöttes metrikus rácsait Selkirk univerzális Rácsépítő Szabályai alapján állítjuk fel. Feltesszük, hogy e szabályok alkalmazása révén minden magyar szó úgy jön ki a lexikonból, hogy első (tehát főhangsúlyos) szótagja fölött egy négy rácspontból álló oszlop, a hangsúlytalan szótagok fölött pedig két rácspontból álló oszlopok magasodnak; l. (20):

(20) 4. szint: x
 3. szint: x
 2. szint: x x x
 1. szint: x x x
 'iskola¹⁸

Összetett szavakban az Összetételi Hangsúlyszabály (ÖHSz) eltörli a 4. szintű rácspontot a nem-első közvetlen összetevő első szótagja fölött, és csak mellékhangsúlyt hagy meg azon a szótagon; vö. (21). A szintagmákban pedig a Nukleáris Hangsúlyszabály magyar változata (NHSz) működik: ez a baloldali konstituens fölötti oszlop magasságát növeli úgy, hogy magasabb legyen a tőle jobbra eső legmagasabb oszlopnál, és így 5 szintű, vagy – a folyamat ciklikus ismétlésével – még magasabb oszlopokat hoz létre; vö. (22).

¹⁸ A magyarban a hangsúlytalan szótagok magánhangzói nem redukálódnak olyan mértékben, mint pl. az angolban. Ezért még a hangsúlytalan szótagok reprezentációja is megkívánja, hogy 2. szintű rácspontokat kapjanak, pusztán 1. szintű rácspontokkal asszociálni őket nem elegendő (vö. Selkirk 1984: 41). Mivel tehát a magyar metrikus rácsokban minden szótag fölött legalább két rácspontból álló oszlop lesz, felmerül annak a lehetősége, hogy a rácsokat az 1. (= legalsó) szint elhagyásával egyszerűsítsük. Ez azonban megzavarná az olvasót, mert minden oszlop magasságához hozzá kellene adnia egy rácspontot. Ezért ezt az egyszerűsítést nem hajtjuk végre.

(21) ÖHSz:

x
 x   x
 x x x x x
 x x x x x
 'iskola.táska

(22) NHSz: x

x   x
 x   x
 x x x x
 x x x x
 'édes 'álm

A több főhangsúlyt tartalmazó összetételek, és közöttük a RH-szavak különleges státust élveznek; noha ezek szavak, hangsúlyozásukat tekintve olyanok, mint a szintagmák. A hangsúlyozásukért felelős szabály a Nukleáris Hangsúlyszabály, de ebben a kontextusban ezt a Többhangsúlyú Összetételek Hangsúlyszabályának (TÖHSz) fogjuk nevezni; vö. (23) és (24).

(23) TÖHSz: x

(nem-RH) x   x
 x   x
 x x   x x
 x x   x x
 'ütött-'kopott

(24) TÖHSz: x

(RH)   x   x
 x   x
 x x x x
 x x x x
 'tizen'három

Az olyan szótag, amelyik 4. szintű vagy magasabb rácspontot kap, **főhangsúlyos** (azaz dallamilag is kitüntetett). Mint láttuk, a főhangsúlyos szótagok nem föltétlenül egyforma erősek: minél magasabb egy főhangsúlyos szótag oszlopa a rácspan, annál prominensebb a szótag, de ez nem változtat a szótag főhangsúlyos státuszán. Az olyan szótag, amelynek legmagasabb rácspontja 3. szintű, **mellékhangsúlyos**. A **hangsúlytalan** szótagok legmagasabb rácspontja 2. szintű.

A mögöttes metrikus rácsoakat a Rácsszépítő Szabályok átalakíthatják, valahányszor ezek strukturális leírása teljesül egy ciklusban. A Rácsszépítő Szabályok a magyarban is opcionálisak. A Rácspontozzáadás ('Beat Addition'), Rácsponttörlés ('Beat Deletion') és a Rácspontmozgatás ('Beat Movement') magyar változatai tartoznak közéjük. Mindegyikük a megfelelő angol szabály tükörképeként viselkedik: a Rácsszépítő Szabályok magyar és angol változatai parametrikus beállításukban különböznek. Az összes magyar Rácsszépítő Szabály leírásának közös tulajdonsága, hogy a szabályleírásokban szereplő legalsó szint minimálisan a 2. szint.

(25) *Magyar Rácspontozzáadás (RpH)*

x
 x x   →   x x
 (Balról jobbra haladva.)

(26) *Magyar Rácsponttörlés (RpT)*

x		x
x	x	x
x	x	→ x x

(27) *Magyar Rácspontmozgatás (RpM)*

x		x
x	x	x x
x	x	x → x x x

Különleges korlátozás: A Magyar Rácspontmozgatás csak akkor érinthet egy RH-szót, ha a rácspontütközés olyan konstituensen belül van, amely közvetlenül dominálja az RH-szót.

Ezek a szabályok irányítják a Trochaikus Megfordulás és Hátulsó Gyengülés folyamatait a magyar RH-szavakban. A magyar Rácsszépítő Szabályok általános korlátozása, hogy csak RH-szavakban érintik a 4. szintű rácspontokat (azaz főhangsúlyos szótagokat):

(28) *A magyar Rácsszépítő Szabályok általános korlátozása:*

Az érintett (tehát hozzáadott, törölt, vagy elmozgatott) rácspont csak akkor lehet a 4. szinten, ha RH-szón belül található szótag fölötte van.

Ebben a tekintetben a magyar Rácsszépítő Szabályok jelentősen különböznek a Selkirk-i megfelelőiktől: rácson kívüli információra van szükségük, „látniuk” kell, hogy egy lexikai elem RH-szó-e, vagy nem.

A Hátulsó Gyengülés mind Rácsponthozzáadás (RpH), mind Rácsponttörlés (RpT) alkalmazását megkívánja:

(29)a. Lexikon: x   x   x
                       x   x   x
                       x   x   x   x   x
                       x   x   x   x   x
                       'tizen-, 'három, 'pont

b. 1. ciklus:

TÖHSz: mint a (24)

c. 2. ciklus:

NHSz: x

x	x	x
x	x	x
x x	x x	x
x x	x x	x
'tizen'három	'pont	
[[B C]	D]	

d. RpH,

PM:

x		x
x	x	x
x	x	x
x x	x x	x
x x	x x	x
'tizen'három	'pont	

e. RpT:

x		
x		x
x		x
x	x	x
x x	x x	x
x x	x x	x
'tizen.három	'pont	

A (29d)-ben a PM (a Prominenciaviszonyok Megőrzésének Elve) azt biztosítja, hogy ha a Rácsponthozzáadás következtében egy szótag olyan erős lesz, mint az eredetileg legerősebb szótag volt, akkor az eredetileg legerősebb szótag prominenciája automatikusan egy szinttel emelkedjék, hogy elsőbbsége továbbra is megmaradjon (vö. a 19c-vel kapcsolatban mondottakat).

A Rácsponthozzáadás azonban nem mehet végbe a (30b)-ben, mert egy 4. szintű rácspontot adna hozzá a *faiskola* összetett szó utolsó szótagjához, holott ez az összetétel nem RH-szó. A mögöttes rács az Összetételi Hangsúlyszabály és a Rácsponthozzáadás eredményét mutatja. (Helykimélés céljából számokkal helyettesíttem a szótagok fölötti rácspontoszlopokat: egy-egy szám az oszlopban lévő rácspontok számának felel meg.)

(30)a. ÖHSz, RpH: 4 3 2 3
                                  'fa.isko.la

b. RpH, PM tilos!   5 3 2 4
                              *'fa.isko'la

(30b) tilos a (28) miatt.

Hasonlóképpen tilos a Rácponttörlés a (31b)-ben, mert az eltörlendő rácpont (az *orvos* szó első szótagja fölött) nem RH-szón belül van. (31a) a következő lépések eredménye: NHSz az 1. ciklusra (*egy magyar orvos*), NHSz a 2. ciklusra (*egy magyar orvos sikere*), RpH (kétszer) és PM.

(31)a. RpH (kétszer)

PM:

2 6 2 4 2 5 2 3

egy 'magyar 'orvos 'sike.re

b. RpT tilos!

2 6 2 3 2 5 2 3

*egy 'magyar .orvos 'sike.re

(31b) tilos a (28) miatt.

Sajnos azonban a Rácponttörlés nem képes a nem-RH jellegű kéthangsúlyú összetett szavak (mint amilyen pl. az *'ütött-'kopott*) második főhangsúlyát törölni, hiszen csak RH-szavak főhangsúlyait érintheti. Ez azért baj, mert az ilyen szavak bizony elveszíthetik a második főhangsúlyukat:

(32) RpT tilos!

RpT:

x

x

x

x

x

x

x

x

x x x x x x x x

x x x x x x x x

egy 'ütött-.kopott 'autó

(32) helyes hangsúlyozást mutat, de a Rácponttörlés (28) alatti általános korlátozása miatt nem tudjuk előállítani. Az általános korlátozásra mégis szükség van, mert a Rácponttörlés a Trochaikus Megfordulásnál is szerepel (l. alább), abban viszont a nem-RH jellegű kétfőhangsúlyú összetett szavak (mint amilyen az *'ütött-'kopott*) sohasem veszítik el a főhangsúlyukat.

A Trochaikus Megfordulás a Rácpontmozgatás (RpM) és a Rácponttörlés (RpT) alkalmazását kívánja:

(33)a. Lexikon:

x

x

x

x

x

x

x x x x x x

x x x x x x

'mind, a, 'tizen-, 'három

b. 1. ciklus:

TÖHSz: mint a (24)

c. 2. ciklus:

NHSz:

```

x
x ..... x
x      x      x
x      x      x
x  x  x  x  x  x
x  x  x  x  x  x
'mind a 'tizen'három
[ A [ B   C   ]]

```

d. RpM:

```

x
x              x
x      x      x
x      x      x
x  x  x  x  x  x
x  x  x  x  x  x
'mind a 'tizen'három

```

e. RpT:

```

x
x              x
x              x
x      x      x
x  x  x  x  x  x
x  x  x  x  x  x
'mind a .tizen'három

```

De a Rácpontmozgatás nem történhet meg a (34b)-ben, mert akkor egy 4. szintű rácpontot mozgatna egy nem-RH jellegű szóban. (34a) az ÖHSz és NHSz eredménye:

(34)a. ÖHSz, NHSz: 2 5 4 2 2 3 2

egy 'új 'iskola.táska

b. RpM tilos!

2 5 3 2 2 4 2

*egy 'új .iskola'táska

(34b) tilos a (28) miatt.

A magyar Rácpontmozgatási Szabálynak van egy különleges korlátozása (27). Eszerint csak akkor alkalmazható egy RH-szón, ha a szabályalkalmazás által megszüntetendő rácsütközés olyan konstituensen belül van, amely az RH-szót közvetlenül dominálja. Következésképpen nem alkalmazható a (35f)-en:

(35)a. Lexikon: x   x   x   x
                       x   x   x   x
                       x x x x x   x x   x x x
                       x x x x x   x x   x x x
                       a 'hajó, 'tizen-, 'három, 'utasa

.....

b. 1. ciklus:

TöHSz: mint a (24)

.....

c. 2. ciklus:

NHSz: x
                       x   x   x
                       x   x   x
                       x x x x x x x
                       x x x x x x x
                       'tizen'három 'utasa

d. RpH,

PM: x
                       x   x
                       x   x   x
                       x   x   x   x
                       x x   x x   x x x
                       x x   x x   x x x
                       'tizen'három 'uta.sa

e. RpT:

x
                       x   x
                       x   x
                       x   x   x   x
                       x x x x x x x
                       x x x x x x x
                       'tizen.három 'uta.sa

.....

f. 3. ciklus:

NHSz: x
                       x x
                       x   x   x
                       x   x   x
                       x   x   x   x   x
                       x x x x x x x x x x
                       x x x x x x x x x x
                       a 'hajó 'tizen.három 'uta.sa
                       [E [[B   C   ] D   ]]

Bár a (35f) rácsütközést tartalmaz, ez nem oldható fel Rácsvpntmozgatással, mert az ütközés nem abban a konstituensben van, amely a *tizenhárom* RH-szót dominálja. Ha a Rácsvpntmozgatás nem volna ennek a különleges korlátozásnak alávetve, és végbemenne a (35f)-en, akkor végső soron a szintagma hibás hangsúlyozását okozná: * *a 'hajó .tizen'három 'utasa* (RpM, RpT és RpM lépésein keresztül).

3.2. Problémák a Selkirk-modell magyar változatával kapcsolatban

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Selkirk (1984) rácsalapú modelljének a magyar ritmikái hangsúlyváltozásra való alkalmazása számos problémát vet fel.

Először is, a Rácsvpnt Szabályok magyar változatai lexikálisan korlátozottak, ami az eredeti Selkirk-féle keretben nincs megengedve. Mint a (30b), (31b) és (34b) mutatja, a magyar Rácsvpntthozzáadás, Rácsvpnttörlés és Rácsvpntmozgatás csak akkor érinthet 4. szintű rácsvpntot (azaz főhangsúlyt), ha a szóban forgó rácsvpnt RH-szón belül van.

Másodszor, mint a (35f) mutatta, a Rácsvpntmozgatás magyar változata csak akkor érinthet RH-szót, ha az általa megszüntetendő ütközés olyan konstituensten belül van, ami az RH-szót közvetlenül dominálja. Az eredeti Selkirk-féle keret nem ismer ilyen szintaktikai kikötéseket.

Harmadszor, bár az elemzés a ritmikái hangsúlyváltozás mindkét típusát (tehát a Trochaikus Megfordulást és a Hátulsó Gyengülést egyaránt) megmagyarázza az RH-szakokban, figyelmen kívül hagyja a Hátulsó Gyengülés azon eseteit, amelyek nem-RH jellegű kéthangsúlyú szavakban fordulnak elő, vö. (32). Más szóval az elemzés úgy tekinti a Trochaikus Megfordulást és a Hátulsó Gyengülést, mintha szimmetrikus folyamatok volnának, ám mégsem képes egységes magyarázatot adni róluk.

Negyedszer, a Selkirk-modell magyar változatában a rács szintjeinek kategorikus, nem-relatív jelentése van: a 4. szintű (és magasabb) rácsvpntok főhangsúlyt (azaz hangmagassági akcentust) jeleznek. Azonban, mivel az elemzés új lépést kíván minden prominenciaváltozáshoz, így a jelentéktelenekhez is, a főhangsúlyokat fonetikai erejük alapján szükségtelenül túldifferenciálja; l. pl. a *'mind a 'tizen-'három* különböző realizációit a (33c) és (33d)-ben.

3.3. Hayes metrikus adjunkciós elmélete és az elmélet kiterjesztése

Az angol ritmikái hangsúlyváltozás mindkét fajtájáról egységes magyarázatot ad Hayes (1984) metrikus adjunkciós elmélete. Ez az elmélet fa-plusz-rácsvpntalapú keretet használ; a metrikus fa reprezentálja a hangsúlyt, a metrikus rács a ritmikái struktúrát. Hayes szerint a ritmikái hangsúlyváltozást nem a rácsvpntütközés kiküszöbölése motiválja, hanem egy ritmikailag jobban hangzó (euritmikusabb) szöveg létrehozása: olyan szövege, amelyben a szomszédos rácsvpntok a rács egy szintjén egy bizonyos állandó térközzel követik egymást. Ideálisan ez a térköz négy szótág (beleszámítva az első szótágot is), amit egy szinttel lejjebb egy

rácspont két, egyenként kétszótagos térközzre bont. Ezeket a kívánalmakat fejezik ki Hayes Négy szótagos és Kétszótagos szabályai.

Hayes elemzése mind a Jambikus Megfordulást, mind az Elülső Gyengülést egyetlen adjunkciós szabályba vonja össze, melynek neve Ritmikai Igazodás ('Rhythmic Adjustment'):

(36) *Ritmikai Igazodás (balra ható)*

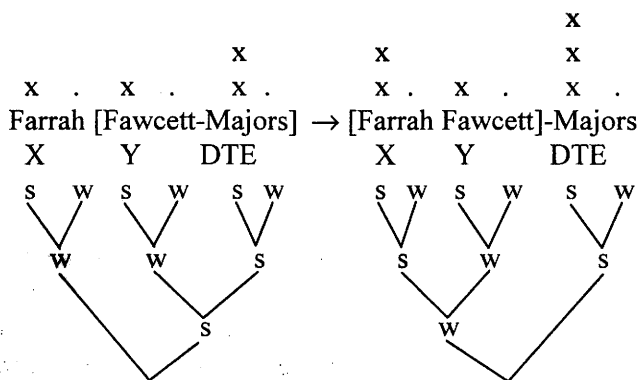
Az ...X Y...DTE... konfigurációban adjungáljuk Y-t az X-hez.

Ez azt jelenti, „hogyan az XY szekvenciából konstituentet állítunk elő, és ebben a konstituensben az Y gyenge az X-hez viszonyítva” (Hayes 1995: 383).¹⁹ A szabály tehát balra ható művelet: az Y elemet a tőle balra álló X elemmel vonja össze egy konstituensbe. A DTE ('Designated Terminal Element') a szekvencia legerősebb eleme.

A (36)-ben bemutatott szabály az angol ritmikai hangsúlyváltozás mindkét változatát előállítja.

Amikor az X és az Y eredetileg nem testvércsomópontok, a szabály Elülső Gyengülést hoz létre. Ilyenkor a szabály átrendezi a zárójeleket, l. (37). Az igazodás eredményeként a *Fawcett* szó, azaz a *Fawcett-Majors* tulajdonnév előtagja gyengébbnek fog tűnni, mint az igazodás előtt.

(37)

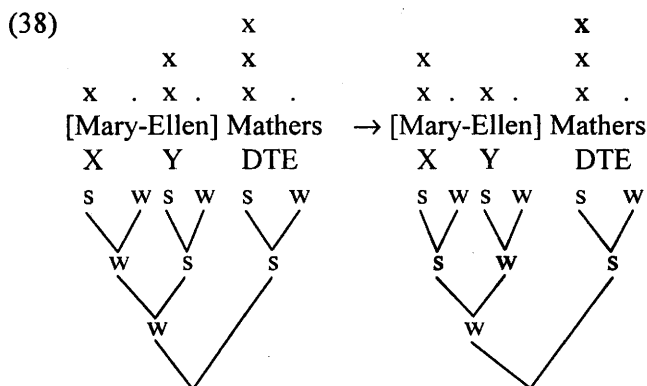

A (37)-ben a szövegsor alatt metrikus fát látunk. Az *s* ('stronger than', azaz 'erősebb') és *w* ('weaker than', azaz 'gyengébb') címkék arra utalnak, hogy a szóban forogó csomópont erősebb, illetve gyengébb prominenciájú, mint a testvércsomópontja.

Amikor az X és Y eredetileg testvércsomópontok, akkor a szabály Jambikus Megfordulást okoz. Ilyenkor az adjunkció nem változtatja meg a konstituens-struktúrát (nem rendezi át a zárójeleket), tehát a konstituens-struktúra szempontjából üresjáratban működik, viszont az Y elemet gyengévé teszi az X elem-

¹⁹ Az idegen nyelvből átvett idézeteket mindig a saját fordításomban közlöm, V.L.

hez képest, vagyis az X és Y elemeket átcímkezi, l. (38). Az eredmény az lesz, hogy a *Mary* szó, amely az igazodás előtt gyengébb volt, az igazodás után erősebb lesz az *Ellen* szónál.

Hogy elkerülje a túlgenerálást, Hayes (1984) bevezeti a Maximalitás Elvét, amely két esetben teljesül: (i) Y és DTE testvércsomópontok, és mindkettőt az X vezérli (l. 37), (ii) X és Y testvércsomópontok, és mindkettőt a DTE vezérli (l. 38).^{20, 21}

Hayes modelljét Kager – Visch (1988) kiterjesztette a holland ritmikai hangsúlyváltozás tényeinek megmagyarázására. Ez számunkra azért érdekes, mert a holland ritmikai hangsúlyváltozás nemcsak balra ható művelet lehet, mint az angolban, hanem jobbra ható is, mint a magyarban.

Kager – Visch (1988: 52) szerint a jobbra ható Ritmikai Igazodás a balra ható Ritmikai Igazodás (36) tükörképe:

(39) *Ritmikai Igazodás (jobbra ható)*

A ...DTE...Y X... konfigurációban adjungáljuk az Y-t az X-hez.

Míg az angol ritmikai hangsúlyváltozás balra ható, a magyar jobbra ható, a holland pedig ilyen is, olyan is lehet.

A (40–43) levezetések holland és magyar példákon mutatják be a jobbra ható Ritmikai Igazodást. Mindegyik példában közlöm a metrikus fát, a rácsot, és a sematikus intonációs görbét, a hangsúlyos szótágok aláhúzásával.

A (40) holland példa Hátulsó Gyengülést mutat (Kager – Visch „Jobbra ható Erősödés”-nek hívja). A *voetbalveld* összetett szó (amelyben a *voet* = 'láb', *bal*

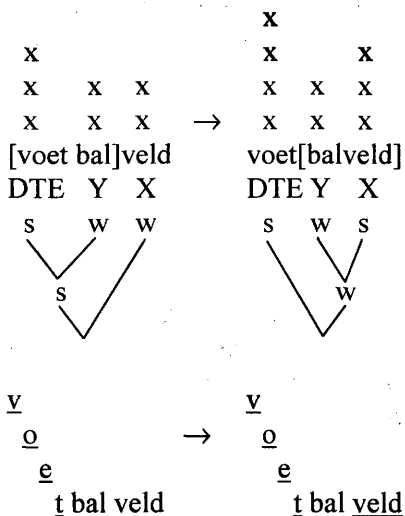
²⁰ A vezérlés ('c-command') fogalmáról l. É. Kiss (1992: 56).

²¹ Hayes újabb munkájában (1995: 385) a Maximalitás Elvének szerepét két általánosabb elv veszi át: az Összefüggő Rácsoszlop Kényszere ('Continuous Column Constraint') és a Hűségfeltétel ('Faithfulness Condition'). Mellesleg, itt nem részletezhető okok miatt Hayes (1995) külön magyarázattal szolgál az Elülső Gyengülés és a Jambikus Megfordulás működésére, és így elveszíti azt az általánosítást, amely korábban Hayes (1984) Ritmikai Igazodás szabályában öltött testet, és amely a két szabályt egyesítette.

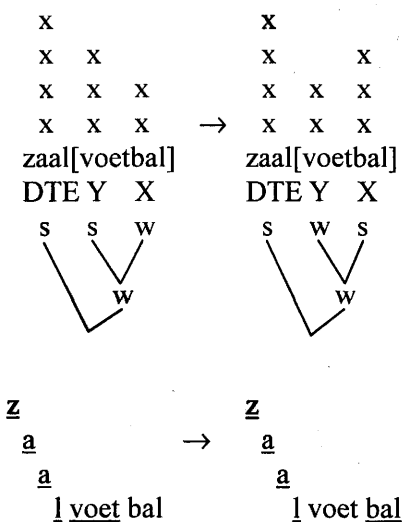
= 'labda', veld = 'mező') jelentése: 'futballpálya' (cf. Kager – Visch 1988: 53). Az igazodás eredményeként a *bal*, a *voetbal* második eleme, relatíve gyengébbnek tűnik, mint az igazodás előtt.

(40)

A következő példa (41) a Trochaikus Megfordulást illusztrálja (Kager és Visch „Jobbraható Elmozgatás”-nak hívja) a holland *zaalvoetbal* összetett szón (amelyben a *zaal* = 'terem', *voet* = 'láb', *bal* = 'labda'). A szó jelentése: 'teremfutball' (cf. Kager – Visch 1988: 53).

(41)

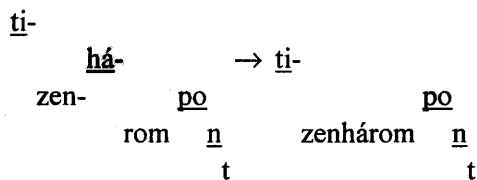
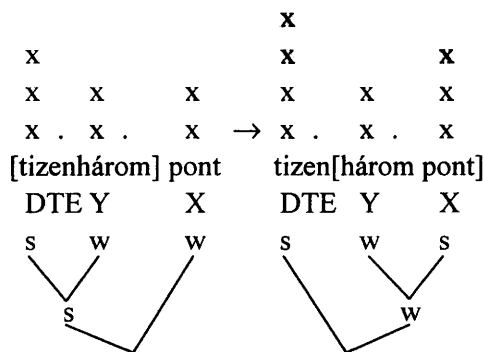

3.4. Problémák a metrikus adjunkciós elmélet magyarra alkalmazásában

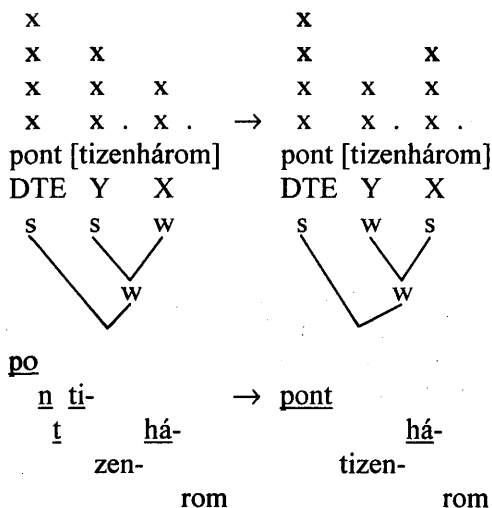
A metrikus igazodás elméleti keretében létrehozott reprezentációkkal az a fő probléma, hogy csupán egyetlen hangmagassági akcentust képesek megbízhatóan jelölni; a legerősebb szótagét, vagyis annak a szótagnak az akcentusát, amelyik fölött a legmagasabb a rácspontok oszlopa. Ez a DTE. Hayes véleménye szerint „a hangmagassági akcentusok a legerősebb elérhető hangsúlyokhoz tapadnak” (Hayes 1995: 370). Az viszont nem világos, hogy a legerősebb hangsúlyok közül hányhoz, vagyis hogy a legerősebb hangsúlyú szótagon túl a második, harmadik, stb. legerősebb hangsúlyú szótag szintén kap-e hangmagassági akcentust, vagy nem.

Ha a metrikus igazodás elméletét a magyar *tizenhárom pont*, illetve *pont tizenhárom* szintagmák esetében alkalmazzuk, ugyanolyan fákat és rácsokat kapunk, mint a holland *voetbalveld*, illetve *zaalvoetbal* esetében. Csakhogy a megfelelő magyar és holland példák reprezentációs azonossága ellenére a magyar példák igazodás előtti változataiban három hangmagassági akcentust (főhangsúlyt) találunk, míg a hollandban csak egyet; a magyar példák igazodás utáni változataiban pedig két hangmagassági akcentust (főhangsúlyt), míg a hollandban megintcsak egyet.

(42) cf. (40)

(43) cf. (41)

A metrikus fák *s/w* ('erősebb'/'gyengébb') címkéi, vagy a metrikus rácsok eltérő magasságú oszlopai csak arra alkalmasak, hogy a szótagok közötti prominencia-viszonyokat tükrözzék, de alkalmatlanok a hangmagassági akcentusok nem-viszonylagos oldalának kifejezésére. A hangmagassági akcentusok (főhangsúlyok) ezektől a prominenciaviszonyoktól függetlenek.

A magyar ritmikai hangsúlyváltozás a hangmagassági akcentusok létezésén és törölhetőségén alapul, de a metrikus igazodás elmélete éppen ezeket képtelen egyértelműen bemutatni. Ezért egy alternatív elméleti keretre van szükség, amelynek a magyarra való alkalmazása adekvát módon tudja kezelni a hangmagassági akcentusokat anélkül, hogy fonetikai erejük alapján differenciálná őket. Ilyen keretet kínál Gussenhoven (1991).

4. A magyar ritmikai hangsúlyváltozás akcentusalapú fonológiai megközelítése

4.1. Gussenhoven ritmusszabálya

Gussenhoven (1991) a következő két feltevésből indul ki: (i) a hangmagassági akcentussal kitüntetett angol hangsúlyok, legyenek azok akár tradicionálisan mellékhangsúlynak tekintett prenukleáris, akár főhangsúlynak tekintett nukleáris hangsúlyok, mind egyaránt akcentusok, (ii) a Jambikus Megfordulás, nem egy hangsúly elmozgatása, hanem egy három akcentusból álló sorozat középső tagjának a deakcentuálása a fonológiai frázisban. Az Angol Ritmusszabályt Gussenhoven (1991: 17) így fogalmazza meg:

(44) *Angol Ritmusszabály*

$$* \rightarrow 0 / \varphi (* \text{ — } * \dots)_{\varphi}$$

A szabály balról jobbra hat. A csillagok akcentusokat jelölnek azokon a szótagokon, amelyek fonológiai ütemek fejeit alkotják. A görög φ betű „fonológiai frázist” jelöl. Gussenhoven angol Ritmusszabálya posztlexikális szabály, de ciklikusan működik abban az értelemben, hogy figyelembe veszi a konstituens-struktúrát és „alacsonyabb összetevőkön hat mielőtt a magasabbakon hatna” (Gussenhoven 1991: 18).

Gussenhoven Ritmusszabálya egységes elemzést nyújt az angol ritmikai hangsúlyváltozás mindkét fajtája, tehát a Jambikus Megfordulás és az Elülső Gyengülés számára egyaránt. Ugyanakkor megmagyarázza a középső hangsúly redukcióját is az olyan szavakban, mint pl. az *'indi.vidua'listic* ('individua-lista').²²

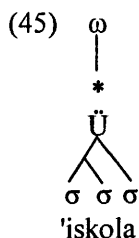
Ez a modell csak három hangsúlyfokozatot ismer el az angolban: **akcentuált ütemfejeket** (melyek más elemzésekben főhangsúlyoknak, illetve főhangsúly előtti mellékhangsúlyoknak felelnek meg), **nem-akcentuált ütemfejeket** (melyek más elemzések harmadfokú hangsúlyainak, illetve főhangsúly utáni mellékhangsúlyainak felelnek meg), és végül **ütemfejeken kívüli (azaz hangsúlytalan) szótagokat**.²³

4.2. Gussenhoven modelljének alkalmazása a magyarra

Most megkíséreljük a Gussenhoven-modell keretében tárgyalni a magyar ritmikai hangsúlyváltozás jelenségeit. Az egyszerű és képzett szavak lexikai reprezentációi a magyarban problémátlanok: az ilyen szavak fonológiai szavaknak (ω) felelnek meg, melyek első szótagjukon hordozzák egyetlen főhangsúlyukat, tehát reprezentációjuk egyetlen korlátlan hosszúságú ('unbounded'), balra ágazó ütemből (Ü) áll, l. (45). A σ a szótag jele.

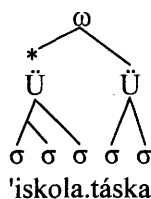
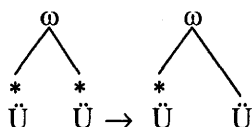
²² Gussenhoven (1991) Ritmusszabálya megőrzi a szélső akcentusokat, de törli a középső akcentust a fonológiai frázisban. Így a frázis a szélei felé prominensebb lesz, mint a közepén. Selkirk (1995: 565) Frázisszéli Prominencia kényszere ('Phrase Edge Prominence constraint') ugyanide vezet, de nem a közép deakcentuálásának, hanem inkább a szélső konstituensek megerősítésének eredményeként (i.m.: 564–68).

²³ Gussenhoven (1991: 6) elismeri, hogy az utolsó akcentuált ütemfej egy angol fonológiai frázisban (melyet nukleáris hangsúlynak is hívnak) nagyobb prominenciával rendelkezik, mint a többi akcentuált ütemfej ugyanabban a fonológiai frázisban (ezeket prenukleáris hangsúlyoknak is nevezzük). De az utolsó akcentus nagyobb prominenciája Gussenhoven szerint az akcentus pozíciójának köszönhető; e pozíció következtében az utolsó akcentus dallamát egy határtónus gazdagítja, és ez okozza a nagyobb prominencia érzetét. Ezért Gussenhoven szerint nincs elméleti jelentőségű különbség a nukleáris és prenukleáris akcentusok között. Az angol nukleáris (fő-) és prenukleáris (mellék-) hangsúlyok ilyen összevonása egyetlen kategóriába, az akcentuált ütemfejek kategóriájába, vitathatónak tűnhet (vö. Ladd 1986: 316), de a magyar hangsúlyok elemzését nem érinti.

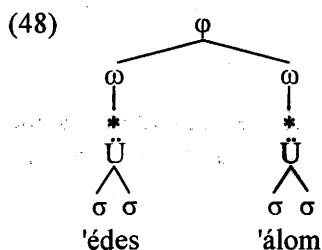
Az összetett szavak két (vagy több) ütemet tartalmaznak, ezek az ütemek az összetett szó közvetlen összetevőinek felelnek meg, de az első (balszélső) ütemtől eltekintve akcentus nélkül, mindössze mellékhangsúllyal jelennek meg, az Összetételi Hangsúlyszabály (ÖHSz) következtében:

(46) Összetételi Hangsúlyszabály (47)

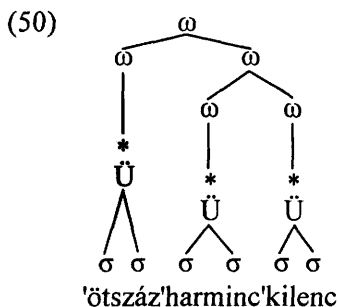
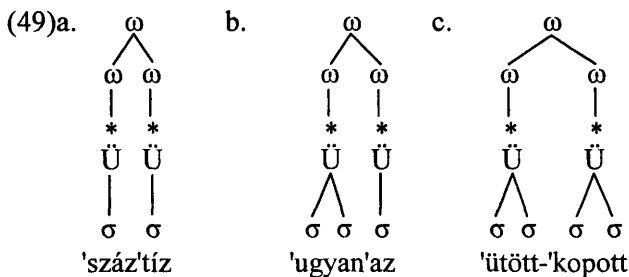

Az akcentuálatlan ütemek tovább gyengülhetnek úgy, hogy elveszítik az élükön lévő mellékhangsúlyt és vele ütem voltukat. Ez az opcionális Ütem-törlés, melynek révén pl. a kétütemű 'iskola.táska' együteművé válhat: 'iskola-táska.

A szintagmák fonológiai frázisoknak (φ) felelnek meg, ezek fonológiai szavakból vagy alacsonyabb rangú fonológiai frázisokból állnak, a lexikai szavaknak megfelelő fonológiai szavak pedig egy-egy akcentuált ütemnek felelnek meg:

A több főhangsúlyt tartalmazó összetételek akár RH-szavak akár nem-RH-szavak, hangsúlyozásukat tekintve olyanok, mint a szintagmák. Ezek olyan fonológiai szavaknak felelnek meg, amelyek alacsonyabb rangú fonológiai szavakat dominálnak, vö. (49) és (50).

Az akcentusalapú magyar Ritmusszabály így fogalmazható meg:

(51) *Magyar Ritmusszabály (RSz)*

$* \rightarrow 0 / \text{XP}(* \text{ } * \dots)_{\text{XP}}$

Feltételek: XP egy szintagmából vagy többhangsúlyú összetett szóból álló frázis,

(a) amely közvetlenül dominálja azt az RH-szót, amelyhez a törlendő akcentus tartozik, vagy

(b) amely azzal a kéthangsúlyú nem-RH jellegű összetett szóval kezdődik, amelyhez a törlendő akcentus tartozik.

Eufonikus Korlátozás: A szabály alkalmazása valószínűtlenné válik, ha több mint 4 szótagból álló intervallum kialakulásához vezetne két szomszédos akcentus között.

Az (51) szabály opcionális, és balról jobbra hat. Akárcsak angol megfelelője, ez is előbb az alacsonyabb szintű konstituenseket veszi célba, és csak azután a magasabb szintűeket. Az (52) és (53) példákön láthatjuk, hogy hogyan ad számot a szabály a Hátulsó Gyengülés, illetve Trochaikus Megfordulás jelenségeiről:

(52) = (29)

Lexikon: *   *   *

tizen-,   három,   pont

TÖHSz: *   *

[tizenhárom]

[B   C   ]

RSz-1:   nem alkalmazható

Frázisképzés: *   *   *

[[tizenhárom]   pont]

[[B   C   ]   D]

RSz-2:   *   *

[tizenhárom pont]

(53) = (33)

Lexikon: *   *   *

mind, a,   tizen-,   három

TÖHSz: mint az (52)-ben

RSz-1:   nem alkalmazható

Frázisképzés: *   *   *

[mind [a tizenhárom]]

[A [B   C   ]]

RSz-2:   *   *

[mind a tizenhárom]

Íme néhány bonyolultabb eset:

(54) = (35)

Lexikon: *   *   *   *

a, hajó,   tizen-,   három,   utasa

TÖHSz: mint az (52)-ben

RSz-1:   nem alkalmazható

Frázisképzés-1: *   *   *

[[tizenhárom]   utasa]

[[B   C   ]   D   ]

RSz-2:   *   *

[tizenhárom utasa   ]

Frázisképzés-2: *   *   *

[a hajó [tizenhárom   utasa]]

[A [B   C   ]   D   ]]

RSz-3:   gátolva van, mert az (51) egyik feltétele sem teljesül

(55) Lexikon:	*	*	*	*
	száz,	tizen-,	három,	utas
TÖHSz-1:	mint az (52)-ben			
RSz-1:	nem alkalmazható			
TÖHSz-2:	*	*	*	
	[száz[tizenhárom]]			
	[A [B C]]			
RSz-2:	*	*		
	[száztizenhárom]			
Frázisképzés:	*	*	*	
	[[száztizenhárom] utas]			
	[[A B C] D]			
RSz-3:	*		*	
	[száztizenhárom utas]			

Az (55) elülső konstituense ('száztizenhárom') a RSz-2 révén „levezetetten kéthangsúlyos RH-összetétel” (vö. 6.ii). Mivel így az (51a) feltétel teljesül, a Ritmusszabály harmadszor is működésbe lép (RSz-3) és eltörli a *három* szó akcentusát.²⁴

A következő példában a Magyar Ritmusszabályhoz kapcsolt Eufonikus Korlátozás (l. 51) nem érvényesül, mert a Ritmusszabály ismételt alkalmazása két RH-szó konkatenációját érinti.

(56) Lexikon:	*	*	*	*
	tizen-,	három,	negyven,	öt
TÖHSz:	*	*	*	*
	[tizenhárom]		[negyvenöt]	
	[B1 C1]		[B2 C2]	

²⁴ Úgy tűnhet, hogy a RSz-3 megakadályozása az (54)-ben, illetve a RSz-2 engedélyezése az (55)-ben egy általánosabb elvből, nevezetesen a Kager – Visch (1988) által feltalált Erős Tartomány Elvéből ('Strong Domain Principle') következik. Ez az elv tiltja a fej igazodását erős konstituensben, de nem tiltja gyenge konstituensben. Ezzel a vélekedéssel az a probléma, hogy Kager – Visch reprezentációi, mint a 3.3-ban láttuk, csak prominenciaviszonyokat mutatnak, de hangmagassági akcentusokat nem. Az (54) Jobbraható Erősödésen mehet át, de az így kapott reprezentáció csak azt mutatja, hogy az *u*- szótag prominenciája megnőtt a *há*- szótag prominenciájához képest. Hasonlóképpen, az (55) Jobbraható Elmozgatáson mehet keresztül, melynek eredményeképpen a *há*- szótag prominensebb lesz, mint a *ti*- szótag. Viszont a kapott reprezentációk semmit sem árulnak el magukról a hangmagassági akcentusokról (azon túl, hogy az egész frázis legerősebb eleme, a DTE, hangmagassági akcentust kap).

RSz-1:	nem alkalmazható
Frázisképzés:	* * * *
	[[tizenhárom] [negyvenöt]]
	[[B1 C1] [B2 C2]]
RSz-2:	* * *
	[tizenhárom negyvenöt]
RSz-3:	* *
	[tizenhárom negyvenöt] ²⁵

A Magyar Ritmusszabály az (51b) feltétel alapján a nem-RH jellegű többhangsúlyú összetételekben is létre tudja hozni a Hátulsó Gyengülést, és így kezelni tudja a Trochaikus Megfordulás és a Hátulsó Gyengülés közötti aszimmetriát. Az *ütött-kopott* szó nem-RH jellegű többhangsúlyú összetétel, mely kielégíti a Ritmusszabály (b) feltételét.

(57) = (32)

Lexikon:	* * *
	egy, ütött, kopott, autó
TÖHSz:	* *
(nem-RH)	[ütött-kopott]
	[B C]
RSz-1:	nem alkalmazható
Frázisképzés:	* * *
	egy [[ütött-kopott] autó]
	[[B C] D]
RSz-2:	* *
	egy [ütött-kopott autó]

4.3. Gussenhoven modellje és a deakcentuált beszédszakaszok

Felmerül a kérdés, hogy hogyan működhet Gussenhoven akcentusalapú modellje megnyilatkozások deakcentuált szakaszaiban. Hiszen az ilyen beszédszakaszokban nincsenek akcentusok, mégis mindkét fajta ritmikai hangsúlyváltozás megfigyelhető (vö. Hayes 1995: 370). Gussenhoven (1991: 25–28) előre látta ezt az ellenvetést és kimutatta, hogy ilyen esetekben a „határ előtti megnyúlás” automatikusan különböző hosszúsági prominenciaképleteket hoz létre az angolban, és ezek a képletek keltik a ritmikus hangsúlyváltozás érzetét. Ami a magyart illeti, feltesszük, hogy azok a szótagok, amelyek a ritmikus hangsúlyváltozás

²⁵ Mivel a Magyar Ritmusszabály balról jobbra hat, az (56) elemzés képtelen előállítani a 'tizen'három negyven'öt verziót, holott ez a hangsúlyképlet is lehetséges. Ezt a hiányosságot majd csak az 5. részben bemutatandó Kettős Elemzés tudja kiküszöbölni.

során megőrzik főhangsúlyukat, a deakcentuált beszédszakaszokban mellékhangsúlyosakká válnak, és mint ilyenek, még mindig megkülönböztethetők a hangsúlytalan szótagoktól intenzitástöbbletük és/vagy junkturális és hosszúsági változásaik révén. Pl.:

(58) 'Nincs még .fél tizen.kettő.

4.4. Összefoglalás

Úgy találtuk, hogy a Gussenhoven-féle akcentusalapú fonológia alkalmasabb a magyar ritmikai hangsúlyváltozás megragadására, mint a Selkirk-féle rácsalapú modell vagy a Hayes-féle (illetve Kager – Visch-féle) metrikus adjunkciós elmélet. Először is egyszerűbb, mint az említett elemzések, mert hangmagassági akcentusokon alapul, és nem differenciálja őket erejük szerint. Másodszor a Gussenhoven-modell magyar változata a nem-RH jellegű többhangsúlyú összetett szavak Hátulsó Gyengüléséről is számot ad, és így a magyar ritmikai hangsúlyváltozás aszimmetriáját is sikerrel kezeli.

Ennek viszont ára van: az *ad hoc* (b) feltétel beiktatása a Magyar Ritmus-szabályba (51). Míg az (a) feltétel szimmetrikus, mert a ritmikai hangsúlyváltozás mindkét fajtájára kiterjed az RH-szavakban, és közömbös, hogy az RH-szó a frázis elején van-e vagy sem; a (b) feltétel aszimmetrikus: csak a Hátulsó Gyengülést magyarázza a nem-RH jellegű többhangsúlyú összetett szavakban, és ezeknek a szavaknak a frázis elején kell állniuk.

Egy másik probléma, hogy a Gussenhoven-féle modell magyar változata – az eredeti modellel szemben – lexikai osztályokra és szintaktikai összetevőkre hivatkozik, és így e tekintetben nem különb a Selkirk-féle modell magyar változatánál. A magyarban szükséges a lexikai és szintaktikai hivatkozás, mert nyelvünkben a ritmikai hangsúlyváltozás lexikai elemek bizonyos csoportjaira korlátozódik, és szintaktikai korlátjai is vannak.

Ezek a tények felébresztik a gyanút, hogy talán Kaisse (1985, 1990) P1 szabályai, sőt talán Hayes (1990) prekompilációs elmélete alapján elemezhetjük legjobban a magyar ritmikai hangsúlyváltozás tényeit, mivel ezekben a keretekben a specifikus lexikai és szintaktikai információra való hivatkozás természetes helyet kap. Most ezeket a lehetőségeket vizsgáljuk meg.

5. A magyar ritmikai hangsúlyváltozás kettős elemzése

5.1. Hayes prekompilációs szabályai

A szintaxis a fonológiára azzal hat a legnyilvánvalóbb módon, hogy meghatározza a fonológiai frázisképzést: a szegmentális fűzer szintaktikai alapon bomlik különböző méretű fonológiai egységekre, és ezáltal a prozodikus hierarchia kü-

lőnböző szintjei jönnek létre. Ugyanakkor azonban olyan fonológiai szabályok is léteznek, amelyek specifikus szintaktikai és/vagy lexikai információra hivatkoznak, és amelyek nem magyarázhatók meg egyedül a fonológiai frázisképzés alapján. Hayes (1990: 87) azt állítja, hogy

- (59) „a fonológiai szabályok két csoportba oszthatók: vagy (a) valódi frázisszabályok, melyek posztszintaktikusan lépnek működésbe, és csak a prozodikus hierarchia szintjeire hivatkozhatnak, vagy (b) lexikális szabályok, melyek preszintaktikusan működnek a lexikonon belül. Az utóbbiak egy részalmazát a „prekompilált szabályok” alkotják, ezek több, diakritikusan jelölt allomorfot képeznek bizonyos szóosztályok számára. A szintaxis és frázisfonológia csatlakozási felületén a megfelelő, diakritikusan jelölt allomorfokat helyettesítjük be a releváns szintaktikai környezetekbe.”

Hayes ezt az indítványt prekompilációs elméletnek hívja. Az a paradox helyzet, hogy szintaktikai szabályok nem hivatkozhatnak fonológiai tulajdonságokra, de hivatkozhatnak egyedi szavak és morfémák tulajdonságaira, arra a gondolatra vezette Hayes-t, hogy a szavak a szintaktikai reprezentációkban először mint absztrakt helyjelölők jelennek meg, melyeknek nincs fonológiai tartalmuk.

A szótári behelyettesítés tehát két lépésben történik: az első lépés az absztrakt helyjelölők beillesztése a szintaktikai fákba, a második az absztrakt helyjelölők fonológiai instanciálása, azaz konkrét fonémikus anyaggal való betöltése. Következésképpen a legtöbb olyan fonológiai szabály, amely a korábbi elemzések szerint szintaktikai reprezentációkra hivatkozott (ún. direkt szintaxis szabálynak minősült), az új elemzésben nem tesz mást, mint kiválasztja a megfelelő prekompilált allomorfokat a fonológiai instanciálás számára: „frazális allomorfok fonológiai szabállyal deriválhatók a lexikális fonológián belül, úgy, hogy egész szóosztályoknak lesznek többszörös prekompilált allomorfjai” (Hayes 1990: 92).

Mivel a magyarban csak két elszigetelt szóosztály (a kéthangsúlyú összetett számnevek és az *ugyan*-előtagú összetételek osztálya) van kitéve a ritmikus hangsúlyváltozás mindkét típusának, és csak specifikus szintaktikai környezetben, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen mértékben kezelhetjük a hangsúlyváltozás két fajtáját a prekompilációs elmélet keretében a lexikonon belül.

5.2. Kaisse P1 szabályai

Hayes (1990) kijelenti, hogy az ő prekompilált szabályai Kaisse (1985; 1990) P1 szabályainak („külső sandhi szabályainak”) felelnek meg. Az angol ritmikus hangsúlyváltozás szabályai, Kaisse (1990: 131–37) szerint, alapvetően P1 szabályok.

Kaisse P1 szabályai a posztlexikális szabályok speciális részalmazát képezik, melyek „a legközelebb [esnek] a lexikonhoz és így sok jellegzetességük közös a lexikális szabályokkal” (i.m.: 130), és „az összes lexikális szabály után

és az összes P2 szabály előtt kerülnek alkalmazásra” (i.m.: 128).²⁶ Ezzel szemben Hayes szerint „arra, hogy a P1 szabályok miért viselkednek úgy, mintha lexikálisak volnának, az a legegyszerűbb magyarázat, hogy azért, mert valójában lexikálisak”, azaz prekompiláltak (Hayes 1990: 103).

Kaisse (1990: 135–37) úgy látja, hogy az angol ritmikai hangsúlyváltozásnak számos P1 (azaz lexikális szabályokhoz hasonlítható) vonása van. Először is, lexikai kivételekkel rendelkezik; l. pl. *superb*, *abstemious*, *grotesque*, stb., melyek nem tűrik a hangsúlyváltozást. Másodszor, az angol ritmikai hangsúlyváltozás által létrehozott alakokat felhasználják a verselésben; pl. *A 'Tennessee drummer called Bette...* ('Egy Tennessee-beli dobos, akit Bette-nek hívnak').²⁷ Harmadszor, az alakok lexikalizálódhatnak; l. pl. az '*abstract*, '*abject* melléknéveket. Negyedszer, az angol ritmikai hangsúlyváltozás érzékeny az egymásba ágyazott összetételek és szintaktikai konstituensek zárójelezésére; vö. '*one-thirteen Jay Street* ('Jay utca 113'), vs. *Bill's thirteen clothes pins* ('Bill 13 ruhátűje'). Az angol ritmikai hangsúlyváltozás ötödik lexikai jellegű vonása az, hogy szerkezetörző abban az értelemben, hogy mind a változás előtti, mind a változás utáni hangsúlyképletek lehetséges, a nyelvben egyébként is létező szóhangsúlyképletek; vö. '*Missis'sippi* és '*Abernathy*. Egyedül a hatodik kritérium nem teljesül egyértelműen, ez az ingradiencia vagy binaritás ('igen-nem' jellegűség) kritériuma. A P1 szabályok ingradiensek (bináris természetűek), de az angol ritmikai hangsúlyváltozásnak vannak gradiens ('több-kevesebb' jellegű) vonásai. Hayes (1984) óta tudjuk, hogy minél közelebb vannak egymáshoz a hangsúlyos szótagok, annál valószínűbb, hogy a ritmikai hangsúlyváltozás végbe megy; vö. '*Tennessee abbreviations* ('Tennessee-beli rövidítések'; itt a második szó főhangsúlyos szótagja elég messze van az első szó főhangsúlyos szótagjától, a *-see* szótagtól ahhoz, hogy a hangsúlyváltozás ne következzen be), vs. '*Tennessee relatives* ('Tennessee-beli rokonok'; itt a második szó főhangsúlya szomszédos az első szó főhangsúlyával, ezért a Jambikus Megfordulás szinte kötelező). De talán még ez az ellenérv is kivédhető azzal, hogy a szótagszámban mért távolságok nem képeznek valódi gradienciát.²⁸ Összefoglalva, Kaisse úgy véli, hogy a ritmikai hangsúlyváltozás az angolban *alapvetően* a P1 szabályok közé tartozik.

Valamivel kevésbé nyilvánvaló, de azért végső soron szintén elfogadható az a nézet, hogy a magyar ritmikai hangsúlyváltozás is a P1 szabályok közé tartozik. Először, bár nincsenek alóla (általam ismert) lexikai kivételek, a jelenség

²⁶ A P2 szabályok a klasszikus posztlexikális szabályok. Ezekről l. Durand – Siptár (1997: 110–12).

²⁷ A '*Tennessee* szó izolált alakjában a *-see* szótagon viseli a legerősebb hangsúlyt. Ha ez az alak kerülne a versbe, megtörné az adott verssor ritmusát. A Jambikus Megfordulás révén előálló [*Tennessee*] alak ritmikailag olyan daktiluszi verslábat alkot, mint az utána következő [*drummer called*].

²⁸ Nagyobb probléma volna az ingradiencia kritérium számára az, ha bebizonyosodna, hogy az euritmikus hangsúlyközkijelölés esetleg nem szótagokat, hanem valóságos időt mér; vö. Hayes (1984: 70–73).

maga kivételes abban az értelemben, hogy kivételes lexikai osztályokra korlátozódik: csak a kéthangsúlyú összetett számnevek és *ugyan*-összetételek részesülhetnek Trochaikus Megfordulásban és Hátulsó Gyengülésben, a többi kéthangsúlyú összetétel csak Hátulsó Gyengülést kaphat. Másodsor, a magyar ritmikai hangsúlyváltozás által előállított alakok elérhetők a verselési szabályok számára; a (60) első sorának ritmusa megkívánja, hogy a *harmicegyedikén* szó Trochaikus Megforduláson essen át, mert csak akkor illik a második sor ritmusához (utóbbi a szavak normális hangsúlyozásából következik):

(60) 'Május harminc'egyedikén
'érkezik a 'nagynénikém

A harmadik, lexikalizációs kritérium csak a Hátulsó Gyengülésre áll: jó néhány szavunk ennek lexikalizálódott példája, pl. 'limlom, 'eszem-izsom stb.²⁹ A Trochaikus Megfordulás nem lexikalizálódik. Ez azonban nem perdöntő ellenérv, ha figyelembe vesszük, hogy a ritmikai hangsúlyváltozás lexikalizációja az angolban is kevés szót érintett, pedig ott a ritmikai hangsúlyváltozás roppant széles körű. A P1 szabályok negyedik vonása, a szintaktikai konstituens struktúra (zárójelezés) iránti érzékenység erőteljesen jelen van a magyar ritmikai hangsúlyváltozásban; l. pl. a Magyar Rácspontmozgató Szabály (27) különleges korlátozását, vagy a Magyar Ritmusszabály (51) (a) és (b) feltételeit.

Az ötödik kritérium, a szerkezetörzés megintcsak félig teljesül, mert csak a Hátulsó Gyengülés állít elő olyan hangsúlyozási változatokat, amelyek magyar szavak normális hangsúlyozásának tekinthetők, vö. pl. 'tizenhat vs. 'bizonylat, de a Trochaikus Megfordulás nem. A helyzet azonban rögtön elfogadhatóbbá válik, ha meggondoljuk, hogy a ritmikai hangsúlyváltozásra képes szavaink hangsúlyozásukat tekintve a szintagmákhoz hasonlíthatók. És bár a magyar szintagmák többségében mindegyik lexikai szón van főhangsúly (melyek közül az első a legerősebb), l. pl. 'édes 'álom; olyan magyar szintagmák is léteznek, melyekben az első elem csak mellékhangsúlyt kap semleges olvasatban, pl. .kissé 'ideges.³⁰ Vagyis a Trochaikus Megfordulás eredménye egybeesik bizonyos magyar szintagmák semleges, természetes hangsúlyképletével. A hatodik kritériumot, az inradienciát tekintve a helyzet a magyarban ugyanolyan, mint az angolban.

²⁹ A Hátulsó Gyengülés lexikalizációja elérheti az RH-szavak körét is. Sok beszélő számára az izolált RH-szavaknak két párhuzamos alakjuk van: egy kéthangsúlyú, ritmikai hangsúlyváltozásra képes alak ('tizen'kettő), és egy élhangsúlyú (Hátulsó Gyengüléssel lexikalizált) alak ('tizenkettő). Az ilyen beszélők mindkét alakkal válaszolhatnak a „Hány óra van?” kérdésre. Hogy a kéthangsúlyú alak az ilyen beszélők számára is létező valóság, azt az bizonyítja, hogy Trochaikus Megfordulást alkalmaznak ők is: 'Fél tizen'kettő, ehhez pedig a kéthangsúlyú kiindulás feltételezése szükséges.

³⁰ Lásd a 8. jegyzetet.

Összefoglalva, első közelítésként azt mondhatjuk, hogy a magyar ritmikai hangsúlyváltozás szintén a Kaisse-féle P1 szabályok körébe tartozik, mégha bizonyos vonatkozásokban ez a besorolás kevésbé nyilvánvaló is, mint az angol ritmikai hangsúlyváltozás esetében.

5.3. A magyar ritmikai hangsúlyváltozás felbontása prekompilált és P1 komponensre

Míg Hayes (1990: 103) a P1 szabályokat és a prekompilációs szabályokat azonosnak tekinti, Kaisse különbséget tesz közöttük. Kaisse (1990: 130) szerint „a prekompilált szabályok részben azon az alapon diagnosztizálhatók, hogy még több fonetikai motivációt vesztek, mint a P1 szabályok”. Úgy tűnik, hogy pontosan ez a fokozott mérvű fonetikai motivációvesztés jellemzi a magyar Trochaikus Megfordulást.

A magyarban ritmikai hangsúlyváltozás csak kéthangsúlyú összetett szavakban történhet, és az ilyen szavak eleve kisebbségben vannak. A Hátulsó Gyengülés minden ilyen szót érinthet, azaz nemcsak RH-szavakat, mint a 'tizen-három', hanem a nem-RH jellegű kéthangsúlyú összetételeket is, mint amilyen pl. az 'ütött-kopott'. A Trochaikus Megfordulás viszont csak az RH-szavakat érintheti, mint amilyen a 'tizen-három'. Erre az aszimmetriára egyetlen magyarázat van: az RH-szavak nem azért fogadják el a Trochaikus Megfordulást, mert erre külön fonetikai motivációjuk van, hanem azért, mert ez lexikai sajátosságuk. Tehát amíg a P1 (posztlexikális) elemzés helyénvaló a Hátulsó Gyengülés számára, a Trochaikus Megfordulás számára megfelelőbbnek tűnik a prekompilációs (lexikális) elemzés. Az alábbiakban tehát a magyar ritmikai hangsúlyváltozás elemzését egy lexikális és egy posztlexikális részre bontjuk: ez a kettébontott elemzés a magyar ritmikai hangsúlyváltozás **Kettős Elemzése**.

Az angolban a ritmikai hangsúlyváltozás igen általános jelenség, mindkét fajtája (a Jambikus Megfordulás és az Elülső Gyengülés egyaránt) a szavaknak ugyanazt a csoportját érinti (ti. a kétakcentusos szavakat, leszámítva a lexikai kivételeket), és mindkettő alapvetően a posztlexikális fonológia P1 rétegébe tartozónak tekinthető.

Alkalmazzuk most először Hayes prekompilációs elméletét a magyar Trochaikus Megfordulás jelenségére.

Feltesszük, hogy a magyar nyelv szótárában találjuk a következő „fonológiai instanciálási keretet”:

(61) Trochaikus Megfordulás Kerete

$$/_{XP} \left\{ \begin{array}{cc} * & \\ & A \\ * & * \\ RH[B] & C_{RH} \end{array} \right\} RH[\quad]_{RH} XP$$

Ebben a keretben az XP egy szintagmából vagy többhangsúlyú összetett szóból álló frázis, a vízszintes vonal pedig azt a pozíciót jelöli, amelybe az RH-szót be kell helyettesíteni. Ezt a pozíciót vagy egy egyhangsúlyú konstituens (A) vagy egy kéthangsúlyú RH-szó (BC) előzi meg a frázisban. A csillagok akcentust, vagyis főhangsúlyt jelentenek.

Íme a szabály:

(62) *Trochaikus Megfordulás*

$$* \rightarrow 0 / \left[\begin{array}{cc} & * \\ \hline B & C \end{array} \right] \quad [\text{Trochaikus Megfordulás Keretében}]$$

*   *   *   *   *

pl. tizenhárom → tizenhárom; ugyanaz → ugyanaz

A (62) szabály az RH-szavak első akcentus nélküli (azaz hátulakcentuált) változatait (pl. *tizen'három*) állítja elő preszintaktikusan, és biztosítja, hogy ezek a változatok kerüljenek majd fonológiai betöltésre posztzintaktikusan.

A Hátulsó Gyengülést P1 (posztlexikális) szabályként fogjuk kezelni:

(63) *Hátulsó Gyengülés*

$$* \rightarrow 0 / \text{xp}[\text{kő}[* \text{ — }]\text{kő} * \dots]_{\text{xp}}$$

Feltétel: XP egy szintagmából álló frázis, amely kéthangsúlyú összetett szóval (KÖ) kezdődik, utóbbi akár RH-, akár nem-RH jellegű lehet.

A kéthangsúlyú összetett szavak vagy inherensen kéthangsúlyúak, mint pl. a *'tizen'három*, vagy levezetetten kéthangsúlyúak, mint pl. a *'száztizen'három*, ez utóbbi csak a Trochaikus Megfordulás után lett kéthangsúlyú (vö. 6.ii).

Mind a Trochaikus Megfordulás (62), mind a Hátulsó Gyengülés (63) szabályainak van egy általános eufonikus korlátozása: a szabályok alkalmazása valószínűtlenné válik, ha több mint 4 egymás melletti szótag maradna miatta akcentus nélkül. Ha azonban a szabályok két RH-szó konkatenációját érintik (l. 15), akkor ez az eufonikus korlátozás nem érvényesül.

Most lássuk néhány példán, hogyan működnek a szabályaink. A (64)-ben az egyetlen változás, ami a kéthangsúlyú *tizenhárom* szót érintheti, a Hátulsó Gyengülés.

(64) =(52)=(29):   tizenhárom pont
TÖHSz: *   *

$$\begin{array}{c} [\text{tizenhárom}] \\ [B \quad C \quad] \end{array}$$

Hátulsó Gyengülés:

$$\begin{array}{c}
 * \quad * \quad * \\
 \text{XP}[\text{KÖ}[\text{tizenhárom}]_{\text{KÖ}} \text{pont}]_{\text{XP}} \rightarrow \\
 [[B \quad C] \quad D] \\
 * \quad * \\
 \rightarrow \text{XP}[\text{KÖ}[\text{tizenhárom}]_{\text{KÖ}} \text{pont}]_{\text{XP}} \\
 \rightarrow [[B \quad C] \quad D]
 \end{array}$$

A (65)-ben az történik, hogy a Trochaikus Megfordulás a prekompilált (lexikális) fonológiában előállítja a *tizenhárom* szó hátulakcentuált változatát. Ez nem kap Hátulsó Gyengülést a posztlexikális fonológiában, mert nem felel meg a Hátulsó Gyengülés strukturális leírásának.

(65) =(53)=(33): mind a tizenhárom

TÖHSz: mint a (64)-ben

A *tizenhárom* kerete: Trochaikus Megfordulás

Trochaikus Megfordulás: $\begin{array}{c} * \quad * \quad * \\ [\text{tizenhárom}] \rightarrow [\text{tizenhárom}] \\ [B \quad C] \quad [B \quad C] \end{array}$

Instanciálás: $\begin{array}{c} * \quad * \\ [\text{mind a } [\text{tizenhárom}]] \\ [A \quad [B \quad C]] \end{array}$

A (66)-ban a *tizenhárom* szó nincs a Trochaikus Megfordulás Keretében, s így nincs kiteve a Trochaikus Megfordulásnak. Ezzel szemben Hátulsó Gyengülést kaphat a saját, alacsonyabb szintű frázisában (*tizenhárom utasa*), mert ott kielégíti a Hátulsó Gyengülés strukturális leírását. Viszont a magasabb szintű frázis (*a hajó tizenhárom utasa*) nem felel meg a Hátulsó Gyengülés strukturális leírásának, és ezért nem teszi lehetővé a Hátulsó Gyengülés újabb alkalmazását.

(66) =(54)=(35): a hajó tizenhárom utasa

TÖHSz: mint a (64)-ben

Hátulsó Gyengülés:

$$\begin{array}{c}
 * \quad * \quad * \quad * \\
 \text{XP}[\text{a hajó } \text{XP}[\text{KÖ}[\text{tizenhárom}]_{\text{KÖ}} \text{utasa}]_{\text{XP}}]_{\text{XP}} \rightarrow \\
 [A \quad [[B \quad C] \quad D]] \\
 * \quad * \quad * \\
 \rightarrow \text{XP}[\text{a hajó } \text{XP}[\text{KÖ}[\text{tizenhárom}]_{\text{KÖ}} \text{utasa}]_{\text{XP}}]_{\text{XP}} \\
 [A \quad [[B \quad C] \quad D]]
 \end{array}$$

A (67)-ben a *tizenhárom* szó Trochaikus Megforduláson megy át a *száz-*kontextusában, és így egy levezetetten kéthangsúlyú RH-szó jön létre: '*száz-tizen'három*. Ezt [B C]-ként újraelemezzük, majd Hátulsó Gyengülésnek vetjük alá a *száztizenhárom utas* frázisban.

(67) =(55): száztizenhárom utas

TÖHSz: mint a (64)-ben

A *tizenhárom* kerete: Trochaikus Megfordulás

Trochaikus Megfordulás: * * *

[tizenhárom] → [tizenhárom]

[B C] [B C]

Instanciálás:

* *

[száz[tizenhárom]]

[A [B C]]

Újraelemzés:

* * * *

[száz[tizenhárom]] → [száztizenhárom]

[A [B C]] [B C]

Hátulsó Gyengülés:

* * *

XP[KÖ[száztizenhárom]KÖ utas]XP →

[[B C] D]

* *

→ XP[KÖ[száztizenhárom]KÖ utas]XP

[[B C] D]

A (68)-ban a *tizenhárom* szó Hátulsó Gyengülést szenved, a *negyvenöt* pedig megőrzi mindkét akcentusát. A *negyvenöt* már nem vethető alá Trochaikus Megfordulásnak, mert ez azt jelentené, hogy a posztlexikális (P1) strátumból viszszaemegyünk a lexikális (prekompilált) fonológiába, amit nem tehetünk meg.

(68) =(56): tizenhárom negyvenöt

TÖHSz: * * * *

[tizenhárom], [negyvenöt]

[B1 C1] [B2 C2]

Hátulsó Gyengülés:

* * * *

XP[KÖ[tizenhárom]KÖ [negyvenöt]]XP →

[[B1 C1] [B2 C2]]

* * *

→ XP[KÖ[tizenhárom]KÖ [negyvenöt]]XP

[[B1 C1] [B2 C2]]

Alternatív megoldásként a TÖHSz után először a *negyvenöt* szó Trochaikus Megfordulása következhet, majd a *tizenhárom* Hátulsó Gyengülése, ahogy a (68') mutatja. Mivel a Trochaikus Megfordulás és a Hátulsó Gyengülés itt egymás mellé tett RH-szavakra hat, nincs korlátozás a hangsúlyközi szótagok számára vonatkozóan.

(68'): tizenhárom negyvenöt

TÖHSz:

mint a (68)-ban

A *negyvenöt* kerete:

Trochaikus Megfordulás

Trochaikus Megfordulás:

*   *   *

[negyvenöt] → [negyvenöt]

[B2   C2]   [B2   C2]

*   *   *

Instanciálás:

[[tizenhárom]   [negyvenöt]]³¹

[[B1   C1]   [B2   C2]]

Hátulsó Gyengülés:

*   *   *

XP[KÖ[tizenhárom]_{KÖ} [negyvenöt]]_{XP} →

[[B1   C1]   [B2   C2]]

*   *

→ XP[KÖ[tizenhárom]_{KÖ} [negyvenöt]]_{XP}

[[B1   C1]   [B2   C2]]

A (69)-ben, a kéthangsúlyú, nem-RH jellegű összetétel, *ütött-kopott*, Hátulsó Gyengülésen megy át.

(69) =(57)=(32): egy ütött-kopott autó

TÖHSz:

*   *

[ütött-kopott]

[B   C   ]

Hátulsó Gyengülés:

*   *   *

egy XP[KÖ[ütött-kopott]_{KÖ} autó]_{XP} →

[[B   C   ]   D]

*   *

→ egy XP[KÖ[ütött-kopott]_{KÖ} autó]_{XP}

[[B   C   ]   D]

Végül, a (70) és (71) azt mutatják be, hogy mind a Trochaikus Megfordulás, mind a Hátulsó Gyengülés ciklikusan működik. A (70)-ben a *száztizenhárom*

³¹ Korábbi elemzések nem tudták előállítani a 'tizen'három negyven'öt hangsúlyképletet, holott az létezik; vö. (56).

[B C]-ként való újraelemzése a Trochaikus Megfordulás instanciálása után azért szükséges, mert a szó levezetetten kéthangsúlyos számnévi összetétel, vö. (67).

(70) pont száztizenhárom

TÖHSz:

mint a (64)-ben

A *tizenhárom* kerete:

Trochaikus Megfordulás

Trochaikus Megfordulás-1:

* * *

[tizenhárom] → [tizenhárom]
[B C] [B C]

Instanciálás:

* *

[száz[tizenhárom]]
[A [B C]]

Újraelemzés:

* * * *

[száz[tizenhárom]] → [száztizenhárom]
[A [B C]] [B C]

A *száztizenhárom* kerete:

Trochaikus Megfordulás

Trochaikus Megfordulás-2:

* * *

[száztizenhárom] → [száztizenhárom]
[B C] [B C]

Instanciálás:

* *

[pont [száztizenhárom]]
[A [B C]]

A (71)-ben a Hátulsó Gyengülés posztlexikális szabálya ciklikusan működik. Eszerint a posztlexikális szabályok általánosan feltételezett nemciklikussága csak azt jelentheti, hogy a Szigorú Ciklus Elve (Strict Cycle Condition) posztlexikálisan nem érvényes, és „nem pedig azt, hogy a szabály nem veszi figyelembe a konstituens-struktúrát” (Gussenhoven 1991: 17), vö. 4.1. A (71)-ben a Hátulsó Gyengülés szabálya először az alacsonyabb szintű frázisra hat (*a tizenhárom utas*), és azután a magasabb szintűre (*ugyanaz a tizenhárom utas*).

(71): ugyanaz a tizenhárom utas

TÖHSz:

* * * *

[ugyanaz], [tizenhárom]
[B1 C1] [B2 C2]

Hátulsó Gyengülés-1:

*   *   *   *   *

$$XP[ugyanaz\ a\ XP[KÖ[tizenhárom]KÖ\ utas]_{XP}]_{XP} \rightarrow$$

$$[B1\ C1\ \quad [B2\ C2\ ]\ D\ ]\ ]$$

*   *   *   *

$$\rightarrow XP[ugyanaz\ a\ XP[KÖ[tizenhárom]KÖ\ utas]_{XP}]_{XP}$$

$$[B1\ C1\ \quad [B2\ C2\ ]\ D\ ]\ ]$$

Hátulsó Gyengülés-2:

*   *   *   *

$$XP[KÖ[ugyanaz]KÖ\ a\ XP[tizenhárom\ utas]_{XP}]_{XP} \rightarrow$$

$$[B1\ C1\ ]\ \quad [B2\ C2\ D\ ]\ ]$$

*   *   *

$$\rightarrow XP[KÖ[ugyanaz]KÖ\ a\ XP[tizenhárom\ utas]_{XP}]_{XP}$$

$$[B1\ C1\ ]\ \quad [B2\ C2\ D\ ]\ ]$$

5.4. Összefoglalás

A bemutatott derivációk azt bizonyítják, hogy a magyar ritmikai hangsúlyváltozás ún. Kettős Elemzése mindarra képes, amire a rácsalapú és akcentusalapú elemzés, sőt többre is, mert még a 'tizen'három negyven'öt típusú eseteket is előállítja (vö. 68'), amire a korábban bemutatott elemzések képtelenek voltak.

Viszont látnunk kell, hogy a Kettős Elemzés, vagyis a magyar ritmikai hangsúlyváltozás kettébontása egy lexikális (prekompilált) és egy posztlexikális (P1) komponensre azzal jár, hogy két szabályunk lesz: a (62) és (63), az akcentusalapú elemzés egyetlen szabálya (51) helyett. Így a magyarra nézve lemondunk arról az általánosításról, hogy a ritmikai hangsúlyváltozás két fajtája voltaképpen egy dolog, amely egyetlen szabállyal kifejezhető egységes kezelést kíván. Az általánosítás elvetése azért indokolt, mert bár az angolra nézve helyesnek látszik, a magyarra nézve nem tartható, hiszen a magyar ritmikai hangsúlyváltozás két fajtája aszimmetrikusan működik. Ezt az aszimmetriát más elemzések vagy ignorálják, vagy *ad hoc* módon próbálják megragadni, és csak a Kettős Elemzés tudja megfelelő módon kezelni. Mellesleg azáltal, hogy a Trochaikus Megfordulást a lexikális fonológia prekompilált rétegébe helyezzük, a Hátulsó Gyengülést pedig a posztlexikális fonológia P1 rétegébe, elismerjük és kifejezzük a kettő közötti szoros kapcsolatot: a P1 szabályok a posztlexikális fonológia azon szabályai, amelyek legközelebb állnak a lexikális fonológiához.

További előnye a Kettős Elemzésnek az, hogy intrinzikus szabályrendezést biztosít. Ha mind a Trochaikus Megfordulás, mind a Hátulsó Gyengülés érint egy derivációt, akkor a Trochaikus Megfordulás, mint lexikális szabály, előbb kell hogy érvényesüljön, és nem alkalmazható a Hátulsó Gyengülés végbementé

után, vö. (67), (68), (68'). Amikor a Trochaikus Megfordulásnak vagy Hátulsó Gyengülésnek többszöri alkalmazása is lehetséges egy levezetésben, akkor a szabály ciklikusan működik, vö. (70) és (71).

Mindezekon túlmenően a Kettős Elemzés elkerüli azt a csapdát, hogy olyan posztlexikális fonológiai szabályokat állítson fel, amelyek lexikai típusra és szintaktikai konstituensekre hivatkoznak. Persze a prekompilált szabályok és a P1 szabályok szintén hivatkoznak lexikai és szintaktikai információra, de ez természetes jellegzetessége az ilyen fajta szabályoknak.

6. Konklúzió

Ez a tanulmány a magyar ritmikai hangsúlyváltozás két fajtáját, a Trochaikus Megfordulást és a Hátulsó Gyengülést vizsgálta meg. Ezekről a folyamatokról az mondható, hogy jobbra ható igazodást mutatnak (Kager – Visch 1988 értelmében), szemben az angolban tapasztalható balra ható igazodással. Azonban a magyar folyamatok döntően nem a jobbra ható igazodások által okozott prominenciaváltozásokkal állnak kapcsolatban, hanem azzal, hogy egy hangmagassági akcentus megfelelő körülmények között törlődik két hangmagassági akcentus között.

A legmegfelelőbb elemzés lehetőségeit kutatva a tanulmány több elmélet magyarra alkalmazhatóságát vizsgálta meg (Selkirk 1984, Hayes 1984, Hayes 1995, Kager – Visch 1988, Gussenhoven 1991). Végül azzal a javaslattal állt elő, hogy tekintsük a Hátulsó Gyengülést P1 (posztlexikális) szabálynak (vö. Kaisse 1985, 1990), a Trochaikus Megfordulást pedig prekompilált (lexikális) szabálynak (vö. Hayes 1990). Ez a Kettős Elemzés megőrzi a Gussenhoven (1991) által kifejlesztett akcentusalapú megközelítés előnyeit, de kettébontja a Gussenhoven által (az angolra) kínált egységes kezelésmódot, és két szabályt javasol a magyarra. A Kettős Elemzés összhangban áll a magyar ritmikai hangsúlyváltozás két fajtája között megfigyelhető aszimmetriával.³²

Irodalom

- Burzio, L. (1994), *Principles of English stress*. Cambridge University Press, Cambridge.
Durand, J. – Siptár P. (1997), *Bevezetés a fonológiába*. Osiris, Budapest.
É. Kiss K. (1987– 88), *Még egyszer a mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról*. NyK 89: 1–52.
É. Kiss K. (1992), *Az egyszerű mondat szerkezete*. In: Kiefer F. (szerk.) (1992), 79–177.

³² Valószínű, hogy mind a magyar, mind az angol ritmikai hangsúlyváltozás az Optimalitás Elmélet keretében is feldolgozható. Ez azonban a jövő kutatások feladata lesz.

- Giegerich, H. J. (1985), *Metrical phonology and phonological structure: German and English*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gussenhoven, C. (1983), Stress shift and the nucleus. *Linguistics* 21: 303–339.
- Gussenhoven, C. (1991), The English rhythm rule as an accent deletion rule. *Phonology* 8: 1–35.
- Goldsmith, J.A. (ed.) (1995), *The handbook of phonological theory*. Blackwell, Cambridge, Mass. – Oxford UK.
- Halle, M. – J. – R. Vergnaud. (1987), *An essay on stress*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.
- Hayes, B. (1984), The phonology of rhythm in English. *LI* 15: 33–74.
- Hayes, B. (1990), Precompiled phrasal phonology. In S. Inkelas – D. Zec (eds.) (1990). 85–108.
- Hayes, B. (1995), *Metrical stress theory. Principles and case studies*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Hogg, R. – C. B. McCully. (1987), *Metrical phonology: A coursebook*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hunyadi, L. (1997), *Hungarian sentence prosody and Universal Grammar*. Debrecen. (Kézirat.)
- Inkelas, S. – D. Zec (eds.) (1990), *The phonology-syntax connection*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Jones, D. (1964), *An outline of English phonetics*. (9th ed., with minor alterations.) Heffer, Cambridge.
- Kager, R. (1995), The metrical theory of word stress. In J.A. Goldsmith (ed.) 367–402.
- Kager, R. – E. Visch (1988), Metrical constituency and rhythmic adjustment. *Phonology* 5: 21–71.
- Kaisse, E. M. (1985), *Connected speech*. Academic Press, San Diego.
- Kaisse, E. M. (1990), Toward a typology of postlexical rules. In S. Inkelas – D. Zec (eds.) (1990), 127–143.
- Kálmán L. – Nádasdy Á. (1994), A hangsúly. In Kiefer F. (szerk.) (1994), 393–467.
- Kerek, A. (1971), *Hungarian metrics (Some linguistic aspects of iambic verse)*, Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol. 117.
- Kiefer F. (szerk.) (1992) *Strukturális magyar nyelvtan, 1. kötet: Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer F. (szerk.) (1994) *Strukturális magyar nyelvtan, 2. kötet: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiparsky, P. (1979), Metrical structure assignment is cyclic. *LI* 10: 421–442.
- Ladd, D.R. (1986), Intonational phrasing: the case for recursive prosodic structure. *Phonology Yearbook* 3: 311–340.
- Liberman, M. – A. S. Prince. (1977), On stress and linguistic rhythm. *LI* 8: 249–336.
- Prince, A. (1983), Relating to the grid. *LI* 14: 19–100.
- Selkirk, E. O. (1984), *Phonology and syntax. The relation between sound and structure*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Selkirk, E. O. (1995), Sentence prosody: intonation, stress, and phrasing. In J.A. Goldsmith (ed.) (1995), 550–569.

- Siptár P. (1995), *Fonológia*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Szende T. (1976), *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga L. (1981), A magyar intonáció – funkcionális szempontból. *NyK* 83: 313–339.
- Varga, L. (1994a), Rhythmic stress alternation in Hungarian. In: L. Varga (ed.) (1994), *The Even Yearbook 1994*. Eötvös Loránd University, Budapest. 233–254.
- Varga L. (1994b), A hanglejtés. In Kiefer F. (szerk.) (1994), 468–549.
- Varga, L. (1998), Rhythmical variation in Hungarian. *Phonology* 15: 227–266.
- Vogel, I. – I. Kenesei (1987), The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian. *Phonology Yearbook* 4: 243–263.
- Wells, J. C. (ed.) (1990), *Longman pronunciation dictionary*. Longman, Harlow.

VITAFÓRUM

A megújult Nyelvtudományi Közlemények első száma új rovatot indít. A rovat célja az, hogy lehetőséget kínáljon a vitára, az eszmecserére, különféle nézetek szembesítésére. Elhatározott szándéka ugyanakkor az is, hogy e vita-fórum csupán a tudományos igényű, a tudományt szolgáló párbeszéd tere legyen.

Rovatunk első alkalommal Keresztes Lászlónak a mordvin tárgyas igeragozás kialakulását tárgyaló és a közelmúltban megvédett akadémiai doktori disszertációja során megfogalmazott szerzői és opponensi véleményeknek biztosít teret. A jövőben is szándékunkban áll a finnugor témájú védésekről hasonló formában hírt adni. Ezzel voltaképpen – legalábbis részben – a mostanra már megszűnt MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményeiben egy időben létezett hagyományt elevenítjük fel.

KERESZTES LÁSZLÓ

Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakulásáról

1. A mordvin determinatív igei paradigma

A mordvinban a determinatív igealakokkal mind az alany személye és száma, mind pedig a tárgy személye és száma (elvileg) egyaránt kifejezhető. Megvannak tehát az 'őt, őket', másfelől a 'téged, titeket', ill. az 'engem, minket' határozott tárgyra utaló sorok. A tulajdonképpeni igei paradigmák mellett a determinatív alakok – bizonyos korlátozásokkal – megtalálhatók a tagadó segédige ragozásában is. A 3. személyű tárgy számának kifejezésére – főleg többes számú alany mellett – egybeeső alakok szolgálnak, és még több szinkretizmus van az 1. és a 2. személyű tárgyra utaló formák között. A mordvinban a tárgyas alakok maximális száma 28 lehetne, gyakorlatilag azonban csak 15 különböző forma létezik. (Paradigmatáblázatok pl. Keresztes 1990, a determinatív igeragozás változatait bemutató toldaléktáblázatok Keresztes 1999: 122–204, térképvázlatok 1999: 205–252.)

2. A determinatív igeragozás kutatása

A múlt századi gyűjtők és kutatók (Alhqvist 1861, Wiedemann 1865, Hunfalvy 1857, 1862, Budenz 1877) és a századforduló nyelvészei (Paasonen 1903, 1909, Sahmatov 1910) a paradigmarendezés mellett foglalkoztak a determinatív igeragozás eredetével. A 20. század első felének finnugristái a nomen prioritását vallották, és az igeragozást a birtokos személyragozás kialakulásával hozták összefüggésbe (Winkler 1913, Klemm 1926, Bubrih 1929, 1941, 1953). A 20. század második felében már komplexebben vizsgálták a kérdést, és továbbfejlesztették a rekonstrukciós módszert. Szinte valamennyi nemzet finnugristái foglalkoztak a determinatív igeragozás valamilyen problémájával (Szerebrennyikov 1956, 1967, Koizumi 1969, Bergsland 1973, Alhoniemi 1996, Pall 1959, Abondolo 1983, Trosterud 1994, Hajdú 1966, Bereczki 1988, Rédei 1962, 1966, 1996, Gulya 1996, Mikola 1965, 1966, 1981, Bátori 1990a, 1990b, Honti 1984, 1995, 1996, stb.) A mordvin anyanyelvű kutatónemzedék főként a leírást és a mondatnani kérdéseket szorgalmazta. (A mordvin determinatív ragozás kutatására vö. Keresztes 1994a, 1994b, 1999: 49–66.)

3. Szerkezeti elemzés

Megvizsgáltam a különböző szempontok szerint összetartozó, ill. összevethető mordvin paradigmatakat és részrendszereket. Kiderült, hogy a determinatív ragozásban igen sok az egybeeső alak, továbbá hogy ezek a toldalékbokrok egészen újkeletűek, ezért ha az innovációkat kiszűrjük, eljuthatunk a legrégebbi ragokig. Primer toldalékok eszerint: **Prs13-sa**, **Prs23-sak**, **Prs33-si ~ ?-sazo**, **Prs 46**, **66-siž/-saž**, **Prs12-tan/-t'ä**; **Prt33-iže/-žä** **Prt36-iňže/-žəň** (az **-ňžə** a 2. sz. tárgyra vonódott át!), **Prt46**, **66-iž/-ž**, **Prt12-it'ih/-jt'äh**, **Prt4-62-id'iz/-d'äž**, **Prt21-imik/-majt'**, **Prt5-61-imiž/-maž**; **Imp21-mak** (vö. Keresztes 1996: 137).

4. Hangtörténeti elemzés

Elvégeztem a hangtörténeti elemzést is, és megvizsgáltam a toldalékokban található szibilánsok megoszlását.

A mordvin igeragozásban négy szibiláns fordul elő: *ś*, *ž*, *s* és *z*. Az *s* következetesen az indicativus praesens/futurum paradigma 3. személyű tárgyra utaló alakjaiban, és analogikusan az 1. személyű tárgyra utaló formákban is, a *z* pedig az optativusban használatos. Az *ś* és a *ž* disztribúciója nem ilyen egyértelmű. A két toldalék általában palatalizált szibilánsra **ś* megy vissza, amelynek múlt idő funkciója már a PU-ban megvolt, igenévi szerepkörben zöngés formában meg-

maradt a mordvinban. Az időjel *ś ~ ź* megfelelése főleg a tagadó segédigében figyelhető meg, az *ś* innen kerülhetett át az indeterminatív paradigma egyes és többes szám 3. személyébe (vö. Keresztes 1999: 93–98).

A determinatív ragozás palatalizált *ź* elemeinek eredetére nézve két lehetőség kínálkozik:

a) A *ź* következetesen előfordul a determinatív ragozás többes számú alakjaiban, továbbá az 1. és a 2. személyű tárgyra utaló toldalékok végén is, egyes és többes számban egyaránt. Kétségtelen, hogy ugyanarról, feltehetően főként a többesben állandósult *ź* igenévképzőről van szó, amely egy egész sor szekunder toldalékban mind a többes számú alanynak, mind a többes számú tárgynak a jelölésére szolgált és szolgál. Úgy tűnik tehát, hogy a *ź*, ill. a belőle alakult toldalékok szinkretizmusa abból adódik, hogy ez az igenévképző a többes számban általános, *pluralis generalis* szerepre tett szert. A 3. személyű tárgyat jelző M alakok esetleg arra utalnak, hogy a *ź* ebben a paradigmarszben is általánosabb volt a mainál. Ilyen jelenség megfigyelhető a délkeleti moksa nyelvjárásban is (vö. Keresztes 1999: 176, 54. táblázat). Adatközlőim hasonló tendenciájú tévesztéseiből is ugyanezt a következtetést vontam le. Sokszor előfordul ugyanis, hogy a Prs/Prt63 toldalékot a Prs/Prt36 helyett találjuk a paradigmában. Véleményem szerint ez is arra mutat, hogy a többes 2. és az 1. személyű tárgyra utaló egybeeső alakok analógiájára a 63-as toldalék használatos a 36-os helyett. – A *ź* igenév egyébként passzív alapjelentésénél fogva igen alkalmas volt arra, hogy a tárgyra is utaljon: vö. Credo 18. századi szövegének erza fordításában: *čavož k'rost langso ... i kalmož* 'megfeszítették ... és eltemették' [tkp. meg lett feszítve ... el lett temetve – én, te, ő, bárki'] (vö. Feoktyiszov 1968: 46). A PU múltidőjel és a participium összefüggésére Rédei is rámutatott (1996: 181).

b) A Prt33-ban jelentkező *ź*-t nem ugyanerre az időjelre, illetve igenévképzőre kell visszavezetni. Kialakulhatott az *s* személyragból is a megelőző **j* Prt-jel palatalizáló hatására. Ennek viszont ellentmond a szibilánsok nagyfokú konzeratívizmusa (vö. Keresztes 1983: 364). Mégsem zárható ki, hogy a **kundaj-n* > E *kundiñ*, M *kundañ*, **kundaj-t* > E *kundiť*, M *kundať* példájára **kundaj-sV* > **kundaźV* > E *kundiže*, M *kundaža* változás történt.

5. Morfoszintaktikai elemzés

Nem zárható ki egy harmadik lehetőség sem. Ez a toldalék (Prt33) a mordvin hangtörténet tanúsága alapján lehet mutató névmási eredetű: **kundaj-še(ñ)*.

Ez a megállapítás azt sugallja, hogy a mordvinban vannak, illetőleg lehetnek olyan determinatív toldalékok, amelyekben mutató névmás előzmény tehető fel. Több kutató indult ki tárgyas szintagmából a determinatív ragozás eredetének tisztázása céljából. Így már a finnugor nyelvészeti kutatások kezdetén Hunfalvy

(1862: 434–467) és Budenz (1890–1892: 417–440), majd később például Mikola (1965: 58, 60), legújabban pedig Honti (1995: 57–61, 1996: 127–131) feltételezte azt, hogy a tárgyas igealakokban egy accusativusi értékű, sőt accusativusragos névmás nyomát kell keresnünk. A mordvinban ilyen előzmény véleményem szerint legfeljebb még a következő toldalékokban gyanítható: M Prs16-*sajńa*, 26-*sajt'*, 36-*sińa*, Prt13-*jńa*, Prt16-*jńa*, Prt23-*jt'*, 26-*jt'*, Prt36-*žəń*, az E-ban ilyen előzmény nem mutatható ki. A M Prt36-*žəń* hasonlít a *še* 'az' mutató névmás accusativus-genitivusára, a Prs16, Prs/Prt13, 16 és Prs36 a *ńe* 'azok(at)' mutató névmásra (*kundaj-ńa), Prs/Prt26 végső *t'* eleme pedig esetleg a *t'e* mutató névmásra (**kundaj-t'a*). Személyes névmások accusativus-genitivusára hasonlító elemet azonban nem tudtam kimutatni.

6. A paradigmaépítés szakaszai

A finnugristák ma már általánosan elfogadják Szerebrennyikov felvetését, amely szerint „...egy távoli korban, a közös finnugor alapnyelv felbomlása után a finnugor nyelvek keleti csoportjában kifejlődően volt a tárgyas ragozás. Igen valószínű, hogy először a harmadik személyben jelentkezett. A tárgyas igeikhez az *s* tárgyjel járult, mely eredetét tekintve minden bizonnyal névmási töre vezethető vissza.” (Vö. Szerebrennyikov 1956: 194) Az ige egyes 3. személyének névmási eredetű alakja tehát utalhatott a kontextusban az azonos személyű tárgyra is, a rag nélküli, főleg az igenévi eredetű alak csak az alany személyére (vö. Hajdú 1966: 74–76).

Valószínűnek tartom, hogy az egyes 1. és 2. személy névmási eredetű ragjai az azonos személyű tárgyat is hasonlóképpen kifejezheték. Ha tehát a *kunda-sV jelenthette 'ő fog ~ ő fogja azt/öt, őt fogják (passzív jelentés)', feltehető a *kunda-mV 'én fogok ~ ő fog engem/engem fognak (passzív jelentés)', *kunda-tV 'te fogsz ~ ő fog téged/téged fognak (passzív jelentés)' is. Ugyanígy lehetett a praeteritumban is. A tranzitív igitőnek ilyenkor szenvedő jelentése volt. Talán ezzel magyarázható, hogy szenvedő ragozás nem rekonstruálható az alapnyelvre. Ahol pedig később kialakult, ezen belül már nem különültek el határozatlan és határozott alakok. Erre a kettősségre vall több igenévképzőnek aktív és passzív volta (vö. Keresztes 1999: 105–106). Az igenévi alakok ugyan leginkább a 3. személyben használatosak, bár a lappban és a magyarban igenévi eredetű személyragok más személyekben is előfordulnak, igaz, hogy ezek általában indeterminatív szerepkörre foglaldtak le (vö. Korhonen 1981: 285–287, ill. Rédei 1989: 144–161). A névmási eredetű ragokból ezzel szemben legtöbbször determinatív alakok lettek. Papp István a magyar tárgyas személyragokat magyarázza nagyjából ilyenképpen. Szerinte a magyar tárgyas személyragok az ősi egyes számú alakok újragozásával keletkezettek (vö. Papp 1942, 1968).

Ismerve a mordvin nyelv deklinációs és konjugációs rendszerének nagyfokú képlékenységét, a toldalékolás sorrendjének felcserélhetőségét, joggal tehetünk kísérletet az ismertetett elmélet adaptálására.

a) A determinatív igeragozás kezdeteire utaló általános felfogás szellemében a determinatív toldalékok közül a legősibbnnek tehát az egyes 3. személy minősíthető, a mordvin esetében nevezetesen a Prt33. Ez az alak hangtanilag visszavezethető egy 3. személyű névmásra, de a mordvin esetében akár a mutató névmási (nominativusi, sőt accusativusi) előzmény is elképzelhető: $*j-sV(n) \sim ?*j-sé(n)$. Tehát: $*kunda-j-sV > *kunda-j-žā$ '(ő) megfogott/ő meg lett fogva + őt' $> '(ő) megfogta (őt)'$ vagy pedig: $*kunda-j-sé(-n) > *kunda-j-žā(-n)$ '(ő) megfogott + azt' $> '(ő) megfogta (azt)'$. Ilyenformán kialakult egy pár: a toldalék nélküli nem utalt tárgyra ($*kunda-j$ 'fog-ott') – a személyragos a 3. személyű tárgyat is jelölte ($*kunda-j-zV$ 'fog-t-a').

Megjegyzendő azonban, hogy – mint fentebb láttuk – az esetlegesen mutató névmási előzményre visszavezethető determinatív alakok minden bizonynyal innovációk: Prt13, 16-*jñā*, 'én az(oka)t', Prt23,26-*j'* 'te az(oka)t', ám magyarázatra szorul, hogyan alakult az 'ő azokat' jelentés itt éppen 'én az(oka)t', ill. 'te az(oka)t' jelentéssé. Analogikusan? (Vö. Honti 1996: 128) Nem lehet véletlen, hogy a Sg1 személyű alanyi rag általában *n/n*, a Sg2-e pedig *t/t'*! Ez is arra utal, hogy a tárgy és az alany személyére utaló elemeket nem lehet szétválasztani.

Amennyiben ilyen kettősség volt a praeteritumban, minden valószínűség szerint hasonló kettősség lehetett a praesensben is. Létezhetett itt egy rag nélküli pusztá igető: $*kunda-θ$ 'fog' és egy személyragos forma: $*kunda-sV > *kunda-zV$ '?fog-ja' (vö. Bubrih 1953: 174–175, Honti 1984: 341–346, Rédei 1996: 179–180). Az utóbbi azonban nem lett egyből determinatív alak, hanem optativusként kezdett funkcionálni (vö. Keresztes 1999: 107, 110–112).

b) A paradigmaépítkezés másik pillérének az Imp21-es formát tartom. Ez az egyes 1. személyű indeterminatív alak továbbragozásával keletkezhetett: $*-ma-k$. Tehát: $*kunda-ma-k$ '(én) fogok/engem fognak + te' $> 'fogj (meg) engem'$. Az imperativus *-k* suffixum komplexen értékelhető felszólító módjelnek és egyes 2. személyű ragnak is. Szerintem ez a forma is igen régi, még a Prs10-*m* $> -n$ változás előtti, hiszen az imperativus *-k* jele az ősi *-m* változathoz járult, és nem az *n*-hez.

c) A harmadik elem, amelynek jelentős szerepe lehetett a determinatív paradigma kiépülésében, a palatalizált szibilánsra visszavezethető participiumképző (*-ž-*) volt. A mordvin tagadó segédige ragozásában ugyanilyen szibiláns szerepel praeteritum-jelként, amelynek szóvégi zöngétlen variánsa átkerült az általános ragozás 3. személyeibe a praesensszel való homomorfia elkerülése végett.

A determinatív igealakok elkülönülésének ebben a szakaszában tehát a következő elemekkel számolok:

	Prs Indet	Det3	Prt Indet	Det3	Imp Indet	Det1
Sg1	-m		-j-m			
2	-t		-j-t		-k	-ma-k
3	-θ ~ -j	-zV (Opt!?)	-j ~ -ś	-j-żV(-n)		
Pl	-j-t	-ż	-ś-t	-ż		

Erről az alapról kezdett a paradigma fokozatosan bővülni. (Részletesen ld. Keresztes 1999: 108–121.)

7. A determinatív igeragozás előzményei

Fentebb már érintettem, hogy a határozott tárgyra utaló toldalékokat több szakember accusativusi értékű vagy egyenesen accusativusraggal ellátott személyes (ritkábban mutató) névmásokra kísérelte meg visszavezetni (vö. Hunfalvy 1862, Budenz 1890–1892, Mikola 1965, Honti 1995, 1996). A mordvin determinatív igei toldalékok közül néhány – főként a M nyelvjáráscsoportban – mutató névmási eredetűnek értékelhető: pl. M Prt33 *kundažə*, Prt36 *kundažəŋ* < ?**kundaj-se(ŋ)*, és talán az első és a második személy is ilyennek fogható föl: Prt13, 16 *kundajŋə* < ?**kundaj-ŋV(ŋ)*, Prt23, 26 *kundajt* < ?**kundaj-tV(ŋ)*. Ezek a formák végső soron a következő szintaktikai szerkezeteknek felelhetnek meg: Prt13 '(meg)fogta azt', Prt36 '(meg)fogta azokat', Prt13 '(meg)fogta(m) azt', Prt16 '(meg)fogta(m) azokat', Prt23 '(meg)fogta(d) azt', Prt26 '(meg)fogta(d) azokat'. – Mikola például (1965: 60) a megfelelő Prs alakokban (Prs16-*sajŋə*, Prs36-*siŋə* stb.) – Klemmhez (1926: 194) hasonlóan – egy -j többesjellel ellátott *s 3. személyű névmástövet rekonstruál. Mutató névmási előzmény szerintem a mordvin konjugációban esetleg csak a felsorolt alakokból mutatható ki. De minthogy a PFU *j többesjelnek a mordvinban egyéb nyoma nincs, Klemm és Mikola elemzése e tekintetben nem fogadható el. – A fenti rekonstrukció Honti véleményével cseng össze, miszerint az uráli determinatív paradigmákban az igei tárgyra utaló jel előzményének accusativusragos személynévmásnak kellett lennie (1996: 128–129).

Honti viszont inkább a személyes névmási elemek nyomait keresi a tárgyas paradigmákban, amikor Comrie és Lehmann tipológiai és univerzálékutatásaira hivatkozik: „Az is érv amellet, hogy az igei Ox előzményének tárgyragos személynévmásnak kellett lennie, hogy az uráli nyelvekben a 3. sz. személynévmások élőlényre, főleg emberre vonatkoznak. Az olyan tárgy, amely tulajdonnév, ember (vagy egyáltalán élő), határozott vagy specifikus, feltűnőbb (Lehmann: more salient), mint az ilyen jegyekkel nem rendelkezők, és ezen utóbbiak

a jelöletlen tárgyak (Comrie terminológiájában: animacy hierarchy). Minél magasabban áll a tárgy e hierarchiában, annál inkább fog az ige vele kongruenciát mutatni (Lehmann 1982: 237).” (Idézi Honti 1996: 129) A tendenciákat illetően az idézett kutatóknak minden bizonnyal igazuk van.

Igen tetszetős Honti fejtegetése az Ox – Vx sorrendjének és agglutinálódásának kérdésében (Honti 1996: 128–129). Honti hivatkozik még Cinciusra (véleményét idézi 1996: 128), aki szerint az igealak morfémáinak sorrendje tükörképe a mondatrészek sorrendjének, így egy SOV nyelv igestruktúrájának sorrendje Rx – Vx, a tárgyas ragozásban pedig Rx – Ox – Vx. A paradigmabővülés következő szakaszában ez „... az Ox (3. sz. accusativusragos személynévmás) áterjedt a többi (1. és a 2. személyű) alakra is, mégpedig a Vx előtti helyen. Az Ox hangalakja folytán még világos kapcsolatban állt a névmással, ennek révén (analógiásan) épülhetett be az igealakba az 1. és 2. személyi névmás is: *’lát-öt’ → *’lát-engemet’, *’lát-tégedet’, illetve ugyancsak a 3. sz. igealakból kiindulva az 1. és 2. személyekben: *’lát-öt’ → *’látsz-öt’, *’lát-engemet’ → *’látsz engemet’.” (Vö. Honti 1996: 128) Ezt a fejtegetést azért idézem ilyen részletesen, mert Honti szerint ilyesféle rendszer található a mai mordvinban is, bár leegyszerűsödött formában. Tanulmánya végén összefoglalásképpen közli az uráli nyelvekben meglevő tárgyas igealakok szerkezetét. A mordvin tárgyas igealakokra szerinte a következő sorrend érvényes: Rx – Ox – Tx – Vx (Honti 1996: 131).

Nem vonom kétségbe, hogy az uráli alapnyelv, majd a leánynyelvek ragozási rendszere, és ezen belül a tárgyra utaló igei paradigmák történetében a Honti által leírt stádiumok meglehettek. Erre azonban közvetlen bizonyítékok alig állnak a rendelkezésünkre. Ha a determinatív alakok eredetileg tárgyas szintagmára mennének vissza, akkor kezdetben igen testes toldalékbokrokra kellett lenniük, amelyek tartalmaztak egy accusativusi alakú személyes (esetleg mutató) névmást, továbbá sokszor még egy másik elemet is, amely az alany személyére utalt. A mai mordvin determinatív toldalékbokrok egy részében szegmentálhatók ilyen elemek, ezek azonban feltűnően újkeletűek. A mordvin determinatív ragozás paradigmájának szerkezete viszont korántsem szorítható bele a fenti képletbe. A régebbi keletű Prt paradigmának nagy részéből például hiányzik a 3. személyű tárgyra utaló Ox. A Prt-ban az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a 2. és az 1. személyű tárgyra utaló sorokban kialakult egy markáns Ox (-*ta*-, ill. -*ma*-), a 3. személyű tárgyra utaló sor egy részében a tárgy jelöletlen maradt. A Prs paradigmában használatos -*sa* koaffixum ennek következtében Prs-jel lett, és mint ilyen behatolt az 1. személyű tárgyra utaló alakokba is. Így jöttek létre a jelenlegi igen testes toldalékkombinációk. A jól megformáltság kérdését ennek ellenére mai agglutinációs arzenállal nehéz elképzelni: hogyan változott az ’ö – öt/azt’ szintagma éppen ’én – öt/azt’ jelentésűvé? (Vö. Keresztes 1999: 102) – Bevallom először félreértettem Honti gondolatmenetét. A félreértés részemről a szimbólumokból adódott: azt hittem, hogy a magyar szintagmákkal illusztrált funkci-

ők egymásból következtek (>), pedig csak analógiáról (→) van szó. A Honti és a közöttem levő nézetkülönbség ennek megfelelően nem feloldhatatlan.

Nem vitatható, hogy az alapnyelvben volt már mai értelemben vett igeragozás, amelyeknek ragjai az alany személyét fejezték ki. A determinatív igeragozásnak elsődleges oszlopa – már ott, ahol mára a határozott tárgyra utaló paradigma is kialakult – az egyes szám 3. személyű alak lehetett, sőt az accusativusi értékű (esetleg alakú) 3. személyű személy- és/vagy mutató névmás enklitizálódása már az uráli alapnyelvben megtörténhetett, ám hozzá a leánynyelvek külön életében más-más funkció tapadt. Ebben az esetben még nem dőlt el, de egyelőre nem is dönthető el az a kérdés, vajon volt-e tárgyrag a névmáson.

A szintetikus nyelvek is alkalmazzák az analitikus szerkesztésmódot, így analitikus, sőt redundáns szerkezetek mindig is voltak, és ma is vannak, még azokban a nyelvekben is, amelyek kialakították a determinatív ragozási paradigmákat. A mordvin nyelv(járások) adatai alapján az a véleményem, hogy a determinatív paradigma kialakulása, elkülönülése az ősmordvintól kezdődően folyt, és folyik a mai nyelvben, és minden bizonnyal várhatók változások a jövőben is. – Anaforikusan használt névmási elemek megtalálhatók a skandináv nyelvek nyelvjárásaiban is: pl. a svéd/norvég *ser* 'lát' – *ser 'n* < *ser den* 'látja (azt)' aligha minősíthető indeterminatív-determinatív párnak, különösen nem ragozásnak, mindenesetre megmutatja e ragozásfajta keletkezésének mikéntjét (Lars-Gunnar Larsson szóbeli közlése). Hasonló a helyzet az angolban a *kill* 'ölj!' – *kill 'em* < *kill them* 'öld meg őket!' alakpárral.

Az egyes toldalékok, ill. toldalékcsoportok nem egyszerre, hanem fokozatosan jöttek létre, a determinatív igeragozás primer ragjai már az ősmordvinban. Természetes kiindulópontnak tartom, hogy volt igeragozás (indicativus praesens és praeteritum, imperativus és optativus), amelyre további, bonyolultabb formák épülhettek. Alapkérdés: milyen volt az a valós szintaktikai környezet, amelyben a determinatív alakok, majd paradigmarészek fokozatosan kialakultak. E tekintetben Papp István újra-, ill. továbbragozás-elméletét kíséreltem meg a mordvinra adaptálni (vö. Keresztes 1999: 105–108).

Mint fentebb láttuk, fejtegetéseimben a legmesszebbmenőig igyekeztem az „ellentábor” kiindulópontját és érveit is figyelembe venni, és ennek megfelelően megpróbáltam kimutatni a „finit ige + accusativusi értékű/tárgyragos (személyes/mutató) névmás” összetételű előzményeket a mordvin determinatív igeragozásban (vö. Keresztes 1999). Ilyenképpen tehát a „valós szintaktikai háttér” meglétét kellett volna megtalálnom, amely mint rendszer nem rekonstruálható, megléte ennek megfelelően nem bizonyítható, de természetesen nem is vethető el. Kérdés: vajon egy tárgyas szintagma(sor) paradigmaként értelmezhető-e? A kérdésre nemmel kell válaszolnunk. Egy ilyen szerkezetnek (pre)uráli agglutinációja igen távoli múltba vezet. A rendelkezésre álló nyelvi bizonyítékok ennek felderítésére elégtelenek. Honti sem egy igen korai izoláló fázisra gondol, ha-

nem már az agglutinációs arzenállal rendelkező (alap)nyelv deklinációs és konjugációs paradigmáit feltételezi.

Az általános nyelvészet, nyelvtipológia eredményeit korábban is figyelembe vették az uralisztikában. A tipológia módszerei néha azonban ellentmondásos konklúziókat eredményeztek (vö. Radics 1985: 246). Radics szerint az SOV szórend alapján a determinatív alakok tárgyra utaló elemei meg kellett hogy előzzék az igét, így ezeknek nem szuffixumokká, hanem prefixumokká kellett volna válniuk. (Elképzelhető, hogy prefixum helyett koaffixumot vagy infixumot kellett volna írnia?) Honti – mint láttuk – ugyanabból a premisszából kiindulva, Cinciusra hivatkozva más eredményre jut: az agglutináció során a tárgyra utaló toldalékelem az alanyra utaló szuffixum előtt agglutinálódott (Honti 1996: 127–128). A mordvin esetében ez már megfelel a valóságnak. Az agglutinálódás sorrendjét illetően egyetértek, mikéntjét és részleteit illetően változatlanul vannak kételyeim. Látható, hogy csupán tipológiai módszerekkel, a hangtörténeti kutatások figyelembe nem vételével véleményem szerint nem tudunk előbbre lépni. (Hangtörténeti érveket Honti is bőségesen felvonultat.) Jómagam a rendelkezésemre álló módszerek komplex alkalmazásával igyekeztem közelebb jutni a mordvin determinatív igeragozás kialakulásának rejtélyéhez. Bizton állíthatom, hogy a rendelkezésemre álló anyag és módszer alapján lehetetlen volt bizonyítanom a tárgyas szintagma-előzményt a Honti által vázolt módon. Azok a toldalék(bok)r(ok), amelyekben ilyen előzmény gyanítható, a többi formánál újabbaknak tekinthetők.

Annak a véleményemnek adtam hangot, hogy ha a determinatív alakok eredetileg tárgyas szintagmára mennének vissza, akkor kezdetben igen testes toldalékbokrok lehettek, amelyek tartalmaztak egy accusativus alakú személyes (esetleg mutató) névmást, továbbá sokszor még egy másik elemet, amely az alany személyére utalt (Keresztes 1999: 102). Véleményem szerint a legtöbb mordvin igealak komplexen foglalja magába mind az alany, mind a tárgy személyére és számára utaló markereket. Igaz, vannak olyanok, amelyekből ezek részben vagy egészében ki is mutathatók. Testes toldalékon azt értem, hogy – amennyiben Honti érvelése helytálló, és az accusativusragos személyes névmás áterjedhetett az 1. és a 2. személyű alakra is, mégpedig a Vx előtti helyen, akkor – a mai tárgyas toldalékok előzményeként egy accusativus alakú személyes névmás (CVC) + egy Vx (C) lenne rekonstruálható, amely végeredményében egy CVC(V)C (meglehetősen „testes”) szuffixumot adna. Ilyen „terjedelmes” toldalékok vannak a mai mordvinban (pl. Prs42-*tadiž*, sőt Prs32-*tanzat*!), ezek azonban újkeletűek, és nem egy korábbi valós szintaktikai szerkezet maradványai. A névmások többes szám accusativusa is valószínűleg ugyanabba a képletben foglalható, mint az egyes szám.

Végeredményében tehát Honti is az egyes szám 3. személyt tartja kiindulópontnak (vö. Honti 1996: 128). Ez véleménye szerint ragtalan volt a kezdeti

szakaszban. Az accusativus értékű, ill. -ragos névmás ehhez járult, és pl. Mikolát idézve: „Az accusativusi névmás agglutinálódása, az önálló használatú névmással való azonosság tudatának elhomályosodása okozta a tárgyas alakok kifejlődését, a tárgy jelölésének más személyekre való áterjedését.” (Vö. Mikola 1965: 60. Mikolának erre a megállapítására a későbbiekben még visszatérek.) Honti felfogása szerint is innen terjedhetett át a jelölés a többi személyre. Nem világos számomra, vajon mi lehetett az az elem, amely Honti értelmezésében az alany személyére utalt és megkülönböztette a különböző konstrukciókat? Az egyes szám 3. személy kivételével – amelynek agglutinálódó ragja, ill. $\emptyset$ -morfémája jelölte az alanyt – a többi személyekben szerintem fel kell tennünk alanyra utaló ragot is. Nézzük tehát az egyes számú paradigma lehetséges előzményeit! Vajon ilyen konstrukciókra gondolhatunk?

kunda- 'megfog'

	'öt'	mai mdE/M	'téged'	mai mdE/M	'engem'	mai mdE/M
Sg 1	*-sVm(V)m	-sa(n)	*-tVm(V)m	-tan/-t'ä	—	—
2	*-sVm(V)t	-sak	—	—	*-mVm(V)m	-samak
3	*-sVm	-si	*-tVm	-tanza(t)	*-mVm	-samam

Kétségkívül vannak olyan toldalékok, amelyekben első látásra személynévmási előzményt vélhetnénk, de vajon mi lehetett a többes tárgyra utaló formák előzménye? A nem egyes számú névmások rekonstrukcióját illetően ugyanis teljes a bizonytalanság. Milyen előzményekre menne vissza a praeteritum és az imperativus?

Fejtegetésében Mikola a névmás megformáltságát nem értékeli tárgyragosnak, csak tárgyi értékűnek (vö. Mikola 1965: 60). Amennyiben a determinált igealakok igető + névmás kapcsolatára mennek vissza, Mikolához és Hajdú Péterhez (1966: 74–76) hasonlóan én is inkább a ragtalan, accusativusi értékű névmás mellett voksolnék. Ebben az esetben lényegesen rövidebb és valósabb rekonstrukciók születnének. Úgy vélem, hogy vissza kell még térni az uráli névmások alaki kérdéseire.

Arra a kérdésre, hogy az alapragozásban és a tagadó igeragozásban egyidejűleg keletkeztek-e a tárgyas sorok, vagy eltérő időben, egymás után, azt tudom felhozni, hogy a tiltó segédigébe minden bizonnyal későbben hatolt be a 21-es toldalék (*kundam > *kundamak* → *ilamak*), mivel itt lehetetlen feltenni a továbbragozást, a tiltó segédigének nem lévén egyes szám 1. személye. Ennek megfelelően az is elképzelhető, hogy a tagadó igeragozás más paradigmáreszeiben is a főigéről kerültek be a determinatív toldalékok. Jelen idejű paradigma lényegében nem maradt fönt. (Egyedül Ahlqvistnál – 1861: 50 – vannak adatol-

va ilyen formák, de ezek hitelességét más források nem erősítik meg.) Az, hogy a tagadó segédigének pontosan a Prt-paradigmája teljes, megerősíti azon megállapításomat, hogy a determinatív igeragozás voltaképpen a praeteritumból indulhatott ki. (Vö. Keresztes 1999: 105–108.)

Papp István újragozás elmélete nem mentes az ellentmondásoktól. Egy-egy szóalak, jelen esetben igealak jelentésének rekonstruálása – a közbülső fokok nyelvtörténeti adatoltsága híján – nehezebb is, mint a szó hangalakjáé. Papp István a magyar Sg1 és 2 személy kialakulását is ezzel magyarázza (Papp 1968: 194.). A mordvinban erre semmi szükség sincs, hiszen én már régről agglutinálódott, és az indeterminatív igeragozásban ma is használatos suffixumokból indulok ki a determinatív alakok újragozásában. Közvetett érveim között – igaz – nem tudok egyébre hivatkozni, mint az igenevek jelentésének mai kettősségére, valamint a szenvedő ragozás rekonstruálhatatlanságára az uráliban (ld. fentebb!). Akármennyire is mesterkéltnek tetszik a továbbragozás elmélete a magyarban, ismerve a mordvin toldalékolás hihetetlen képlékenységet – bizonyos mordvin igealakok magyarázatára mégsem látok kézenfekvőbb megoldást. Például teljesen „átlátszó” konstrukció a mdE/M *kunda-ma-k* 'fogj meg engem', amely két toldalékmorfémát tartalmaz: *-ma-* (OxSg1) + *-k* (ImpSg2). A mordvin igeragozásban vannak más meghökkentő toldalékkombinációk is. A toldalékok sorrendje sem mindig kötött, determinatív igei személyragok névmásokon is megjelenhetnek: pl. M *mäsajt' šavftakšna mon šorañäžēn* 'miért veszejtetted el az én fiacskámat?' (Keresztes 1990: 97).

Nem arról van szó, hogy két különböző alanyra utaló elem áll egy alakban. Ez természetesen nem lehetséges. Papp István is azzal érvel, hogy az újabb elem használatára, hozzátoldására csak akkor van lehetőség és szükség, amikor az első elem jelentésfunkciója nem egyértelmű: **var-t-al* 'te vártál/téged vártak (te várattál – ágens nincs kitéve)' + *-k* 'én (ágens Sg1)' > *várt-al-ak* 'téged én'. (Vö. Papp 1968: 201) Nincs magyarázat arra, miért nem **vartalam* lett, és miért maradt félbe ez a paradigma, pedig ugyanígy kialakulhattak volna más tárgyra utaló alakok is: **vart-am-al* 'te engem vártál' stb. is.

8. Összegzés

A mordvin determinatív paradigmára vonatkozó kutatások általában két alapelvből indultak ki: a) Az egyes determinatív alakok magukban foglalják a tárgy számát és személyét, továbbá az alany számát és személyét, és a szakemberek ezeket az elemeket kísérelték meg elemezni. b) Eredetileg létezhetett egy teljes paradigma, amely az idők során megbomlott, s a különböző hangváltozások és analógiás kiegyenlítődések jóvoltából egybeesések, homomorf alakok álltak elő. (Vö. Bátori 1990b: 18.) – Magam egyik premisszát sem tudom elfogadni.

a) Természetesen vannak olyan determinatív igealakok a mordvinban, amelyek ma már egyértelműen jelölik mind az alany személyét és számát, mind pedig a tárgy személyét és számát. A determinatív igeragozásban jelentkező igen nagymérvű szinkretizmus azonban véleményem szerint arról tanúskodik, hogy főleg a többes tárgyra utaló oszlopok és sorok csak fikciók a paradigma-ábrázolásban. (Vö. Keresztes 1999: 103.)

Abból indulok ki, hogy az uráli alapnyelvre biztosan az indeterminatív ragozásnak csak az egyes száma (1., 2., 3. személy) rekonstruálható. (Másképp Hajdú 1966: 77.) Véleményem szerint a többes számban is ugyanezek az alakok funkcionálhattak. Hogy egyes vagy többes 1., ill. 2. személyről volt-e szó, azt vagy a kontextus döntötte el, vagy esetleg a személyes névmásoknak voltak eltérő alakjai. (Vö. Rédei 1996: 179, Keresztes 1999: 103.)

b) Teljes paradigma véleményem szerint a mordvin determinatív igeragozásban ma sincs, de korábbi nyelvtörténeti korokra még kevésbé rekonstruálható. Például a magyar tárgyas ragozásnak főleg a többes számú toldalékai fokozatosan alakultak ki, terjedtek el a különböző paradigmarészekben (tempusokban, modusokban, sőt tőtípusoktól függően). A paradigmaépítkezés egy vagy több helyről indulhatott ki, és ezekből az „állásokból” bővült fokozatosan, végül vagy kiteljesedett, vagy pedig megrekedt a fejlődésben. (Vö. Rédei 1962, 1966, E. Abaffy 1991.) Így fogom fel ezt a kérdést a mordvinban is.

Nyilvánvaló, hogy szakítottam a nomen prioritásának elvével, mivel bebizonyosodott, hogy már az uráli alapnyelv szintjén elkülönültek a fő szófajok (vö. Hajdú 1966: 57–61), és ennek megfelelően az ősmordvinban sem lehet már a névszói és igei személyjeleket közvetlen kapcsolatba hozni egymással. A kialakult és a funkcionáló birtokos személyragozás szerepe így minimálisra csökkent, bár analógiás kiegyenlítődésekkel azért mindenképpen lehet számolni bizonyos toldalékok végső hangalakjának formálódásában.

A kérdéskör vizsgálatának morfoszintaktikai háttere szintén az igen ősi időkbe nyúlik vissza, ahova a jelenlegi testes toldalékok elemzésével nem lehet visszamenni, még kevésbé pedig kikövetkeztetni a ragok névmási előzményeinek megformáltságát. Igetőre, illetőleg igealakra és az ahhoz kapcsolódó konkrét accusativusi funkciójú névmásból keletkezett rag kombinációira csak igen kevés újkeletű ragbokról vezethető vissza. Az alapnyelv korában is minden bizonnyal voltak már igei paradigmák, ezért látom valószínűnek, hogy a leánynyelvekben az új paradigmarészek ezekre épültek. A továbbragozás véleményem szerint nem áll szöges ellentétben az agglutináció-teóriával, hanem éppen ellenkezőleg: vele összhangban világítja meg a morfoszintaktikai hátteret, és ezáltal plasztikusabban szemlélteti azokat az átrendeződéseket, amelyek a toldalékkomponensek alanyi és tárgyi szerepkörével kapcsolatosak. Az agglutinálódott szintetikus formák mellett léteztek és léteznek analitikus szerkezetek is, amelyekben a személyes, ill. mutató névmások alkotnak tárgyas szintagmát a személyragos igék-

kel. Az enklitizálódás az agglutinatív nyelvekben véleményem szerint olyan grammatikai szervező erő, amely a többi nyelvi változáshoz hasonlóan hullámszerűen fejti ki hatását: bizonyos időben intenzívebben hat, máskor akár teljesen szünetel, diakrón szinten érhető tetten, a szinkrón szinten – a legtöbb nyelvi változáshoz hasonlóan – észrevehetetlen.

Az igealakok számkódja

A két számból álló kombináció első eleme az alany személyére utal (1–6). A második elem a határozott tárgy személyét jelöli: 0 = nincs határozott tárgy (indeterminatív alak); 1 = Sg1, 2 = Sg2, 3 = Sg3, 4 = Pl1, 5 = Pl2, 6 = Pl3 személyű alany vagy határozott tárgy (determinatív alakok).

	Indet	Det Sg3	Det Pl3	Det Sg2	Det Pl2	Det Sg1	Det Pl1
Sg1	10	13	16	12	15	–	–
2	20	23	26	–	–	21	24
3	30	33	36	32	35	31	34
Pl1	40	43	46	42	45	–	–
2	50	53	56	–	–	51	54
3	60	63	66	62	65	61	64

Indet Det Sg3 Det Pl3 Det Sg2 Det Pl2 Det Sg1 Det Pl1

Tehát: 30 = 'ő vkit'; 33 = 'ő őt/azt'; 36 = 'ő őket/azokat'; 62 = 'ők téged'; 54 = 'ti minket'; 12 = 'én téged'; 21 = 'te engem', 51 = 'ti engem' stb.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igei személyragozás. In: Benkő (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest. 122–159.
- Abondolo, Daniel (1983), Verb Paradigm in Erza Mordvinian. Papers from the Second Conference on the Non-Slavic Languages of the USSR. Folia Slavica 5: 11–24.
- Ahlqvist (1859), A. E. Ahlqvist, Lära om verbet i mordvinskans mokscha-dialekt. Helsingfors. 49.
- Ahlqvist (1861), Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis. (Forschungen aus dem Gebiete der ural-altäischen Sprachen. Erster Theil.) St. Petersburg. X + 214.

- Alhoniemi, Alho (1996) Über die Unterschiede bei der Verwendung der Subjekt- und Objektkonjugation im Erza- Und Moksha-Mordwinischen. CUFU-8/III. 68–71.
- Bátori István (1990a), Identische Formen in den Flexionsparadigmen und die Objektkonjugation des Mordwinischen. CUFU-7/3C: 37–42.
- Bátori István (1990b), Die Markierung des Objekts am Verb im Mordwinischen, morphologische Umbestimmtheit und Homomorphie. NyK 91: 15–23.
- Bereczki Gábor (1988), Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: Denis Sinor (ed.): The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. Leiden – New York – København – Köln. 314–350.
- Bergsland, Knut (1973), The Mordvinian Conjugations as a Problem of Reconstruction. MSFOu. 150. 44–52.
- Bubrih (1929), Д. В. Бубрих, Сравнительное изучение мордовского языка. Сборник ЛОИКФУН 1. Ленинград. 161–177.
- Bubrih (1941), Мордовское спряжение. Записки 4. Мордовский Научно-Исследовательский Институт Языка, Литературы и Истории при Совете Министров Мордовской АССР. Саранск. 3–53.
- Bubrih (1953), Историческая грамматика эрзянского языка. Саранск.
- Budenz József (1877), Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. NyK 13: 82–101.
- Budenz József (1884), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. [Különnyomat a NyK 18. kötetéből] Bp.
- Budenz József (1890–1892), Az ugor nyelvek szóragozása. I. Igeragozás. NyK 22: 417–440.
- Comrie, Bernard (1975), Subjects and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems. ÉFOu. 12: 5–17.
- Comrie, Bernard (1981), Language Unviersals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology. Oxford.
- Comrie, Bernard (1988), General Features of the Uralic Languages. In: Sinor 1988.
- Croft, William (1990), Typology and Universals. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sidney.
- Feoktysztov (1968), А. П. Феоктистов, Истоки мордовской письменности. Москва.
- Fisiak, Jacek (ed.) (1980), Historical Morphology. Studies and Monographs 17. The Hague – Paris – New York.
- Grammatika 1962 = Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков. Часть 1. Фонетика и морфология. (Ред. М. Н. Коляденков и Р. А. Заводова) Саранск.
- Grammatika 1980 = Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Учебник для национальных отделений вузов. (Ред. Д. В. Цыганкин). Саранск.
- Gulya János (1996), Transivität, Determiniertheit und objektive Konjugation im Proto-Uralischen. CUFU-8/III: 96–99.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Honti László (1984), Ласло Хонти, К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков. NyK 86: 341–346.
- Honti László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. CUFU-8/I: 53–82.

- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozása igealakjainak történeti előzményéről. *Urálistitikai Tanulmányok* 7. Budapest. 127–132.
- Horger Antal (1931), A magyar igeragozás története. Szeged.
- Hunfalvy Pál (1857), A' mordvin nyelvről. *MNyszet.* 2: 290–312, 323–360.
- Hunfalvy Pál (1862), A személyragok viszonyáról a birtokra és tárgyra a magyar nyelvben. *NyK* 1: 434–467.
- Itkonen, Erkki (1962), Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems. *MSFOu.* 125: 85–125.
- Itkonen, Erkki (1966), Kieli ja sen tutkimus. Helsinki.
- Keresztes László (1983), Palatalizáció és megőrző tendencia a mordvinban. *NyK* 85: 361–368.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keresztes László (1994a), A határozott (tárgyas) ragozás a finnugor nyelvekben. *Miskolci Egyetem közleményei. Bölcsészettudományi Intézet.* I: 83–95.
- Keresztes László (1994b), The Definite (Objective) Conjugation in Finno-Ugric Languages. *FUD* 3: 19–33.
- Keresztes László (1996), Mordvan determinatiivisen taivutuksen kehitys. *CIFU–8/III:* 135–140.
- Keresztes László (1998), Questions of the Development of Mordvin. In: *Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen.* Red. J. Puszta. *Specimina Sibirica XIV. Savariae.* [Szombathely] 43–76.
- Keresztes László (1999), Development of Mordvin Definite Conjugation. *MSFOu* 233. Helsinki.
- Klemm Antal (1926) [1923–1927], A mordvin tárgyas igeragozás. *NyK* 46: 194–204.
- Koizumi, Tamotsu (1969), The Objective Conjugation of Common Mordvin. *SFU* 5: 19–30.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. *SKS.* Helsinki.
- Mikola Tibor (1965), A -i tárgyrag eredetéhez. *NyudÉrt* 46: 57–62.
- Mikola Tibor (1966), A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. *MNy.* 62: 441–461.
- Mikola Tibor (1981), A tárgyas ragozás eredetének kérdéséhez. *Nyelvészeti Tanulmányok. Lakó-Emlékkönyv.* Budapest. 119–125.
- Paasonen, Heikki (1893), *Mordvinische Lautlehre.* Akademische Abhandlung. Helsingfors.
- Paasonen, Heikki (1903), *Mordvinische Lautlehre.* *MSFOu* 22. Helsingfors.
- Paasonen, Heikki (1909), *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss.* Helsingfors. VI + 020 + 159.
- Pall, V. (1959), Märkemeid mordva keelte konjugatsioonist. *ESA* 5: 261–267.
- Papp István (1942), Mi a szó funkciója? *MNy.* 38: 272–276.
- Papp István (1968), *Unkarin kielen historia.* *SKS.* Helsinki.
- Radics, Katalin (1985), Typology and Historical Linguistics. Affixed Person-Marking Paradigms. *SUA* 24.
- Rédei Károly (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása. *MNy.* 58: 421–435.
- Rédei Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Uralischen. *ALH* 16: 111–133.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *NyK* 90: 143–161.

- Rédei Károly (1996), Zur Herausbildung der uralischen Konjugation (Die Frage des Aspekts und Tempus). CUFU-8/III: 176–182.
- Sahmatov (1910), A. A. Шахматов, Мордовский этнографический сборник. Ст. Петербурга. IX + 842.
- Szerebrennyikov (1956), B. A. Szerebrennyikov, A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. NyK 58: 187–200.
- Szerebrennyikov (1967), Историческая морфология мордовских языков. Москва. 261.
- Trosterud, Trond (1994), Miksi mordvan objektikonjugatio näyttää juuri sellaiselta kuin se näyttää? In: Volgalaiset kielet muutoksessa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 45. 74–86.
- Wiedemann, F. J. (1865), Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch. St. Petersburg – Riga – Leipzig.
- Winkler, Heinrich (1913), Samojedisch und finnisch. FUF 13: 120–163.

Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről

0. A tárgyas igeragozás megléte több uráli nyelvben (így az ugor és a szamojéd nyelvekben, továbbá a mordvinban) szükségszerűen felvetette azt a kérdést, ősi jelenséggel van-e dolgunk, amelyet e nyelvek az alapnyelvből örökölték (s a többiek azt elveszítettek), avagy későbbi fejleménynek tekintendő-e a felsorolt nyelvekben. Ennek a kérdésnek a tisztázása az én megítélésem szerint az uralisztikai nyelvészeti kutatások egyik központi kérdése, hiszen vizsgálata bonyolult morfológiai és szintaktikai kérdésekre világíthat rá. Megoldásával nemcsak a hajdani lét vagy nem-lét kérdését dönthetjük el, hanem az alapnyelvi grammatikai szerkezetet is nagyobb összefüggésekben láthatjuk. Ennek a kérdésnek a tisztázásához kíván hozzájárulni mind Keresztes László egy monográfiával (Keresztes 1999), mind pedig a mostani vita alapjául szolgáló cikkel, mind pedig én a cikk kapcsán megfogalmazott véleményemmel (amely részben opponensi jelentésem alapján).

Az egyes uráli nyelvekben meglévő tárgyas igeragozás kora és keletkezése engem is régóta foglalkoztat, hiszen a szűkebb kutatási területem képező obi-ugor nyelvek is ismerik e kategóriát, a velük szorosabb rokonságban álló anyanyelvünk ugyancsak. Már ez a körülmény megkerülhetetlenné teszi e kategória életkorával kapcsolatos kérdés megfogalmazását. Az elődök és idősebb kollégáink is több alkalommal feszegették e kérdést, egyetértés azonban nem alakult ki; ez is mutatja, nem akármilyen bonyolultságú rejtély megfejtésére vállalkozott Keresztes. Ezért nagyon indokolt új szempontok alapján újra és újra vizsgázni rá.

Az én felfogásom lényege az, hogy az uráli nyelvek tárgyas igeragozása régi, mégpedig uráli alapnyelvi örökség. Mások is vélekedtek így, most csak egy ilyen nézetet idézek: „Unkarin muotojärjestelmässä subjekti- ja objektikonjugaation olemassaolo... vaikuttaa arkaistiselta piirteeltä. Vastaavaa ilmenee itäsisää sukukileissä, kuten ostjakissa, vogulissa, samojedikielissä ja lännempänäkin mordvassa. Vaikka ei olla ihan varmoja siitä, onko objektikonjugaatio esiintynyt valmiina systeeminä jo uralilaisessa kantakielessä, sen muoto-opillinen perusta näytää kuitenkin menevän noihin kaukaisiin aikoihin” (Korhonen 1981b: 53).

1. Úgy tűnik, Keresztes és köztem a makacs nézetkülönbségek egyik gyökere félreértésen alapul, nyilvánvaló, hogy legnagyobb igyekezetem ellenére sem tudtam magamat kellő egyértelműséggel kifejezni. Jelen reflexiómmal ezt a hiányt szeretném felszámolni. A témával kapcsolatos dolgozataimra utalva írja,

hogy szerintem a tárgyas igeragozású igealakokban „egy accusativusi értékű vagy accusativusragos névmás nyomát kell keresnünk... Személyes névmások accusativus-genitivusára hasonlító elemet azonban nem tudtam kimutatni” [ti. a mordvin tárgyas ragozású igealakjaiban; H. L.] (Keresztes 1998–1999: 93). – Természetesen nem tudott ilyent kimutatni, de nem is állítottam, hogy akár a mordvin, akár a magyar vagy bármely más uráli nyelv tárgyas igealakjaiban kimutatható egy, a hajdani tárgyrag nyomaként értékelhető elem. Amit én állítottam és állítok, az csupán annyi, hogy a tárgyas igeragozás uráli vagy preuráli előzménye egy olyan szintagma volt, amelyben a 3. sz. igealakot egy tárgyi funkciójú, nyomatéktalan (személyes) névmás követte, amelynek szintaktikai funkciójának ellátására alkalmasnak, vagyis tárgyraggal bővítettnek kellett lennie. Ebben a fázisban számolok tárgyragos (személyes) névmással. A névmás tehát hangsúlytalan volt, amely éppen ezért különösen könnyen csonkulhatott, kophatott, s ezzel párhuzamosan vált enklitikummá, majd végleg a 3. sz. igealakhoz tapadt, de kizárólagos funkciója az agglutinálódásig a határozott tárgy jelölése (anafora) volt.

Hasonló módon alakultak ki az igei személyragok, tehát az alany jelölői, amelyek az alanyra utaltak vissza. Ezek két tekintetben különböztek a tárgyra utaló elemtől: (a) 3. személyben bárki, bármi (főnév vagy nem névmás) lehetett az alany, míg 1. és 2. személyben kizárólag személyes névmás, (b) az alanyi funkciójú anaforikus elem szükségszerűen az alany esetvégződésével egyezett meg (vagy mutatott vele anyagi hasonlóságot), a mi esetünkben ennek $\emptyset$ -nak kellett lennie. Tudott dolog, hogy az uráli nyelvek (alanyi) ragozású 3. sz. igealakjának személyragja (vagy $\emptyset$, vagy eredeti participiumképző +) a főnévi paradigma megfelelő számjelével azonos, míg az 1. és 2. személyekben legtöbbször ma is felismerhető az igei személyrag személyes névmási eredete.

2. Keresztes szerint: „Az ige egyes 3. személyének névmási eredetű alakja tehát utalhatott a kontextusban az azonos személyű tárgyra is, a rag nélküli, főleg az igenévi eredetű alak csak az alany személyére (vö. Hajdú 1966: 74–76)” (Keresztes 1998–1999: 93). Ezt a kijelentést csak akkor tudom értelmezni, ha a mondat első fele így értendő: „Az ige egyes 3. személyének névmási eredetű elemet tartalmazó alakja...” Azonban még így is vannak megjegyzéseim:

1. Tehát ez azt jelenti, hogy a névmási elem tetszőlegesen hol az alany, hol a tárgy személyére utalt, ami nyilván nem lehet igaz, hiszen a névmási elem egy valamilyen funkciót látott el az igetőhöz történt agglutinációja előtt (is), vagy alanyit, vagy tárgyait. Ezt erősíti meg a következő kijelentés is: „Valószínűnek tartom, hogy az egyes 1. és 2. személy névmási eredetű ragjai az azonos személyű tárgyat is hasonlóképpen kifejezhették. Ha tehát a **kunda-sV* jelenthette ’ő fog ~ ő fogja azt/őt, őt fogják (passzív jelentés)’, feltehető a **kunda-mV* ’én fogok ~ ő fog engem/engem fognak (passzív jelentés), **kunda-tV* ’te fogsz ~ ő fog téged/téged fognak (passzív jelentés)’ is.” (Keresztes 1998–1999: 93). Ez

egyszerűen azért nem lehet igaz, mert két olyan központi mondatrészre való utalás megkülönböztetésének a hiányát feltételezi, amelyek az állítmánnyal együtt a mondat fő alkotóelemei, és amelyek relatív sorrendje még a nyelv típusát is meghatározza. Mind az uráli stb. alapnyelv, mind az ősmordvin stb. normális, funkcionális nyelv volt, amely nem sérthette meg a szintaktikai funkciók kifejezhetőségét. (Noha Keresztes rekonstruktumai ősmordvint sejtetnek a fenti alakokban, mondandóját nyilvánvalóan érvényesnek tekinti az alapnyelvre is.)

2. Keresztes közlése: „a rag nélküli, főleg az igenévi eredetű alak csak az alany személyére” utalhatott – aligha lehet igaz, ti. az ilyen alak utalhat határozatlan tárgyra is, pl. m. *lát: házat l.*

Később is van olyan kijelentése, amely azt sugallja, valamiképpen „fogyatékos” volt az uráli alapnyelv a mai nyelvekkel összehasonlítva: „Abból indulok ki, hogy az uráli alapnyelvre biztosan az indeterminatív igeragozásnak csak az egyes száma (1., 2., 3. személy) rekonstruálható... Véleményem szerint a többes számban is ugyanezek az alakok funkcionálhattak. Hogy egyes vagy többes 1., ill. 2. személyről volt-e szó, azt vagy a kontextus döntötte el, vagy esetleg a személyes névmásoknak voltak eltérő alakjai” (Keresztes 1998–1999: 101). Nos, két különböző dolog, hogy mit tudunk rekonstruálni az alapnyelvre, és hogy mi volt (vagy mi lehetett) meg benne. Az uráli stb. alapnyelv teljesen normális funkcionális alapnyelv volt (vö. Korhonen 1980: 90–91, 1990: 161–162), az emberi fejlődésnek éppen olyan fokán állt emberek beszélték, mint a mai nyelveket. Elvitatni a numerus fogalmának jelölését az alapnyelvtől éppen olyan képtelenség (Keresztes talán nem is ezt teszi), mint ha akadna valaki, aki pl. azt a dilettáns nézetet képviselné, hogy a finnugor korban a ’9’-et nem tudták megnevezni, mert nem tudunk egy ilyen jelentésű finnugor kori lexémát rekonstruálni...

Az a megállapítás, hogy „Teljes paradigma véleményem szerint a mordvin determinatív igeragozásban ma sincs, de korábbi nyelvtörténeti korokra véleményem szerint még kevésbé rekonstruálható” (Keresztes 1998–1999: 101), nem jelent semmit sem olyan tekintetben, mi volt/lehetett a helyzet az uráli alapnyelvben. Hadd emlékeztessem az olvasót, hogy voltaképpen az obi-ugor nyelvekben sincs ebben az értelemben teljes paradigma, mert – nyelvjárásonként eltérő mértékben – a három szám és három személy alakjai a határozott tárgy három lehetséges számára utaló sorokban helyyel-közzel egybeestek. Valójában a magyarban sem teljes minden ponton a tárgyas paradigma, vö. *eszem, iszom, láttam, néztem*, de ebből még nem következik, hogy mindig is voltak szinkretikus formák... Mivel rekonstrukcióinkban csak a legritkább esetben tudunk hajdani alternációk nyomára bukkanni, rekonstrukciónk szükségszerűen idealizál, torzít (vö. Korhonen 1974: 244, 251).

3. „Megjegyzendő..., hogy... az esetlegesen mutató névmási előzményre visszavezethető determinatív alakok minden bizonnyal innovációk: ... ’én az(oka)t’,

... 'te az(oka)t', ám magyarázatra szorul, hogyan alakult az 'ő az(oka)t' jelentés itt éppen 'én az(oka)t', ill. 'te az(oka)t' jelentéssé. Analogikusan? (Vö. Honti 1996: 128). Nem lehet véletlen, hogy a Sg1 személyű alanyi rag általában *n/n*, a Sg2-é pedig *t/t*! Ez is arra utal, hogy a tárgy és az alany személyére utaló elemeket nem lehet szétválasztani" (Keresztes 1998–1999: 94). A Keresztes által említett helyen ezt írtam: „Az agglutináció utolsó fázisában érkezett el az a pillanat, amikor a tárgyas ragozás kiteljesedhetett – bár lehet, hogy a tárgyas ragozás sokáig stagnált a 3. személy szintjén – oly módon, hogy az Ox (< 3. sz. accusativusragos személynévmás) áterjedt a többi (1. és 2. személyű) alakra is, mégpedig a Vx előtti helyen. Az Ox hangalakja folytán itt még világos kapcsolatban állt a névmással, ennek révén (analógiásan) épülhetett be az igealakba az 1. és 2. személyű névmás is: *'lát-öt' → *'lát-engemet', *'lát-tégedet', illetve ugyancsak a 3. sz. igealakból kiindulva az 1. és 2. személyekben: *'lát-öt' → *'látsz-öt', *'lát-engemet' → *'látsz-engemet'. Ez olyasféle rendszer lehetett, amilyen – bár leegyszerűsödött formában – a mai mordvinban is megtalálható" (Honti 1996: 128). A figyelmes olvasó remélhetőleg ebből nem azt olvassa ki, amire Keresztes gondol, hogy tudniillik én azt állítanám, hogy egy *'lát-öt' jelentésű igealak vált volna *'lát-engemet', *'látom-öt' jelentésűvé. Mivel ugyanezen pontban később megállapítja, hogy az általam alkalmazott szimbólumok tévesztették meg, arra következtetésre jut, hogy „A Honti és a közöttem levő nézetkülönbség... nem feloldhatatlan". Ugyanezt a félreértést a 7. pontban megismétli: „A jól megformáltság kérdését... mai agglutinációs arzenállal nehéz elképzelni: hogyan változott az 'ő – őt/azt' szintagma éppen 'én – őt/azt' jelentésűvé?" (Keresztes 1998–1999: 96). Tehát megkísérlem eloszlatni a félreértést.

Mindenekelőtt le kell szögezmem, nem a mai (pl. mordvin) „agglutinációs arzenállal" operáltam, hanem hipotetikus alapnyelvi formákkal. Én egészen pontosan a következőt állítom: a tárgyas igeragozás a 3. sz.-ben alakult ki, a *sš 'ő' elem csakis tárgyként megformálva (*sšt) foglalhatott helyet az ige mögött és egy tárgyas szintagma tárgyi elemeként tapadt hozzá a szintagma finit igéjéhez:

$$\text{Rx-Tx/Mx-Vx}(\emptyset) + \text{Pn}(\text{Acc}) \Rightarrow \text{Rx-Tx/Mx-Vx}(\emptyset)\text{-Ec} \Rightarrow \text{Rx-Tx/Mx-Ox-Vx}(\emptyset),$$

ahol: $\text{Pn}(\text{Acc}) \Rightarrow \text{Ec} \Rightarrow \text{Ox}$.¹ A sg. 3. személy igeragja zéró ($\emptyset$) volt, tehát az igealak záróeleme de facto a tárgyragos névmásból (*sšt) agglutinálódott, ekkorra már suffixummá zsugorodott tárgyjel, az Ox volt – éppen ezért ekkorra már Kereszteszel (1998–1999: 100, két helyen is így) ellentétben nem lehetett

¹ A szimbólumok jelentése: Acc = akkuzatívusz, C = mássalhangzó, Cx = esetrag, Ec = enklitikum, Mx = módjel, Nx = a nem egyes számú tárgyra mutató morféma, Ox = a tárgyra mutató morféma, Pn = személynévmás, Px = birtokos személyjel, Rx = tő, Tx = időjel, Vx = igei személyrag, $\emptyset$ = zérómorféma, / = vagy.

„igen testes toldalékbokor” a tárgyas igealakban. Ez az elem a határozott tárgyra utaló elem volt, ezért a sg. 3. személy analógiájára benyomult az 1. és 2. személyű alakokba is, vö.

alanyi		tárgyas
I. szakasz		
sg. 3.	$Rx-Tx/Mx-Vx(=\emptyset)$	$Rx-Tx/Mx-Ox(=s3)-Vx(=\emptyset)$
II. szakasz		
(sg. 3. személyű tárgy as alak analógiájára)		
sg. 1.	$Rx-Tx/Mx-Vx(=m(3))$	$Rx-Tx/Mx-Ox(=s3)-Vx(=m(3))$
sg. 2.	$Rx-Tx/Mx-Vx(=t(3))$	$Rx-Tx/Mx-Ox(=s3)-Vx(=t(3))$

Nyilván ezzel egyidejűleg a nem egyes számú személyekben is kialakultak a határozott tárgyra és egyáltalán a dualisi és pluralisi tárgyra utaló, analógiás igealakok is. Azok valószínű alakját illetően legfeljebb értelmetlen találgatásokba bocsátkozhatnánk, hiszen több morfémás igealakokról van szó.

A morfémák sorrendi helyéről szólva, amint Keresztes (1998–1999: 96) helyesen felhívja rá a figyelmet, Cincius írására (Cincius 1965) hivatkoztam elsőként, mégpedig azért, mert ugyancsak agglutináló nyelveket vizsgálva szólt részletesen a kérdésről. De nem kevésé fontos az ugyanott (Honti 1996: 128) említett Comrie 1980 (ott téves évszámmal) és Gamkrelidze – Ivanov 1984.

A 7. pontban mintha igen óvatosan elfogadná fenti feltevésemet Keresztes: „Nem vitatható, hogy az alapnyelvben volt már mai értelemben vett igeragozás, amely az alany személyét fejezte ki. A determinatív igeragozás elsődleges oszlopa – már ott, ahol mára a határozott tárgyra utaló paradigma is kialakult – az egyes szám 3. személyű alak lehetett, sőt az *accusativusi* értékű (e s e t l e g a l a k ú) 3. személyű személy- és/vagy mutató névmás enklitizálódása már az uráli alapnyelvben megtörténhetett, ám hozzá a leány nyelvek külön életében más-más funkció tapadt. Ebben az esetben még nem dőlt el, de egyelőre nem is dönthető el az a kérdés, vajon volt-e *accusativusrag* a névmáson” (én emeltem ki – H. L.) (Keresztes 1998–1999: 97).

Hogy értendő, hogy az *accusativusi* értékű (esetleg alakú) névmáshoz agglutinálódása során az egyes nyelvekben más-más funkció tapadt? Milyen funkciók jöhetnek itt szóba?... Ha ez visszautalás a fent idézett „Az ige egyes 3. személyének névmási eredetű alakja tehát utalhatott a kontextusban az azonos személyű tárgyra is, a rag nélküli, főleg az igenévi eredetű alak csak az alany személyére” kijelentésre, akkor erre már válaszoltam a 2. pont elején.

3.1. Azt természetesen én sem tudom direkt módon bebizonyítani, hogy a tárgyra utaló névmási eredetű elem eredetileg tárgyragot is tartalmazott, de indirekt módon, remélem, tudom (tudtam) valószínűsíteni:

„In den uralischen Sprachen mit objektiver Konjugation ähneln die Vx-e der objektiven Konjugation (jedenfalls ein Teil von ihnen) eher den Px-en als den Vx-en der subjektiven Konjugation; d. h. sie sind ihrer Lautgestalt nach voller (vgl. z. B. Ristinen 1973: 18). Auch das in lautlicher Hinsicht ziemlich archaische Ostseefinnische deutet darauf, daß die Lautgestalt der Px-e auch ursprünglich voller als die der auf das Subjekt hinweisenden Vx-e war. Dies läßt sich m. E. nur dadurch plausibel erklären, daß die funktionellen Vorgänger der Px-e bzw. der Ox-e auch, d. h. Personalpronomina im Genitiv bzw. Akkusativ ursprünglich ebenfalls länger waren als die der auf das Subjekt hinweisenden Vx-e, d. h. die Personalpronomina im Nominativ” (Honti 1995: 59–60). Az agglutínálódó, hátravetett, hangsúlytalan, anaforikus személyes névmásoknak szintaktikai funkciójuknak megfelelő megformálását illetően igen tanulságosak a mongol nyelvek (vö. Sanžeev 1953: 178, 1963: 88–89, 90, Comrie 1980), de a török nyelveket is magyarázzák hasonlóan (vö. Tenišev 1988: 22–30).

A következőkben a vogul, a jurák, a mordvin, az osztják és a finn személyjelölőkből általam leszűrt tanulságokkal is próbálom igazolni azt a tételemet, hogy a tárgyalt ragozási kategóriák előzményeinek komponensei szintaktikai funkciójuknak megfelelő alakban szerepeltek a személyes névmási elem agglutinációja előtt.

3.1.1. A vogulban és a jurákban az (alanyi és tárgyas) igeragok legtöbbszörre megegyeznek a megfelelő személyű birtokos személyjelekkel. A tárgyas igeragozás és a birtokos személyjelezés sg. 3. személyeiben azonban eltérő szerkezetű a személyjelölő a többi személyben tapasztalhatótól, tudniillik az előbbi hosszabb, ugyanis egy mássalhangzó és egy magánhangzó együtteséből állanak, az utóbbiak rövidebbek, terjedelmük mindössze egy mássalhangzó (eltekintve a tő és a suffixum közti magánhangzótól). Pl.

északi vogul				
	<i>al-</i> 'öl'		<i>āmp</i> 'kutya'	<i>mā</i> 'föld'
	alanyi	tárgyas	birtokos személyjelezés	
	igeragozás			
sg. 1.	<i>alēγ-m</i>	<i>alilə-m</i>	<i>āmpə-m,</i>	<i>māγ-m</i>
sg. 2.	<i>alēγ-n</i>	<i>alilə-n</i>	<i>āmpə-n,</i>	<i>māγ-n</i>
sg. 3.	<i>ali-∅</i>	<i>ali-te</i>	<i>āmp-e,</i>	<i>mā-te</i>

jurák			
	<i>nūs</i> 'áll'	<i>madās</i> 'vág'	<i>ηano</i> 'csónak'
	alanyi	tárgyas	birtokos személyjelezés
	igeragozás		
sg. 1.	<i>nū-dm?</i>	<i>madā-w</i>	<i>ηano-w, ηano-míi</i>
sg. 2.	<i>nū-n</i>	<i>madā-r</i>	<i>ηano-r</i>
sg. 3.	<i>nū-∅</i>	<i>madā-da</i>	<i>ηano-da</i>

3.1.2. Az erza-mordvinban a tárgy személyét is jelölő tárgyas ragozásban az egyes ragozási kategóriák személyjelölői a fentitől eltérő képet mutatnak ugyan, de a 3. személyben hasonló helyzettel találkozunk itt is.

mord. E			
	<i>soda</i> 'csokol'		<i>šorma</i> 'levél'
	alanyi	tárgyas	birtokos személyjelezés
	igeragozás		
sg. 1.	<i>soda-n</i>	<i>soda-sa(n)</i>	<i>šorma-m/n</i>
sg. 2.	<i>soda-t</i>	<i>soda-sak</i>	<i>šorma-t</i>
sg. 3.	<i>sod-i(-∅)</i>	<i>soda-si (~ -sa-zo)</i>	<i>šorma-zo</i>

Úgy vélem, a mordvin, a vogul és a jurák sg. 3. személyű tárgyas igei személyrag és birtokos személyjel éppen azért testesebb a többi személyjelölő suffixumnál, mert eredetileg is testesebb volt, tudniillik accusativus-, ill. genitivusragos személyes névmásból agglutinálódtak, s eredetileg is hosszabb hangalakjuk miatt a hangtani csonkulás éppen ezért kisebb mértékű, mint a többi személyben. Egyébként az 1. és 2. személyű birtokos személyjelek nyilvánvalóan a (tárgyas) igeragozás személyragjaihoz hasonulva, analógiásan rövidültek meg.

3.1.3. Az osztják nyelvjárásokban is végbement a kiegyenlítődés, de a V nyelvjárás többes számú tárgyat, ill. birtokot jelölő paradigmájában az eredeti sg. 3. személyű alakban – nyilván mondatfonetikai okok miatt – megmaradt a hosszabb változat, amely párhuzamosan használatos másodlagos (a sg. birtok sg. 3. személyű és a pl. birtok pl. 3. személyű) alakokkal, vö. *tu- ~ tuŋ* 'hoz', *köŋ* 'kő':

	alanyi	sg. tárgy	pl. tárgy	sg. birtok	pl. birtok
sg. 1.	<i>tulâ-m</i>	<i>tulj-m</i>	<i>tulla-m</i>	<i>köŋä-m</i>	<i>köŋlä-m</i>
sg. 2.	<i>tulâ-n</i>	<i>tulj-n</i>	<i>tulla-n</i>	<i>köŋä-n</i>	<i>köŋlä-n</i>
sg. 3.	<i>tuwâl-∅</i>	<i>tul-tâ</i> (~ <i>tulâl</i>)	<i>tulâl-lâ</i>	<i>köŋ-l</i>	<i>köŋ-l-lâ</i> (~ <i>köŋ-l ~ köŋlä-l</i>)
pl. 3.	<i>tuwâl-t</i>	<i>tulj-l</i>	<i>tulla-l</i> (~ <i>köŋ-l-tâl</i>)	<i>köŋ-l</i>	<i>köŋlä-l</i>

3.1.4. A viszonylagos hangtani archaizmusáról ismert finnségi csoport is tanúul hívható a hajdani kettősség igazolására: a finn(ségi)ben más a sg. 1. és 2. sz. igei személyragok és a megfelelő birtokos személyjelek hangalakja. Ennek szerintem csak az lehet a magyarázata, hogy az igei személyrag alanyesetű személynévmásból agglutinálódott, míg a birtokos személyjel genitivusiból.

A finn viszonyokat az én feltevésemtől lényegesen eltérő módokon magyarázták. Hakulinen (1968: 96, 206) mindkét finn kategóriát uráli eredetűnek tart-

ja, s a sg. 2. sz. igei személyrag kapcsán van egy megjegyzése: „... pääte ... -t juontaa ... alkunsa jo kantaurlista ja on ilmeisesti kehittynynt *sinä* ... -pronominin ensi tavusta, jonka vokaalin kehittymisen tietyksi on täytynynt tapahtua ennen *ti > si* -muutosta; samaa alkuperää oleva yks. 2. pers:n poss.-suffiksi sitä vastoin on ollut mukana samoissa ääntenmuutoksissa kuin itse pers.-pronomininikin” (Hakulinen 1968: 206). Ez igen fontos megjegyzés, ti. a sg. 2. sz. elemek különbsége: *t ~ s*, arra utal, hogy az igeragban a szóvégi vokális már nagyon régen, a **ti > si* változás előtt eltűnt. Erkki Itkonen ettől eltérő módon rekonstruálja ezek előzményeit: „Kaikki sm.-ugr. kielen alkuperäiset possessiivisuffiksit ovat syntyneet vastaavista persoonapronomineista. Esim. sm. **tupa-mi* ... 'yksi tupani', *tupa-si*, *tupa-mme*, vrt. *mi-nä*, *si-nä*, *me*” (Itkonen 1966: 256); „Sm.-ugr. persoonapäätteet ovat suurelta osalta samaa alkuperää, osittain aivankin samoja kuin possessiivisuffiksit ja palautuvat siis kuten nämä persoonapronomineihin, esim. *mene-n* < **mene-m...*, *mene-t*, *mene-mme*, *mene-tte*, vrt. *minä*, *sinä* < **tinä*, *me*, *te*. Persoonapronominien muuttuminen taivutussuffikkeiksi on ural. kielen ikivanhoja prosesseja” (Itkonen 1966: 286), tehát nem szól a két személyjelölő különbségének okáról.

Korhonen e különbség kialakulását későbbi eseményként értékelte, s az ő gondolatait is – legalább részben – a legcélszerűbb saját szavaival visszaadni: „Uralilaisten kielen verbien persoonapäätteet palautuvat 1. ja 2. p:ssa miltei poikkeuksetta persoonapronominivartaloihin **mV* ja **tV*. Ne muistuttavat yleensä possessiivisuffikseja ja ovat duaalissa ja pluraalissa useissa tapauksissa jopa täysin identtisiä näiden kanssa. Itämerensuomessa, lapissa ja mordvassa sg. 1. ja 2. p:n persoonapäätteiden ja vastaavien possessiivisuffiksien välillä on kuitenkin se olennainen ero, että kun possessiivisuffiksit palautuvat systemaattisesti vokaaliloppuiseen asuun **-mV*, **-tV*, niin persoonapäätteissä ei ole merkkiäkään vokaalista, vaan ne osoittavat yhdenmukaisesti lähtöasuja **-m* ja **-t*” (Korhonen 1981a: 267–268).

Tehát Korhonen világosan megmondja: a birtokos személyjel már az alapnyelvben magánhangzóra végződött, míg az igei személyrag nem. De e különbség eredetéről nem ad számot, nem mondja meg, miért hosszabb az egyik, mint a másik. Természetesen nem véletlen, hogy az az elem, vagyis az igei személyrag rövidebb, amelynek előzménye alanyi funkciójú személyes névmás, tehát esetrag nélküli forma volt, míg a birtokos személyjel hosszabb, amelynek előzménye birtokosjelzői funkciójú személyes névmás, szükségszerűen szintaktikai funkciójának megfelelően megformált, vagyis genitivusragos volt.

Ez a különbség – Korhonen szerint – esetleg a finn-volgai kornál is régebbi, de a többi finnugor nyelv nem őrizte meg a C és a Ce típusú suffixumok közti különbséget olyan világosan, mint a finnségi nyelvek. A különbség megmaradása Korhonen szerint fonotaktikai volt. Az agglutinálódást követően a suffixum magánhangzója *i > e* változáson ment át (ehhez ld. i. m. 201). Leg-

később a finn-volgai korban alakultak ki a $*C \sim *Ce$ suffixumváltozatok, amely váltakozás kialakulása révén sikerült elkerülni a szóvégi mássalhangzókapcsolatok és a finnugor fonotaxissal ellentétes szóbeljei mássalhangzókapcsolatok kialakulását (vö. i. h.). A szóvégi $*C$ allomorf magánhangzó mögött jelentkezik, a $*Ce$ viszont mássalhangzó mögött. A sg. 1. és 2. sz. személyjelölő morféma magánhangzó utáni helyzetben állt, tehát $*kanta-m$ 'kannan', $*kanta-t$ 'kannat', $*kota-m$ 'kotani', $*kota-t$ 'kotasi'. Viszont az egyéb alakokban az n „koaffixumot” követte a személyjelölő, pl. sg. genitivus + Px sg. 1., 2.: $*kota-n-me$, $*kota-n-te$ (i. m. 268). „Sen jälkeen, jo viimeistään suomalais-volgalaisessa kantakielessä, $*-me$, $*-te$ yleistettiin myös possessiivisen taivutuksen sg. nominatiiviin, joka ainoana $*-m$, $*-t$ allomorfin käsittävänä possessiivisen taivutuksen muotona oli poikkeuksellinen. Näin päästiin siihen, että sg. 1. ja 2. p:n possessiivisuffikseina esiintyvät yksinomaan $*-me$ ja $*-te$, verbien sg. 1. ja 2. p:n päätteinä taas yksinomaan $*-m$ ja $*-t$. Fonologisesti ehdollinen distribuutio muuttui siis morfologisesti ehdolliseksi” (Korhonen 1981a: 268):

„Fonologisesti ehdollinen distribuutio

	$*-m$, $*-t$	$*-me$, $*-te$
	prs. sg. n.	sg. g., instr., pl. n.
sg. 1.	$*kanta-m$ $*kota-m$	$*kota-n-me$
sg. 2.	$*kanta-t$ $*kota-t$	$*kota-n-te$

Morfologisesti ehdollinen distribuutio

	$*-m$, $*-t$	$*-me$, $*-te$
sg. 1.	$*kanta-m$	$*kota-me$ $*kota-n-me$
sg. 2.	$*kanta-t$	$*kota-te$ $*kota-n-te$

(Korhonen 1981a: 269).

Korhonen tehát hangtani változatokból vezeti le a kétféle személyjelölőt. Az általam adott magyarázat értelmében viszont a személyjelölő elemek eredeti szintaktikai funkciójukból következően eredetileg is morfológiai természetű disztribúcióban álltak, vagyis morfológiailag eltérő módon megformált személynévmási szóalakok voltak. Megítélésem szerint a szintaktikai indíttatású magyarázat plauzibilisebb, lévén e morfémák és előzményeik is különböző szintaktikai funkciók hordozói.

Tehát ha az én feltevésem helyes Korhonenével szemben, akkor a finn is amellet szól, hogy a személyes névből agglutinálódott suffixumok egykoron szintaktikai funkciójuknak megfelelően voltak morfológiailag megformálva. Márpedig a felsorolt uráli nyelvek kölcsönösen erősítik ilyen értelmű magyarázatomat.

3.1.5. Köztudott, hogy az uráli nyelvekben az igei személyragok és a birtokos személyjelek nem teljesen azonos hangalakúak, vö. pl. fi. *neuvo-n* 'tanácsot adok' ~ *neuvo-ni* 'tanácsom', *neuvo-t* 'tanácsot adsz' ~ *neuvo-si* 'tanácsod', ill.

azon nyelvekben, amelyekben van alanyi és tárgyas igeragozás, a tárgyas igei személyragok a birtokos személyjelekkel általában nagyobb hasonlóságot mutatnak, mint az alanyi igei személyragokkal. Ez az igei személyrag és a birtokos személyjel közti különbség, ill. az alanyi ragozás igei személyragja és a tárgyas igei személyragja, a birtokos személyjel közti különbség egyebek közt abban is megnyilvánulhat, hogy a birtokos személyjel (és a tárgyas igei személyrag, ha az illető nyelv megkülönbözteti az alanyi és a tárgyas igeragozást) hosszabb hangalakú, testesebb, mint az igei személyrag (az alanyi ragozás igei személyragja). Ennek legvalószínűbb magyarázata csak az lehet, hogy ezek a mai birtokos személyjelek (Px), ill. tárgy- és személyjelölő (Vx < Ox) elemek egykor is testesebbek voltak, mint a csak az alany személyét jelölő megfelelő igei személyragok (az alanyi ragozás igei személyragjai). És mitől voltak ezek hosszabbak, testesebbek? Természetesen attól, hogy ezek a személyes névmásokra visszamező elemek a szintaktikai funkciójuknak megfelelő morfémával, a genitívus, ill. az accusativus ragjával voltak ellátva, míg a csak az alanyra utaló, azzal kongruáló igei személyrag (az alanyi ragozás igei személyragja) nem tartalmazott fonematikusan leírható esetragot, azaz $\emptyset$ -val volt bővítve, tehát rövidebb volt.

Tehát a tárgyas igeragok és a birtokos személyjelek gyakran ma is hosszabb, testesebb hangalakjában látom a kényszerítő okot arra, hogy előzményüket is testesebbnek rekonstruáljam, mint a közönséges igeragok előzményeit; de van egy másik, nem kevésbé nyomós érvem is, amelyet ugyancsak előadtam: „Die Personalpronomina, die zu Suffixen geworden sind, waren vor ihrer Agglutinierung morphologisch ihren syntaktischen Funktionen gemäß gestaltet. Die verbale Personalendung (Vx) weist auf das Subjekt hin; ihr Vorgänger war also ein Pronomen im Nominativ (in der Grundform); dementsprechend war das auf bestimmte Objekt hinweisende Suffix (Ox) ein Personalpronomen im Akkusativ und das den Besitzer anzeigende Suffix (Px) ein Personalpronomen im Genitiv” (Honti 1995: 61); „Míg az igei személyrag előzményének természetszerűleg nominativusi személynévmásnak kellett lennie, a tárgy igei jelének előzménye – megítélésem szerint ugyancsak magától értetődő módon – accusativusi névmás lehetett. Ha ugyanis megvannak a morfológiai eszközök, amelyek egy névszót bizonyos szintaktikai funkciók betöltésére alkalmassá tesznek, akkor azt a nyelv alkalmazza is, mert az illető funkció csak így látható el (vö. m. **ő lát te ~ ő lát téged(et)*), vagy csak akkor hiányozhat, ha egy más elem funkcionálisan többé-kevésbé fedi egy morféma funkcióját (ilyen a magyarban az 1. és 2. személyű birtokos személyjeles tárgy, ill. ha sg. 1. és 2. sz. személynévmás a tárgy, amely szintén tartalmazza a megfelelő birtokos személyjelet, vö. *látom a házad ~ látom a házadat, ő lát téged ~ ő lát tégedet*; ennek az lehet a magyarázata, hogy a birtokos személyjelek valaminek az ismert vagy határozott voltát is kifejezik implicite, a tárgyrag eredeti funkciója pedig az ismert, a határozott, az azonosítható tárgy jelölése volt). Egyébként sem várható, hogy a hátravetett, hangsúly-

talán személynév más alaktani megformáltságú legyen, mint »normál«, azaz alapszórendű mondatokban. Viszont a posztpozíciós személynév más az enklitizálódás és agglutinálódás folyamán csonkulhatott és csonkult is” (Honti 1996: 128–129); „az említett személynév más – lévén tárgy – nemcsak accusativusi értékű, hanem egészen bizonyosan tárgyragos is volt, mivel a személynév más tárgy nem állhat nominativusban; ugyanígy a birtokos személyjel közvetlen előzménye sem lehetett nominativusragos (tehát $\emptyset$ morfémás), hanem csak genitivusragos személynév más” (Honti 1996: 127–128).

Az én feltevésemhez nagyon hasonlót adott elő Mikola nálam jóval korábban: „Az accusativusi név más agglutinálódása, az önálló használatú névmással való azonosság tudatának elhomályosodása okozta a tárgy as ragozás kifejlődését, a tárgy jelölésének más személyekre való áttérjedését” (Mikola 1965: 60). Mikolával egyetértek, őszintén sajnálom, hogy tanulmányának ez a helye elkerülte figyelmemet, amikor az uráli személyes névmások agglutinációjáról írtam. Bárczinak (1965: 280) Mikola feltevése ellen felhozott azon érve, hogy a tárgy as ragozású igealakokban nem mutatható ki a személyes név más accusativusragja, igaz, de ebből egyáltalán nem következik, hogy Mikola eleve téves feltevést adott volna elő. Bárczi ellenvéleménye azon a finnugrisztikában (uralisztikában) meglehetősen általános, de téves felfogáson alapul, hogy

1. az ősi tőszavakban megállapítható hangváltozási tendenciák és az ennek következtében a rokon nyelvek közti szokásos hangmegfelelések szükségszerűen ugyanúgy érvényesülnek a kötött morfémákban és az ilyenekkel bővült főnévi vagy igealakokban is;

2. a morfológiailag megformált alakok (ragozott névszók és igék, különféle derivátumok) eredetének vizsgálatakor lehetséges, megengedhető szintaktikai háttérüktől többé-kevésbé függetlenített hipotéziseket felállítani;

3. bizonyos kategóriák alapnyelvi meglétéről csak hangtörténeti kritériumok alapján lehet pozitív értelemben állást foglalni.

Az ilyen eljárás persze azt is implicálja, hogy e nézetek előadói hajlamosak arra, hogy szinte „antinyelvnek” tekintsék az alapnyelveket, vagyis az uráli, finnugor, ugor stb. alapnyelvet is, noha azok semmivel sem voltak „elmaradottabbak, primitívebbek”, mint pl. a mai mordvin vagy magyar, csak éppen „mások”, ám leánynyelveikhez mégis sokban hasonlóak voltak.

Abban is a legteljesebb mértékben egyetértek Mikolával, hogy „A tárgy as ragozás eredetére vonatkozó kutatásokat – az juttatta zsácutcába, hogy kétségtelenül meglévő hibás részletei miatt teljes egészében elvetették Hunfalvy... és Budenz... magyarázatát, amely szerint a tárgy as igealakok egy eredetileg accusativusi értékű névmást tartalmaznak” (Mikola 1965: 58); egyébként Hajdú is Mikolához hasonlóan nyilatkozott a tárgy as ragozás kialakulásáról, azaz névmási elemet keresett a tárgyi igei személyragban (ld. Hajdú 1966: 76, 1987: 252). Ehhez azért hozzáteszem, hogy nemcsak Hunfalvy és Budenz magyaráza-

tának nyilvánvaló fogyatékoságai járultak hozzá ahhoz, hogy tévútra került a kutatás, hanem a hangtörténeti kutatásokban áldásos hatású újgrammatizmus is, amely – éppen az imént kifogásolt – hangtörténeti kritériumokat tekintette kizárólagosnak. Nos, Mikolához hasonlóan én is valós szintaktikai háttérrel gyanítok a különféle morfoszintaktikai alakulatok előzményeként, talán megalapozottan.

Summa summarum: én tehát Korhontól (1980: 103), Rédeitől (1992–1993: 87) és Keresztéstől eltérően a következőképpen rekonstruálom azoknak a szó szerkezetek hangalakját, amelyek a tárgyalat szóalakok forrásai voltak az agglutináció előtt:

	„alanyi ragozás”	„tárgyas ragozás”	„birtokos személyjelezés”
sg. 1.	* <i>näke mš-Ø</i>	?	* <i>kota mš-n</i>
sg. 2.	* <i>näke tš-Ø</i>	?	* <i>kota tš-n</i>
sg. 3.	* <i>näke(-Pp) X</i>	* <i>näke sš-t</i>	* <i>kota sš-n</i>

Vö. *näke 'lát', *kota 'sátor, kunyhó', Pp = participium praesentis képzője, X = személyes vagy mutató névmás.²

4. Keresztes (1998–1999: 93, még ld. 100) Papp István (1942) „újraragozási” hipotézisének a mordvinra való alkalmazhatóságát a mordvin deklinációs és konjugációs rendszerének nagyfokú képlekenységére, a toldalékolás sorrendjének felcserélhetőségére is utalva igyekszik valószínűsíteni. Mivel nem vagyok a mordvin nyelv és nyelvjárásainak avatott ismerője (miként a folyóirat olvasóinak többsége sem lehet az), itt néhány példával kellett volna megvilágítania, miről van szó. Ha megkísérelném cáfolni Papp István feltevését, az túlságosan messze vinne e dolgozat tárgyától. Inkább egy sokkal egyszerűbb érvel próbálom meg elhárítani Keresztesnek erre alapozott elképzelését: az egyes morféma, morféma-komplexumok a mondatban alakultak ki, így az „újraragozás” igazolására valós szintaktikai háttérrel alapuló érvekhez kellett volna folyamodnia – én ilyeneket nem tudok találni...

² Az anaforikus, enklitizálódott névmási elemekről szólva Keresztes (1998–1999: 97) megemlíti, hogy ilyenek vannak a skandináv nyelvekben és az angolban is tárgyi funkcióban. Csak mint érdekességet jegyzem meg, hogy megvan ez a jelenség a neolatin nyelvekben, sőt Zsirai ezt – jókora túlzással tárgyas ragozásnak is mondta, vö. „az olasz *amollo* 'szerette' (vö. *amó* 'szeretett'), *ascoltatemi* 'hallgassatok meg engem' (vö. *ascoltate* 'hallgassatok') stb. tárgyas igeragozás” (Zsirai 1933: 40). Az ilyen esetek is világos bizonyítékkul szolgálnak arra, hogy a hangsúlytalan névmási elemek miként olvadhatnak bele fokozatosan abba a szóba, szóalakba (mondatrészbe), amelynek tartozékai. Az uráli nyelvek esetében pedig különösen a mongol és a török nyelvek kínálta párhuzamok igen tanulságosak (pl. Sanžeev 1953: 178, 1963: 88–89, 90, Comrie 1980, Tenišev 1988: 22–30).

5. Az előzőkben amellet a felfogásom mellett igyekeztem érveket felsorakoztatni, hogy morfoszintaktikai kérdéseket sikeresen megválaszolni csak szintaktikai háttérben kísérelhetünk meg, vagyis olyan környezetben, amelyben az illető elem funkcionál és funkcionált keletkezése idején is. Ha csak a hangtörténetre támaszkodva igyekszünk megítélni nyelvtörténeti folyamatokat, akkor könnyen abba a csapdába eshetünk, hogy a látszatot véljük a valóságnak. Vagyis azt állítják, hogy a Nap forog a Föld körül, és nem fordítva, hiszen, úgymond, „bárki meggyőződhet arról, hogy a valóban a Nap forog a Föld körül, aki követi szemével a Nap mozgását az égbolton!”

Javaslatom az, hogy hangtörténeti érveket csak abban az esetben keressünk, ha a vizsgált morféma közös alapnyelvi töről fakadnak, de ha egyes nyelvekből eltűntek, ne csak a hangtörténetben keressünk igazolást az illető elemek korára, hanem próbáljuk meg tisztázni azt is, a hangváltozásokon kívül lehettek-e egyéb okai is hiányuknak. Ha bizonyos elemek koráról és funkciójáról megpróbálunk képet alkotni, lehetőség szerint vegyük tekintetbe a tipológia általunk is hasznosítható megállapításait, valamint az egyéb nyelvcsaládok által kínált nyelvtörténeti és morfoszintaktikai tanulságokat is.

A hangtörténetet természetesen nem akarom száműzni az uralisztikából, de még csak a történeti morfológiából, morfoszintaktikai kutatásokból sem. Arra kívánok rámutatni, hogy bizonyos morféma eltűnésének nem mindig hangtani, hanem egyéb okai vannak. A megőrződött régi morféma egykori hangalakjának, morfológiai megformáltságának kikövetkeztetésében támaszkodom a hangtörténet vallomására, ha nem mosódtak el mára az egykori szó- vagy morfémaalakok releváns elemeinek nyomai. A morféma komplexumok (szóalakok) morfológiájának rekonstruálásakor azonban szükségszerűen figyelembe veszem azok szintaktikai funkcióit is.

Irodalom

- Bárczi Géza (1965), A tárgyrag eredetének kérdéséhez. MNy. 61: 276–281.
- Cincius, V. I. [Цинциус, В. И.] (1965), Порядок иерархии аффиксов в агглютинативных языках (по материалам языков тунгусо-маньчжурской группы). In: Сребренников, Б.А. – Суник, О. П. (отв. ред.), Морфологическая типология и проблема классификации языков. Наука, Москва – Ленинград. 141–154.
- Comrie, Bernard (1980), Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects. In: Fisiak, Jacek (ed.) (1978), Historical Morphology. Studies and Monographs 17. The Hague – Paris – New York. 83–96.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. [ГамкRELИДзе, Т. В. – ИВАНОВ, В. В.] (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. I–II. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.

- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Hakulinen, Lauri (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- Honti László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (ed.), Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores, Jyväskylä. 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálistikai tanulmányok 7. Budapest. 127–132.
- Itkonen, Erkki (1966), Kieli ja sen tutkimus. WSOY, Helsinki.
- Keresztes László (1999), Development of Mordvin Definite Conjugation. MSFOu. 233.
- Keresztes László (1998–1999), Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakásáról. NyK 96: 90–105.
- Korhonen, Mikko (1974), Oliko suomalais-ugrilainen kantakieli agglutinoiva? Vir. 1974: 243–257.
- Korhonen, Mikko (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: Ikola, Osmo (ed.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars I. Suomen Kielen Seura, Turku. 87–110.
- Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.
- Korhonen, Mikko (1990), Glottogenetik und Sprachgeschichte. In: Keresztes L. – Maticsák S. (szerk.), Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. 1 A. Sessiones plenares. Debrecen. 159–178.
- Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt. 46: 57–62.
- Papp István (1942), Mi a szó funkciója? MNy. 38: 272–276.
- Rédei Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. ALH 16: 111–113.
- Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.
- Ristinen, E. K. (1973), Observations on the Functions of the Conjugations in Samoyedic. Uralica 1973/1: 11–37.
- Sanžeev, G. D. [Санжеев, Г. Д.] (1953), Сравнительная грамматика монгольских языков. Том I. Москва.
- Sanžeev, G. D. [Санжеев, Г. Д.] (1963), Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол. Издательство восточной литературы, Москва.
- Tenišev, Ė. R. (Hrsg.) [Тенишев Э. Р. (отв. ред.)] (1988), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва.
- Zsirai Miklós (1933), Az obi-ugor igeekötők. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez

Jó 30 évvel ezelőtt két tanulmányban is foglalkoztam a magyar tárgyas igeragozás kialakulásának a kérdésével, s röviden érintettem a többi finnugor nyelv tárgyas igeragozását is (Mikola 1965, 1966). Szakítottam mind Mészöly akkoriban általánosan elfogadott adaptációs magyarázatával (Mészöly 1931), mind azzal a felfogással, hogy a tárgyas igeragozás a birtokos személyragozáson alapul (Melich 1913, Klemm 1928: 119–132). 1965. évi tanulmányom fő mondanivalóját így fogalmaztam meg (Mikola 1965: 58): „A tárgyas ragozás eredetére vonatkozó kutatásokat véleményem szerint az juttatta zsákutkába, hogy kétségtelenül meglevő hibás részletei miatt teljes egészében elvetették Hunfalvy (NyK I, 434–67) és Budenz (Ua. 314–5, 346–9. stb.) magyarázatát, amely szerint a tárgyas igealakok egy eredetileg accusativusi értékű névmást tartalmaznak. – Melich (MNYTK 14) és Klemm (TörtMondt. 119–20, NyK XLVII, 85 kk. stb.) szerint a tárgyas ragozás azonos a birtokos személyragozással. Ezt azonban Mészöly meggyőzően cáfolta a »A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból« című dolgozatában, s jelenleg az ő felfogása látszik általánosan elfogadottnak. Mészöly szerint a tárgyas igeragozás kialakulása az egyes szám 3. személyében indult meg azáltal, hogy a kétféle, ragtalan /ad/ és -ja, -i ragoz /adja, nézi/ változat közül az utóbbira ráértették a határozott tárgy jelölését is. Szerinte az *adja, nézi* alakokban a személyrag egy eredetileg nominativusi értékű személyes névmás volt /ad ő/. Később a 3. személy mintájára a többi személyben is kialakultak a külön alanyi és tárgyas személyragok, hiszen a többi személyben is többféle rag állt rendelkezésre /adok, adom; látsz, nézel, nézed stb./.

Azonban az utóbbi: Mészöly-féle magyarázattal szemben is kételyek merülnek fel, amelyek, azt hiszem, csak akképp oszthatók el, ha visszatérünk Hunfalvy és Budenz alaptételéhez, amely szerint a tárgyas igealakokban egy accusativusi értékű névmás nyomát kell keresnünk. Nem minden egyes alakban, hanem csak a 3. személyben.”

Dolgozataim széleskörű visszhangot, vitát váltottak ki. Ma már számos híve van annak a felfogásnak, hogy a tárgyas VxSg3 akkuzatívuszi szerepű névmásból alakult ki (Hajdú 1966: 75–76, E. Abaffy 1991: 122, 128, Honti 1995: 58–59 stb.).

A finnugor nyelvek tárgyas igeragozásának a szakirodalmát értékes művel gazdagította újabban Keresztes László: Mordvin Definite Conjugation. Helsinki 1999 (MSFOu. 233). Könyvében jól foglalja össze a téma gazdag szakirodalmát, saját följegyzéseire és több kéziratot forrásra is támaszkodva minden korábbinál bővebben és áttekinthetőbben prezentálja a releváns nyelvi anyagot, figyelemre

méltó új értelmezési, megoldási javaslatokat tesz. A továbbiakban arra a néhány kérdésre térek ki, amelyekben hiányérzetem van a monográfiával kapcsolatban.

Bár a finnugor tárgyas igeragozás irodalmát Keresztes jól foglalja össze, hiányolom az értekezésből azt, hogy a szerző nem foglalkozik azokkal az írásokkal, amelyek azt próbálták valószínűsíteni, hogy a mordvin közeli rokon nyelveiben, a cseremiszen, a votjákban és a zürjénben megvoltak a 3. személyben a tárgyas ragozás csirái. Az irodalomjegyzékben ezek a tanulmányok is szerepelnek: Szerebrennyikov 1960, Mikola 1965, Hajdú 1966.

Szerebrennyikov hívta fel a figyelmet arra, hogy a zürjénben az egyes szám 3. személynek a ragja a múlt időben *s*, míg a jelen időben $\emptyset$. Az *s* rag használata azonban nem következetes: a tranzitív igéken általános a kitétele, az intranszitivoknál azonban elmaradhat, *muni* 'ment' *kuli* 'meghalt'. Mindez arra enged következtetni, hogy az *s* eredetileg nem a múlt időt, hanem az ige tárgyas voltát jelölte, *s* csak később terjedt át az intranszitív igékre. A múlt időt egyébként az *i* időjel már jelölte. A *s* Sg3 személyű rag a votjákban is a múlt időhöz kötődik: *bastiz* 'vett', de *baste* 'vesz'. A zürjén *s*, votják *z* rag a jövő időben is jelentkezik. E viszonyokat 1965-ben a következő föltevéssel próbáltam magyarázni.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a zürjénben és a votjákban ez az *s*, *z* rag csak a múlt és a jövő időben jelentkezik, továbbá hogy más nyelvekben csak olyan igemódokban találjuk meg a **sV* 3. személyű névmás nyomát, amelyek tulajdonképpen jövő idejű, óhajtott cselekvést jelölnek (pl. cseremisiz desiderativus, mordvin optativus), akkor számolhatunk ezzel a lehetőséggel, hogy a **sV* névmás használata és az ige befejezett vagy folyamatos volta között összefüggés van. A befejezett ige ugyanis vagy múlt, vagy jövő idejű, míg a folyamatos leginkább a jelenhez kötődik. Az elmondottakkal egybevág az, hogy a zürjén jövő idő mindig befejezett értékű (Szerebrennyikov 1960: 82). Az említett igealakokhoz agglutinálódott **sV* névmást azért lehet akkuzatívuszi értékűnek gondolni, mert a befejezett tranzitív igék feltétlenül megkívánják a tárgyi bővítményt, ha más nincs, egy 'őt, azt' jelentésű névmás kitételét. A folyamatos alak állhat bővítmény nélkül: *írok, látok* stb., de a befejezett nem: **Leírok, *Meglátok*. Ezért a befejezett tranzitív igék nyilván igen sokszor vettek fel egy akkuzatívuszi névmást.

Szerebrennyikov ide sorolja a cseremisiz nyelvet is, ahol az *-em* típusú, túlnyomó többségükben tranzitív igék a múlt időben *š* jelet kapnak, míg az *-am* típusú, általában intranszitív igék a **j* múltidőjelet használják. A cseremisiz *š-t* azonban az uráli *š* múltidőjelből szokták levetni, s bár az *š* előzménye **s* is lehetett, tekintettel arra, hogy az *š* jel a mordvinban is megvan, igaz, csak a 3. személyben meg a tagadó igében, itt helyénvaló az óvatosság. Pedig szép lenne kiiktatni az *š*-es múlt időt a finn-permi ágból, hiszen akkor így festene a két ősi múltidőjel megoszlása: obi-ugor és szamojéd nyelvek: *š*, finn-permi és magyar: **j*. Erre nemrég Künnap tett kísérletet (Künnap 1993).

33 év után Keresztes László értekezése azért irányította az érdeklődésemet újra ezekre a kérdésekre, mert a mordvin tárgyas ragozás kapcsán felhívta a figyelmet a következőkre: a mordvin determinatív ragozás a befejezett aspektushoz kapcsolódik, és valószínűleg a múlt időből indult ki. Ez jól illik ahhoz, amit a zürjénből, votjából és (nagyon óvatosan) a cseremiszről fõntebb elmondtam. Ezeket a körülményeket a referáláson túl esetleg fel lehetett volna használni a mordvin viszonyok magyarázatában.

Nagy jelentőséget tulajdonít a szerző Papp István sűrités- és újraragozási elméletének (Papp 1942). Az 51. oldalon így ír: „According to István Papp, each word-form condenses object-images and the relationship between them. Each verb-form may have had both active and passive meanings: *fogja* 1. 'õ megfog valakit [he/she catches somebody]', 2. 'õt megfogják [he/she is caught]'. The objective forms can be explained through reanalysis and reconjugation, if they want to make the person of the active subject unambiguous, besides the passive meaning, with the suffixes referring to the subject e.g. *fogja* 'õt fogják [he/she is caught]+' + *-tok* 'ti [you, Pl]' > *fogjátok* 'ti (meg)fogjátok õt [you (Pl) catch him/her]'. The simple forms can similarly be explained from the $\emptyset$ morpheme 3rd person singular: *fogol 1. 'te fogsz [you (Sg) catch]', 2. 'téged fognak [you (Sg) are caught]+' + *-ok* 'én [I]' > *fogolok > *foglak* 'én foglak (téged) [I catch you (Sg)]'. (Cf. István Papp 1942: 272–276, 1968: 188–194.).”

Ez szellemes, de erőltetett, mesterkélt magyarázat. Nincs semmi arra utaló körülmény, hogy a *fogja* igealak valaha szenvedő értelmű is lett volna. Ha a szerző ezt valószínűsíteni tudja, akkor részletesen be kellene mutatnia érveit, hiszen könyvében ezzel igyekszik megmagyarázni a mordvin tárgyas ragozás számos bonyolult jelenségét. A példaként említett *fogjátok* alakban a *-já-* nyilván analógia útján keletkezett.

Magam egy másfajta újraragozást vennék fontolóra az alábbi keretben.

Ma már általánosan elfogadott nézet, hogy a tárgyas ragozás kifejlődése a Sg. 3. személyben indult meg egy akkuzatívuszi értékű névmás agglutinálódásával. Azok a zürjén, votják, cseremis (??), szelkup viszonyok, amelyekről előbb szoltam, arra engednek következtetni, hogy ez az egyetlen 3. személyű igealak többféle fejlődésnek lehetett a csírája. A tárgyra utaló elem kitételére – erről is beszéltem korábban – leginkább befejezett ige esetében volt szükség. Az agglutinálódott *sV funkciója összetett volt: utalt az ige tranzitív voltára, az ige nem folyamatos, nem jelen idejű jellegére, a tárgy személyére. A nyelvek többségében az került előtérbe, hogy ez az alak egy 3. személyű tárgyra utal, a szelkupban talán az, hogy az ige tranzitív, a zürjénben és a votjában az igeidőhöz kötődik (múlt vagy jövő), a cseremisben – ha egyáltalán ide tartozik – az ige tranzitív jellegéhez és a múlt időhöz. A mordvinban a befejezett aspektus jelölése dominálhatott. A kérdés természetesen részletes elemzést igényelne, de a mordvinban talán az történt, hogy a *sV mint az ige befejezett jellegének vagy

tranzitív voltának a jelölője terjedt el analogikusan, s mikor a névmással való kapcsolata már nem érződött, újraragozták az igét egy akkuzatívuszi névmás kitételével. Ez megmagyarázná azt a furcsaságot, hogy a Sg. 3. személyben gyakran kétszer is szerepel a *sV névmás: *-sazo*, *-si* (erza).

Nem következetes Keresztes a számos – elsősorban plurálisi – Vx végén található *-z* elem magyarázatában (pl. *sajsiž* 'ők veszik azt/azokat', *sajiž* 'ők vették azt/azokat'). A 38. oldalon a *-z* eredetére nézve még három magyarázatot tart lehetségesnek: (a) A *-z* az ugyanilyen alakú particípium-gerundium képzőből keletkezett. (b) A kérdéses elem a *j* múltidőjel és a *s* Vx kölcsönhatása révén jött létre. (c) A *-z* egy mutató névmásra vezethető vissza. A 108. oldalon már úgy tárgyalja a kérdést, hogy szinte adottnak veszi az *-ő* igenévképzői eredetét. Ez a magyarázat szerintem valószínűtlen, hiszen az ismert eredetű (mordvin és egyéb finnugor) tárgyas igei személyragok más irányba mutatnak.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.), A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I. Budapest. 122–159.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- Honti László (1995), *Congressus octavus internationalis fennougristarum Pars I.* Jyväskylä.
- Klemm Antal (1928), Magyar történeti mondattan I. Budapest.
- Künnap, Ago (1993), Uurali keelte *s-preteeritumi algupärast. MSFOu. 215: 203–210.
- Melich János (1913), A magyar tárgyas igeragozás. MNy. 9: 1–14.
- Mészöly Gedeon (1931), A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Budapest.
- Mikola Tibor (1965), A *-t* tárgyrag eredetéhez. NyTudÉrt. 46: 57–62.
- Mikola Tibor (1966), A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. MNy. 62: 441–461.
- Papp István (1942), Mi a szó funkciója? MNy. 38: 272–276.
- Szerebrennyikov, B. A. (1960), Kategorii vremeni i vida v finno-ugorskih jazykah permskoj i volžskoj grupp. Moszkva.

Gondolatok az uráli tárgyias igeragozásról

1. A tudomány mai állása szerint a determinatív (tárgyas) igeragozás gyökerei az e. sz. 3. személyben az uráli alapnyelvig nyúlnak vissza. Az e.sz. 3. személyben a személyrag nélküli vagy igenévképzőt tartalmazó forma a határozatlan, az agglutinálódott 3. személyű személyes vagy mutató névmást tartalmazó pedig a határozott tárgyat jelölte (Mikola 1965: 57–62, 1966: 441–461; Hajdú 1973: 75–77, 1985: 245–247; Honti 1985: 80 kk.; Rédei 1989: 147–149). A magyarban, az obi-ugor nyelvekben, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben a jelen e. sz. 3. személyében ma is ez a kettősség különbözteti meg az indeterminált és a determinált tárgyra vonatkozó igeragozást egymástól, pl. m. *lát* 'er/sie sieht' ~ *látja* 'er/sie sieht es', vog. *toti* 'er/sie bringt' ~ *totite* 'er/sie bringt es', osztj. *tet* 'er/sie ißt' ~ *tette* 'er/sie ißt es' stb.

Az uráli alapnyelvi viszonyt a következő rekonstruktum szemlélteti: **kanta* 'er/sie trägt' ~ **kanta-se* 'er/sie trügt es'. A **se* accusativusi értékű személyes vagy mutató névmás lehetett. Honti (1996: 127 kk.) szerint a névmás nemcsak accusativusi értékű, „hanem egészen bizonyosan accusativusragos is volt” (i. h. 127). Várható lett volna, ám Honti kolléga végkövetkeztetését szimbolizáló (összegző) **kanta-se-m*-féle rekonstrukciót nem közöl. A tárgyias ragozás végső elemét **sät* formában rekonstruálja. Ebben a *t* tárgyrag (vö. m. *-t*, osztj. *mänät* 'engem', finn *minut* ua.) (1995: 59). Keresztes László „A mordvin determinatív igeragozás kialakulása” című akadémiai doktori értekezésében (88. l.) Honti magyarázatával kapcsolatban óvatosan nyilatkozik: hosszan és számomra meggyőzően fejtegeti, hogy a mordvin determinatív igeragozás paradigmájának szerkezete nem szorítható bele ebbe a képletbe. Megjelent művében (Keresztes 1999: 101–103) az ősmord. (indet.) **kunda-Ø* 'he catches' ~ (det.) **kunda-sV* > *kunda-zV* 'he catches it', (praet.det.) M *kundažə, žəñ* < ?*kundaj-se(ñ)* rekonstrukciók alapján Honti nézete felé hajlik. Vagyis itt már számol az accusativusragnak (*ñ* < **m*) a determinatív ragozásban való meglétével, de ezt (a kétféle rekonstrukció mindenesetre ezt sugallja) vagylagosan csak a praeteritumban teszi fel. Tehát: megfogalmazása szerint (i.m. 101–102) az alapnyelvi determinatív igeragozás 3. személyben lehetett accusativusrag, de ezt a **kunda-sV* > **kunda-zV* rekonstrukció nem tükrözi.

Érveim az accusativusi **m* ragnak a tárgyias igeragozásban való meglétével szemben: 1) A személyes, illetőleg mutató névmás már önmagában is determinálást fejez ki, ezért az accusativusrag használata felesleges lett volna. 2) A névragozásban az **m* vagy folytatói megőrződtek: lapp *-m*, *Ø*, finn *n*, észt *Ø*, mord. *ñ*, cser. *m*, permi *Ø* (tkp. *g*, *e*), vog. (egyres nyelvjárásokban) *m*, jur. *m*?

stb. Az accusativus **m* ragja a tárgyas igeragozást ismerő rokon nyelvek determinatív igeragozásában nem mutatható ki, és nehezen is volna elképzelhető, hogy későbbi átrendeződés(ek) során valamennyi leánynyelvben nyomtalanul elenyészett volna. Ugyanez vonatkozik a *sət* morféma *t*-jére is. A *t* nem lehet ősi rag a személyes névmásokban (vö. Rédei 1998: 341 kk.). 3) A kötött morfémákra általában ugyanazok a hangszabályok érvényesek mint a tőszavakra, azzal a megszorítással, hogyha az ettől való eltérést funkcionális okok indokolják. Például az accusativusi **m* több nyelvben (lapp, észt, permi) lekophatott, mivel funkcióját a megelőző magánhangzó vette át. Az uráli nyelvek morfológiájából számos példát idézhetünk erre a jelenségre. – Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy a mord. *M kundažən* < **kundaj-se-n* alakban az *n* nem accusativusrag, hanem mutató névmási eredetű többesjel (e. sz. 3. sz. E *īze*, M *žə* 'őt/azt', E *īnze*, M *žən* 'öket/azokat'), amely a névragozásból került a determinatív igeragozásba (vö. M *pakša* 'mező': *pakšätñə* 'a mezők') (vö. Keresztes 1999: 99–100, 101 kk.).

2. Keresztes László „Development of Mordvin Definite Conjugation” című munkája nemcsak a mordvin, hanem az uráli determinatív igeragozásra vonatkozó ismereteinket is jelentősen előrevitte. A finnugor szintaxisnak egyebek közt két alapvető tipológiai vonása van: a határozatlanság/határozottság és a folyamatos/ befejezett aspektus kifejezése. Keresztes szerint a mordvin determinatív paradigmaépítkezésnek három alappillére van. Az első pillér igető + 3. sz. személyes névmás: **kunda-sV* 'ő fog' ~ 'ő fogja azt/őt, őt fogják' (passzív jelentés). A determinatív igeragozás kezdetei a többi uráli nyelvhez hasonlóan a mordvinban is az e. sz. 3. személyben keresendők. Keresztes szerint a determinatív igeragozás a múlt idő e. sz. 3. személyében kezdett kialakulni (i. m. 107–115). A múlt idejű paradigma primátusa arra vall, hogy a determinatív igeragozás a cselekvés és a határozott tárgy perfektív-rezultatív voltát jelölte. A paradigmaképzés másik pillére az imperativus e. sz. 1. személye: **-mak*: **kunda-mak* 'fogj meg engem'. A harmadik pillér egy palatális szibilánsra visszavezethető participiumképző volt: *ś* > *ž*. A *ž* elé az E nyelvjárásokban behatolt az *i* múlt időjel: *īž*. Az *īž* később pluralis generalisszá vált a determinatív paradigmában (i. m. 115 kk.).

A tárgyas igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődőben volt, de ez a folyamat később megrekedt. A fejlődés itt is a múlt idő 3. személyében indult el. Az *s* (< PU **se*) személyrag a múlt időben többnyire tranzitív igékhez járul: *muni* 'ment' ~ *boštis* 'vett'. A cselekvés perfektív-rezultatív voltával függ össze, hogy a mai nyelvhasználatban a *mune* 'megy' a jelenre, az *s* személyragos forma (*munas* 'menni fog') pedig a jövőre vonatkozik (Szerebrennyikov 1956: 189–196; Hajdú 1973: 75, 1985: 245–246; Rédei 1989: 149–150).

3. A vogul tárgyas igeragozás e. sz. 3. személyében meglevő *ta/tä* személyrag a PU **se* személyes névmás folytatója: E *rätitä* 'ő üti őt/azt'. Az e. sz. 1. és

2. személyében egy rejtélyes *l* elem jelentkezik: *rātiləm, rātilən*. Egy korai dolgozatomban (1962: 432–433, 1966: 128–129; l. még Fokos: 1910–1911: 386–412) ezt az *l*-t a **se* névmás folytatójának tartottam. Ezt a felfogást ma már nem vallom. Liimola (1968: 317–318) a tárgyas igeragozás *l*-jét a deverbális *l* névszóképzővel hozza kapcsolatba. Úgy vélekedik, hogy az *l*-nek a determinatív paradigmába való behatolására azért volt szükség, hogy az alanyi és a tárgyas igeragozás személyrajait meg tudják különböztetni egymástól. Ez a magyarázat tetszetős, de funkcionális szempontból nem kielégítő: t.i. nem ad egyértelmű választ arra, hogy miért kapott volna az *l* determinatív funkciót a *rātiləm*-féle alakokban.

Úgy vélem, hogy a vog. *l* rejtélyét akkor tudjuk megoldani, ha tekintettel vagyunk a determinatív ragozás és az aspektus (a perfektív-rezultatív cselekvés) összefüggésére. A vogul tárgyas igeragozás *l*-je mozzanatos (momentán-inchoatív) képző lehet, amely eredetileg a cselekvés perfektív-rezultatív voltára utalt, majd a határozott tárgy kifejezőjévé értékelődött át. Ez a magyarázat összhangban van mindazzal, amit a determinatív igeragozás kialakulásáról a legújabb kutatások alapján tudunk.

Az *l* mozzanatos képző a vogulban ritka: (MK) É *sajkätıl-* 'fölserken; erwachen', T *nuŋ-kińsul-* 'felébred, erwachen'; É *majl-*, KL *mäjł-* ~ *mil-*, K *mıl* 'elad, ad; verkaufen, geben', É *vojł-*, *vojıl-*, KL *väjł-*, AL *vajł-*, P *väjł-* 'vesz; nehmen' (Szabó 1904: 221; Balandin – Vachrusëva 1957: 120). Az *l* mozzanatos képző egykori gyakori használatára utal az a körülmény, hogy ugyanez az *l* van meg az *lt* és *ml* mozzanatos képzőbokokban is. Az *l* mozzanatos képző a magyarban és az osztjákban meglehetősen gyakori (D. Bartha 1958: 36; Ganschow 1965: 25).¹

¹ Dolgozatom 1. pontja első bekezdésében röviden vázolom a determinatív igeragozás létrejöttéről kialakult és mára már általánosnak tekinthető véleményt. Ezt a felfogást fogadja el Keresztes László is *Development of Mordvin Definite Conjugation* (1999) című monográfiájában. Gulya János (1996: 96–99) szerint az ősuráliban létrejött ugyan az intranzitív/transzitiv igeragozási rendszer, de lényeges a tárgy jelölése volt, az egyes nyelvek tárgyas/determinált/referált ragozásai pedig másodlagos (areális?) képződmények. Keresztes nyilván nem tudott mit kezdeni Gulya homályos magyarázatával, ezért könyve 66. lapján mindössze 2 ½ sorban referál róla.

Gulyának – úgy látszik – nincs tudomása arról, hogy az uráli nyelvekre a nyelv legkülönbözőbb síkjain jellemző az indeterminált/determinált megkülönböztetés: a PU szintaktikai esetek (nominativus, accusativus, genitivus) jelöletlen/jelölt volta a determinációval függ össze, a birtokos személyjeleknek több nyelvben determinatív használata is van, a fent tárgyalt nyelvekben van indeterminatív/determinatív igeragozás. Gulyánál a cím és a tartalom nem adekvát: itt idézett munkájában (Transzitivitát, Determiniertheit und objektive Konjugation) csak a magyarra és a keleti osztjákra van tekintettel, általánosító következtetéseit mégis az uráli alapnyelvre vonja le.

A determinatív igeragozást illetően szkeptikusan nyilatkozik legújabb, *Mondatszerkezetten* (1999) című dolgozatában is: „Több mint kételyt ébresztő, ha netalán magyar, esetleg mordvin vagy a legkülönbözőbb szamojéd nyelvekből való „adatok” kerülnek mintegy igazolásul egymás mellé és egybe (mint példáulul közismerten az ún. determinatív igeragozás kapcsán)” (53. l.). Úgy tűnik, hogy tagadja a tárgyas igeragozás uráli gyökereit, jöllehet ez cikkéből nem derül ki egyér-

Hivatkozások

Balandin–Vachrusëva (1957) = Balandin, A. N.–Vachrusëva, M. P., *Mansijskij jazyk*. Leningrad.

D. Bartha Katalin (1958), *A magyar szóképzés története*. Budapest.

Fokos Dávid (1910–1911), *A vogul–osztják tárgyas igeragozásról*. NyK 40: 386–412.

telműen. „Az utóbbi idők kutatási eredményei (Viitso 1996: 266) és elriasztó példája (Rédei 1997) alapján úgy tűnik, hogy a finnugor/uráli, ill. proto-finnugor/proto-uráli gyakorlat helyett célszerűbbnek látszik finn-permi/ugor/szamojéd identitásokkal számolni” (53. l.). Megértem, hogy az uráli/finnugor összefüggések riasztóak Gulya számára, hiszen nyelvészeti tevékenysége arra vall, hogy érdeklődése és ismeretei elsősorban a keleti osztjákra, magyarra és – régebben – a vogulra terjednek ki. Gyanítható, hogy berzenkedése – behatárolt ismeretein túl – az alább ismertetendő nyelvi csoportosításával is összefügghet.

Sajátos – de nem eredeti – elképzelése van ugyanis Gulyának az uráli nyelvek csoportosításáról. Északi csoport: lapp, cseremis, ugor, szamojéd; az összes többi a déli csoportba tartozik (1970/1975: 87–92). Egy későbbi dolgozatában (1993: 115) a magyart a déli csoportba sorolta. Ezt az elkülönítést bizonyos szókinszértegek statisztikai (?) vizsgálatából vonja le, számol persze a véletlen szerepével is (1970/1975: 89). A nyelvek közötti összefüggések a hangtan, főleg pedig az alaktan területén a hagyományos uráli → finnugor/szamojéd, finnugor → finn-permi/ugor stb. csoportosítás mellett szólnak (persze bizonyos nyelvi jelenségek izoglosszái keresztezhetik egymást). Gulya fenti csoportosítása azért nem eredeti, mert már Budenznál megvan: *Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen* (1878). Budenz a szókezdő *n* hang használatát tekintette a finnugor nyelvek első szétágazását bizonyító sajátosságnak (északi csoportban: *n: lapp, permi nyelvek, ugor nyelvek; déli csoportban *n: finn, mordvin, cseremis). Ez az osztályozás a későbbi kutatások során önkényesnek, kellően meg nem alaposottnak bizonyult, az *n* – *n* opozíció már az alapnyelvben megvolt (vö. Zsirai 1937: 536; Lakó 1980: 80–88). Gulya János idézett dolgozataiban nem adja meg ötletének a forrását.

Az alábbiakban Gulyának még egy sajnálatos félreértésével és következképp helytelen interpretálásával foglalkozom (mondom: sajnálatos, mivel a kevésbé tájékozottakat félrevezetheti). Idézet: „In der etymologischen Literatur ist oft ein Stereotyp vorzufinden: »Die Etymologie ist wegen der entfernten Verwandtschaft unsicher«. Diese Argumentation hat mich immer überrascht. Wenn man nämlich die binär ablaufende Gliederung der uralischen Sprachen (und Völker) im Sinne des traditionellen Stammbaummodells als Grundlage nimmt und dementsprechend konsequent handelt, dann sind alle finnisch-ugrischen Sprachen von den einzelnen samojedischen gleich weit entfernt” (1993: 114). Az igaz, hogy minden finnugor nyelv egyenlő távolságra van a szamojédtól. De az etimológiai szótárakban (így az UEW-ban is) nem erről van szó. Egy finn-magyar, finn-vogul, mordvin–szamojéd stb. etimont – esetleg egyéb elbizonytalanító tényezők mellett – az tesz bizonytalanná (kérdéssé), hogy az egybevetett szavak megfelelői a „közbeeső” nyelvekből (pl. mordvin, cseremis, zürjén, votják stb.) nem mutathatók ki. Más szavakkal: az ür nincs kitöltve, hiányoznak az etimológiai sor összekötő láncszemei. Ily módon az egyeztetés, a hangalaki és jelentésbeli összecsengés véletlen műve is lehet. Persze mindehhez érteni kell(ene) az etimológiai kutatás módszertanát. – Befejezésül: Erkki Itkonen (1969: 250) harminc évvel ezelőtt így nyilatkozott Gulya János kutatási módszeréről: „Wer meint, mittelen zu können, wie gross die Frequenz des Vertreters eines Phonems der fin. Ursprache in der heutigen Sprache sein muss, ... der ist entweder allwissend oder – um einen bekannten Satz J. V. Stalins zu zitieren – er liest aus dem Kaffeesatz.” Ez a megállapítás szerintem érvényes fent hivatkozott dolgozataira is.

- Ganschow, Gerhard (1965), *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden.
- Guly János (1970/1975), *Gab es eine finnisch-ugrische Einheit?* In: CUFU III/1: 87–92. Tallinn.
- Gulya János (1993), *Protokultur und Linguistik*. In: *Festschrift für Raija Bartens*. 113–119. Helsinki.
- Gulya János (1996), *Transitivität, Determiniertheit und objektive Konjugation*. In: CUFU VIII/3: 96–99. Jyväskylä.
- Gulya János (1999), *Mondatszerkezetten*. In: Büky László és Forgács Tamás (szerk.): *Nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. 53–58. Szeged.
- Hajdú Péter (1973), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.*² Budapest.
- Hajdú Péter (1985), *Ural'skie jazyki i narody*. Moszkva.
- Honti László (1985), *Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez*. NyK 87: 49–87.
- Honti László (1995), *Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache*. In: CUFU VIII/1: 53–81.
- Honti László (1996), *Az uráli nyelvek tárgyas ragozása igealakjainak történeti előzményeiről*. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest.
- Itkonen, Erkki (1969), *Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung*. UAJb. 41: 212–251.
- Keresztes László (1999), *Development of Mordvin Definite Conjugation*. MSFOu. 233. Helsinki.
- Lakó György (1980), *Budenz József*. Budapest.
- Liimola, Matti (1968), *Das I der objektiven Konjugation des Wogulischen*. In: CUFU II/1: 313–318. Helsinki.
- Mikola Tibor (1965), *A -t tárgyrag eredetéhez*. NytudÉrt. 46: 57–62.
- Mikola Tibor (1966), *A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez*. MNy. 62: 441–461.
- Rédei Károly (1962), *A tárgyas igeragozás kialakulása*. MNy. 58: 42–435.
- Rédei Károly (1966), *Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen*. ALH 16: 111–133.
- Rédei Károly (1989), *A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére*. NyK 90: 143–161.
- Rédei Károly (1998), *Zur Geschichte der finnougri-schen Personalpronomina*. LU 34: 341–352.
- Szabó Dezső (1904), *A vogul szóképzés*. NyK 34: 55–74, 217–234, 417–457.
- Szerebrennyikov, B. A. (1956), *A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. Az első múlt idő két típusának eredete a mari nyelvben*. NyK 58: 189–196.
- Zsirai Miklós (1937), *Finnugor rokonságunk*. Budapest.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések*

The etimologies of the following words are discussed: 313. Hung. *füst* 'smoke'; 314. Hung. *gyermék*, *gyerék* 'child'; 315. Hung. *gyík* 'lizard'; 316. Vogul *jolan* 'below, undern eath'; 317. Zyrian *lap: šin-l.* 'eyelid'; 318. Zyrian *mej-m-u* 'last year'; 319. Zyrian *pud* 'instead of'; 320. Zyrian *tujal-* 'investigate, search, study'; 321. Votyak *tunne* 'today'; 322. Finnish *hepo*, *hevonon* 'horse'.

313. Magyar *füst* 'Rauch'

A m. *füst* 'Rauch' ugor alakjául az UEW-ben (879) vagylagosan **pičz* (**pičz*) alapalakot tettünk fel. Az osztják megfelelőnek az *s* és *š* fonémákat megkülönböztető nyelvjárásokban is (Ni. Kaz. Serk.) a várható *š* helyett *s*-es formája van: (KT 742) Ni. *pusəŋ*, Kaz. *posəŋ*, O *posəŋ* 'Rauch; Staub', (DEWO 1231) Serk. *pusrəŋ* (melléknév). Ezért ugor alapalakul csupán a **pičz* rekonstrukció jöhet szóba.

314. Magyar *gyermek*, *gyerek* 'Kind'

1. Nyelvünk rokonságnevei – néhány jövevényszótól eltekintve – az ősi (uráli–finnugor–ugor) szókincsbe tartoznak. Ősi szó lehet *gyermék*, *gyerék* szavunk is, jöllehet az eddigi megfejtési kísérleteknek makacsul ellenállt.

Először jövevényszóként való eredeztetéséről szölok. Gombocz (1905: 108) a magyar szót és ajánlott obiugor megfelelőit (vog. *nāwram* 'Kind' ~ o. *nāwrem*) törökből való kölcsönzésnek tekinti: vö. oszm. *jauru* 'die Jungen der Säugetiere und Vögel', csag. *jauru* 'ua.' Ez a magyarázat a szokatlan obiugor *n* (> m. *gv*?) ~ tör. **j* megfelelés miatt nem jöhet szóba (vö. Lakó 1953: 367). A köztör. **j*-nek őstör. vagy archaikus tör. **n*-re való visszavezetése sem jelent megoldást, mivel a magánhangzók eltérése (m. *e* ~ obiugor **ō*) komoly akadály a az egyeztetésnek.

* Készült 1995-ben, a szerkesztőségbe érkezett 1996-ban.

Paasonen (1914: 277) a m. *gyermék* szót bolgár-törökből próbálta levezetni: vö. csuv. *šamrâk* 'fiatal; jung' (> cser. *šamârâk* 'kleines Kind'). A csuvas szó a többi törökségben ismeretlen. Ezért a magyar szó kedvéért egy hangátvetéses bolg.-tör. *žärmik* (< *žärmrik*, *dârmrik*) alak feltevésének és a m. *gyermék* ebből való eredeztetésének a valószínűsége jóformán a semmivel egyenlő (vö. Moór 1932: 16).

2. *Gyermék*, *gyerék* szavunkat Budenz óta a következő szavakkal egyeztették: vog. (WV 5, Stein. WogVok. 181–182) AK *n̄ŵr*, P *n̄ŵar*, ÉVag. DVag. *n̄awar*, AL *n̄ar*, KL FL *n̄awar* 'Fohlen' | osztj. (KT 600, PD 1458) DN Ko. Ni. Kaz. *n̄ewar* 'ua.' < obiug. **n̄ōȝar* (Honti GOV 169–170), (DEWO 1038) Trj. *ñeyrem*, J *ñewrem*, DN O *n̄awrem*, Kr. *n̄awrim*, Ni. Serk. *n̄awrem* 'Kind' (? > vog. FL Szo. *n̄awram* 'ua.') (MUSz. 171; Karjalainen 1912–13: 240; Mészöly 1929: 208; SzófSz. vagylagosan).

Ezt az egyeztetést a modern etimológiai szótárak (MSzFE, TESz., UEW, EWUng.) nyilván a szabálytalan szóeleji hangviszony miatt (m. *gy* ~ obiug. *n̄*) nem fogadják el.

A magyar szó alakváltozatai közül a *gyermék* lehet a régebbi; a *gyermék* *m* + *k*, a *gyerék* pedig *k* képzős alakulat.

Az etimológia jelentésánilag kifogástalan, az egyeztetés helyes vagy helytelen volta a szóeleji mássalhangzó-megfelelésen áll vagy bukik. Az obiugor szók alapján egy korai ősm. **nyermš* (= **n̄armš*) alakot tehetünk fel; vagyis az *m* képző az ugor korban járult a **n̄arš* tőhöz. Ebből *k* képző hozzájárulásával jöhetett létre a *gyermék* előzményeül szolgáló **nyermék*. Ez utóbbiból *ny-m* > *gy-m* elhasonulás útján keletkezett a *gyermék* alak. A *gy* később analógiás úton a **nyerék* > *gyerék* alakba is behatolt. A szórványos *ny* > *gy* hangváltozás szóbelseji helyzetben nem ritka: *menek* > *menyek* > *megyek*, 1055 *munorau* > *mogyoró* (Bárcki 1958: 132). A szóeleji elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtaniilag lehetséges, de példákkal nem tudom megtámogatni, így a m. *gyermék*, *gyerék* ugor eredete egyelőre bizonytalannak tekintendő.

315. Magyar *gyík* 'Eidechse'

1. A finn *sisilisko* 'Eidechse' a finn nyelvjárásokban nagyon változatos képet mutat: *sisiliska*, *sisilieska*, *sisälisko*, *sikalisko* stb. (I. SKES; UEW 454). Uráli eredetű szócsaláddal van dolgunk, megfelelői a következő nyelvekben vannak meg: észl., lapp, cser., votj., zürj., osztj., ?vog., szam. Az alapnyelvre a következő változatok rekonstruálhatók: **s3ȳ3* U, **š3ȳ3-l3* FU ~ **s3ć3* U, **s3ć3-l3* FU (UEW 454).

A rekonstruktum hangtani pillérei a szókezdő **s* és a szóbelseji **ȳ* ~ **ć*. Egyes nyelvek első szótagi palatális (finn, lapp, cser., votj., ?zürj.), mások veláris (osztj., ?vog., ?zürj., szam.) magánhangzóra utalnak. A szóeleji **s* képviselő

letre a finn, észt, cseremisiz (esetleg $*s > \acute{s} > \check{s}$) és a szamojéd adatok utalnak. Egyes nyelvekben tehát szóeleji $*s > * \acute{s}$ történt a szóközépi $*\acute{c}$ hatására: ?cser. *šākšälä* stb., osztj. *sosal*, ?vog. *sosla*. A zürjénben $*s- > \acute{c} > \acute{z}$ affrikálódás ment végbe ugyancsak a szóbelseji $*\acute{c}$ hatására: *čo žul* ~ *žo žuv*. Mindezek a hangváltások – jóllehet belső nyelvi okaik vannak – a szó affektív és tabu jellegével is összefüggenek. A lapp szóeleji *t, d* (Ruija *tydtjol*, N *dižžol*) és a votj. *k-* (*keňžali* stb.) ugyancsak tabu okokkal magyarázható; a votják esetében $*\acute{c}-\acute{n}\acute{z} > k-\acute{n}\acute{z}$ elhasonulásnak is szerepe lehetett a szó mai alakjának kialakításában. A lapp szóeleji *st-* (*stæž žäláges*) skandináv hatásnak köszönheti létrejöttét (l. UEW).

A szamojéd megfelelők és talán az osztj. *säs* alak – amennyiben ez nem korábbi **sasal*-ból keletkezett a kétszótagú **s3ŋ3 ~ *s3č3* rekonstrukció folytatói. A finnugor nyelvekben a $*-l3$ képzős forma él tovább.

2. Az UEW, továbbá a többi etimológiai szótár magyar megfelelőt nem ismer. Kérdés, hogy a m. *gyík* (N *dék, dík, gyékk, gyikk*) 'Eidechse' összefüggésbe hozható-e a fent bemutatott ősi affektív és tabu jellegű szócsaláddal. A változatok közül a *gyík* az eredeti (TESz.).

A magyarban veláris magánhangzót ($i < *j$) tehetünk fel. Láttuk, hogy a szó affektív jellegéből következően a rokon nyelvek egy része veláris, más része viszont palatális magánhangzóra utal. Lássuk a mássalhangzó-megfeleléseket! Legstabilabb a szóközépi mássalhangzó-képviselőt: $*\acute{n} \sim *\acute{c}$. Az $*\acute{n}$ -nek *gy*, a $*\acute{c}$ -nek *gy* mellett *sz, s, cs* felel meg a magyarban. A szókezdő $*s$ -nek $\emptyset$, $*s > * \acute{s}$ esetén *sz, *s* >> $*\acute{c}$ esetén pedig *cs, s* felel meg szabályszerűen. Tekintettel arra, hogy a szóeleji $*s$ -es alaknak csak a finnben és a szamojéd nyelvekben vannak folytatói, a magyarban magánhangzóval kezdődő alak aligha jöhet szóba. Az $*\acute{s}$ -szel, illetőleg $*\acute{c}$ -vel kezdődő alapalaknak $*szígy$, $*csígy$ ($?*szís$, $?*szísz$) alakok volnának a folytatói. A legvalószínűbbnek feltehető $*szígy$ vagy $*csígy$ alakból részint a szó affektív-tabuisztikus jellegéből következően, részint a *kígyó* 'Schlange' hatására talán először $*kígy$ jött létre (vö. votj. *keňžali*). Ebből a *kígyó* szóhoz való hangalaki közelség miatt hangátvetéssel keletkezhetett a mai *gyík* forma. Tisztában vagyok azzal, hogy etimológiai magyarázatomban sok a feltevés. De az is nyilvánvalónak tűnik, hogy egy ilyen típusú PU–FU szócsalád esetében a magyar szó esetében is affektív-tabuisztikus eredetű deformációkkal kell (lehet) számolni.

316. Vogul *jolān* 'unten'

Vog. (WV 68, 91, Kann., közli Liim.: MSFOu. 127: 133, 164, 186) TJ *jalē-k*, AK *jālχ*, P *jalk*, Szo. *jolik* 'der Untere', TJ *jalā-n*, AK *jōln*, P *jalān*, Szo. *jolān* 'unten', TJ *jil* 'hinab, hinunter' (l. UEW 6: **ala* 'Raum unter etw., Unter-, das Untere' U).

A vogul szó rokon nyelvi megfelelői magánhangzós szókezdetre utalnak; az egyes nyelvekben jelentkező *v-* (lapp), *ŋ-* (jurák, tavgi), ill. *j-* (kamasz) mással-

hangzók másodlagos volta nyilvánvaló. A vogul szóeleji *j*-ről az UEW-ben ez olvasható: „Das anlautende *j* kann unter dem Einfluß satzphonetischer Faktoren (in postpositionalen Konstruktionen) entstanden sein.” A *j* keletkezésének magánhangzó közötti helyzetben mondatfonetikai tényezőkkel való magyarázata módszertani tekintetben helyes, de a vogul esetében nem bizonyítható (a jelen-ségre nem találunk más példát).

A szóeleji *j* keletkezését elősegíthette az antoním jelentésű ('felsőrész') szóhoz való hangalaki közelsége: vog. (Kann., közli Toiv.: FUF 29:165) P *āl* 'Deckel', Szo. *kol-ala* 'Dach der Winterjurte' (*kol* 'Haus'), (Kann., közli Liim.: FUF 30:277) TJ *älk*, AK *äl̥ə*, P *ällə*, Szo. *al̥a* 'nach dem Oberlauf des Flusses' (I. UEW 573: *wilä (*wülä) 'Oberfläche, Ober-, das Obere' FU, ?U).

A vog. *jalā-n* stb. esetében *jälz (< *alz), a vog. *äl̥ə* stb. esetében viszont ősvog. *älā tehető fel (vö. Steinitz WogVok. 249; Honti GOV 125). A két rekonstrukció hangalak tekintetében közel áll egymáshoz. Ehhez járul a szemantikai rokonság is: 'alsó(rész)' ~ 'felső(rész)'. A mondatfonetikai okokból keletkezett *j* megszilárdulását a *jalā-n* stb. alakokban a két szó markánsabb elkülönítése is előmozdíthatta.

317. Zürjén lap: *šin-l.* 'Augenlid' stb.

Zürj. (WUo.) I *lap*¹ 'flache Seite, Fläche, Blatt (an der Hand, am Fuß, Spaten usw.)', Lu. *pelis-lap* 'Ruderblatt, Ruderschaukel', Lu. *zir-lap* 'Spatenblatt'; *lap*²: V Lu. *šin-lap*, P *vop: šin-v.* 'Augenlid', Sz. Lu. *laped* 'Klappe', Sz. *sumka-l.*, Lu. *sunka-l.* 'Ranzenklappe', Sz. *šin-l.* 'Augenlid', *lop*: V Sz. *pañ-l.* 'Löffelschale', Sz. Ud. *pelis-l.*, P *pevis-v.* 'Ruderblatt'. – A WUo. szótár a három szót különválasztja egymástól, jóllehet a *lap*² és a *lop* címszó alatt utalás van a két szó esetleges összefüggésére. Uotila (SyrjChr. 108, 112) nem utal e szavak összetartozására. Fokos-Fuchs szótára szintén nem vonatkoztatja egymásra ezeket a szavakat.

Az UEW a zürj. *lop: pañ-l.* stb. és az I *lap* 'flache Seite, Fläche, Blatt' alakokat a m. *lap* (dial.) 'Flachland, Niederung; Seite, Blatt', finn *lappea*, *lappia* 'flach, platt und breit' stb. szavakkal kapcsolja össze (I. *lappz 'flach, platt; Fläche' U, 237).

Ma úgy látom, hogy a zürj. *lop*, *lap* és a velük etimológiailag összetartozó votj. K *lap*, Sz. *lapeg* 'niedrig, kleinwüchsig' az *a*, *o* magánhangzó miatt nem egyeztethetők a *lappz alatt tárgyalt uráli szavakkal.

A zürj. *lap*¹, *lap*² és *lop* jelentéstani szempontból nem választhatók el egymástól. Feltehető jelentéskörük: 'flach, platt, Fläche; Klappe, Platte, Blatt'. Szemantikai és egyúttal etimológiai összetartozásuk mellett szól az is, hogy a *lap*² és a *lop* alak rokon, illetőleg teljesen azonos összetételekben fordul elő. Az *a* ~ *o* hangviszony az előpermi *ä kétirányú fejlődésével magyarázható: *ä > *a*, *ä > *o* (vö. E. Itkonen 1953–1954: 265, 271; Rédei 1988: 364–365). A zürj. *lap*¹, *lap*², *lop* és a votj. *lap*, *lapeg* a FP *läppz 'Deckel, Klappe, Platte' szó-

családjába tartoznak (l. UEW 3: 8). A rokon nyelvi megfelelők alapján rekonstruálható palatális hangrendű **lāpp3* és a veláris hangrendű **lapp3* 'flach, platt; Fläche' U (l. UEW 237) csak a hangutánzás síkján függhet össze egymással.

318. Zürjén *mej-m-u* 'im vorigen Jahre'

Zürj. (WUo.) *mej-m*: V Sz. Lu. P *m.-u*, Ud. *mejim*: *m.-u* 'im vorigen Jahre', (SzrSzlK) FV Lu. Pecs. Szkr. KSz. Ud. *mejmu*, Vm. I AV *mejmi*, FSz. Le. *mujmu* 'прошлый год, в прошлом году', (Gen.) KP *mej-m-u* 'voriges Jahr, im vorigen Jahre' | votj. (Munk.) J *mijim* 'tavaly', (Wichm. – Korh.) M *mijim*, Uf. *mijim* 'im vorigen Jahr'.

A zürjén szó összetétel, második tagja a *vo*, P *u* 'Jahr' szóval azonos. A votj. *mijim* stb. alakban a zürjén 'Jahr' jelentésű szó megfelelője hiányzik.

Az előtag zürj. *mej-*, *muj-*, votj. *mij-* eleme véleményem szerint a következő etimológiai család tagja: lapp N *mollâ* -l- 'pass someone without knowing it' | mord. E M *molé* - 'gehen, hingehen, hinkommen' | vog. P *mül-*, *mul-* 'verfließen, vergehen, vorbeigehen' | m. *mül-* 'vergehen; (óm.) vorübergehen, vermeiden' (<**mul3*- 'vorübergehen, vorbeigehen, vergehen' FU, l. UEW 285). Az ESzK a permi szavakat ?-lel a vog. *molmit*, *mol* 'прошлый' szóval hozza összefüggésbe.

A PP alapnyelvre **mül3* - > **mjl3* - alapalak tehető fel. A szóvégi -*m* a befezett jelentésű melléknévi igenévképzővel azonos. A votj. *mijim* a következő módon jöhetett létre: **mülem* > **mülém* >> *mijim*. A zürjén szó első szótagjában **ü* (> *ï*) > **ó* (> *ę*) nyíltabbá válás zajlott le: **mülem* > **mólem* > *mólém* >> *mejim* (e hangtani jelenségre vonatkozóan l. Rédei 1963: 371 kk.). Ugyancsak **lm* > *jm* > *-jim*, *-jim* hangváltozás ment végbe a zürj. *vijim*, *vijim*, *vijim*, *vim* 'ist, es gibt' alakban is (~ *vel-*, *vjl-* 'sein') (Rédei 1967: 164 kk.)

A zürj. *mej-m-u* stb. eredeti jelentése 'múlt évben, tavaly' lehetett. A votjákban az *u*, *wa* 'Jahr' eltűnése (**mijim-u/wa*) a szerkezetet alkotó elemek elhomályosulásával magyarázható.

319. Zürjén *pud* 'helyett'

A zürj. (WUo.) V *pidđi*, *pidji*, Sz. Ud. *pidja*, Lu. *pidje* 'für, statt', (Fokos-Fuchs) V AV Ud. (Nev.) Sz. *pidđi*, Le. *pidđé*, *pidđa*, Pr. -*pidđi*, Ud. (Pavl.) *pudđi* 'statt, anstatt, für (etw.)' névutónak egyes nyelvjárásokban egy rövidebb és ritkán előforduló változata is van: (SzrSzlK) FV (Krcs.) Szkr. KSz. *pud* 'вместо, в качестве кого-л.', *sj pud užavni* 'работать вместо кого-л.'. E névutóváltozatot saját feljegyzéseimből is tudom közölni: KSz. *sije me pud vetle*

'[he] goes in my place (Rédei 1996: 4–5), *me pud* 'instead of me' (uo. 122). A *pidđi* stb. névutóra vonatkozóan l. Rédei 1962: 177kk.

A *pidđi*, *pidđa* alakok *-ji*, *-ja* eleme adverbialisrag. A névutó alapszava (*pid* 'Tiefe' ← 'Grund, Boden') korai ősrja eredetű jövevényszó, vö. még *pides* 'Grund, Boden' [FP *puntz* (~ -*ksz*)] 'Boden, Grund', UEW 740). A *pud* ragjavesztett avagy már eleve rag nélküli forma lehet. Az őspemire feltehető magánhangzó **i* (< korai őspem **ü*) volt. A *pud* alakban szórványos *i* > *u* hangváltozás történt, amely elsősorban *k* után (zürj. *kujli-* 'liegen', *kuñ-* 'die Augen zudrücken', *kułm-* 'laichen'), olykor azonban egyéb fonetikai helyzetekben is bekövetkezett: zürj. *jur* ~ votj. *jir* 'Kopf, Haupt', zürj. *pižirt-* ~ *pužirt-* 'ausdrücken, auspressen', Ud. *pidđi* ~ *puđđi* 'statt, anstatt, für (etw.)'.

320. Zürjén *tujal-* 'kutat, tanulmányoz; forschen, untersuchen'

Zürjénföldi (sziktivkari) tartózkodásaim idején gyakran hallottam szakmai beszélgetések közben a következő igét: *tujal-* 'kinyomoz, tisztáz, megvizsgál, kutat; tanulmányoz; ausforschen, erforschen, klären, aufklären, untersuchen'. A szó konkrét értelemben régóta ismeretes a zürjén nyelvjárásokban: (Wied.) *tujal-* 'nachgehen, folgen; herausbringen, erforschen, forschen, kundschaften, ausforschen, nachspüren aufsuchen, ausfindig machen, ermitteln, aufsprühen, auf die Spur kommen; der Spur folgen, jagen (Wild)'; (WUo.) Sz. I *tujal-*, Lu. Ud. *tujal-* 'folgen, nachfolgen, (Sz. Lu. Ud. auch) der Spur folgen'. Ilyen konkrét jelentésekben van meg a szó a következő szótárakban is: Fokos-Fuchs, SzrSzIK. Szövegkörnyezet hiányában nem dönthető el, hogy a Wiedemannnál előforduló 'forschen, erforschen, ausforschen, ermitteln' konkrét avagy átvitt értelmet takar-e. Ha volt a szónak már a 19. században átvitt értelmű használata, akkor az a korai zürjén irodalmi művekből került be Wiedemann szótárába. A konkrét mellett egyértelműen absztrakt jelentése is van a szónak a KRSzl.-ban: *tujal-* 'выяснять, выяснить; узнавать, узнать'; *taje délę kole tujavni* 'это дело нужно выяснить'.

A *tujal-* ige etimológiai összefüggése a *tuj* 'Weg' szóval a konkrét 'folgen, der Spur folgen' jelentés alapján a zürjén nyelvérzék számára nyilvánvaló. A 'követ, nyomon követ; folgen, der Spur folgen' → 'kutat, tisztáz, tanulmányoz, megtud; forschen, klären, untersuchen, erfahren' jelentésfejlődéshez jó párhuzam a finn *tietä-* 'tud; wissen' ige, amelynek eredeti jelentése a SKES szerint 'opastaa tielle, löytää tie; einem den Weg zeigen/weisen; den Weg finden' lehetett. A finn ige a zürj. *tuj* 'Weg' szóval etimológiailag összetartozó *tie* származéka. A zürjén és a finn ige természetesen egymástól függetlenül keletkezett.

321. Votják *tunne* 'heute'

A zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. *ta-lun*, V Sz. P *ta-vun*, V Sz. *ta-un*, Ud. *to-lun* 'heute', (SzfSzIK) FV FSz. Lu.-Le. Pecs. KSz. *ta-lun*, FV AV *ta-vun*, Ud. *to-lun*, Vm. I *tōn*, I *ton*, I Ud. *toun* 'ua.' határozószót a *ta* 'dieser' mutató névmás és a *lun* 'Tag' főnév összetétele alkotja. Az I *ton* 'heute', a **to-un* < *to-lun* gyorsbeszédbeli kontrakciója révén keletkezett.

A votjában a 'ma; heute' jelentésű határozószó a következőképpen hangzik: (Wied.) *tunña*, *tunni*, *tunne*, (Munk.) Sz. K *tunne*, (Wichm. – Korh.) G B M J MU Uf. *tunne*, B *tünne*. Ez a fenti zürjén szóhoz hasonló módon jött létre, de az alkotóelemek egymáshoz való viszonya nem olyan nyilvánvaló mint a zürj. *ta-lun*, *ton* esetében. Munkácsi votják szótárában *ta-nunale* összetétellel számol, ami azonban nagyon elnagyoltnak tűnik. Az előtag a votjában is a *ta* 'dieser' névmással azonos. A *-nne* elemben a *nunal* (< **lunal*) 'Tag' rövidebb alakja (*nun* < **lun*) rejlik, vö. *nun-aže* 'am Tage, bei Tage', (Munk.) Sz. *lun-aže*, K *nān-aže* 'dél, délbén, nappal; Mittag, mittags'. A mai *tunne*, miként a zürj. *ton*, szintén gyorsbeszédbeli rövidülés útján jött létre: **ta-lune* (az *e* latívusz-illatí-vuszrag) > **ta-nune* (?> *tu-nune*) *tunne*. A *tunña* alakba a *-ja* adverbialisrag hatolt be **tunja* > *tunña*.

323. Finn *hepo*, *hevonen* 'Pferd'

A finn *hepo* 'Roß', (SKES nyelvj.) *tamma*; *Stute*, *hevonen* 'Pferd, Roß, Gaul' fontosabb alakváltozatai: (Ruoppila 1943: 35) *hepoinen*, *heponen*, *hevo*, *hevoinnen*. A finn szó etimológiai megfelelői valamennyi finnségi nyelvben megtalálhatók (pl. ész. *hobu*, *hobune*) és jövevénytájaként átkerült a lappba is: N *hævoš*, *hēppuš* 'horse' stb. (SKES; SSA). E két etimológiai szótár a finnségi szó eredetéről nem nyilatkozik, nyilván egyik magyarázatot sem tartja valószínűnek. K. Häkkinennél (ES, in Nykysuomen sanakirja 6) ezt olvashatjuk. „Sanan alkuperä on toistaiseksi selvittämättä”.

A finn *hepo*-t próbálták a germánból eredeztetni: ősgerm. **exwa-z*, ősszász. **ehwaR* (óang. *eoh* 'Pferd') (A. D. Kylstra 1991: 95) A metatézises magyarázatot (**ehVo* > **hepo*) az idézett szótár szerzői is bizonytalanak tartják. Véleményem szerint az alább tárgyalandó plauzibilis magyarázat esetén a germánból való felette bizonytalan kölcsönzés lehetősége nyugodtan figyelmen kívül hagyható.

Ruoppila (i.m. 38) szerint a finn **hepa* ~ **hepoi* (*h* < **š* vagy **č*) eredetileg állathívogató szó volt. Ezt a magyarázatot támogatja a lóra vonatkozó állathívogató szó: finn *sepe*, *sopo*, *čē* ~ *čō* (vö. még finn nyelvj. *sēhti* ~ *siehti* 'csikóról mondják vagy így nevezik gyerekeknek a csikót'). Rapola (1944: 64)

ezen etimológia ellen, Vilkuna (1967: 45) viszont mellette foglal állást. Mägistē (EEWb. 2:366 *hobu* alatt) az onomatopoetikus eredetet szintén lehetségesnek tartja.

Véleményem szerint a tartózkodó (SKES, SSA, Häkkinen: i.h.), illetőleg az elhárító magatartás ezen etimológiai magyarázattal szemben nem indokolt. Az ősfinnre *šepa $\lesssim$ *šepä vagy *čepa $\lesssim$ *čepä alak rekonstruálható. Egy ilyen ősi hangalakú szó könnyen lehet állathívogató eredetű. Hasonló hangutánzó eredetű 'ló, csikó' jelentésű szavak számos nyelvben előfordulnak. Pl.: m. *csikó*, *csika*, *csitkó*, *csikkó*, *szitka*, *sitkó* 'Fohlen, Füllen'. Vö. még *csina* 'Lockruf für Fohlen'. Ezek a *csikó* hívogatására, illetőleg terelésére szolgáló *csi*, *csid*, *csit*, *cset* szavakból keletkeztek. A *csina* első tagja a *csi* hangutánzó szóval, második tagja pedig minden bizonnyal a *na* ~ *ne* ~ *no* indulatszóval azonos (l. TESz.). Az EtSz. alapján egyik-másik szóalakra (*csikó*, *csitkó*, *csina*) Ruoppila (i.h.) is hivatkozik. Állathívogató eredetű a következő zürjén szó is: (WUo.) Lu. *čib* 'Lockruf für Pferde', P *čiba* 'kleines Füllen (bes. in der Kindersprache); Lockruf für Füllen', Ud. *čibej* 'Füllen', V Sz. Lu. UdM *čibę* 'kleines Füllen (Sz. Lu.); Lockruf für Pferde (V Sz. UdM)'.

Állathívogató, illetőleg -terelő eredetűek még a következő szavak: zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. P *čan* 'Füllen, Fohlen' ~ votj. (Munk.) Sz. *čunĭ*, K *čunĭ* 'csikó', (Wichm. – Korh.) G *čunĭ*, Sz. J MU *čunĭ*, M *čunĭ*, *čunĭ* 'Füllen, Fohlen'; cser. Ny *ca-ma*, K *čoma* 'junges Hengstfüllen'. – Setälä (1913: 153–156, 1915: 81–82) e szavakat a finn *hepo*, *hevonen* szóval hozta etimológiai összefüggésbe. Ez persze hangtani okokból nem fogadható el. A zürjén és a votják szó etimológiailag összetartozik egymással, a cseremiszi szóbel-seji *m*-je miatt tőlük független keletkezésű hangutánzó szó.

Hivatkozások

- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Gombocz Zoltán (1905), *Gyerék, gyermek*. NyK 35: 108.
 Itkonen, Erkki (1953–54), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tschere-missischen und in den permischen Sprachen. FUF 31: 149–345.
 Karjalainen, K. F. (1912–13), Wie ego im ostjakischen die verwandten benennt. FUF 13: 207–295.
 A. D. Kylstra (1991) = A. D. Kylstra et al.: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Amsterdam 1991.
 Lakó György (1953), Hozzászólás Bárczi Géza: Török jövevényszavaink legrégibb rétegéhez c. előadásához. NyIÖK 2: 363–9.
 Mészöly Gedeon (1929), Mióta lovas nép a magyar? NéNy. 1: 205–214.
 Moór Elemér (1932), A magyar nép eredete I. NéNy. 4: 6–24.
 Paasonen, H. (1914), *Gyermék*. Nyr. 43: 277–278.

- Rédei Károly (1963), Az ősspermi első szótagbeli **i > ó* és *ó > i* hangváltozásról. NyK 65: 371–373.
- Rédei Károly (1967), A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben. NyK 69: 164–166.
- Rédei Károly (1988), Die syrjänische Sprache. In: Sinor (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Rédei Károly (1996), Zyrian Texts. Wiesbaden.
- Rédei (Radanovics) Károly (1962), Postpositionen im Syrjänischen unter berücksichtigung des Wotjakischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rapola, Martti (1944), Murremaantieteellistä sanastontutkimusta. Vir. 64: 61–66.
- Ruoppila (1943), Kotieläinten nimitykset suomen murteissa 1. Helsinki.
- Setälä, E. N., (1913), Suom. *kärpänen* ja *hevonen*. Vir. 17: 153–156.
- Setälä, E. N., (1915), Suom. *hevonen*. Vir. 19: 81–82.
- Vilkuna, Kustaa (1967), Zur Geschichte des finnischen Pferdes. Studia Fennica 13: 5–49.

KELEMEN VIKTÓRIA

Adalékok a régi stílusú észti népdalok szövegeinek morfológiai kutatásához*

„Aki észti nyelvtant akar írni, nem hagyhatja figyelmen kívül a népdalok nyelvét”

Kreutzwald, 1871

The old Estonian folk song (regilaul) belongs to the most ancient layer of the Estonian folk songs, it was formed in the course of centuries and already during the 18th century turned to foreground.

Mihkel Veske mentioned the language of folk songs as the ancient Estonian language. In the opinion of Eduard Ahrens the language of Estonian folk songs had been one and the same with the language of Finnish songs. A more complex view can be gained by the examples in this article. There are many reasons for the conservation of the ancient models in the texts of the old songssuch as poetical meter, rhythm and freedom of the poetical language.

The ancient Estonian folk songs' text are dialectical. The borders of archaism and dialectism are not absolute. We can see how rich these two aspects' contact is.

Research of the Estonian historical grammar on folk songs is limited because the most archaic elements are parallel with the Estonian literary language of the 16th century.

The following article initiated only into one certain detail of the language of folk songs, namely into the variants of nouns' singular endings, based on examples from folk songs. In this analysis examples can be seen for the vocal harmony, the Balto-Finish reconstructed models and an analogy with the evolution of Lapponian language.

It would be interesting to go further with the question: in what sort of vocabulary the archaic forms come up. By making analysis on the connection between the archaism of the language and the archaism of the music a new perspective must be seen.

Az észti népdalokat két csoportra szokás osztani – írja I. Rüütel népzene-történeti tanulmányában (Rüütel 1977) –, régi és új (rímes) stílusúra. Az észti *népdal* (*rahvalaul*) kifejezést általában a régi stílusú népdalra alkalmazzák, mivel a népdalok többsége ide sorolható, írja E. Laugaste az észti népköltészetet összefoglaló művében (Laugaste 1975). A régi stílusú népdalok nehezen datálhatók, keletkezésük az észti középkorra tehető és a 18. század vége felé kezdtek kihalni,

* A cikk az ELTE BTK Finnugor szakán 1997-ben megvédett Az észti népdalok nyelvészeti elemzése morfológiai szempontból című szakdolgozat alapján készült.

e folyamat még a 19. században is tartott. A népdallejegyzés épp ebben a korban kezdődött el, emlékeztet H. Tampere (1955), így az észti népdal legősibb rétege nem tűnt el nyomtalanul. A régi stílusú népdalok keletkezéséről és elterjedéséről nem lehet pontosat állítani, de azt tudjuk, hogy évszázadokon át a szájhagyományban éltek tovább és kihalásukat az észti írásbeliség és irodalom megjelenése jelentette, mivel teljesen új kultúra kezdett meghonosodni. A régi stílusú népdalszövegek felépítése formailag különbözik az új stílusútól, a parallelizmus, alliteráció jellemzi, versformája időmértékes, vagyis kötött a szótagszám, ami hatással volt a dalszöveg nyelvezetére.

A következőkben röviden áttekintem, milyen szempontokból kutatták, és milyen szerepet tulajdonítottak a régi stílusú észti népdalok szövegeinek a múlt század jeles észti tudósai. F. R. Faehlmann (Laugaste 1986), aki a múlt század elején népköltészet gyűjtésével és a nemzeti eposz megteremtésével foglalkozott, a népdalok nyelvének jelentőségét az észti történelem kutatásában látta. F. R. Kreutzwald (Laugaste 1986), a Kalevipoeg tulajdonképpen megalkotója a régi stílusú népdalok szövegeit a nyelvművelés és a hagyományörzés eszközeinek tartotta. A. H. Neus (Laugaste 1986) nyelvész és népdalgyűjtő a 19. század második felében a régi stílusú népdaloknak a mai köznyelvtől eltérő szóformáiban, az archaizmusokban az óészti nyelv emlékeit vélte felfedezni. Szerinte az archaizmusok megmaradását a kötött versforma segíti elő, és a köznyelvtől való eltérések nagy száma miatt külön dalgrammatikáról lehet beszélni. Neus korának legnagyobb és legértékesebb népdalgyűjteményét készítette el, és az észti népdal nyelvének számos jelenségét vetette össze a finn népdalokéival. Kutatásai végkövetkeztetése a régi észti nyelv elméletének megalkotása. E. Ahrens (Laugaste 1986) népköltészet-kutató azonban a népdalszövegekben előforduló archaizmusokat kihalófélben levő, kutatásra érdemtelen dolognak tartotta. Szerinte az észti népdal valamikor nyelvileg egybeesett a finnel. R. Viidalepp (1959) népköltészet-kutató szerint a régi stílusú népdalszövegek nyelvében több különböző nyelvtörténeti réteg fordul elő, vannak régebbi és újabb jelenségek, melyek külön értelmezést igényelnek. Mihkel Veske (Laugaste 1986), a Kalevipoeget kutató első nyelvésznezmedék tagja szintén úgy vélte, hogy a régi stílusú népdalok nyelve régi észti nyelvnek nevezhető.

Az észti nyelv történetének kutatói szerint a népdalszövegek értékes anyagnak szolgálnak a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz. Az észti nyelvtörténet népdalszövegeken keresztüli kutatásának azonban vannak korlátai. Ridala (Laugaste 1986) hívja fel a figyelmet, hogy a népdalszövegekben előforduló legrégebbi vonások a 16. század végi nyelvemlékekkel vethetők egybe, ennek oka az észti irodalmi nyelv kései kialakulása a 18–19. században. Tiit Jaago (1993) fiatal kortárs kutató írja, hogy igen nagy az időbeli szakadék az általunk ismert dalanyag és az ismeretlen, nem adatolt észti hősök között.

A régi stílusú észti népdalok szövegeinek vizsgálatakor fontos figyelembe venni, hogy nyelvjárási szövegekről van szó. Így a dalszövegek nyelvi elemzéséhez elengedhetetlen az észti nyelvjárások rendszerének ismerete. E. Laugaste (1986) kifejti, hogy a nyelvjárási alakok és az archaizmusok elterjedésének területi határai nem esnek egybe. Az archaizmusok általában nagyobb területen terjednek el. Kristi Salve (Rüütel – Salve 1989) szerint a régi stílusú észti népdal nyelvének tanulmányozásakor először a nyelvjárások jellemző jegyeit kell számba vennünk. Az észti nyelvterületen a nyelvjárási és kulturális határok a földrajzi és közigazgatási határokkal egybeesnek. Ez azzal magyarázható, hogy az évszázadokon át újra és újra elfoglalt Észtország felosztása mindig az ősi törzsi elkülönülést követte.

A. Kask Az észti nyelvjárások és az irodalmi nyelv (Kask 1984) című könyvében megállapítja, hogy a mai észti nyelvjárások igen változatosak. Az egyes nyelvjárások közt jelentős eltérések vannak. Paul Ariste felosztását követve három nagy nyelvjárási területet különböztet meg: az északkeletit, az északit és a délit (vö. a tanulmány végén közölt nyelvjárási térképpel). Az északi további négy részre osztható, a déli pedig háromra, így összesen nyolc területről beszélhetünk. A nyelvjárási területek azonban nem egységesek, hanem további kisebb területekre bonthatók. Az északi és a déli nyelvjárások között egy sor különbség megfigyelhető, a két terület mégis egymással szoros kölcsönhatásban van. Bizonyossággal az északkeleti–északi terület tartható az egyik legrégebbi népdalcentrumnak. Ezt a régészeti adatok is alátámasztják, az archeológiai kutatások alapján az északkeleti terület a legrégebbi kultúrközpont. Az észti irodalmi nyelv is innen táplálkozott: a 18–19. században alakult ki az északi középnyelvjárásból, egyúttal a többi nyelvjárás egységesült. O.W. Masing (Kask 1984) szerint csak az északészti nyelvjárás volt alkalmas az irodalmi nyelv létrehozására. A régi stílusú népdalok rendelkezésünkre álló anyaga alapján a võrui dalok őrzik a legrégebbi nyelv alakokat. Köztudott, hogy egy népdal minél újabb szövegű, annál kevesebb benne az archaizmus. Szetuföld kivétel ez alól, ezen a területen a 20. században is régi stílusban énekelnek, emeli ki R. Viidalepp (1959).

Térképet lehetne készíteni a különböző nyelvjárási területekről származó régi stílusú népdalok szövegeiben gyakran előforduló morféimákról, de az elemzett népdalok különböző korúak, így különböző nyelvtörténeti szakaszokat írnak le. Így a népdalok morfológiai variánsainak feltérképezése csak további gyűjtés és rendszerezés után végezhető el.

Az észti népdalszövegek földrajzi elterjedése megegyezik a nyelvjárási területekkel. Megkülönböztetünk északi és déli népdalokat, az északi dalok formája kötöttebb, a szomszéd népek közül a vót, az izsór és a finn hatást viselik magukon. A déli dalok formája szabadabb és a lett, orosz hatást tükrözik. Az archaizmusok megőrzését elősegítő versmérték kialakulásában a germán és a balti

népek hatása is szerepet játszott, írja E. Ahrens (Rüütel 1977). A ritmus meghatározta a szótagszámot, a sor végén nem lehetett egyszótagos szó. F. Wiedemann (Laugaste 1986) szerint a költői nyelv (itt értsd: népdalnyelv) a beszélt nyelvhez képest régebbi nyelvállapotot tükröz. Wiedemann aláhúzza a költői szabadság szerepét is.

J. Peegel írja kandidátusi értekezésében (Peegel 1954), hogy a népdalszövegekben gyakran a megfelelő nyelvjárási alaktól eltérő szóalakok jelentkeznek. A dialektizmus és archaizmus a népdalszövegben nem határolódik el élesen. Például az *isada* partitívus nem tekinthető az északkeleti népdalban archaizmusnak, mert ez az alak ma is megtalálható a fenti nyelvterületen. Ugyanez az alak a nyugatiban archaizmus, mert ott már nem él a nyelvben.

Jelen cikk tárgyát a régi stílusú népdal nyelvének csak egy szelete képezi: a köznyelvtől eltérő szóalakok. Azon alakok, melyek az észti nyelv története szempontjából és dialektológiai szempontból érdekesek. A kutatás korpuszát meghatározott népdalgyűjtemények képezik: E. Laugaste (1948), H. Tampere (Tampere – Kutti – Loorits 1935 és Tampere, H. – Tampere, E. – Kõiva 1970), I. Rüütel (Rüütel – Salve 1989) néhány, a jelen században megjelent kötete. A példák másik része a tanulmány elején idézett összefoglaló népköltészeti szakirodalmakból való (Peegel, Laugaste, Jaago, Viidalepp). Fontos források még – bár jelen tanulmány nem használta fel – Jakob Hurt *Monumenta Estoniae antiquae* című gyűjteménye és az Eesti Kirjameeste Selts és az Eesti Üliõpilaste Selts első világháború előtt megjelent kiadványai (Viidalepp 1959).

A cikk második része a régi stílusú népdalok szövegeiben előforduló főnévi esetvégződésekre koncentrál. A példaként felhozott szóalakok egy-egy jellemző morfémavariánst mutatnak meg. A kurzívval szedett példák után mindig szerepel a népdal földrajzi származási helye, a megfelelő észti egyház-község nevének rövidítésével (a rövidítések feloldását és nyelvjárási térképet lásd a cikk végén mellékletként). A népdalokból gyűjtött, a köznyelvtől eltérő esetragok nyelvjárási megoszlásáról nem készült táblázat, mert a felhasznált anyag nem elegendő ehhez. E. Laugaste (1986) szerint elterjedési térkép készítendő, mely mutatja a szóalakok elterjedését és gyakoriságát. Ilyet J. Peegel – kandidátusi értekezése mellékleteként – néhány esetben készített.

A példaként vett szóalakokból kirajzolódik a variánsok skálája. Az irodalmi nyelvtől eltérő, de a népdalban élő alakok az észti nyelv fejlődésének valamikor lehetséges útjait mutatják meg, ebben rejlik a népdalszövegek történeti-grammatikai jelentősége, amire a cikk címéhez tartozó, Kreutzwaldtól származó mottó is utal. Jelen dolgozat a népdalszövegek nyelvezetének morfológiáját vizsgálja, ezen belül a főnevek egyes számú esetvégződéseit veszi sorra.

Genitivus. Akárcsak a köznyelvben, itt sincs esetvégződése. J. Peegel írja kandidátusi értekezésében (1954), hogy a közfinn *-n* genitivus nyomtalanul eltűnt. Sem a nyelvjárások, sem a népdalok nem őrizték meg.

Partitivus. J. Peegel szerint ez az egyik legváltozatosabb főnévi eset a ragvariációk számát tekintve. Az irodalmi nyelvben a *-d*, *-θ*, *-t* változatok fordulnak elő a tőtípustól függően. A *-ta* végződés a *-ne*, *-s* végű szavakban jelentkezik, például: *jänesta* (HMD), *meesta* (Vil), *ämmakesta* (Jõh). A jelenség a délszti dalokban általános. A *-tä* magánhangzó-harmóniát őrző partitívusi alak ritkán fordul elő: *tüdärtä* (Krk). A *-tta*: a *käsi*-típusú szavakban figyelhető meg, a déli nyelvjárásokban: *metta* (SJn), *vetta* (Vil). A tövégi mássalhangzónyújtás bizonyos szócsoportokban a partitívus funkcióját betöltheti, e forma megfelel a nyelvjárási formának a délszti nyelvben, szórványosan az északészti nyelvben jelentkezik: *lihha* (Plv), *kivvi* (Kan). A magánhangzónyújtás szintén szórványosan bukkan fel a népdalokban: *pataa* (San), a finn hatására. A nyelvtörténetileg *-n* végű szók partitívusa törvényszerűen *-nd* lenne, ez a forma él a partvidéki, a déli – ahol viszonylag sokáig virágzott a régi stílusú népdal – és a szigeti nyelvjárásokban, például: *abend*, *kastend* (Pöi). Az *-nda* partitívus a szigetek és a déli nyelvjárások dalaiban jelentkezik: *kastenda* (Pöi), *südanda* (Kuu). A *-dad* esetvégződés, ami kétszerezett partitívusi esetrag, J. Peegel szerint a szigetek dalaira jellemző: *kanadad* (Jaa). Az irodalmi nyelvből jól ismert *-da* az északészti dalokban ott is előfordulhat, ahol a partitívus végződés nélküli lenne: *peada* (HJn), *vöida* (Sjn). A *-dä* partitívusi variáns a magánhangzó-harmónia nyomát viseli, ritka, a szigetekben a finn hatására tűnhet fel: *künädä* (Ans), *peädä* (Emm).

Illativus. Az egyik legtöbb ragváltozattal bíró eset. Irodalmi nyelvi alakjai: *-sse*, *-de*, *-h*, *-θ*. A *-se* ragvariáns az északi nyelvjárásokra jellemző, a példák is erre utalnak: *külase* (Jür), *peose* (Kh). A *-he*, *hä*, *hu* ragvariáns, vagyis a *h* + magánhangzó leginkább a võru-szetu terület dalaiban, tehát a legdélebbi nyelvjárásokban jelentkezik: *puuhe* (Har), *päähä* (Plv), *suohu* (Plv). Az illatívisi *-e* a keleti nyelvterület dalaiban található meg: *tubae* (Aks), *jogee* (Võn). A *-te* alakváltozat a *h* + magánhangzós változathoz hasonlóan a võru-szetu dalokban figyelhető meg: *magauste*, *palvuste* (Vas). A *-je* illatívis a népdalok egyik legszembetűnőbb morfológiai tulajdonsága. Erre a jelenségre már a legkorábbi népdalkutató nyelvészek is felfigyeltek. Juhan Krohn (Peegel 1954) szerint az észti népdal nyelve teljesen finn alapú, például a *-je* illatívis is ezt támasztja alá. A. Kask (1984) véleménye szerint az északkeleten és a partvidéken megtalálható *-je* illatívis nagyon ősi, semmiképp sem tartható kései finn kölcsönzésnek. Elterjedése a mainál szélesebb körű lehetett, mert a népdalokban az egész északészti területen jelen van. Néhol a déli nyelvjárásokba is beékelődött. Az irodalmi, illetve a megfelelő nyelvjárási rövid illatívis helyett a partvidéken is előfordul. Egyetlen terület van, ahol teljesen ismeretlen: a szetu nyelvjárás. A népdalokból számtalan példa felhozható e ragra: *majaje* (Jõe), *mereje* (Kad). J. Peegel felhívja a figyelmet azokra a

kontaminálódott alakokra, amelyekben dupla illativusi végződés szerepel, ez a jelenség az északkeleti nyelvjárásterületre jellemző, például: *pidduje* (Kad), *mahaje* (Vai), *saardeje* (Koe). A *-ja/jä* ragvariáns kései fejlemény, a népdalokban ritkán fordul elő, példákat a középsézt nyelvterületről lehet hozni: *kädeja* (KJn), *küläjä* (Vai). A *-ie* illativusrag általában háromszótagos szavakban jelentkezik, Tiiu Jaago (1993) szerint az északi nyelvjárásokban: *kelderiie* (Hlj), *kamberie* (Koe). A *-ssa* végződés az inessivus hatására jött létre, a võru-szetu dalokban figyelhető meg, például: *akenessa* (Vas), *pajussa* (Võn).

Inessivus. Mai irodalmi nyelvi alakja az *-s*. A ragvariánsok száma itt is nagy, koruk különböző. Az inessivus közfinn alakja különbözőképpen fejlődött tovább az egyes észt nyelvjárásokban. Az északi nyelvjárásokban az *-s*, a déliekben a *-h*, *-n* ragváltozat volt általános. Az *-ssa* inessivusi ragvariáns az északi népdalokban fordul elő: *talussa* (Jõh), *tubassa* (Koe). M. Veske (Laugaste 1986) múlt századi nyelvész elsőként alkalmazta az összehasonlító módszert, a finnben megőrződött ragvégi magánhangzók jelenlétét mutatta ki az észt nyelv egyes rétegeiben. E. Laugaste (1986) az időmértékes verselés (kötött szótagszám) szerepét emeli ki a ragvégi magánhangzók megmaradásában. Az *-sa* az előző ragváltozathoz képest rövidült alak, a szigetek dalaiban jelentkezik, például: *käesa*, *meresa* (Muh). A *-hna* inessivusrag J. Hurt (Laugaste 1986) szerint a võru-szetu terület dalaiban gyakori: *peohna*, *merehnä* (Räp), *laudahna* (Se). Az *-nna* ragvariáns a déli nyelvjárásokra a legjellemzőbb. Érdekes, hogy a keleti nyelvjárású dalokban gyakrabban fordul elő, mint a keleti nyelvjárású egyéb szövegekben, példák: *käenna* (Puh), *merennä* (Kod). Az *-na* ez előző variáns rövidült alakja. Példákat a középsézt és délsézt népdalokban találni: *jõena* (Hls), *toana* (Pst), *külänä* (San). Az *-nne*, *-ne* inessivusrag szintén a déli nyelvjárásokra jellemző, mint a többi *-n* elemű inessivusrag, erre azonban kevés példa hozható: *küläne* (San), *merenne* (Hls). A csupán egyetlen mássalhangzóból álló *-n* inessivus előfordulása ritka, példák a középsézt népdalokból: *rinnan* (Trm). A *-hn*, *-h* inessivus a délsézt dalok sajátja. A. Kask (1984) szerint a võru dialectusban is jelen van, de a võru népdalnyelvre nem jellemző, példák mégis akadnak: *käehn* (Plv), *padaseh* (Räp).

Elativus. Irodalmi nyelvi végződése *-st*. A legfontosabb sajátosság, amelyben a népdal elativusa eltér a mai irodalmi nyelvtől és a nyelvjárási szövegektől, a közfinn *-sta* végződés megléte az egész észt nyelvterület dalaiban. Például: *pe-resta* (Koe), *marjapuusta* (Kjn), *päästä* (Vas). Az *-ste* az előzőhöz igen közel álló ragvariáns, a legdélebbi területen, Hargla körzetében adatolt: *kammeriste* (Lih), *mereste* (Har). Az *-ss*, *-s* az inessivus hatását mutatja. A középsézt Kodavere körzetében mind a népdalszövegekben, mind az egyéb nyelvjárási szövegekben megtalálható, például: *sodass* (Kod), *küläss* (Tor). Az *-ssa/-ssä* szintén az inessivus hatására jöhetett létre. Példákat az északi nyelvjárásokban lehet találni: *rükkiessa* (Kod), *heenussa* (Trm).

Allativus. Irodalmi nyelvi végződése: *-le*, ritkán *-lle*. A déli nyelvjárások népdalszövegeinek allativusragos főnevei abban különböznek más nyelvjárási szövegek főneveitől, hogy a finnel megegyező *-lle* ragvariánst hordozzák, például: *allikalle* (Lüg), *kübaralle* (Ann). Az északi nyelvjárásokban szórványosan fordul elő a fent említett ragváltozat. A szigetek az egyetlen terület, ahonnan teljesen hiányzik ez az esetvégződés-variáns.

Adessivus. Irodalmi nyelvi végződése: *-l*. Az *-la/lä* végmagánhangzós ragváltozat valamennyi nyelvjárás népdalszövegeiben előfordul, például: *jöela* (HJn), *peala* (Aud), *päälä* (Kan). Az *-lla* adessivusrag megegyezik a finnel. Elsősorban az északkeleti és északészti dalokban fordul elő: *õunella* (Kse), *riideella* (Vil). Az *-lle* ragvariáns a délnyugatiészti népdalok sajátja, például: *suhkruelle* (Hls). Az *-le* az előzőekhez képest egyszerűsödött alak, a délnyugatiészti területen találjuk meg: *maale* (Hls), *suvele* (San).

Ablativus. Végződése az irodalmi nyelvben: *-lt*. Az *-lta* a finn ablativussal esik egybe, valamennyi észti nyelvjárás dalszövegében megtalálható, például: *jalalta* (Muh), *merelta* (Trm). Az *-ld/lda* ragváltozat az északészti nyelvjárás-terület legdélnyugatibb részén figyelhető meg: *silmalda* (Tor), *peäld* (Saa).

Translativus. Irodalmi nyelvi végződése *-ks*. Egy adott nyelvjáráson belül is többféle alakváltozata él, ez teszi igazán formagazdaggá ezt az esetet. A népdalok translativusragos főnevei még színesítik a palettát, például a magánhangzó-harmóniával. A *-ksa* a legmarkánsabban megjelenő translativusvariáns, az északészti terület jellemzője, írja E. Laugaste (1986). F. R. Kreutzwald (Laugaste 1986) a kadrinai, rakverei, haljalai, vagyis északkeletiészti dalokban fedezi fel, pl. *kalaksa* (Kad), *põllueksa* (Hlj). A *-kse* végződés az északi területek és a szigetek nyelvjárásaiban jelentkezik, például: *isakse* (Lih), *laulajakse* (Pöi). A *-ksi* szintén az északi dialektusokban figyelhető meg, írja J. Peegel kandidátusi értekezésében (1954). Példák: *talveksi* (Kuu), *meheksi* (Pee). Az *-ss* translativusváltozat az északnyugatiészti dalok sajátja, például: *venelasess* (Kse), *abiss* (Lih). Az *-s* mint translativusrag a déli, és részben az északi területeken van jelen: *naises* (Räp), *meisteris* (Kse). Az *-ssa/ssä* nemcsak inessivusban, hanem translativusban is előfordul, az északi és a déli nyelvjárásokban egyaránt, például: *soldatissa* (SJn), *päävässä* (Tor). Az *-sse* ragvariáns szintén jelen van mind északon, mind délen: *rabasse* (PJg), *mehesse* (Sjn). Az *-se* alakú translativus nyugati vonás a népdalokban, írja J. Peegel. Példái: *lihase* (Tor), *emase* (Kse). Az *-ssi*, *-si* végmorféma északnyugati, illetve déli népdalokban fordul elő: *tuttavasi* (Han), *morsijassi* (Nõo). Az *-sta* translativus jelenléte a népdalban keletészti vonás. De a võru-szetu nyelvjárásban is megvan. A *-ks* régen elterjedtebb volt, később az *-st* alak terjedt el: *sepasta* (Lüg), *latikusta* (Vai).

Terminativus. Végződése az irodalmi nyelvben: *-ni*. Az irodalmi normától eltér a *-nni* alak, amit a võru-szetu dalok szövegeiben figyelhetünk meg: *Tar-tonni* (San), *katussenni* (Har).

A *-ne* ragvariáns a nyugati nyelvjárásokban keletkezett dalszövegekre jellemző: *maane* (Pöi), *päine* (Lih).

Essivus. Irodalmi nyelvi ragja: *-na*. Az egyik legfiatalabb eset, e században került az észti nyelvbe a finnől, először a partvidékeken jelent meg, írja E. Laugaste (1986). Az *-n* ragváltozat az egész délszti nyelvterületre jellemző: *pulmamihen* (Ote), *poisin* (San). Az *-nna* variáns azonban csak az északkeleti nyelvjárásokban terjedt el: *lapsenna* (VNg), *poiganna* (Lüg). A *-h*, *-hna* essivusragként csak a võru-szetu népdalokban gyökerezett meg, az inessivus hatására, például: *imändäh* (Vas), *kuningih* (Krl), *väikohna* (Vas).

Abessivus. Irodalmi nyelvi alakja *-ta*. Az *-lta* ragvariáns az északnyugati nyelvjárások dalszövegeiben mutatkozik: *kodolta* (Kir), *soolalta* (Kir). Az *-lda* végződés szintén északnyugateszt jelenség a népdalok ragos főneveiben: *sarvilda* (Var), *laululda* (Vig). Az *-ldä* alak a võru-szetu nyelvjárású népdalszövegekben honosodott meg: *nimeldä*, *imäldä* (Se).

Komitativus. Irodalmi nyelvi alakja *-ga*. A *-ne* komitativusragos főnév birtokos személyraggal ellátva az északkeleti népdalokra jellemző: *poiginesa* (Kuu), *kalanes* (Jõe).

A főnévi esetek ragvariánsait elemezve megállapítható, hogy a régi stílusú népdalok szövegeinek nagy jelentősége van az észti nyelv történeti grammatikájának tanulmányozásában. Az alakváltozatok megmutatták az észti nyelvre legjellemzőbb hangváltozásokat és tendenciákat. Fontos helyet foglaltak el azok az esetvégződési variánsok, amelyek az irodalmi nyelvben nem fejlődtek ki, de egyes nyelvjárások népdalaiban megjelentek. Ezek az észti nyelv valamikor lehetséges fejlődési útjaira mutatnak rá. A dalokból vett példák megmutatták, hogy a közfinnre rekonstruált alakból nemcsak egy, a mai irodalmi nyelvben ismeretes alak fejlődött ki, hanem egy sor egyéb variáns. A legtöbb főnévi esetre jellemzőek azok a variánsok, melyekben megmaradt a végmagánhangzó és a magánhangzó-harmónia.

A dalszövegekből vett példák alapján a következő esetek a legformagazdagabbak: inessivus, illativus, translativus. Az esetek egymásra hatása következtében kontaminációs alakok jöttek létre a partitivusban, illativusban, translativusban, terminativusban, essivusban, abessivusban. Előfordul az esetvégződésnek más eseti jelentésben való használata is illativusban, inessivusban, elativusban, allativusban, adessivusban. A példák azt mutatják, hogy az észti nyelv, bár sok esettel rendelkezik, mégis megfigyelhető benne az esetek funkcióinak keveredése, ami pedig inkább a kevés esettel bíró nyelvekre – például a lappra – jellemző.

A munka során megkezdett elemzést továbbfolytatva a népdalok nyelvjárási jelenségeinek pontos feltérképezése lenne a cél, illetve az archaizmus és dialektizmus határainak feltárása. Ehhez még sokkal több példa elemzésére van szükség.

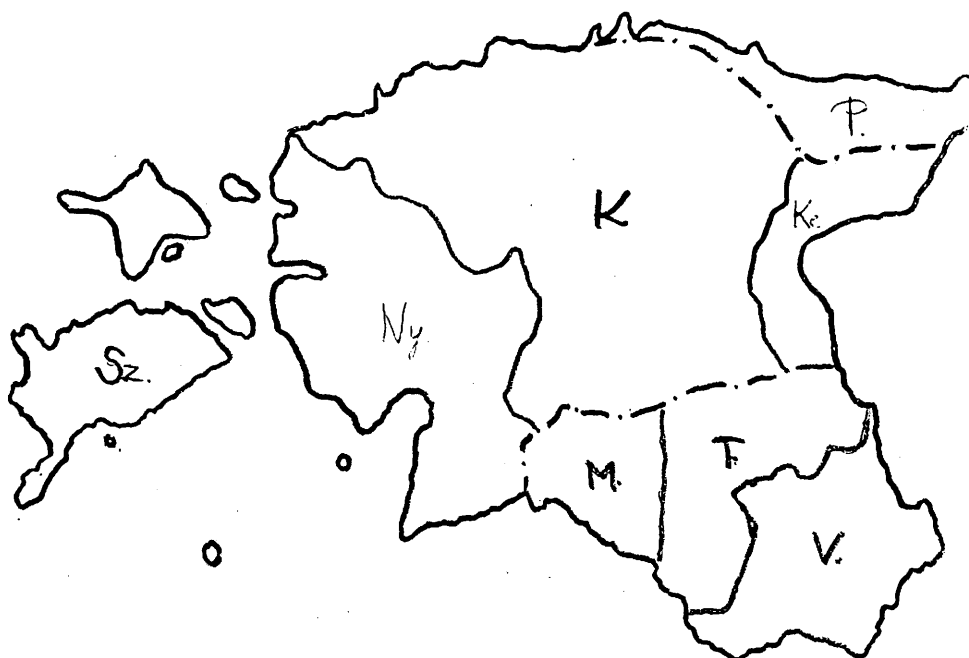
A kutatást ki lehetne terjeszteni a morfológia egyéb területeire, és így komplett alaktani leírását adni a régi stílusú dalok nyelvének. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a szókészletnek mely rétegéhez tartoznak a régi stílusú dalok azon szavai, melyekben alaktani archaizmusok és nyelvjárási jelenségek vannak. Vajon az észti nyelv alapszókincséhez vagy más rétegéhez? Mely csoportnyelvhez, illetve rétegnyelvhez? Mivel a népdalban a nyelv és a zene együttesen van jelen, különösen érdekes lenne az interdiszciplináris megközelítés: a nyelvi archaizmusok és a nyelvjárási jelenségek összevetése a zenei elemzésekkel.

ÉSZTI NYELVJÁRÁSOK

északkeleti
partvidéki (P)

északi
szigetek (Sz)
nyugati (Ny)
közép (K)
keleti (Ke)

déli
mulgi (M)
tartui (T)
vöri (V)

AZ ÉSZT EGYHÁZKÖZSÉGEK NEVEINEK RÖVIDÍTÉSEI

Virumaa

Hlj – Haljala
 Iis – Iisaku
 Jõh – Jõhvi
 Kad – Kadrina
 Lüg – Lügänuuse
 Rak – Rakvere
 Sim – Simuna
 Vai – Vaivara
 Vjg – Viru-Jaagupi
 VMr – Väike-Maarja
 VNg – Viru-Nigula

Järvamaa

Amb – Ambla
 Ann – Anna
 JJn – Järva-Jaani
 JMd – Järva-Madise
 Koe – Koeru
 Pai – Paide
 Pee – Peetri
 TÜR – Türi

Harjumaa

Hag – Hageri
 HJn – Harju-Jaani
 HMD – Harju-Madise
 Juu – Juuru
 Jõe – Jöelähtme
 Jür – Jüri
 Kei – Keila
 Kos – Kose
 Kuu – Kuusalu
 Nis – Nissi
 Rap – Rapla
 Ris – Risti

Läänemaa

Emm – Emmaste
 Han – Hanila
 Kir – Kirbla

Kse – Karuse
 Kul – Kullamaa
 Käi – Käina
 Lih – Lihula
 LNg – Lääne-Nigula
 Mar – Martna
 Mih – Mihkli
 Mär – Märjamaa
 Noa – Noarootsi
 Phl – Pühalepa
 Rei – Reigi
 Rid – Ridala
 Var – Varbla
 Vig – Vigala

Saaremaa

Ans – Anseküla
 Jaa – Jaani
 Jäm – Jämaja
 Kaa – Kaarma
 Khk – Kihelkonna
 Krj – Karja
 Kär – Kärla
 Muh – Muhu
 Mus – Mustjala
 Pha – Püha
 Pöi – Pöide
 VII – Valjala

Pärnumaa

Aud – Audru
 Hls – Halliste
 Hää – Häädemeeste
 Khn – Kihnu
 Krk – Karksi
 PJg – Pärnu-Jaagupi
 Pär – Pärnu
 Saa – Saarde
 Tor – Tori
 Tös – Tõstamaa
 Vän – Väandra

Viljandimaa

Hel – Helme
 KJn – Kolga-Jaani
 Kõp – Kõpu
 Pil – Pilstvere
 Plt – Põltsamaa
 Pst – Paistu
 SJn – Suure-Jaani
 Trv – Tarvastu
 Vil – Viljandi

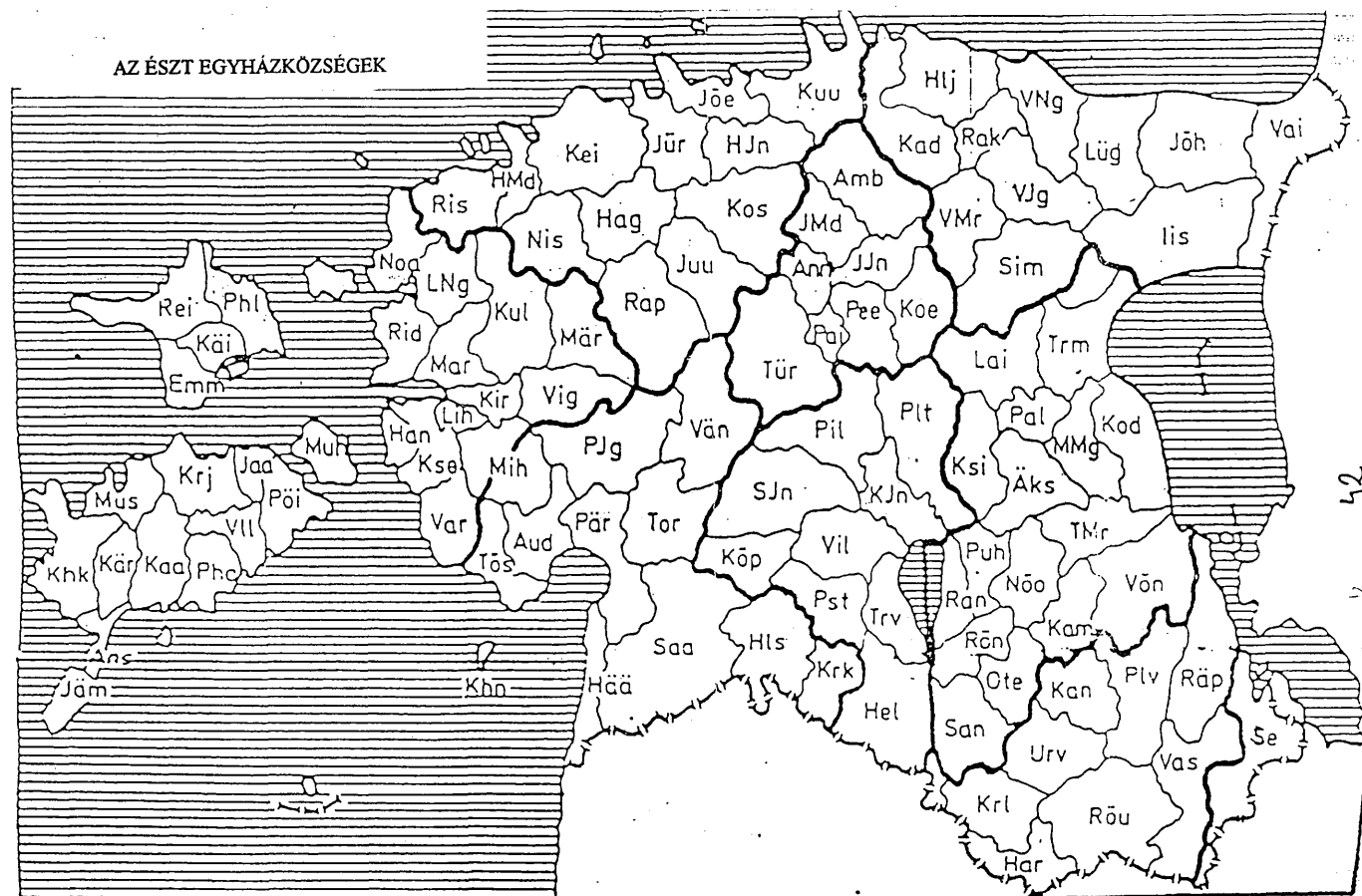
Tartumaa

Kam – Kambja
 Kod – Kodavere
 Ksi – Kursi
 Lai – Laiuse
 MMg – Maarja-Magdaleena
 Nõo – Nõo
 Ote – Otepää
 Pal – Palamuse
 Puh – Puhja
 Ran – Rannu
 Rõn – Rõngu
 San – Sangaste
 TMr – Tartu-Maarja
 Trm – Torma
 Võn – Võnnu
 Äks – Äksi

Võrumaa

Har – Hargla
 Kan – Kanepi
 Krl – Karula
 Plv – Põlva
 Rõu – Rõuge
 Räp – Räpina
 Urv – Urvaste
 Vas – Vastseliina

Se – Setumaa

Az Észti egyházközségek

Hivatkozások

- Jaago, Tiiu (1993), Kuldnaine. Tartu.
- Kask, Arnold (1984), Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn.
- Laugaste, Eduard (1948), Valimik eesti rahvalaule. Tallinn.
- Laugaste, Eduard (1975), Eesti rahvaluule. Tallinn.
- Laugaste, Eduard (1986), Eesti rahvaluule, Tallinn.
- Peegel, Juhan (1954), Eesti vanade rahvalaulude keelte morfoloogiast. Kandidaaditöö. Tartu.
- Rüütel, Ingrid (1977), Soome-ugri rahvaste muusikapärandist. Tallinn.
- Rüütel, Ingrid – Salve, Kristi (1989), Põhja-Tartumaa regilaulud. Tallinn.
- Tampere, Herbert – Kutti, Stephan – Loorits, Oskar (1935), Valimik eesti rahvalaule. In: Keel ja Kirjandus. 32. Tartu.
- Tampere, Herbert (1955), Eesti rahvalaule viisidega. Tallinn.
- Tampere, Herbert – Tampere, Erna – Kõiva, Otilie (1970), Eesti rahvalaule ja pillilugusid. Tallinn.
- Viidalepp, Richard (1959), Eesti rahvaluule ülevaade. Tallinn.

Mióta szamojéd a zürjén rénszarvas?

The paper is a reflection on an article of Károly Rédei (1962) dealing with the Zyrian lexeme 'reindeer'. The Yurak-Samoiedic loanwords of the Zyrian are considered, and some earlier statements of Rédei are criticised. The argumentation is based on dialectological and historical evidences.

Pontosan megmondhatjuk: 1962 óta.

Akkor jelent meg ugyanis Rédei Károly dolgozata a zürjén nyelv jurák-szamojéd jövevényszavairól (Rédei 1962). A jeles szerző megvizsgálta az összes adatot, amit akkor képes volt összegyűjteni, s ezeket 85 szócikkben tárgyalja. Ebből 67 szó csak az „izsmai jellegű” nyelvjárásokban fordul elő, úgymond, további 6 az izsmain kívül még több, más „északi” dialektusban is,¹ és végül „12 szó nemcsak az északi, hanem egyes délibb nyelvjárásokban is el van terjedve”, közli a szerző, hozzátéve, hogy „E 12 szó nyilvánvalóan a jurák-szamojéd jövevényszók legrégibb rétegét alkotja” (i. m. 93).²

A legutóbbi tucatban foglal helyet az egész zürjén nyelvterületen közismert, általánosan elterjedt *kõr* 'rénszarvas, Rangifer tarandus' gyűjtőnév is (Rédei számozása szerint 18., i. m. 75). Szerzőnk kimutatja e szót a következő nyelvjárásokból:³ izsmai, udorai, vimi, vicsegdai, felső-vicsegdai, prupi, sziszolai, luzai, letkai, permi és kelet-permi (jazvai),⁴ majd megjegyzi, hogy e szó „...a sza-

¹ Északi nyelvjárásként a szerző felsorolja a következőket: izsmai, udorai, pecsorai, vimi, kanyini és muzsi (=alsó-obi). Az utóbbi kettő nem más, mint izsmai kirajzásként létrejött diaszpóra, amiért viszont célszerűbb mindkettőt a tágabb értelemben vett izsmai mikrodialektus részének tekinteni. A pecsorai lehet „északi” nyelvjárás földrajzilag, de nyelvileg érdemes csínján bánni vele, hiszen aránylag kései áttelepülésről van szó főleg a („déli”) Sziszola mentéről. Valóban „északi” nyelvjárás tehát maradna három: az udorai, vimi és izsmai.

² Ebből a tucattól kettőt maga a szerző megkérdőjelezett (*kybõrda*, *vijer*), egy harmadikat Wichm. – Uot. (*mak*), hetet pedig ebben a közleményben jómagam. Ha mindhármunk fenntartásai valóban megalapozottak, a tucatnyi adat kettőre csökken; mindössze ez a pár alkotná a jurák-szamojéd jövevényszavak „legrégibb rétegét”. Hogy mi értendő „legrégiben”, azt különben én sem értem.

³ Rédei csoportosítását átrendezve és északról déli irányba haladva.

⁴ E sorok írója feljegyezte e főnevet ugyanezen hangalakban és azonos jelentéssel a kanyini, alsó-obi (muzsi), kolvai-uszai és narjan-mari nyelvjárásból is, noha mindezeket az egyszerűség kedvéért besorolhatjuk az izsmai (makro-)nyelvjárás gyűjtőneve alá; lényegesebb, hogy előfordult a középinyvai és felső-juszvai permjában is (tehát „odalenn délen”), ahol viszont a rénszarvason kívül a jávorszarvast (*Alces alces*) is jelölte. Mellesleg a zürjén irodalmi nyelv is e szóval illeti a rént.

mojéd jövevénytörzsek legrégebbi rétegébe tartozik. Erre mutat a zürj. szónak nem csupán nyelvjárási elterjedtsége, hanem hangalakja is..." (i. m. 75).

Nos a „legrégibb réteg” minősítésére alább visszatérünk. Kétségtelen viszont, hogy e főnév adataink tükrében a legdélibb zürjén nyelvjárásoktól észak felé haladva mindenütt megvan, és jelenléte a déli és délkeleti végeken tanúsítja, hogy „legrégibb réteg” ide vagy oda, valóban egy igen régi szóval állunk szemben. Dehát ha igazából jurák-szamojéd eredetű ez a zürjén szó, akkor hogyan s mikor kerülhetett oly messzire délre, mint Letka, Luza, Sziszola mente no meg a permják vidék, beleértve a 16. sz. végén kialakuló (és a Jazva környéki ösrengetegben hamarosan és mindmáig elszigetelt, számos archaizmust mutató) keleti-permják nyelvjárást is?

Elvileg a következő eshetőségekkel számolhatunk.

1. Északi irányban kirajzó (elsősorban vimi és felső-mezenyi, udorai) zürjének a 16. sz.-ban megvetik lábukat az Alsó-Izma mentén és 1570 körül Izma szlobodka néven állandó települést létesítenek (Vászolyi 1965: 9–13). Ezzel tözsomszedságba kerülnek nomád jurák-szamojédokkal, akik éppen az Izma völgyében terelgetik réncsordáikat a Nagyalföldi Tundráról (nyári legelőikről) le délnek, a téli legelőkre, melyek Izma falvától jócskán lefelé terülnek el (alkalmasint 150–200 kilométernyire délebbre). A tavasz beköszöntével az út-irány persze fordított. Szamojédot nyilván nem most látnak először a zürjének, de rendszeres, sőt rövideken állandó kapcsolataik ezen a vidéken ekkortájt kezdődnek. Az izsmai zürjének így ismerkednek meg a jurákok nagycsordás réntenyésztésével, amelybe hamarosan betársulnak; az új gazdasági tevékenység óhatatlanul a korábbi hagyományos zürjén életforma módosulásához vezet, s a beható zürjén-jurák kapcsolatok jelentős nyelvi kölcsönhatással is járnak. Elsőnek a rideg réntenyésztés terminológiája kerül be az átvevő izsmai zürjénbe, ezen belül vagy kéttucat jövevénytörzsek a rén különféle fajtáira nem, életkor, rendeltetés stb. szerint. Mi több, ezek egyike lenne (Rédei i. m. szerint) maga a *kõr* 'rénszarvas' szó is.

Nos, ha csupán az izsmai zürjénben bukkanna fel ez a főnév, semmi gondot nem okozna. Láttuk viszont, hogy megtaláljuk a zürjén nyelvterület egészén, beleértve a legdélibb végeket is. De hogy került oda? A déli (tehát sziszolai, letkai, luzai, permják) nyelvjárások nyilván soha nem érintkeztek a tőlük sokkal északabbra nomadizáló jurák-szamojédokkal, így hát a közvetlen kölcsönzés lehetőségét kizárhatjuk. Ha pedig igen, akkor csak arra gondolhatunk, hogy a szamojéd szó átkerült az izsmaiba, és később ez az ugyancsak távoli, északi nyelvjárás továbbította volna lefele délre, illetve egyik dialektusból gurult volna tovább a másikba afféle nyelvi láncreakcióként. Ennek a valószínűsége azonban meglehetősen kétséges, hiszen ilyen dominóeffektus elvétve, ha megeshet. Gondoljunk csak a zürjén nyelv vepsze jövevénytörzseire a 10–16. századból: ezek tucatszámra fordulnak elő a vepszékkel akkor közvetlenül határos nyugati zür-

jenség nyelvében (a Vaska, Mezeny, Pinyega, Alsó-Vicsegda, Luza és Jug mentén), aztán csak alig néhány szivárog tovább kelet-délkelet felé. Az izsmai zürjén sem adhatott tovább tömegével szamojéd jövevényszavakat déli szomszédainak, már csak azért sem, mert az utóbbiaktól meglehetősen elszigetelődött. Nem utolsó sorban fel kellene tennünk azt is, hogy a zürjén-szamojéd kölcsönhatás elmélyüléséig (a 16. sz. végétől kezdve s még inkább a következő évszázadban) a zürjénnek vagy nem volt szava a rénszarvasra, vagy ha volt, szíves-örömet megvált tőle széltiliben-hosszában minden nyelvjárásban, csak hogy helyet adjon egy új, szamojéd jövevényszónak. Ezt nyilván nem gondolja senki komolyan.

2. Ha a rénszarvas vitatott gyűjtőnevét egyrészt szamojéd jövevénynek tartjuk, másrészt tudomásul vesszük általános elterjedtségét, akkor elvileg (de sajnos csak elvileg) lenne még egy lehetőségünk: feltehetnők, hogy az őszürjén kölcsönözte a szamojédból, aztán ebből került tovább a később kialakuló zürjén nyelvjárásokba. Hogy valójában megvolt-e ez a főnév az őszürjénben (melyet durva elnagyolással tegyük a Kr. u. 8–10. századra), nem tudjuk. Azt viszont igen, hogy őszürjén–szamojéd kapcsolatok alighanem soha nem léteztek, már csak a két népességet elválasztó jelentős földrajzi távolság miatt sem.

Mindezeket eltöprengve kezdett bennem ébredezni a gyanú,⁵ hogy ez a szó esetleg nem szamojéd eredetű, hanem törzsökös zürjén szó, amely meglehetősen már az őszürjénben vagy előzőürjénben, s onnan öröklődhetett tovább az apránként nyelvjárásokra osztódó korai ózürjénben.⁶ Ez mindenesetre megmagyarázná általános elterjedtségét, ide értve a délebbi nyelvjárásokat is, sőt éppen itt kezdve a sort.

Annak idején a permi együttélés úgy lazul meg, és később azzal ér véget, hogy a népesség egy része, a későbbi zürjének ősei észak felé mozdulnak a Káma és Vjatka ölelte „permi őshazából”. Megkezdődik egy hosszú évszázadokig tartó, fokozatos és folyamatos terjeszkedés-költözködés a Vjatka és Káma felső folyásától felfelé, főleg vízi úton, a Letka, Luza, Sziszola, Jug és mellékfolyóik felderítésével egészen a Vicsegda alsó szakaszáig és az Északi-Dvináig, majd ezen is túl, fel a Pinyegáig, Mezenyig, Vaskáig és Vimig, később át az Izsmára és tovább a Pecsora középső szakaszára, aztán onnan fel a Kolva-Usza mentére (immár a 19. sz.-ban), ki a tundrára és még tovább: nyugatnak a Kanyin- és Kola-félszigetre, keletre pedig által az Ural hegyvonulatán az Ob mentére és még tovább, befele Szibériába. Ha térképen próbáljuk követni ezt a szakadatlan vándorlást, azonnal látjuk, hogy a legdélibb végektől kezdve fel egészen a távoli

⁵ Kolvai-uszai szövegeim sajtó alá rendezése közben a közelmúltban ismét szembesülnöm kellett jurák-szamojéd jövevényszavak tömegével, s így olvastam újra Rédei idézett dolgozatát.

⁶ Permi eredetű aligha lehet, ameddig votják ikre nincs, ilyenről pedig nem tudunk; a votják *puzsej* 'szarvas', de nem 'rén'. Finnugor–uráli etimológiája akad több is (lehet, hogy az egyik vagy a másik közülük helyes is), de ez pillanatnyilag lényegtelen.

tundráig az út végtelen erdőségeken keresztül vezetett: délebbre lomberdő, aztán fenyvesek és végül a tajga északi őserdeje: földi paradicsom egy halász-vadász-gyűjtögető népnek. A számtalan vad közt pedig ott találjuk régi ismerősünket, a rénszarvast is, farkasok, medvék és zürjén vadászok legnagyobb öröme. Az erdei rénszarvas hazája délen jócskán lehúzódott a Vicsegda alá (a mai Sziktivkartól délre) s aztán onnan fel északnak végestelen végig, egészen a tundraövezetig (künn a tundrán azonban nem telel a rénszarvas, hanem visszavándorol a délebbi tajgazónába). Zürjén nyelvrokonaink tehát történelmük hajnalától kezdve ismerték és vadászták ezt az állatot; a néprajzon kívül régészeti leletek is ezt tanúsítják, amennyiben újabb ásatások során számos házi- és vadállat csontmaradványa között rénszarvas is bőven akadt.⁷ Ha pedig az állatot ismerték, nyilván szavuk is volt rá, és nem kellett évszázadokat várniuk, amíg végre az izsmaiak találkoznak a szamojédokkal, és kölcsönöznek tőlük egy szót, hogy legyen már neve a zürjén rénszarvasnak is. Tanulságos megfigyelni azt is, hogy a zürjén vadászoknak egyetlen szó elég volt erre az állatra: vadászszákmánynak és csak annak tekintették, rendeltetése pedig csak az volt, hogy a kondérba vándoroljon (míg bőrét, csontját, inát különféle célokra használták fel). Amikor azonban az izsmai zürjénség megismerkedik a jurákok nagycsordás rideg réntartásával, és rénvadászból maga is réntenyésztővé lép elő, nyomban átvesz a jurák-szamojédból tucatnál több új szót a rénbikára, réntehénre, herélt bikára, rénborjúra, teherhúzó rénre, stb. (ezeket Rédei i. m. tárgyalja is). A réntenyésztőnek már szüksége van efféle megkülönböztetésekre, amelyeket korábban nem ismert és úgy lehet, szava sem volt rájuk; gyűjtőnévnek azonban megtartja a régi zürjén szót, amelyet eladdig ismert évszázadokon keresztül az összes többi, távolabbi és déli nyelvjárással együtt.

Rédei szerint a zürjén *kōr* a jurák-szamojéd *χōra* átvétele lenne, mert ez megfelel bizonyos hangszabályoknak, s ezt meg lehet tetézni egy kis analógiával.⁸ Hangszabály dolgában tökéletesen igaza van: itt minden szabályos lenne vagy lehetett volna. De egy hangszabályt nem szabad Prokusztérész ágyának felhasználni, mert egy hangtörvény érvényesülhet ugyan, ha ez egybevághat egyéb szempontokkal, de nem feltétlenül érvényesül akkor, ha más megfontolások ugyancsak ellene szólnak (jelen esetben egyszerűen a józan paraszti ész, amelyet terepismeret, valamint releváns történeti, földrajzi, néprajzi és régészeti adatok támogatnak). Aztán meg akad egy szemantikai bökkenő is: a jurák-szamojéd szó nem gyűjtőnév a rénre, hanem specifikusan 'rénbika' a jelentése és csak az;

⁷ Zsebercov, I.L. – Szaveljeva, E. A. – Szmetyanin, A. F., [Жеберцов И. Л. – Савелева Е. А. – Сметанин А. Ф.] История Республлик Коми. Сыктывкар. 1996: 56.

⁸ Sokszor volt már az a benyomásom, hogy olykor kissé óvatosabban kellene bánni az analógiával, a nyelvérzékre való hivatkozással s egyebekkel, mint ahogy ez az ortodox finnugrisztikában szinte a mai napig dívik. Az analógia jelentőségét magam is nagyra tartom, de csak addig, amíg nem úgy szedjük elő, mint a bűvészmaster egy nyuszt a kalapjából.

ezen kívül, mint már említettük, egy sor más főnevet használnak a rénszarvas különféle ilyen-olyan fajtáira. Miért éppen ez és nem valami más szamojéd szó tetszett volna meg annyira a derék izsmaiaknak, hogy menten megtanulták, aztán jelentésbővüléssel zürjénesítették, és hozzáláttak elterjesztéséhez odalenn délen is? Ugyanakkor pedig megtartották a szamojéd rénbika nevét is csaknem változtatlan hangalakban és azonos jelentéssel; mi több, ez a szó az izsmain kívül az udoraiban is megtalálható (*kora* 'rénbika', Rédei i.m. 75, ezzel a jelentéssel és párhuzamosan az udorai *kõr* 'rénszarvas' gyűjtőnévvel) másutt azonban nem⁹.

Mindezek alapján attól tartok, hogy a szamojéd jövevényszavak számát a zürjénben eggyel csökkenteni lehet vagy kell.

***

Meglehet azonban, hogy nem csak eggyel (noha az alábbiaknak már nem sok köze van a rénszarvashoz).

Rédei (i. m. 76) szamojédból származtatja a zürjén *lámpa* 'hótalp, széles és rövid síléc' szót is, amely adatolható az izsmaiból, valamint a vicsegdai, sziszo-lai, luzai, letkai és permi nyelvjárásokból, tehát ismét előfordul „délen” is. Éppen ez teszi gyanússá. Tegyük egy kis kerülőt, amely hasznos lehet. A zürjének kétfajta sínt ismernek. Az egyik a *lyž*, amely nagyjából megfelel az európai értelemben vett sílécnek; legfeljebb annyiban tér el tőlük, hogy az alját prémmel

⁹ Nem lehetetlen, hogy udorai zürjének az izsmaiaktól függetlenül (és esetleg azokat megelőzően) közvetlenül érintkeztek szamojédokkal. Földrajzi elhelyezkedésük ezt lehetővé tette (kiváltképpen a Mezeny és Pinyega mentén). Nyelvileg érdekes, hogy van több szamojéd jövevényszó, amelyet nem ismerünk az izsmaiból, de felbukkan az udoraiban (pl. *kuntej*, *mak/mag*). További nyomok: 1966-ban a Mezeny-parti Bolsaja Pissza körzetéhez tartozó Nyobdin falucska határában, a Pissza folyó mentén találkoztam olyan hely- vagy víznevekkel, mint *jaran-jol* 'szamojéd csermely', *jaran-gõp* 'szamojéd tó'; ezekkel ugyan csínján kell bánni, és eredetüket alaposan meg kell vizsgálni, de első pillantásra úgy látszik, hogy szamojédok emlékét őrizhetik ezen a ma színzürjén vidéken (megjegyzendő, hogy éppen ezen az udorai tájon, Latjuga–Bolsaja Pissza–Patrakovo térségében folyt e r d e i réntenyésztés, ami viszont szamojédok nélkül nehezen képzelhető el). Végül nem hallgathatunk el egy történelmi utalást sem: 1255-ben maga Rettegett Iván küld levelet Permbe „haragvó szóval”, amiért a permiek, pinyegaiak és vágiak háborgatták a kanyini és tyimai szamojédok ősi halász- és vadászterületeit (Vászolyi 1967: 291). Akármennyire is óvatosan és fenntartásokkal kezelem ezt a közlést (főleg mert a népneveket nem tudjuk teljes biztonsággal etnikumhoz kötni), alighanem arról van szó, hogy Perm Vicsedogszkaja (tehát az usztyvimi püspökség) kapta a dorgatóriumot, amiért ettől a „központtól” északnyugatra lakó zürjének (esetleg oroszok és zürjének) a kanyini és tyimani szamojédok területét háborgatták. A birtokháborításhoz kétség nem fér; ez viszont azt jelenti, hogy a 16. sz. derekán voltak pinyegai stb. zürjének, akik vették a fáradságot és végigkutyagolták-végigevezték a hosszú utat fel a kanyini-tyimani tundrára, és ott kellemetlenkedtek a nyenyeceknek, akik erre a cárhoz fordultak panasszal. Nos, az egykori pinyegai zürjének egy része később eloroszosodott, más része az oroszok elől lejjebb húzódott a Mezenyen, és utódjaikat ma udorai zürjéneknek ismerjük.

vonják be, ez csökkenti a visszacsúszás kockázatát, különösen lejtőn felfele iparkodva. Ez a szó alkalmasint orosz jövevény a zürjénben, de ez pillanatnyilag mellékes. Lényegesebb az, hogy a *lyz* az erdőben vadászónak többnyire alkalmatlan eszköz, mert egyrészt keskeny (és ezért könnyen bevágja a hó kérgét, s lesüpped a vadászt), másrészt túl hosszú akkor, amikor fák sűrűjében, bokrok közt, cserjésben kell haladnia a viselőjének, miközben a sín pár folyton-folyvást beleakad valamibe. Ezért visel a zürjén vadász a téli erdőben egy másféle alkalmatosságot: ez a *lampa*, ami vagy hótalp (tehát nagyjából ovális alakú taposó alkalmatosság), vagy kurta és a másiknál több mint kétszer szélesebb sín pár, amely a hótalphez hasonlóan fenntartja a vadászt a hó kérgén, anélkül, hogy hossza miatt akadályozná mozgásában.

Bajosan hiszem, hogy a zürjén vadász ezt az alkalmatosságot a 16. sz. végén ismerte volna meg a szamojédoktól az Izma vidékén, és aztán innen terjedt volna a tárgy nevével együtt lefele délre. Hótalp nélkül vadászni a téli tajgában több mint bajos: esztelenség vagy öngyilkosság, mert ha nem maradsz fenn hótalpad jóvoltából a hókéreg tetején, alig letaposva-besüppedszte azt, máris besüllyedsz a hóba térdig, kötésig, nyakig vagy még mélyebbre, s így vadászni bajos, hazajutni pedig még bajosabb (személyes tapasztalat alapján tanúsíthatom). Mindez azt sugalmazza, hogy az erdei vadász zürjének ősidők óta ismerik és ismerték a hótalpat; ezért található meg a *lampa* szó délen is, ahonnan aztán terjedt észak fele, nem pedig megfordítva. Sajnálatos, hogy régészeti bizonyítékunk erre nincs: a síléc, hótalp fából készül, s elrothad a földbe temetve. Annak az elvi lehetősége viszont meglehet, hogy a jurák-szamojédok egy része vette át a zürjén szót az izsmaiaktól. Erre gondolt már egykoron Wichmann is (Wichmann 1915: 16).

Ugyancsak kételyeket ébreszt Rédei i.m.-ben a *malíc'a/mal'ca*, *parka*, *pim/pimi*, *sõvik*, *tõbek* szó is, további szamojéd jövevények az izsmaiban (ami nem okoz gondot) és több más, délebbi nyelvjárásban (ami okoz). Ebben az esetben azonban ne feledjük a következő gyakorlati szempontot: ezek a szavak mind öltözködési cikkek nevei (rénprém bunda, kabátféle, ill. lábbeli megjelölésére). Szamojéd eredetük kétségtelen. Viszont igen keresett divatcikkekként már néhány évszázada forgalomba kerültek (nagy valószínűséggel orosz és zürjén kereskedők révén) északi (európai és szibériai) vásárokon, piacokon, később boltokban. Mi több, ma is gyakran kaphatók egyes sziktivkari, sőt szentpétervári és moszkvai üzletekben, különösen olyanokban, ahol külföldi vevőre, látogatóra, turistára számítanak. Hogy milyen nagy utat futhat be egy-egy ilyen divatcikk a nevével együtt, arra jó példa a *parka* szó, ami bekerült a mai angolba is, és hallhatjuk-láthatjuk New York, London, de éppúgy az ausztráliai Sydney vagy az új-zélandi Auckland áruházaiiban és sportszer-kereskedéseiben is. Szamojéd eredetében aligha kételkedhetünk. Abban sem, hogy onnan került a zürjénbe. Az orosz vagy az egyikből vagy a másikkól kölcsönözte, ez vitatható. Az már ke-

vésbé, hogy az oroszok végigcipelték ezt az igen ügyes, hasznos zubbonyfélélt egész Szibérián s talán Alaszkába is (ami 1867-ig orosz birtok volt). Tőlük veték át a Behring-szoroson akkoriban zavartalanul közlekedő aleutok, akik aztán továbbadták amerikai aranyásóknak, vadászoknak és hasonló, szabadban sokat mozgó közvetítőknak, akiknek jóvoltából még az ausztrálok is ismerik a parkát, mégpedig ezen a néven, és sejtelmük sincs, hogy egy szamojéd eredetű szót használnak.

Ezzel az apró kiigazítással Rédei szamojéd eredetű zürjén szólistája alig csökken, és ha még megkérdőjelezzük további egy-két olyan adatot, amelyet a szerző maga is kétesnek tartot, még mindig hetvenen jóval felül van Rédei „biztos találatainak” száma. Ez nyilvánvalóan növekedni fog, mielőtt egy avatott kutató rászánja magát, hogy hovatovább négy évtized múltán újólag megvizsgálja a zürjénben meghonosodott jurák-szamojéd jövevényszavak kérdését. A feladat annyival időszerűbb, mert az 1960-as évek óta jelentős mennyiségű új zürjén és szamojéd nyelvi anyag gyűlt össze és vár elemzésre.¹⁰ A várható eredmény ismeretím szerint mintegy három-négy tucattal növeli majd az ide vonható szamojéd jövevényszavak számát, de a Rédei által alapjában helyesen vázolt nyelvföldrajzi képet nem fogja lényegesen megváltoztatni: az izsmai zürjén és a belőle sarjadt, 19–20. századi újabb nyelvjárások¹¹ mutatják majd a szüntelen és jelentős szamojéd hatást, ennek nyelvi következményeivel, a két nyelvűséggel és a jelentős szókészleti kölcsönzéssel együtt.

Irodalom

Rédei (Radanovics) Károly (1962), Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben. NyK 64: 71–95.

Vászolyi Erik (1964), Zürjének a Kanyin-félszigeten. Híradás egy ismeretlen zürjén népcsoportról és nyelvjárásról. NyK 66: 17–34.

Vászolyi Erik (1965), Adatok egy zürjén nyelvjárás múltjáról és jelenéről (Az izsmai nyelvjárás-terület egykor és ma). NyK 67: 9–31.

¹⁰ Ha Isten és a kiadó is úgy akarja, a közeljövőben talán megjelenik Vászolyi Erik kanyini, alsó-obi és kolvai-uszai nyaga, amelyből eddig csak néhány szemelvény látott nyomdafestéket (Vászolyi 1964: 17–34; 1965: 7–31; 1967b 435–439; 1967c: 438–451; 1968a: 76–91, 1968b: 408–420; Vászolyi 1996: 254–259). Vászolyi és Bakaszanov 1966-ban Kolvában eladdig ismeretlen szamojéd-zürjén epikus énekeket jegyeztek fel és vittek Sziktivkarba, ahol ezen felbuzdulva A. K. Mikusev és munkatársai is nekiláttak a kolvai típusú epikus énekek gyűjtésének. Eredményeiket Mikusev tette közzé több publikációban: Коми эпические песни и баллады, Leningrág 1969; Эпические формы коми фольклора, Leningrád 1973; Коми народный эпос, Moszkva 1987; ezek nyelvileg is igen értékes, új zürjén szövegeket tartalmaznak.

¹¹ Kóla-félszigeti, kanyin-félszigeti, tundrai (narjan-mari), kolvai-uszai, alsó-obi és több más szibériai zürjén nyelvjárás.

- Vászolyi Erik (1967a), Zürjének, Perm, Bjarmia és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain. NyK 69: 283–311.
- Vászolyi Erik (1967b), Második zürjénföldi tanulmányutam. NyK 69: 435–439.
- Vászolyi Erik (1967c), Északi zürjén epikus énekek. Ethn. 78: 438–451.
- Vászolyi Erik (1968a), Északi zürjén epikus énekek. (Második közlemény) Ethn. 79: 76–91.
- Vászolyi Erik (1968b), Északi zürjén epikus énekek. (Harmadik közlemény) Ethn. 79: 408–420.
- Vászolyi Erik (1996), Nunc est bibendum. In: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálistitikai tanulmányok 7.
- Wichmann, Yrjö (1915), Zur geschichte der finnisch-ugrischen *l*-laute (*l und **l'*), bes. In den permischen sprachen und im ostjakischen. FUF 15: 1–55.

Az ugor kori szókinsz fogalomkörök szerinti csoportosítása

This paper attempts to group the words of the Ugric protolanguage according to their reconstructed meaning in the frame of field theory. It is carried out on the basis of Bakró-Nagy's work on the Proto-Uralic (PU) and Proto-Finno-Ugric (PFU) words, which followed the system used by Dornseiff's dictionary. The results of this arrangement are compared to those of the classification of PU/PFU etymologies in a table. The proportion of words belonging to the same fields in the two protolanguages seem to be constant in most cases. The structure of the wordstock leads us to the conclusion that the common Hungarian–Vogul–Ostyak words cannot be derived from mere areal contacts and that Ugric was a relative protolanguage in the traditional sense of the word.

1. Jelen munka az uráli alapnyelv rekonstruált szókinszére már elkészült, fogalomkörök szerinti felosztást (Bakró-Nagy 1992) végzi el ugyanezen nyelvcsalád egyik relatív alapnyelvén, az ugor korból adathozható szavakon. Ennek egyik célja az, hogy lehetőséget adjon az uráli és az ugor kori szókinsz egészében vagy részleteiben történő összevetésére, a másik az, hogy viszonyítási alapot teremtsen az obi-ugor együttélés során létrejött szókinsz jövőbeni, hasonló szempontú vizsgálatához.

Az ugor szókinsz ezen felosztása csaknem változtatás nélkül követi a fent említett, Bakró-Nagy Marianne által Dornseiff (1957) nyomán kidolgozott és az uráli szókinsz sajátosságaihoz igazított fogalomköri listát, de attól néhány esetben eltér. A fogalomköri főcsoportok változatlanok. Amikor olyan alcsoportra volt szükség, amely az uráli anyagban nem fordult elő, az összevethetőség megőrzése végett az aktuális lehetőségek kínálta módon beépítettem Dornseiff eredeti alcsoportját, lábjegyzetben jelölve a bővítést. A kihasználatlanul maradt uráli fogalomköröket pedig ugyancsak az áttekinthetőség végett a lábjegyzetben lehet követni.

A csoportosítás alapjául az UEW (Rédei 1986) ugor fejezetének etimológiai szolgálnak. A rekonstruált jelentést követő minősítések mindig egyértelművé teszik, hogy biztosan ugorkori-e az adott szó (Ug.; a félkövér betűtípus az etimológia biztos voltára utal), vagy a kevésbé valószínű etimológiák közé tartozik (Ug. FU? ill. U?, vagy Ug.; a normál betűtípus és a kérdőjel az etimológia bizonytalan voltát jelzi), de a felsorolásban az elsőként feltüntetett biztos szavakat gondolatjelek is elválasztják a különböző okoknál fogva bizonytalanoktól.

2. Egy szókinsz fogalomköri felosztása magától értetődően nem helyettesít semmiféle lexikológiai elemzést, de a speciális elrendezésből kitűnik a szóanyag néhány jellemzője, amit össze lehet vetni néhány, az ugor szókinszről vallott nézettel.

2.1. Természetesen nem mindig lelhetők fel benne egy az egyben azok a témakörök, amelyek mentén a kézikönyvek általában be szokták mutatni pl. az uráli/finnugor szókincsset.¹ A lótarási terminológia például szétszóródott a Tierzucht mellett más alcsoportok között is (Werkzeuge, Tierarten, Jagd – Fischerei), és így felismerését, ill. azonosítását főleg előzetes tudásunk, nyelvészeti, etnográfiai és folklorisztikai kutatások eredményei teszik lehetővé.²

2.2. A fogalomköri felosztás fő erénye ezzel szemben nyilvánvalóan az, hogy állandó fogalomkörökkel operál, és az etimológiák besorolását nem zavarják sem nyelven kívüli tényezők, sem pedig prekoncepciók.

Ennek próbájaként az a nézet is ellenőrizhető, mely szerint az ugor szókincsben a kultúrszavak nagy aránya a kapcsolatok lazább természetére vall.³ A biztos ugor kori etimológiák között az UEW által valószínű vagy biztos átvételnek tekintett elemek száma: 11, amelyek nagyobb része főnév (8, a magyar *ara, só, arany, hatyú, hód, magy-* 'férfi, ember', *szó, tál* szavakhoz köthető etimológiák). Ezzel az átvételnek jobban ellenálló igék⁴ számát lehet szembeállítani. A felosztás 4. és 8. főcsoportjából számos helyváltoztatást, konkrét munkafolyamatot kifejező ige gyűlik össze, amelyek jelentésük alapján nem tűnnek kultúrshónak, széles körben terjedő gazdasági jellegű tevékenység megnevezésének. Ezen igék száma 36.

Az ugorkori etimológiák listája több ponton emlékezetbe idézi az átvételekkel szemben ellenállóbbnak tartott alapszókincs⁵ fogalmát is. A legbiztosabb

¹ „A társadalmi szervezet – A rokonsági terminológia – Hiedelemvilág – Vadászat – Halászat és vízi élet – Gyűjtögető életmód – Lakás, ruházkodás – Háziesszközök, munka, anyagnevek – Táplálkozás – Égitesetek, természeti jelenségek – Tájékozódás az időben – Környezet, növényvilág – Testrésznevek – Számlálás – Elemi életjelenségek, cselekvések és érzékelések” (Bereczki 1996: 57–60).

² A lótarási terminológia összefoglalása: Honti 1979: 237.

³ „Aligha tévedünk azonban, ha az eddig felszínre került régészeti leletek alapján úgy véljük, hogy az ugarság Nyugat-Szibéria óriási területeit tartotta megszállva, nagyjából a barabai síkságtól az Urálig. Természetes, hogy az egyes ugor csoportok egymástól igen nagy távolságra éltek, ezért kapcsolatuk nem lehetett állandó és szoros. A nyelvi adatok is emellett szólnak, hiszen az ugor korból eredeztethető alapnyelvi változások, az akkor kialakult nyelvtani jelenségek száma meglepően kevés, a szókincszetben is igen nagy az ún. »kultúrszavak« aránya, amelyek a gyorsan és széles körben elterjedő gazdasági jellegű tevékenységnek vagy tárgynak a megnevezésére szolgálnak.” (Fodor 1975: 91).

⁴ „In addition, it has been noted that verbs are crosslinguistically less easily borrowed than nouns and that if the need for borrowing does arise, many languages instead borrow a nominal form of the verb and employ a native 'all-purpose' verb such as *do, make* as a means of turning that form into the equivalent of a verb.” (Hock 1991: 386).

⁵ „As in analogical change, **basic vocabulary** tends to resist change most successfully, even in the face of heavy prestige. This may, perhaps be the reason that the more basic words *king, queen, law* (...) are native English words, while the derived terms *royal, legal* are borrowed. It certainly accounts for the fact that in spite of its pervasive and domineering influence, French contributed virtually nothing in the area of the most basic vocabulary such as *eat, sleep, moon, rain, do have, be, this, that, the, and, or, if, when*.” (Hock 1991: 385).

ugor rétegre szorítkozva is jó néhány olyan etimológia található, amely a rekonstruált jelentés alapján is az alapszókinszhez tartozik, s a mai magyar nyelvben is ilyen jelentéssel bír⁶: 'gyökér', 'kutya', 'férfi', 'haj' és 'szőr', 'fekete', 'meleg', 'füst', 'tűz', 'jó'. Ezek a lexémák a hasonló nagyságrendet képviselő kultúrszavakhoz képest általában nem kapnak hangsúlyt az ugor kérdés tárgyalásakor, amint a fentebb említett igék csoportja sem.

2.3. Az UEW-ben szereplő uráli korra rekonstruált etimológiák száma 432 (284 biztos és 148 bizonytalan), a finnugor etimológiáké 626 (419 biztos és 207 bizonytalan), az uráli-finnugor szókinsz csoportosításának anyagát tehát 1058 etimon szolgáltatta. Ugyanebben a szótárban 157 ugorkori etimológia szerepel (105 biztos és 52 bizonytalan). Ez utóbbiak száma tehát meglehetősen kicsi a kitölthető fogalomköri csoportok számához képest⁷. Így az alcsoportokban szereplő etimológiák számát nem lehet összehasonlítani a megfelelő uráli adatokkal. A nagy fogalomköri csoportok összevetését már inkább megengedi a rekonstruált szavak mennyisége.

A jelentéskör megnevezése	PU/ PFU	Ug.	Ug. %	Ug. %
02. Organische Welt ...	444	59 = 37 + 22	13	8
03. Raum. Lage. Form	159	22 = 13 + 9	14	8
04. Größe. Menge. Zahl. Grad	149	30 = 14 + 16	20	9
08. Ortsveränderung	118	23 = 13 + 10	20	11
01. Anorganische Welt	108	9 = 4 + 5	8	4
15. Geräte. Technik	106	18 = 8 + 10	17	7,5
07. Sichtbarkeit	92	19 = 12 + 7	20	13
14. Gesellschaft	31	5 = 2 + 3	16	6
10. Sinnesempfindungen	27	2 = 1 + 1	7	4
09. Wollen Handeln	23	5 = 2 + 3	22	8
17. Religion	19	2 = 2 + 0	10	10
06. Zeit	18	1 = 0 + 1	5	—
13. Zeichen. Sprache	14	5 = 2 + 3	35	14
16. Wirtschaft	12	2 = 2 + 0	17	17
05. Wesen	9	0	—	—
11. Fühlen	7	5 = 3 + 2	71	43
12. Das Denken	7	2 = 2 + 0	28	28

⁶ Ezek szerepelnek Swadesh százas listáján is, idézi pl. Bynon 1997: 242.

⁷ Ez mint egy relatív alacsonyelv öröksége nem kis szám, statisztikailag bizonyítja Honti 1979: 234–235.

A táblázat első számoszlopa a fogalomköri csoportba beosztott uráli vagy finn-ugor, biztos és bizonytalan etimonok számát adja meg. A második az ugor korra valószínűsíthető, az aktuális kategóriához sorolt összes lexéma számát tartalmazza, az egyenlőségjel után feltüntetve a biztos (félkövér), valamint a bizonytalan (kurzív) rekonstrukciók arányát. A harmadik számoszlop százalékosan fejezi ki az összes ugor etimológiának az összes uráli/finnugor etimológiához viszonyított arányát, a negyedik számoszlop csak a biztos ugor etimológiákra nézve adja meg ugyanezt az arányt.

A csoportosítás az UEW számítógépes változatának (UEA) felhasználásával készült. A rekonstruált jelentés mindig teljes terjedelmében szerepel a felsorolásban, a rekonstruált hangalakok összes változata – lévén itt másodlagos jelentőségű – azonban nem.

Ha megvizsgáljuk, hogy a két alapnyelvben melyek a leginkább kitöltött fogalomkörök, azt láthatjuk, hogy az uráli/finnugor szóanyagban megterhelteknek mondható csoportok kevés kivétellel (1. csoport) az ugorban is nagy számú etimológiát foglalnak magukba (2., 3., 4. és 8. csoport). Az uráli/finnugor középmezőnybe (14., 10., 9., 17., 6., 13. és 16. csoport) nagyjából (vagyis a 10. és a 6. kivételével) ugyanazok a kategóriák kerültek be, amelyek az ugor középmezőnyt alkotják. A legnéptelebb mezők is mindkét alapnyelv esetében ugyanazokból kerültek ki. Ezekben azonban összevetésre alkalmatlanul kicsiny értékek szerepelnek, bár további vizsgálatokat igényelhet, hogy miért figyelhetők meg közöttük más százalékarányok.

A hasonlóság bizonyosan köszönhető az egyes mezők erősen eltérő jellegének és méretének is, hiszen bármely korban nagyságrendjét tekintve is nagyobb szám várható a nyitottabb és szinte korlátlanul bővülő fogalomkörben (növény- és állatfajtáktól a testrészneveken át az élelemfajtákig: 2. Organische Welt. Pflanze. Tier. Mensch), mint a létezés vagy az idő kifejezéseit tartalmazókban (5. Wesen. 6. Zeit.).

Az arányok tehát számos mezőben hasonlóak a két alapnyelv között, különös tekintettel a biztos ugor etimológiákra, amelyek kb. 8–10–12%-át teszik ki a megfelelő uráli adatoknak.

A fogalomköri csoportosítás áttekintése alapján, minthogy az ugorkori ún. kultúrszavak aránya nem is nagy a szókinsz belső keletkezésűnek tartható elemeihez képest, továbbá számos, tipikusan az alapszókinszhez sorolható lexéma keletkezett a tárgyalt időszakban, valamint a szókinsz fogalomköri csoportjai arányosan látszanak bővülni, az ugor kor valódi együttélés hatását kelti, amelyben meglehettek új szavak létrejöttének, illetőleg közös átvételének a keretei.

1. Anorganische Welt. Stoffe.⁸

1.4. Witterung *psts* 'Eisrinde, Schneerinde; frieren, gefrieren' Ug. ?U

1.5. Festland⁹ *tsmp¹* 'etwas Vorragendes (z. B. Hügel, Insel usw.)' Ug. (lásd még 4.1.10. és 3.3.6.)

⁸ 1.1. Himmel. Himmelsrichtungen – 1.2. Gestirne – 1.3. Erde

1.8. Stehende Gewässer *ðar3* 'während des Hochwassers entstandener See' Ug.

1.9. Fließende Gewässer¹⁰ *p8l3-* 'quellend fließen' Ug. – *čärl3* (*c'ärl3*) 'Stromschnelle' Ug.

1.11. Mineralien¹¹ *ðaran'a* < *saran'a* 'Gold; Kupfer' Ug. – *c'8kk3* 'Salz' Ug. (lásd még 2.6.6.) *w8lm3* 'Blei' Ug.

1.13. Organische chemische Stoffe *äð'3-m3* (*äð'm3*) 'Leim' Ug. (lásd még 15.7.)

2. Organische Welt. Pflanze. Tier. Mensch

2.1. Pflanze

2.1.1. Pflanzenarten *äpp3-r3-k3* ' (Erd)beere' Ug., *k8l3(-c'3)* 'Hirse' Ug., *malk3* 'eine Weidenart' Ug., *pim3* 'Gras' Ug. – *k8m3'* 'Bülte, Bünteninsel, Moorhügel' Ug. (lásd még 3.3.6.)

2.1.2. Pflanzenteile *j8kk3-r3* 'Wurzel' Ug. – *l8p3* (*lep3*) 'Blatt' Ug. ?FU, *n'8r3* (*n'8r3*) 'Rute, junger Schöbling' Ug. ?U, *oc't3-r3* 'Schöbling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug. ??FU (lásd még 2.2.2. és 15.7.), *šal'3* [> *sal3* Ug.] 'Bast, Baumrinde' Ug. ?FU *c'8r3* 'Keim' Ug., *ðaj3* 'Ast, Zweig' Ug., *t8nt3* 'Birkenrinde' Ug.

2.2. Tier

2.2.1. Tierarten *ämp3* (*emp3*) 'Hund' Ug., *iš3* (*eš3*) 'Mutter, weibliches Tier' Ug. (lásd még 2.5.), *kar3* 'Specht' Ug., *kott3η3* 'Schwan' Ug., *kumt3* (*kunt3*) 'Biber' Ug., *luw3* (*luyə*) 'Pferd' Ug. – *n'ij3* (*n'iwje*) 'Made, Wurm' Ug., ?U, *äp3* 'Eichhorn' Ug., *män3* 'irgendein Tier' Ug.

2.2.2. Tierzucht *ala-ma* (*al3-m3*) 'Einlage im Schuh (aus Heu), Unterstreu' Ug. (lásd még 15.6.), *närk3* 'Sattel' Ug., *päkk3* 'Zaum, Zügel' Ug., *tän3-t3* 'Pfeilköcher am Riemen' Ug. (lásd még 2.3.) – *oc't3-r3* 'Schöbling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug., ??FU (lásd még 2.1.2. és 15.7.)

2.3. Jagd. Fischerei (lásd még 8.9. 15.7.) *ke'3-* 'Spuren folgen, verfolgen' Ug., *läc'3* 'Lauer, Anstand, lauern' Ug., *tän3-t3* 'Pfeilköcher am Riemen' Ug. (lásd még 2.2.2.) – *kuj3-* (*kaj3-*) 'treiben, jagen' Ug. (lásd még 8.9.), *mäkt3-* 'eine Art Netz; Netz anwerfen' Ug.

2.4. Mann. Mensch (lásd még 14.4.) *ar3* (*arwa*)⁹ 'mütterlicher Verwandter; (jüngerer) Bruder der Mutter' Ug. (lásd még 14.4.), *man'c'3* 'Mann, Mensch' Ug.

2.5. Weib (lásd még 14.4.) *iš3* (*eš3*) 'Mutter, weibliches Tier' Ug. (lásd még 2.2.1.) – *äk3*, *äy3* od. *äw3* 'Tochter, Mädchen' Ug. (lásd még 14.4.)

2.6. Körperliches

2.6.1. Körperteile (lásd még 2.6.6., 3.2.2., 3.2.6.) *an'c'3* 'das Hintere, Unterleib' Ug., *kaj3'* 'Haar' Ug., *m8r3* 'hohle Hand, Handteller' Ug., *p8l'c'3*

⁹ 1.6. Bodenschichte – 1.7. Wasser

¹⁰ 1.10. Sumpf

¹¹ 1.12. Gesteine

'Talg, Fett' Ug. (lásd még 2.6.6.), *säy3-r3* od. *säkr3* 'Haar' Ug., *s3r3* 'Unterschenkel' Ug., *tur3* 'Kehle, Hals' Ug., *w3c'3* 'Penis' Ug. – *j3t3* 'Glieder; Gelenk' Ug., *l3lk3* 'irgendein Glied (Fuß, Hand, Pfote, Tatze' Ug., *oñt3(-l3)* 'Seite des Körpers; Rippe' Ug. (lásd még 3.2.4.)

2.6.2. Ausscheidungen *kuδ'3-* (*kul'3*) 'spucken' Ug.

2.6.3. Leben. Alter¹² *äj3* 'klein, jung' Ug. (lásd még 4.1.2.), *l3j3* 'klein, jung od. schwach, kraftlos' Ug. (lásd még 4.1.2.)

2.6.6. Speisen (lásd még 2.6.1.)¹³ *čitt3-* 'braten, backen; scheinen' Ug. (lásd még 7.4.2.), *kat3-* 'fett werden' Ug., – *c'3kk3* 'Salz' Ug. (lásd még 1.11.)

2.6.9. Ermattung. Krankheit¹⁴ *akt3* 'Erbrechen; sich erbrechen' Ug., *kän'c'3* ~ *käc'3* 'mager; abmagern' Ug., *k3n'c'3* 'eine Fieber verursachende Krankheit; Fieber haben, krank sein' Ug., *pekk3* 'aufbrechen; Geschwür' Ug. (lásd még 4.4.2.2.), *psyr3-* od. *psrk3-* 'müde werden' Ug., *s3j3-* > *s3j3-* 'sich drehen; (→) schwindeln (der Kopf)' Ug. (lásd még 8.20.)

3. Raum. Lage. Form

3.1. Raum

3.1.1. Ort *tär3* 'Raum' Ug. – *tay3* (*tak3*) 'Ort, Stelle' Ug., *wal3* 'Platz, Stelle' Ug.

3.1.2. Anwesenheit¹⁵ *3skk3-* 'steckenbleiben; geraten, treffen, begegnen' Ug. – *m3l3-* 'hineingehen, Platz haben' Ug. (lásd még 8.6.)

3.2.2.1. Innen (lásd még 2.6.1.) *ju* 'das Innere von etwas' Ug.

3.2.2.2. Außen¹⁶ *ki(-m3)*, *kü(-m3)* 'das Äußere' mit Kassussuffixen: 'außen, draußen, aus, hinaus usw.' Ug.

3.2.3. Bedeckung *pent3-l3* 'Deckel' Ug., *rañ3* 'Oberfläche' Ug.

3.2.4. Rand. Seite. Ende¹⁷ *ar3* (*ur3*)² 'Kante, Seite, Richtung' Ug., *äl3* (*äl(3)-m3*) 'andere Seite' Ug., *kuc'3* 'Seite, Raum neben etwas' Ug., *sel3* 'Rand' Ug. – *oñt3(-l3)* 'Seite des Körpers; Rippe' Ug. (lásd még 2.6.1.)

3.2.6. Rückseite (lásd még 2.6.1.)¹⁸ *pur3* 'Hinterraum, Hinterteil' Ug., ?U

3.2.13. Unordnung¹⁹ *3el3-* (*3äl3-*) ' (sich) mischen' Ug.

3.3. Form²⁰

¹² 2.6.4. Fortpflanzung. Geburt – 2.6.5. Essen. Trinken

¹³ 2.6.7. Schlaf – 2.6.8. Gesundheit

¹⁴ 2.6.10. Sterben (s. auch 9.8.)

¹⁵ 3.1.3. Entlegenheit – 3.1.4. Zwischenraum – 3.2. Lage – 3.2.1. Stützung

¹⁶ Új alcsoport. Bakró-Nagy 1992.: 3.2.1. Stützung, 3.2.2. Innen, 3.2.3. Bedeckung

¹⁷ 3.2.5. Vorderseite (s. auch 2.6.1.)

¹⁸ 3.2.7. Mittelpunkt – 3.2.8. Links – 3.2.9. Gegenüber – 3.2.10. Oben – 3.2.11. Unten –

3.2.12. Reihe. Ordnung

¹⁹ 3.2.14. Schräg – 3.2.15. Durchkreuzung

²⁰ 3.3.1. Fläche – 3.3.2. Furche

3.3.3. Falte *c'ujk3-(r3-)* 'schrumpfen' Ug. (lásd még 4.1.3.)

3.3.4. Kurve *kaj3-²* '(sich) beugen' Ug.

3.3.6. Wölbung²¹ *tšmp3'* 'etwas Vorragendes (z. B. Hügel, Insel usw.)' Ug. (lásd még 1.5. és 4.1.10.) – *kšm3'* 'Bülte, Bünteninsel, Moorhügel' Ug. (lásd még 2.1.1.)

3.3.7. Höhlung²² *kšm3²* 'Höhlung, hohl' Ug. ?FU

3.3.14. Winkel²³ *suŋ3* 'Ecke, Winkel' Ug.

4. Größe. Menge. Zahl. Grad

4.1. Größe (lásd még 4.2.1.)²⁴

4.1.2. Klein (lásd még 4.2.3.) *äj3* 'klein, jung' Ug. (lásd még 2.6.3.) *lšj3* 'klein, jung od. schwach, kraftlos' Ug. (lásd még 2.6.3.)

4.1.3. Kleiner werden²⁵ *c'ujk3-(r3-)* 'schrumpfen' Ug. (lásd még 3.3.3.)

4.1.7. Eng. Schmal²⁶ *wän'č3 ~ wäč3* 'dünn, schmal' Ug. (lásd még 4.1.9.)

4.1.9. Dünn *wän'č3 ~ wäč3* 'dünn, schmal' Ug. (lásd még 4.1.7.)

4.1.10. Hoch *tšmp3'* 'etwas Vorragendes (z. B. Hügel, Insel usw.)' Ug. (lásd még 1.5. lásd még 3.3.6.)

4.1.11. Niedrig. Tief *mel3* 'tief' Ug.

4.2. Menge²⁷ *n'al3* 'acht < ? Bündel, Bund' Ug. (s. a. 4.3.) – *šal3* FU (*šad3* U) 'Band, Streifen; ? binden' Ug. ?FU ?U (lásd még 4.4.3.)

4.3. Zahl *θäpt3 < šäpt3* 'sieben' Ug., *n'al3* 'acht < ? Bündel, Bund' Ug. (lásd még 3.2.)

4.4. Gesamtheit

4.4.1. Teil²⁸ *puš3* 'Fetzen; sich zerfetzen, sich fasern' Ug., ?FU, *šakk3* (*sukk3*) 'Stück, Teil' Ug., ?FU,

4.4.2.1. Lösen *pej3* 'auftrennen' Ug., *šj3-* 'sich lösen, los od. frei werden' Ug. – *lšč3* 'weit, locker, lose' Ug., *päč3-* 'sich trennen, sich lösen' Ug., ?FU,

4.4.2.2. Teilen. Schneiden. Spalten²⁹ *kac'3-* 'bersten, reißen' Ug. (lásd még 4.4.2.5.), *pekk3* 'aufbrechen; Geschwür' Ug. (s. a. 2.6.9.) – *el3* 'Schneide' Ug., (lásd még 15.2.) *rik3* (*riy3*) '(abgeschnittene) Stück; (ab)schneiden' Ug., *waŋ3-* FU (*waŋk3*) 'schlagen, schneiden' Ug., ?FU

²¹ 3.3.5. Kreis (s. auch 15.7.)

²² 3.3.8. Rund – 3.3.9. Ebene. Glatt – 3.3.10. Rau – 3.3.11. Scharf. Spitz – 3.3.12. Öffnung – 3.3.13. Gerade

²³ Új alcsoport.

²⁴ 4.1.1. Wachsen

²⁵ 4.1.4. Länge – 4.1.5. Kurz – 4.1.6. Breit

²⁶ 4.1.8. Dick

²⁷ 4.2.1. Viel (s. auch 4.1.) – 4.2.2. Voll – 4.2.3. Wenig (s. auch 4.1.2.)

²⁸ 4.4.2. Trennen (s. a. 8.)

²⁹ 4.4.2.3. Schinden. Abhäuten – 4.4.2.4. Brechen

4.4.2.5. Reißen (lásd még 8.19.) *kac'3-* 'bersten, reißen' Ug. (lásd még 4.4.2.2.), *men3-* 'reißen' Ug., *n'är3* 'reißen, ziehen' Ug.

4.4.3. Verbinden (lásd még 15.5.) *al3-(tt3-)* 'anstückeln, hinzufügen, passen' Ug., *näk3-* (*nek3-*) 'binden' Ug. – *c'şhk3* 'Knoten; einen Knoten knüpfen' Ug., *rşhk3-¹* 'kleben' Ug., *şal3 FU (şada U)* 'Band, Streifen; ? binden' Ug. ?FU ?U (lásd még 4.2.)

5. Wesen³⁰

6. Zeit

6.1. Zeit³¹ *c'ej3 (c'in3)* 'Zeit' Ug.

7. Sichtbarkeit. Licht. Farbe. Schall. Temperatur. Gewicht

Aggregatzustände. Geruch. Geschmack

7.1. Sichtbarkeit. Licht³²

7.1.2. Licht *säj3* 'hell, licht, klar' Ug.

7.1.3. Dunkel *čett3-* 'dunkel, finster werden' Ug.

7.2. Farbe

7.2.1. Färbé³³ *pşkk3-tt3* 'schwarz' Ug.

7.3. Schall

7.3.1. Stimme *tşmp3-²* 'mit knallendem Geräusch hinwerfen, schlagen' Ug. (lásd még 8.18.) – *ken3-* 'brummen, brüllen' Ug. (lásd még 7.3.2.)

7.3.2. Tierlaute³⁴ *ken3-* 'brummen, brüllen' Ug. (lásd még 7.3.1.)

7.4. Temperatur

7.4.1. Wärme *mäl3* 'warm; warm werden' Ug. – *rej3 (rek3)* 'warm; Wärme, Hitze' Ug., ?FU

7.4.2. Feuer³⁵ *čitt3-* 'braten, backen; scheinen' Ug. (lásd még 2.6.6.), *pič3 (pic'3)* 'Rauch' Ug., *pil3-* 'brennen' Ug., *tüj3-t3 od. tüw3-t3* 'Feuer' Ug. – *kuđ'm3* 'Asche' Ug., ?FU

7.5. Gewicht³⁶

7.5.2. Leicht *kşn3* 'leicht' Ug.

7.6. Aggregatzustände³⁷

³⁰ 5.1. Sein – 5.2. Etwas – 5.3. Identität

³¹ 6.2. Zeitraum – 6.2.1. Jahr – 6.2.2. Jahreszeit – 6.2.3. Monat – 6.2.4. Tag. Tageszeit – 6.3. Dauer – 6.4. Neu

³² 7.1.1. Sichtbar

³³ 7.2.2. Farblos

³⁴ 7.3.3. Lautlos

³⁵ 7.4.3. Brennstoff – 7.4.4. Kälte

³⁶ 7.5.1. Schwer

³⁷ 7.6.1. Fest. Dicht. Hart – 7.6.2. Elastisch – 7.6.3. Spröde – 7.6.4. Weichheit – 7.6.5. Schlüpfrig

- 7.6.6. Flüssigkeit *pšš3-* (*pšć3-*) 'tropfen, sprundeln' Ug.
 7.6.7. Feucht *ʋšć3-* 'naß werden' Ug.
 7.6.8. Trocken³⁸ *ʋas3-* 'trocknen, dorren' Ug.
 7.7. Geruch. Geschmack *kšć3(-r3)* 'bitter' Ug. – *čawə* (*čapa*) 'sauer; sauer werden' Ug., ?FU

8. Ortsveränderung (lásd még 4.4.2.)

- 8.1.1. Bewegung
 8.1.2. Halt³⁹ *puŋ3-* 'fangen, ergreifen' Ug.
 8.2. Gehen *jäl3-* 'gehen' Ug.
 8.3. Schnell. Langsam⁴⁰ *it3-* 'laufen, springen' Ug., *səŋ3-* 'springen, laufen, galoppieren' Ug.
 8.5. Näherung. Ankommen *jukt3-* 'kommen' Ug. – *jšŋə-*, *jšyə-* 'kommen' Ug., ?FU,
 8.6. Hineingehen, -steigen⁴¹ *mšl3-* 'hineingehen, Platz haben' Ug. (lásd még 3.1.2.), *kaŋ3-* (*kaŋk3-*) 'klettern, steigen' Ug., ?FU,
 8.8. Fallen. Sinken *čəpp3-* 'einsinken, versinken, untersinken' Ug., *rškk3-* 'zusammenfallen, niederfallen, niedersinken' Ug.
 8.9. Nachfolgen (lásd még 2.3.) *kuj3-* (*kaj3-*) 'treiben, jagen' Ug. (lásd még 2.3.)
 8.10. Waten. Schwimmen. Rudern⁴² *mar3-* 'untertauchen' Ug., *mär3-^l* 'untertauchen' Ug.
 8.15. Drücken⁴³ *mer3-* (*mär3-*) 'pressen, drängen, sich verengen' Ug. – *čaj3* 'drücken, pressen' Ug., *n'ol3-* (*m3-*) 'drücken' Ug.
 8.17. Antrieb. Stoß *pul3* 'stecken, stoßen' Ug. – *jškk3* 'stechen, Stechinstrument' Ug. (lásd még 15.7. és 15.8.), *ršŋk3-²* 'einen Tritt geben od. versetzen' Ug.
 8.18. Werfen *tšmp3-²* 'mit knallendem Geräusch hinwerfen, schlagen' Ug. (lásd még 7.3.1.)
 8.19. Reißen. Ziehen (lásd még 4.4.2.5.) *kup3-t3-* 'ziehen, reißen' Ug.
 8.20. Drehen⁴⁴ *sšj3-* > *sšj3-* 'sich drehen; (→) schwindeln (der Kopf)' Ug. (lásd még 2.6.9.)
 8.22. Tragen *kur3-²* 'ziehen, schleppen' Ug.

³⁸ 7.6.9. Verdunstung

³⁹ Új alcsoport. Bakró-Nagy 1992.: 8.1. Bewegung, 8.2. Gehen.

⁴⁰ 8.4. Sich entfernen

⁴¹ 8.7. Hinabgehen

⁴² 8.11. Fliegen – 8.12. Abweichung – 8.13. Weg – 8.14. Herausnehmen

⁴³ 8.16. Streuen. Schütteln

⁴⁴ 8.21. Führen

9. Wollen. Handeln⁴⁵

- 9.3. Eile *sar3* 'schnell, eilig; ? eilen, sich eifrig drehen und wenden' Ug.
 9.4. Sorgfalt⁴⁶ *war3-* 'hüten, warten' Ug. – *sm3-* 'warten, hüten' Ug.
 9.8. Aufhören (lásd még 2.6.10.)⁴⁷ *kur3-*¹ 'zu Ende gehen, aufhören' Ug.
 9.11. Gute Qualität⁴⁸ *jom3 (jam3)* 'gut' Ug.

10. Sinnesempfindungen⁴⁹

- 10.5. Sehen. Schauen. Finden *täkk3-* 'schauen, betrachten' Ug.
 10.6. Hören⁵⁰ *kunta-l3-* 'hören, horchen' Ug., ?FU

11. Fühlen

- 11.1. Lust⁵¹ *kšnt3* 'Laune, Stimmung' Ug., *mšk3-* (*mšγ3-*) 'lachen' Ug. – *muć3-* ~ *muš3-* 'lächeln' Ug.
 11.5. Liebe *c'ukk3(-l3-)* 'küssen' Ug. – *šn'3-* 'liebkoosen; schwätzen' Ug. (lásd még 13.3.)

12. Das Denken

- 12.1. Verstand. Gedächtnis⁵² *tep3-* 'sich verirren; (sich) irren' Ug.
 12.4. Glauben *mär3-*² 'glauben, sich trauen' Ug.

13. Zeichen. Sprachen

- 13.1. Zeichen⁵³ *jar3-* 'schreiben, zeichnen, malen' Ug.
 13.3. Sprache. Rede⁵⁴ *man'ć3* ~ *mac'3*² 'Märchen; erzählen' Ug., *saw3* 'Wort, Rede' Ug. – *att3* 'sagen' Ug., *šn'3-* 'liebkoosen; schwätzen' Ug. (lásd még 11.5.)

14. Gesellschaft. Gemeinschaft

- 14.1. Ansiedlung⁵⁵ *paly3* 'Dorf' Ug., ?FU,
 14.4. Familie. Verwandtschaftsbezeichnungen (lásd még 2.4., 2.5.) *ar3* (*arwa*)¹ 'mütterlicher Verwandter; (jüngerer) Bruder der Mutter' Ug. (lásd még 2.4.) – *äk3, äγ3 od. äw3* 'Tochter, Mädchen' Ug. (lásd még 2.5.)

⁴⁵ 9.1. Gewohnheit. Art – 9.2. Wille

⁴⁶ 9.5. Beistand – 9.6. Geschicklichkeit – 9.7. Misslingen

⁴⁷ 9.9. Ruhen (s. auch 7.3.3.) – 9.10. Rein

⁴⁸ Új alcsóport

⁴⁹ 10.1. Körperliches Gefühl – 10.2. Tastgefühl – 10.3. Unempfindlichkeit – 10.4. Geschmacks-, Geruchssinn

⁵⁰ 10.7. Durst

⁵¹ 11.2. Zorn – 11.3. Furcht – 11.4. Trauer

⁵² 12.2. Lernen – 12.3. Vergessen

⁵³ 13.2. Name

⁵⁴ 13.4. Stimmstörung

⁵⁵ 14.2. Gemeinschaft – 14.3. Herrscher

14.5. Freundschaft *jstt3* 'Freund, Kamerad' Ug.

14.6. Spiele. Fest⁵⁶ *kšš3* 'Wettstreit, Spiel, wettstreiten, spielen' Ug., ?FU,

15. Geräte. Technik. Tätigkeit⁵⁷

15.2. Gebäudeteile. Werkzeugeteile⁵⁸ *pukk3* 'stumpfes Ende (der Axt, des Messers od. irgend. Scheideinstrumentes)' Ug. – *el3* 'Schneide' Ug. (lásd még 4.4.2.2.)

15.4. Behälter⁵⁹ *tal3* 'Schüssel (aus Holz?)' Ug. – *c'ump3(-l3)* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde' ?FU, ?Ug.

15.6. Bekleidung *ala-ma (al3-m3)* 'Einlage im Schuh (aus Heu), Unterstreu' Ug. (lásd még 2.2.2.), *meč3 ~ meš3* 'ein Kleid anziehen' Ug.

15.7. Werkzeuge. Waffe (lásd még 2.3. és 3.3.5.) *senk3* 'Keil' Ug., *salk3 (saly3)* 'Hohlbeil' Ug. – *očt3-r3* 'Schößling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug., ??FU, (lásd még 2.1.2. és 2.2.2.), *äd'3-m3 (äd'm3)* 'Leim' Ug. (lásd még 13.3.), *θšŋ3* 'Pfropfen; Keil' Ug., *jškk3* 'stechen, Stechinstrument' Ug. (lásd még 8.17. és 15.8.), *jšr3* 'Schabeisen, Hobel; schaben, hobeln' Ug. (lásd még 15.8.), *sapp3* 'Pfahl, Stange' Ug.

15.8. Tätigkeit *ätt3- (ät3)* '(Stahl) härten' Ug., *kšs3-* 'schleifen, wetzen' Ug. – *jškk3* 'stechen, Stechinstrument' Ug. (lásd még 8.17. és 15.7.), *jšr3* 'Schabeisen, Hobel; schaben, hobeln' Ug. (lásd még 15.7.)

16. Wirtschaft⁶⁰

16.3. Wegnehmen⁶¹ *sil3-* 'erwerben, verschaffen' Ug., *taj3-tt3-* 'verbergen → verheimlichen' Ug.

17. Religion⁶²

17.4. Zauberei⁶³ *enjk3-r3-* 'Zauberworte hersagen, schwören' Ug., *tult3* 'Zauberei, Zauberkraft' Ug.

Irodalom

Bakró-Nagy Marianne (1992), Die Begriffsgruppen des Wortschatzes im PU/PFU. UAJb. N F 1992: 13–40.

Bynon, Theodora. (1997), Történeti nyelvészet. Osiris, Budapest.

⁵⁶ 14.7. Kampf

⁵⁷ 15.1. Wohnung. Haus

⁵⁸ 15.3. Möbel

⁵⁹ 15.5. Webstoffe. Webe

⁶⁰ 16.1. Reichtum. Gebe. Kauf

⁶¹ 16.4. Preis – 16.5. Ware

⁶² 17.1. Seele – 17.2. Geister – 17.3. Gottheit

⁶³ 17.5. Gebet

- Bereczki Gábor (1996), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas, Budapest.
- Dornseiff, Franz (1959), *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. De Gruyter, Berlin.
- Fodor István (1975), *Verecke híres útján...* Gondolat, Budapest.
- Hock, Heinrich (1991), *Principles of Historical Linguistics*. Mouton.
- Honti László (1979), *Az ugor nyelvek jellemző vonásai*. NyK 81: 225–245.
- UEA = Csúcs Sándor, Molnár Zoltán, Oszkó Beatrix, Salánki Zsuzsa, Sipos Mária (1998), *Uráli etimológiai archívum*. Budapest.
- UEW = Rédei, Károly (hrsg.) (1986–88), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden – Budapest.

VÁRNAI ZSUZSA

A nganaszan nyelv orosz jövevényszavainak vizsgálata fonológiai automatával*

The purpose of the present study is to present an the phonological description of the Russian loanwords of the Nganasan language. First ten phonological aspects of borrowing are described, grouped according to their similar characteristics. Consequently, general conclusions can be drawn regarding the phonological relations of loanwords.

The phonological aspects of the borrowing is a more or less neglected topic in phonological theories. The only method investigating the phonological aspects is by Ferenc Mártonfi in 1978. By this method the phonological changes of Russian words in Nganasan can be predicted. In my study I apply the method of the phonological automation to investigate borrowing which is also a methodological experiment in the field.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa az eddig megjelent források alapján a nganaszan nyelvbe átkerült orosz jövevényszavakat, és számot adjon azok fonológiai aspektusairól. A vizsgálat során meghatározom a kölcsönzés fonológiai jelenségeit, amelyeket bizonyos tulajdonságaik hasonlósága alapján csoportosítok, így általános következtetések vonhatók le a két nyelv közötti (ebben az esetben az oroszból a nganaszanba történő) kölcsönzés fonológiai viszonyairól.

Mindezeken felül a vizsgálathoz olyan módszert választottam, melynek segítségével nagyjából megjósolhatók azoknak az orosz szavaknak egy esetleges kölcsönzés során bekövetkező fonológiai változásai, amelyek még nem kerültek át a nganaszanba. Témám előzmény nélkül való, mert a módszer, melyet vizsgálatomhoz segítségül hívtam, kidolgozása után (Mártonfi 1974, 1978) nem talált követőkre, szerzője pedig korai halála miatt sajnos nem folytathatta a kutatásokat. Így hát jelen dolgozatban ennek a módszernek, a fonológiai automatának az alkalmazására vállalkoztam, ami egyben módszertani kísérletnek is tekinthető.

* A cikk az ELTE BTK Finnugor szakán 1998-ban megvédett azonos című szakdolgozat alapján készült.

A vizsgált korpusz 221 lexikai egységet, illetve ezek alakváltozatait, tehát összesen 335 adatot tartalmaz.¹ Az anyag az eddigi nganaszan gyűjtéseket foglalja magában, tehát válogatott mivolta miatt nem homogén, ezért gyakran kényszermegoldásokra kényszerített. A következő probléma merült fel: a vizsgálatból ki kellett hagynom a magánhangzókat. Amíg a mássalhangzók tekintetében a korpusz viszonylag homogén, addig a magánhangzókat illetően teljes zűrzavar uralkodik. Olyannyira sok és egymástól eltérő változás figyelhető meg, hogy az már sokfélesége miatt túlmutat a hanghelyettesítésen, és más problémát sugall. Nevezetesen azt, hogy a különböző gyűjtők különböző adatközlőkkel dolgoztak, és magától értődően mást hallottak, illetve mást jegyeztek le. Ezzel a megoldással nem vagyok egyedül: Pusztay János a nyenyec orosz jövevényszavainak vizsgálatakor részben hasonló megoldásra kényszerült (Pusztay 1973: 63).

A magánhangzók kihagyásából származhatnak olyan hátrányok is, hogy elmaradnak a magánhangzós környezet tulajdonságai által indukált hangváltozások és helyettesítések. Ezt a hiányt igyekeztem pótolni: azokat a változásokat, ahol szerepet játszik a közvetlen környezet, kiemelttem és külön megvizsgáltam.

A fonológiai elméletekben nem terjedt el a jövevényszavak fonológiai aspektusainak kezelése. A különböző posztgeneratív (CV-fonológia, autoszegmentális fonológia, lexikális fonológia, kormányzásfonológia stb.) elméletek többnyire nem vizsgálják az idegen szavak integrálódását a vevő nyelvbe. Egyetlen, kifejezetten a jövevényszavakat vizsgáló módszer található a szakirodalomban: Mártonfi 1978. Ez a módszer még a posztgeneratív fonológiai elméletek magyarországi megjelenése előtt született. Mártonfi Ferenc a Chomsky – Halle-fonológiáról (SPE) írt bíráló tanulmányában (Mártonfi 1974) említi először a fonológiai automata hasznosságát és szükségességét.

Mártonfi szerint a Chomsky – Halle-fonológia nem tud biztosan számot adni az összes lehetséges és az összes lehetetlen morfémastruktúráról. A generatív grammatika célja, hogy számot adjon arról a képességről, amellyel a beszélő és a hallgató véges eszköz segítségével végtelen számú helyzetben reagálni tud. A beszélő képes olyan hangsorokat létrehozni, amelyeket még soha nem hallott. Ezt nevezi Mártonfi kreatív képességnek. Ez a kreatív képesség a nyelvi tevékenység bizonyos területein érvényesül. Ilyen az onomatopoezis, az indulatszavak alkotása, a gyermeknyelvi szavak, a költői, nyelvi játékok, betűszók létrehozása és végül az idegen szavak átvétele és integrálása. Erről szerinte csak egy fonológiai automatával ellátott grammatika tud tökéletesen számot adni. A fonológiai automata ötlete nem ekkor merült fel először, hanem már fonológiai grammatika néven Saporta és Contreras leírásában (1960, 1962). A Chomsky – Halle-fonológia térhódítása miatt végül nem folytatódott az elmélet kidolgozása.

¹ Ld. az adattárat.

Mártonfi a fonológiai automata szerepének rövid vázlatát adja, és előrevetíti egy következő dolgozat szükségességét, amely a részletes technikai kérdéseket tárgyalja majd. A fonológiai automatával ellátott grammatika alapegységül a szótagot választja. Megállapítja azt is, hogy a szótagoknak struktúrája van, a szótagon belül a szekvenciák nem lineárisan követik egymást, hanem hierarchikusan rendezettek (Onset – Kezdet, Nucleus – Mag, Coda – Kóda). Ezek a megállapítások már előrevetítik a CV-fonológia alapjait.

Az idegen szavak integrálódása kreatív nyelvi tevékenység, elvárható tehát a fonológiai automatát tartalmazó grammatikától, hogy meg tudja határozni a jövevényszavak hangalakját. Ezt mutatja be Mártonfi következő tanulmányában (Mártonfi 1978), melyet az előbbi folytatásaként írt. Ebben meghatározza, mire van szükségünk ahhoz, hogy az automata működjék, és generálja a helyes alakokat. Mártonfi ebben a témában a hivatkozott két cikket írta, illetve említést tesz arról, hogy ezzel a módszerrel megvizsgálta a japán nyelv kínai jövevényszavait. Sajnos ezt a dolgozatot korai halála miatt már nem tudta publikálni, az automata módszerét sem fejleszthette tovább.

A jövevényszavak kutatásakor természetesen két nyelvet vizsgálunk: az **átadó nyelvet** és a **vevő nyelvet**. A kölcsönzés során a vevő nyelv beszélői az átadó nyelv legfelszínibb formájával találkoznak. A vevő nyelv beszélői birtokolják saját nyelvük fonológiáját, és az alapján határozzák meg a kölcsönzött szavak formáját, vagyis „a nyelvésznek az L_r nyelv [ti. a vevő nyelv] fonológiáját kell figyelembe vennie” (Mártonfi 1978: 193). Tehát a kölcsönzés során a vevő nyelv redundanciaszabályai transzformációs szabályokként (transzformációs szabályon az automata esetében átalakító szabályt értek, nem pedig a klasszikus generatív grammatikában használatos transzformációs szabályt) fognak működni.

A fentiek alapján **az automata kellékei**: szükségünk van az **átadó nyelv** teljes fonémarendszerére, illetve **jegymátrixaira**; a **vevő nyelv** fonémarendszerére, **jegymátrixaira**, valamint **fonotaktikai szabályaira** is ahhoz, hogy az automata képes legyen szótagokat egymáshoz fűzni, szavakat generálni, ne csak különálló fonémákat; valamint a vizsgált korpusz jelenségei alapján megállapított, a szerkezeti változásokat leíró szabályokra; végül pedig a **vevő nyelv redundanciaszabályaira**. Így fogjuk tudni meghatározni, hogy az adó nyelv egyes hangjait milyen más hangokkal helyettesíti a vevő nyelv.

A nganaszan nyelv orosz jövevényszavainak vizsgálata során változtatnom kellett az automatán, az alapelvet azonban – vagyis azt, hogy a vevő nyelv redundanciaszabályai határozzák meg a jövevényszavak hangalakját – mindig szem előtt tartottam. A változtatásokat, valamint az automata felépítését a későbbiekben fejtem ki részletesen. Most tekintsük át röviden a fonológiai automata kellékeit, tehát a két nyelv fonémáinak megkülönböztető jegyes elemzését, a nganaszan (vevő nyelv) fonotaktikai szabályait és a redundanciaszabályokat!

A nganaszan fonémakészlet

	<i>p</i> [*]	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>k</i>	<i>ʔ</i>	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>ʃ</i>	<i>g</i>	<i>s</i>	<i>s</i> ^ʃ	<i>f</i> [*]	<i>x</i> [*]	<i>θ</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ɲ</i>	<i>ŋ</i>	<i>l</i>	<i>l</i> ^ʃ	<i>r</i>	<i>j</i>
msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
szon	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+
zöng	–	–	–	–	–	+	+	+	+	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+
foly	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	+	+
érd	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
naz	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	–	–	–	–
elől	+	+	–	–	–	+	+	–	–	+	+	+	–	+	+	+	–	–	+	+	+	–
kor	–	+	+	–	–	–	+	+	–	+	+	–	–	+	–	+	+	–	+	+	+	+
felső	–	–	+	+	–	–	+	+	–	+	–	+	–	–	–	–	+	+	–	+	–	+
hátsó	–	–	–	+	+	–	–	–	+	–	–	–	+	–	–	–	–	+	–	–	–	–

A nganaszan fonémarendszert Helimszkij leírása alapján (Helimszkij 1997: 483–4 és 16.3 táblázat) állítottam föl, a jegykijelölést magam végeztem. Egyetlen változtatással éltem a fonémákat illetően, mégpedig, hogy a rendszerbe beemeltem még egy fonémát, az *f*-et. Ennek elsősorban nyelvtörténeti okai vannak, melyeket kénytelenek vagyunk figyelembe venni a jövevényszavak vizsgálatakor, hiszen az idegen szavak különböző szinkrón állapotokban kerülnek a vevő nyelvbe. A táblázatban *-gal való megjelölés is erre utal. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy annak ellenére, hogy szinkrón állapotot vizsgálunk, a jövevényszavak folyamatosan, más és más nyelvéllapotban kerülnek be az átvevő nyelvbe. Ez magával hozza azt is, hogy különböző mértékben ugyan, de már az átvevő nyelvben végbemehetnek rajtuk bizonyos hangváltozások.

A nganaszan nyelvben a *x* igen különleges helyet foglal el. A korábbi nyelvéllapotok hangkészletéből hiányzott ez a hang (Castrén 1855: 2, Prokofjev 1937: 55), egy, a 18. századtól induló, láncolatos fejlődés utolsó állomásaként alakult ki: **p* (18. sz.) > *f* (Castrén anyagaiban) > *xw* > *x* (Helimszkij, 1997: 484). A mai beszélők körében mind az *f*-es, mind a *xw*-s, és *x*-s alak előfordul. Néhány idősebb ember még ejti a régebbi állapot hangjait (Helimszkij szíves szóbeli közlése alapján).² Ezek a szavak tehát feltehetően akkor kerülhettek a nganaszanba, amikor e hangváltozás még nem ért az utolsó állomásra, tehát nem volt még meg a *x*. Az is előfordulhat, hogy az adatközlő használata a régebbi ejtismódot tükrözi. Jelentéstani ellentmondás sem merül fel, hiszen nincs a szavak között túlságosan modern jelentésű. A 'kolhoz' az egyetlen, ami időben szűkebb korlátok közé szorítja a kölcsönzést: ebben a térségben csak később, az 1940–50-es évek környékén kezdték meg a kolhozosítást (Helimszkij 1996: 21), feltehetően csak

² „...some elderly people still pronounce, for example, the word 'to cook' as FIRID'I or HWIRID'I, though the standard pronunciation is now HIRID'I. ... the historical equivalence *p* = *f* = *hw* = *h* is still, consciously, or subconsciously, felt by the speakers of Nganasan.” (e-mail: 1997. aug. 27.)

ekkor került át az orosz КОЛХОЗ szó a nganaszanba. A helyettesítés e szó esetében is tetten érhető, hiszen a változás utolsó lépcsőfokai még nagyon új keletűek (Helimszkij szóbeli közlése).

Ez a magyarázat egy új szempontot, a történetit is felveti, mely azonban az elmélet (ti. fonológiai automata) szerzőjétől sem idegen. Ő maga is szembetalálkozott ilyen problémákkal a japán nyelv kínai jövevényszavainak vizsgálatakor, és a fenti magyarázathoz hasonlóan, a régebbi nyelvállapot figyelembe vételével oldotta meg a problémát.³ Ez a megoldás nem bonyolítja sokkal jobban az elemzést, csak más fonémakészletet kell feltennünk az egyik, és mást a másik nyelvállapotra. Így lehetséges az, hogy az általam vázolt fonémarendszerben egyszerre szerepel mindhárom fonéma, holott mindegyik egy-egy szinkrón metszetet képvisel.

Az orosz fonémakészlet

	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>s</i>	<i>ʃ</i>	<i>z</i>	<i>ʒ</i>	<i>ts</i>	<i>tʃ</i>	<i>f</i>	<i>v</i>	<i>x</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>j</i>
msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
szon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+
zöng	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+
folly	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+
érd	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
naz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
elő	+	+	-	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-
kor	-	+	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+
felső	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+
hátsó	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-

	<i>pʲ</i>	<i>tʲ</i>	<i>kʲ</i>	<i>bʲ</i>	<i>dʲ</i>	<i>sʲ</i>	<i>zʲ</i>	<i>ʃʲ</i>	<i>vʲ</i>	<i>mʲ</i>	<i>nʲ</i>	<i>lʲ</i>	<i>rʲ</i>
msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
szon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
zöng	-	-	-	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+
folly	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	+
érd	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
naz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
elő	+	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+
kor	-	+	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+
felső	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
hátsó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

³ „Megvizsgáltam fonológiai automatával tényleges, konkrét nyelvi anyagot is: a kínai »idegen nyelvjárásait«, így a kínai jövevényszavak két japán rendszerét. Az ókínaiából (i. sz. 6. sz.) ezek a rendszerek levezethetők néhány további probléma figyelembevételével, amik abból adódnak, hogy az »idegen nyelvjárások« valamivel később alakultak ki, és az ókínaitól némileg különböző kínai nyelvjárásokon alapulnak, mint a két »japános kínai« rendszer» (Mártonfi 1978: 220)

Az orosz nyelv fonémáit és (néhány alapos módosítással) a jegyeit is M. Halle (Halle 1959: 45) leírása alapján elemeztem. Módosításra elsősorban a korszerűsítés miatt volt szükség. A modern fonológiai elméletek már más megkülönböztető jegyekkel dolgoznak, mint Halle és kortársai. A jegykijelöléshez Siptár Péternek a magyar nyelv mássalhangzóinak megkülönböztető jegyes elemzését vettem alapul (Kiefer 1994: 214).

Eltértem még a Halle-féle kijelöléstől az f és a x esetében az [érd] jegy tekintetében is. Halle ezt a két fonémát [+érd] jeggyel látta el, tehát a szibilánsokkal és az affrikátákkal egy osztályba tartozónak vélte őket. Fonológiaiilag mind a [+érd] mind a [–érd] kijelölés helytálló, az elemző megválaszthatja az alkalmazásukat. Általában a fonológiai elemzésekben, elsősorban Siptár Péternek a magyar nyelv mássalhangzóira vonatkozó megkülönböztető jegyes elemzése (Kiefer 1994: 214), de Kenstowitz tankönyvében is (Kenstowitz 1994: 37) ez a két hang [–érd] jegyértéket kap. Ezért az általam felállított nganaszan jegykijelölésben ezt a két hangot szintén [–érd] jeggyel láttam el. Az orosz fonémák elemzésénél pedig azért nem követtem a Halle-féle [+érd] kijelölést, mert ez a megoldás nagyobb bonyodalmat okozott volna a hanghelyettesítések elemzésekor. Így a két fonémarendszert, illetve jegyrendszert egymáshoz alakítottam.

Eltértem a hallei jegykijelöléstől az l és a r , valamint a l^j és r^j hangok esetében is. Halle rendszerében az r és r^j [–foly], az l és a l^j pedig [+foly] kijelölést kapott. Fonológiaiilag mindkét fonémánál számításba jöhet a [+], illetve [–] kijelölés, de a rendszer szempontjából mégiscsak választani kell közülük. Hasonlóan az előbbiekhez, az általam kiindulópontnak tekintett fonológiai elemzések alapján a nganaszan fonémarendszerben az r -t vettem [+foly]-nak és az l -t [–foly]-nak, és ez alapján az orosz likvidákat is ugyanígy különböztettem meg, így a két jegyrendszert ismét egymáshoz alakítottam.

A nganaszan fonotaktikai szabályok⁴

a) egyedülálló mássalhangzók

17 mássalhangzó lehet szókezdő:

$C_{\text{iniciális}} \rightarrow \{p^* t c k b d j g s s^j f^* x^* j m n p \eta l l^j\} / \# \_$

20 mássalhangzó állhat intervokalikus helyzetben:

$C_{\text{mediális}} \rightarrow \{p^* t c k ? b d j g s s^j f^* x^* \delta j m n p \eta l l^j r\} / V \_ V$

5 mássalhangzó lehet szóvégi:

$C_{\text{finális}} \rightarrow \{? j m \eta r\} / \_ \#$

⁴ A fonotaktikai szabályok közül csak a fonéma-előfordulási szabályokkal foglalkozom.

b) mássalhangzó-kapcsolatok

szó elején nem állhat mássalhangzó-kapcsolat

*#CC

11 mássalhangzó lehet kapcsolat első eleme:

$C_1 \quad C \rightarrow \{ p \, ? \, s \, j \, m \, n \, \eta \, l \, l' \, r \} / \_ C$

16 mássalhangzó lehet kapcsolat második eleme:

$C_2 \quad C \rightarrow \{ p^* \, t \, c \, k \, b \, d \, j \, g \, s \, s^j \, f^* \, x^* \, m \, n \, \eta \, l \, l' \} / C \_$

Az orosz jövevényszavak vizsgálata során két nagy változástípust különböztettem meg: az egyik csoport a szavak szótagstruktúrájának átalakulását foglalja magában, ezeket **szerkezeti változásoknak** neveztem el; a másik pedig a **minőségi változásokat**, vagyis a **hanghelyettesítéseket**. Egy harmadik, kisebb csoportot is fel kellett állítanom, amely azokat a helyettesítéseket ölelte föl, amelyek nem sorolhatók a tulajdonképpeni minőségi változások közé, hanem egy egészen más szempont bevonásával magyarázhatók. Ezek a **környezetből adódó változások**, melyeket vagy a szerkezeti, vagy a minőségi változások idéztek elő. Nézzük meg közelebbről ezeket a változástípusokat!

A jövevényszavak igen nagy csoportjában megfigyelhetők a szótagstruktúra változásai, amelyek a két nyelv fonotaktikai felépítésének különbségeiből erednek. Ezek túlnyomó többségben két pozícióban fordulnak elő: tövek végén ($C\_ \#$) és mássalhangzó-kapcsolatokban ($\_ C$ vagy $C \_$). Ezen kívül megfigyelhető még egy helyzetben is: szó elején, ha a szókezdő mássalhangzó r ($\# r \_$).

Az orosz jövevényszavak nagy része mássalhangzóra végződik. A nganaszan fonotaktikai szabályok ugyan nem tiltják a mássalhangzós szóvéget, de az nagyon korlátozott számban fordul elő, valamint mindössze öt mássalhangzó jelenhet meg ebben a helyzetben, ezért a szóvégek a jövevényszavakban magánhangzót kapnak: **V-epentézis** pl.: баян > *bajanə-tanu*,⁵ балок > *bələukə*, бензин > *bensenə*.

A szóeleji mássalhangzó-kapcsolatokat tiltják a nganaszan fonotaktikai szabályok, így minden iniciális kettős, ritkábban hármas mássalhangzó-kapcsolatot feloldva hasonlóan, tehát V-epentézissel vesz át az oroszból pl.: презент > *berisənə*, бригада > *birigadə*, дрова > *dyryba*. Mindezen felül a szóbelseji kapcsolatokat is hasonlóan kezeli, tehát vokálist told a két, ritkábban három elemű szekvenciába: Москва > *məskəba*, контора > *kənətorə*.

A mássalhangzó-kapcsolatok feloldásának vannak más módjai is: a szóeleji kapcsolat első elemének törlése igen gyakori az általam vizsgált anyagban. **C_1 -törlés** elsősorban akkor történik, ha az szibiláns, tehát [+érd] a mássalhangzó-kapcsolat első eleme pl.: скамейка > *kamejka*, спасибо > *xoasiba*, здорова(-ться) > *dərəba-zutumi*. Megfigyelhetők azonban más C_1 -törlések is: b , n , p és v : юбка > *juka*, ленинский > *leniskə*, пшеничный > *senesnəj*, Августа > *agusta-ŋku*.

⁵ A szótó után kötőjellel a szuffixumokat választottam le, hogy a tö jobbán látszódjék.

Az iniciális mássalhangzó-kapcsolat feloldásának még egy módját megfigyelhetjük, sajnos csak egyetlen szó esetében **metatézissel** pl.: бригадир > *birgadirə*. Fentebb láthattuk, hogy ezt a mássalhangzó-kapcsolatot V-epentézissel is feloldhatja a nganaszan nyelv.

A metatézises szerkezeti változás még egy megszorítást felold. Már említettem, hogy szó elején, ha a szókezdő mássalhangzó *r*, bizonyos változások figyelhetők meg. Mivel az *r* nem állhat iniciális helyzetben, ezért az ilyen kezdetű orosz jövevényszavakban metatézissel a közvetlenül az *r*-t követő szóbelseji magánhangzó kerül a szó elejére pl.: рубанок > *urbaŋkə*, рубаха > *urbakə*. Ugyanezekben a szavakban a szóeleji *r* kiküszöbölésének más lehetősége is van a nganaszanban: az *r* elé általában ugyanazt a magánhangzót toldja be, amely követi pl.: рубаха > *urubaŋkə*, ручка > *uruckə*.⁶

Ha jobban megfigyeljük a metatézis eseteit, láthatjuk, hogy csak és kizárólag az *r* környezetében fordul elő. Minkét szó esetében vannak olyan alakváltozatok, ahol az *r*-es mássalhangzó-kapcsolat közé is betoldódott egy magánhangzó: рубаха > *urubaŋkə*, бригада > *birigadə*. Feltehetően a metatézis-szabályok felírása helyett jobb lenne egy olyan megoldás, ha írnánk az V-epentézis szabályok közé egy olyat, amely a szóeleji *r* elé told vokálist, majd pedig kellene egy olyan szabály is, amelyik az VrVC szekvenciából törli a magánhangzót (V-törlés). Ebben az esetben viszont rendeznünk kell a szabályokat, mégpedig a V-epentézisnek előbb kell szerepelnie, mint a V-törlésnek.

Nézzük meg a fent említett szerkezeti változásokat fonológiai szabályokkal leírva!

V-EPENTÉZIS:

tővégi:	$\emptyset \rightarrow V$	/ C _ #
mássalhangzó-kapcsolatokban:	$\emptyset \rightarrow V$	/ C _ C
mássalhangzó-kapcsolatok elé:	$\emptyset \rightarrow V$	/ # _ CC
protézis szóeleji <i>r</i> elé:	$\emptyset \rightarrow V$	/ # _ r

C ₁ -TÖRLÉS 1.:	[+érd] $\rightarrow \emptyset$	/ # _ C
----------------------------	--------------------------------	---------

/ V _ C

C ₁ -TÖRLÉS 2.:	$\{b, n, p, v\}^7 \rightarrow \emptyset$	/ # _ C
----------------------------	--	---------

/ V _ C

V-TÖRLÉS:	$V \rightarrow \emptyset \rightarrow$	/ Vr _ C
-----------	---------------------------------------	----------

⁶ Szabállyal a metatézis – elég körülményesen – így adható meg:

METATÉZIS 1.: (*birgadir*-típusú) a) $C \rightarrow \emptyset / \#C\_V$

b) $\emptyset \rightarrow C / \#CV\_$

METATÉZIS 2.: (*urbaŋkə*-típusú) a) $V \rightarrow \emptyset / \#C\_C$

b) $\emptyset \rightarrow V / \#\_CC$

⁷ Az egyszerűbb leírás végett szerepelnek itt fonémák és nem megkülönböztető jegyek.

Ha az egyik nyelv a másikból szavakat kölcsönöz, általános, hogy az átadott szavakban bizonyos változások játszódnak le, vagyis a szavak beépülnek a vevő nyelv szabályai szerint annak hangrendszerébe. Most vegyük sorra a különböző hanghelyettesítéseket, melyek abból adódnak, hogy a nganaszan és az orosz nyelv fonémaállománya eltér egymástól. Így ha egy olyan fonéma érkezne a nyelvbe, amely nem szerepel a rendszerben, egy másikkal helyettesítik. Azt, hogy milyen hang lesz a helyettesítő hang, több dologtól is függ: egyrészt a vevő nyelv fonotaktikai szabályai által abban a pozícióban engedélyezett hangnak kell lennie, másrészt függ az adó nyelvből érkező hang minőségétől is (többnyire hozzá hasonló képzésűvel helyettesítik).

A vizsgált anyagban az alábbi hanghelyettesítések figyelhetők meg:

A) a nganaszan hangkészletben nem szereplő hangok: *ts*, *tʃ*, *f*, *x*, *ʃ*, *v*, *z*, *ʒ*;

B) a nganaszanban meglévő, de a nganaszan fonotaktikai szabályok által tiltott pozícióban álló hangok: *j*, *p*;

C) a változások és a környezet hatására helyettesített hangok: *b*, *k*, *l*, *m*, *n*.

A) a nganaszanban meg nem lévő hangok helyettesítése:

ts > *s*: *больница* > *bolnisə-ja*

tʃ > *c*: *чай* > *caj*, *наволочки* > *navolockə-j*, *печь* > *хесени*

ʃ > *s*: *шаман* > *saman*, *лягушка* > *laguskə*

v > *b*: *Волочанка* > *bolocankə-ja*, *дрова* > *diriba*

z > *s*: *золотой* > *salatoj*, *праздник* > *xorəsnikə*

ʒ > *s*: *Женя* > *sepa*, *рогожа* > *arakosə*, *ржаной* > *arsenəj*

f > *p*: *ферма* > *permə*, *кофта* > *koptua*

f > *x*: *фабрика* > *xuabirikə*, *фуфайка* > *xuxajkə*, *конфетка* > *kəŋxiəkə*

x > *k*: *хлеб* > *kiriba*, *пастух* > *xostuʔka*, *рубаша* > *rubakəj*

B) a nganaszanban meglévő, de a fonotaktikai szabályok által tiltott hangok helyettesítése:

p > *x*: *пальто* > *xoltuo*, *крупа* > *kyruxə*, *спирт* > *xirtə*

j > *ʃ*⁸: *юбка* > *ʃyka*, *яма* > *ʃama*

Különös és első pillantásra megmagyarázhatatlan hanghelyettesítést figyelhetünk meg az orosz *x* esetében. Az alábbi adatokban az orosz *x* helyén *k* szerepel a nganaszanban: *xl* > *kVr*: *хлеб* > *kiriba*, *lx* > *lk*: *колхозник* > *kəlkosnikə*, *колхоз* > *kalkosə*, *x* > *k*: *рубаша* > *urubaka*.

⁸ Csak szókezdő helyzetben játszódik le a változás. Helimszkij leírása alapján a *j* és a *ʃ* szabad alternációban van egymással (Helimszkij 1997: 484 és 16.3 táblázat), ezért nem veszem föl az automatába majd a hanghelyettesítések közé.

Mind az orosz, mind a nganaszan nyelvi leírások veláris x -t emlegetnek mindkét nyelvben (ld. Halle 1959, Helimskij 1997). Ennek ellenére a fenti adatokban azt tapasztalhatjuk, hogy az orosz x -t a nganaszanban k helyettesíti a következő helyzetekben: #__C, VC__V, #__V, V__V. A négy pozícióból háromban azonban nem indokolt a nganaszan szekvenciákban a hanghelyettesítés, mivel megengedett a szereplése a következőkben: VC__V, #__V, V__V. Az alábbi helyzetekben: #__C, V__# viszont a nganaszan fonotaktikai szabályok szerint valóban nem fordulhat elő. Itt indokolt a helyettesítés. Mindezek után felmerül a kérdés, vajon mégis miért váltja föl a nganaszan ezt a hangot egy másikkal. Kézenfekvő és automatikus válasz lehet, hogy talán alaposabban meg kellene vizsgálni ezt a hangot, és lehet, hogy nem is egymással megegyező hang szerepel a két nyelvben. Feltételezhetnénk, hogy az orosz hang keményebb, veláris x , a kevésbé ismert nganaszan nyelvben pedig egy másik h -féle hangról beszélhetünk, hiszen több, csak egy-két jegyben eltérő h ismeretes (Siptár 1997: 47):

	Veláris	Uvuláris	Faringális	Glottális
Példa	x	χ	h	h
kor	–	–	–	–
elülő	–	–	–	–
felső	+	–	–	–
alsó	–	–	+	+
hátsó	+	+	+	–

Végeredményben bármelyik (tehát az uvuláris, faringális, glottális) megfelelő lehet, mert a számunkra fontos [felső] és [hátsó] jegyeik nem kapnak egyszerre [+] kijelölést. Ha így lenne, nagyon is indokolt lenne a k -val való helyettesítés, hiszen a k [+felső] és [+hátsó], és csak a [foly] jegyben tér el a x -tól.

Itt azonban nem erről van szó, hanem egy sokkal bonyolultabb problémával állunk szemben. Nem szabad elfeledkeznünk arról a már említett körülményről, hogy annak ellenére, hogy szinkrón állapotot vizsgálunk, a jövevényszavak folyamatosan, más és más nyelvallapotban kerülnek be az átvevő nyelvbe. Ez magával hozza azt is, hogy különböző mértékben ugyan, de már az átvevő nyelvben végbemehettek rajtuk bizonyos hangváltozások. Könnyen megoldható a probléma, ha figyelembe vesszük a már említett nyelvtörténeti változásokat. Ahogy már láttuk, a korábbi nyelvallapokban nem szerepelt x a nganaszan hangkészletben, hanem egy láncolatos fejlődés eredményeként alakult ki: $*p > f > xw > x$. Ezt figyelembe véve azt kell feltennünk tehát, hogy ezek a szavak akkor kerülhettek a nganaszanba, amikor ez a hangváltozás még nem ért az utolsó állomásra, vagyis nem volt még benne x .

Az előbbieken ismertetett magyarázathoz kapcsolódik egy másik probléma is. Az orosz jövevényszavakban szereplő p hangot bizonyos helyzetekben a

nganaszan többnyire x -val helyettesíti: $p > x$: пальто > *xoltuo*, $pl > xVl$: план > *xolanə*, $pr > xVr$: праздник > *xorasnikə*, $spr > xVr$: справка > *xora:pkə*, $sp > x$: спасибо > *xoasiba*. A nganaszan nyelv fonotaktikai szabályai egyetlen helyen engedik meg a p előfordulását, szóbelseji mássalhangzó-kapcsolat első elemeként: V__C. Ebből következően bármely más helyzetben elvárható a hanghelyettesítés, amely meg is történik az előbb említett módon ($p > x$). Ez a helyettesítés azonban komoly gondot okoz az elemzőnek. A két hang igen távol áll egymástól, 4 jegy különbség van közöttük:

	<i>p</i>	<i>x</i>
msh	+	+
szon	–	–
zöng	–	–
folly	–	+
érd	–	–
naz	–	–
kor	–	–
elől	+	–
felső	–	+
hátsó	–	+

Egymásból való levezetésük tehát nagyon bonyolult. Ráadásul figyelembe véve a nganaszan hangkészletet, fonetikailag is indokolatlan a helyettesítés. Az automatához szükséges redundanciaszabály, amely úgy működne, hogy a p -ből x -t transzformálna, nem is írható fel. Megkönnyíti az elemzést és fonetikailag is indokoltabb, ha azt a nyelvéllapotot tekintjük kiindulópontnak, amikor még a x helyén f szerepelt. Ez a két hang fonetikailag már sokkal közelebb áll egymáshoz, mindössze a [folly] jegyben térnek el:

	<i>p</i>	<i>f</i>
msh	+	+
szon	–	–
zöng	–	–
folly	–	+
érd	–	–
naz	–	–
elől	+	+
kor	–	–
felső	–	–
hátsó	–	–

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolhatók a következő adatok is: $nf > \eta h$: конфетка > $k\eta h i\alpha -k\alpha$, $nf > \eta x$: конфета > $k\eta x i\alpha -?k\alpha$, $nf > nx$: конфета > $k\eta n x e -k\alpha$, $f > x$: фабрика > $xuabirika$

Itt láthatjuk, hogy mind az orosz iniciális f , mind a C_2 -ként szereplő f x -ként jön elő a nganaszan adatokban. Ebből két következtetés vonható le: 1. Ezek a szavak később, az $f > x$ változás után kerültek át az egyik nyelvből a másikba, és a nganaszan közvetlenül x -val helyettesítette az orosz f -t. 2. Vagy pedig ezek a szavak is csakúgy, mint a fentebb említettek, egy korábbi nyelvéllapotban kerültek át, amikor még az f volt meg a hangkészletben, és ezután estek át az $f > x$ változáson.

Összegezve tehát az adatok két nyelvéllapotot tükröznek, ezek a $*p > f > x$ történeti változás egy-egy lépcsőfokát képviselik: az első állomás, ahol az orosz f helyén a nganaszanban p , a x helyén pedig k szerepel, a második pedig, ahol az orosz p -t és f -t a nganaszan x -val helyettesíti.

Térjünk most át a hanghelyettesítések elemzésére! Egyértelmű, hogy a fonológiai automatában csak a nyelvspecifikus redundanciaszabályok fognak szerepet játszani, hiszen az univerzális szabályok nem indukálnak hanghelyettesítéseket éppen univerzalizitásuk miatt. Sok nyelvspecifikus redundanciaszabály felírható egy-egy nyelvre, annál több, minél nagyobb számú fonémával rendelkezik az adott nyelv. Éppen a szabályok nagy mennyisége miatt most eltekintek a nganaszan nyelvre felírható összes redundanciaszabály részletes felsorolásától, és csak azokat választom ki, amelyek lényegesek az automata szempontjából, vagyis amelyek a következő hanghelyettesítéseket transzformációs szabályként eredményezni fogják.

a) $ts, f, z, ʒ > s$ [+érd]   →   [-zöng]
                                   [+elől]
                                   [+foly]

b) $tʃ > c$ [-zöng]   →   [-érd]
                                   [-foly]
                                   [-elől]

A következő szabályok kölcsönös ellentmondásban vannak egymással: a már említett nyelvtörténeti okok miatt egyidejűleg kell kezelnünk három fonémát: a p -t, az f -t és a x -t. Értelemszerűen ezek a szabályok soha nem fognak együtt szerepelni.

c) $x > k$ [+hátsó]   →   [-foly]

d) $f > x$ [+foly]   →   [-elől]
                                   [-érd]
                                   [-kor]

e) $f > p$ [-zöng] → [-foly]
                      [-szon]
                      [+elöl]
                      [-kor]

f) $p > f$ [+elöl] → [+foly]
                      [-kor]
                      [-zöng]

g) $v > b$ [+elöl] → [-foly]
                      [-kor]
                      [+zöng]

az f) és g) szabályok összesítve:

                     [+elöl] → [-αfoly]
                                      [-kor]
                                      [αzöng]

C) A közvetlen környezetből adódó változások

Ezek a változások igen szórványosak, nem minden adatra jellemzők, illetve feltehetően nincs elég adat az igazolásukra.

a) $b > m$: *бревно* > [bervnə > berebnə] > *byrymnə-j*

Az fenti orosz jövevényszó *v*-je a szerkezeti és minőségi változások hatására *b*-vel helyettesítődött. A mássalhangzó-kapcsolat első eleme, az *n* hatására homorgán nazálissá vált.

[-szon] → [+naz] / __ [+naz]
 [-foly]
 [+zöng]
 [-kor]
 [+elöl]

b) $b > p$: *справка* > *хорapkə*, *лавка* > *lapku*

A fenti adatokban – hasonlóan az előzőekhez – az orosz *v*-t a nganaszan *b*-vel helyettesítette. Itt azonban a mássalhangzó-kapcsolat második eleme, a *p* [-zöng] jegye hatott az első elemre, a *b*-re.

[-szon] → [-zöng] / __ [-zöng]
 [-foly]
 [-kor]
 [+elöl]

c) $k > g$: *юкола* > *jugalitij*

Az intervokalikus helyzet hatására a zöngétlen zárhang zöngés zárhanggá gyengül.

[–szon] → [+zöng] / V __ V

[–foly]

[–kor]

[–elől]

сугарь > *sygarj*

A fenti példa csak látszólag különbözik az előzőtől, valójában ugyanaz a változás játszódik le itt is. A környezetből adódó változásokat vagy a szerkezeti átalakulások vagy a minőségi változások indukálják, a környezeti hatások csak ezek után indulnak meg. Tehát ebben az esetben az orosz *x* a minőségi változások során *k*-val helyettesítődött, s az zöngésedett a zöngés környezet hatására.

d) $l > r$: *хлеб* > *kiribə*

Első pillantásra megmagyarázhatatlan hanghelyettesítéssel állunk szemben, mivel az *l*-t nem tiltják a fonotaktikai szabályok intervokalikus helyzetben – intervokalikus azért, mert a szerkezeti változások során (V-epentézis) ilyen helyzetbe került –, valamint az orosz *r* és a nganaszan *r* fonémák között nem figyelhető meg semmilyen különbség. Azonban ha jobban megfigyeljük a nganaszan intervokalikus *l* és *r* előfordulásokat, észrevehetjük, hogy az *l* szinte soha nem fordul elő olyan helyzetben, ahol a környező magánhangzók [+felső] jegyűek, ezzel szemben az *r* igen. Az adatokból úgy tűnik, hogy a szóeleji mássalhangzó-kapcsolatot feloldó V-epentézis többnyire [+felső] magánhangzókat told be akkor, ha [–felső] magánhangzó követi a kapcsolatot. Ha pedig *e* áll a kapcsolat után, akkor minden esetben [+felső] magánhangzó-betoldást figyelhetünk meg. Tehát feltételezhetjük, hogy a szerkezeti változások során intervokalikus helyzetbe került *l* azért változott *r*-ré, mert a környező [+felső] jegyű magánhangzós környezetet „nem kedveli”.

[+szon] → [+foly] / V_[+felső] __ V_[+felső]

[–naz]

[–felső]

e) $m > ŋ$: *сумка* > *suŋkə*

A mássalhangzó-kapcsolat második elemének (a *k*-nak) [+hátsó] jegye hat a megelőző nazálisra.

[+naz] → [+hátsó] / __ [+hátsó]

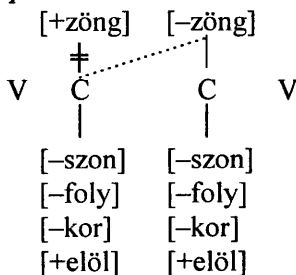
[+elől]

f) $n > \eta$: *конфетка* > *kəŋxiəʔkə*, *рубанок* > *urbaŋkə*

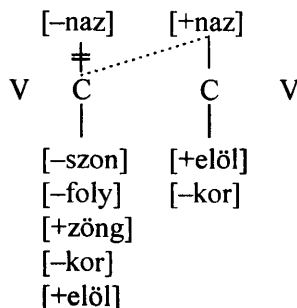
A mássalhangzó-kapcsolat második elemének (a *x*-nak) [+ hátsó] jegye hat a megelőző nazálisra, az *f* > *x* helyettesítés indukálta a változást. A *рубанок* > *urbaŋkə* esetében a mássalhangzó-kapcsolat a V-törlés során alakult ki, így az *n* a *k* mellé került.

A környezetből adódó változások az autoszegmentális fonológia keretein belül is ábrázolhatók. Ez az ábrázolásmód szemléletesebbé teszi, illetve megmagyarázza a közvetlen környezeti hatásokat.

$b > p$

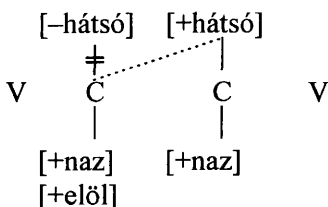

$b > m$

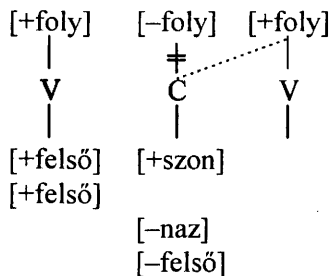

$m > \eta$ / $n > \eta$

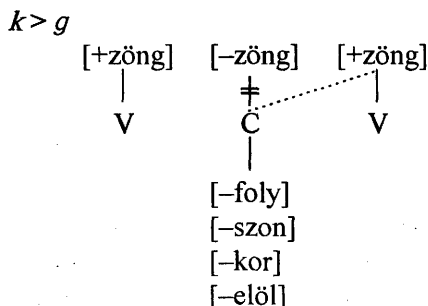
Az utóbbi két változás összevonható, hiszen a nazálisok képzési helye nem releváns ebben a helyettesítésben.

$l > r$

Megjegyezendő ennél az ábrázolásnál, hogy a [+foly] jegy a magánhangzóknál redundáns, ennek ellenére fel kell tüntetni, mert a terjedés szempontjából elengedhetetlen. Az ábrázolás csak úgy helyes, ha intervokális helyzetben van a mássalhangzó. Az, hogy melyik oldalról terjed a [+foly] jegy, végeredményben mindegy, én azért választottam a jobbról balra terjedést, mert a többi példára is ez volt a jellemző.

A terjedés irányát illetően ugyanaz a helyzet ebben az ábrázolásban is, mint az előbbiben. Azt a megjegyzést kell még tenni, hogy a magánhangzók zöngessége fonetikailag nem egészen ugyanolyan, mint a mássalhangzóké. A gyengülés ábrázolásához azonban elengedhetetlenül szükséges a fenti megkötéssel.

A módszer bemutatása alapján már tudjuk, hogy az automata működtetéséhez szükségünk van az átadó és a vevő nyelv fonémáinak megkülönböztető jegyes elemzésére, valamint az előbbieken alapján felírt redundanciaszabályokra. A kölcsönzés során ezek a szabályok transzformációs szabályokként fognak működni.

Mártonfi cikkében több példán is bemutatja az automata működését. Példái azonban mind egyedül álló magánhangzókra vonatkoznak, nem szavakra, szótagokra. Éppen ezért módszere csak kiindulásul szolgálhat egy jövevényszóvizsgálat számára. Az automatának, hogy szavakat generáljon, szüksége van a fonotaktikai szabályokra, illetve az azok alapján felírt szerkezeti változásokra. Tehát egy egészen új szintet kell beépítenünk az automatába, ami ezután már teljes szekvenciákat fog generálni. Azonban néhány esetben még mindig nem a végső alakokat kapjuk. Jobban megvizsgálva a problémát, fel kell ismernünk, hogy néhány szóban a szerkezeti és minőségi változások hatására újabb változások indukálódnak egy-egy fonéma közvetlen környezetében. Ezeket neveztük fentebb környezeti változásoknak, melyeknek egy újabb szintet kell elkülöníteni.

Mártonfi megállapította, hogy a redundanciaszabályokat, éppen mert redundanciaszabályok, nem szükséges egymáshoz rendezni (Mártonfi 1978). Ezzel a kijelentéssel két okból sem értek egyet: 1. Az általam beépített új szintek tekintetében nem mindegy, milyen sorrendben követik egymást, tehát rendeznünk kell őket. Legelőször a szerkezeti változásoknak, azt követően a minőségi változásoknak, vagyis a hanghelyettesítéseknek, majd legvégül a környezeti változásoknak kell bekövetkezniük. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy a három különböző változástípus egymásból következik, egymást indukálja. A környezeti változások pedig vagy a szerkezeti, vagy a minőségi vagy mindkét változás hatására következnek be. 2. Az V-epentézis és V-törlés szabályoknak is egymáshoz képest rendezetteknek kell lenniük.

Még egy átalakítást kell végezni az automatán. A minőségi változásokat külön kell megvizsgálni az egyes pozíciókban (C_1 , C_M , C_F , C_1 , C_2), mert minden

pozícióban más és más hangok előfordulását engedik meg a fonotaktikai szabályok, vagyis ezt úgy kell felfogni, hogy az eltérő pozíciók eltérő hangkészlettel rendelkeznek. A fonotaktikai szabályokat, melyek a fonéma-előfordulásokat határozzák meg, még az automata előtt fel kell írni.

Ha a magánhangzókat is megvizsgáltam volna, akkor ott is különbséget kellett volna tennem az egyes szótagokban szereplő magánhangzók között, hiszen a fonotaktikai szabályok tiltják bizonyos pozíciókban egyes magánhangzók előfordulását.

A C_1 -törlésnek az a fajtája, melyben a b , n , p és v hangok törlődnek, csak egy-egy példában játszódik le, ezért nem mondható általánosnak. Ha általános változásként tüntetjük föl az automatában, félő, hogy minden más példában is megtörténne. Ezért minden olyan adatot, melyben ez a változás lejátszódik, meg kell jelölni. Minderre és a szórványos környezeti változásokra, valamint a p - f - x problémára is csak egy későbbi gyűjtés és egy homogén anyag vizsgálata adhat végső magyarázatot.

Az automatán végzett változtatások ellenére a Mártonfi által felállított alapelv – vagyis az, hogy a jövevénytiszavak hangalakját a vevő nyelv fonotaktikai szabályai és redundanciaszabályai fogják meghatározni – helyes. Az a feltevés, hogy az automata képes olyan szavak hangalakját megjósolni, melyek még nem kerültek át a vevő nyelvbe, a vizsgálat alapján megbízható érvekkel nem támasztható alá, mert a magánhangzók elmaradásának következtében az automata módszertani vizsgálata nem teljes. Ahhoz, hogy a megjósolhatóságot igazolni lehessen, egy más, megbízhatóbb korpusz vizsgálata (fonológiai automatával) szükséges.

Mindezek alapján így képzelhető el az automata:

OROSZ IDEGEN SZÓ

SZÓTAGSZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A FONÉMAELŐFORDULÁSI SZABÁLYOK ALAPJÁN	
MINŐSÉGI VÁLTOZÁSOK C	MINŐSÉGI VÁLTOZÁSOK V
C_1	1. σ
C_M	2. σ
C_F	3. σ
C_1	4. σ
C_2	V#
KÖRNYEZETBŐL ADÓDÓ VÁLTOZÁSOK	

OROSZ JÖVEVÉNYSZÓ A NGANASZANBAN

Adattár

Az első oszlopban az orosz, a másodikban a nganaszán adatok vannak, a harmadikban pedig a jelentés található. A rövidítések: szn. = személynév, hn. = helynév.

абонент	<i>abonentə</i>	'bérló'	волейбол	<i>bolejbol</i>	'röplabda'
Августа	<i>agustaʔku</i>	'augusztus'	Волочанка	<i>bolocankədə</i>	hn.
Августа	<i>agustarjku</i>	'augusztus'	Волочанка	<i>volocankə-gəʔtə</i>	hn.
адрес	<i>adresamə</i>	'cím'	Волочанка	<i>volocanjə</i>	hn.
Анна	<i>anna</i>	szn.	выставка	<i>vistavkətənu</i>	'kiállítás'
армия	<i>armjəgətə</i>	'hadsereg'	выходной	<i>vixodnojətənu</i>	'szabadnap(os)'
балок	<i>bələukə</i>	'szántalp'	галантерея	<i>galanterejə</i>	'rövidáru'
баржа	<i>barzəm</i>	'uszály'	геолог	<i>gioləgiʔ</i>	'geológus'
баскетбол	<i>basketbol</i>	'kosárlabda'	гостиница	<i>gostiniçətə</i>	'szálloda'
баян	<i>bajanətənu</i>	'harmónika'	государст-венный	<i>gosudari</i>	'állami'
белить	<i>belimənintuʔ</i>	'meszelní'	Горбачев	<i>gorbacovə</i>	szn.
бензин	<i>bensenə</i>	'benzin'	город	<i>gorod</i>	'város'
бензин	<i>bənsenə</i>	'benzin'	город	<i>gorodajə</i>	'város'
библиотека	<i>bibliotekədə</i>	'könyvtár'	город	<i>goradə</i>	'város'
библиотека	<i>bibliotekədə</i>	'könyvtár'	грамм	<i>gramə</i>	'gramm'
бланк	<i>blankəmə</i>	'ürlap'	декабрь	<i>dekabrj</i>	'december'
блесна	<i>blisnatənu</i>	'mücsali'	делегат	<i>delegatə</i>	'küldött'
бокал	<i>bakəlo</i>	'serleg, talpas pohár'	дет сад	<i>detsadə-də</i>	'óvoda'
больница	<i>bolʔnisiʔdə</i>	'kórház'	девятистый	<i>devinostəj</i>	'kilencvenes évek (kilencvenedik)'
больница	<i>bolʔnisədə</i>	'kórház'	дрова	<i>diriba</i>	'tüzifa'
больница	<i>bəlniʔsə</i>	'kórház'	дрова	<i>diribaʔ</i>	'tüzifa'
брюки	<i>burukəʔ</i>	'nadrág'	Дудинка	<i>dudinkətənu</i>	hn.
бревно	<i>byrymnəj</i>	'gerenda'	Женя	<i>senə</i>	szn.
брэзент	<i>berisənə</i>	'vízhatlan ponyva'	Женя	<i>senəmə</i>	szn.
бригада	<i>birigadə</i>	'brigád'	жир	<i>dirtəni</i>	'zsír'
бригада	<i>brigada</i>	'brigád'	заказ	<i>zakazəmə</i>	'megrendelés'
бригада	<i>brigadəmuʔ</i>	'brigád'	закон	<i>səkuənə</i>	'törvény'
бригада	<i>bʔrigadatanu</i>	'brigád'	зал	<i>zalətə</i>	'terem'
бригадир	<i>birigadirə</i>	'brigádvezető'	замок	<i>samoʔkə</i>	'zár, lakat'
бригадир	<i>birigadirə</i>	'brigádvezető'	здоровя	<i>dəʔəbazutumi</i>	'szia, helló'
бригадир	<i>birigadirəmuʔ</i>	'brigádvezető'	здоровя	<i>doroba</i>	'szia, helló'
булка	<i>bulkə</i>	'fehér cipő'	золотой	<i>salatoj</i>	'arany'
бумага	<i>bʔymagam</i>	'papír (könyv)'	интернат	<i>intəmatədə</i>	'internátus'
бумага	<i>bymaga</i>	'papír (könyv)'	каникулы	<i>kənikuləti-nintyŋ</i>	'szünet'
бутылка	<i>butu:lkə</i>	'üveg'	касса	<i>kassət</i>	'pénztár'
валенки	<i>valenkətənə</i>	'nemezciszma'	карта	<i>kartə</i>	'térkép, kártya'
Василии	<i>vasilij</i>	szn.	катанки	<i>katankaʔ</i>	'nemezciszma'
вертолет	<i>vertəljotə</i>	'helikopter'	катанки	<i>katinkaʔ</i>	'nemezciszma'
	<i>vertəljotə</i>				
война	<i>vojna</i>	'háború'			
война-	<i>bajnairsjyjoʔ</i>	'harcolni'			
	<i>bajnairsjyøʔ</i>				

катанки	<i>katiŋkə</i>	'nemezcsizma'	конфетка	<i>kəŋhiəkə</i>	'cukorka'
каша	<i>ka:sika</i>	'kása'	контора	<i>kənətorə</i>	'iroda, hivatal'
кедр	<i>kedərə</i>	'cirbolyafenyő'	конверт	<i>konbertə</i>	'boríték'
керосин	<i>karasinə</i>	'kerozin'	копейка	<i>koxæjʔkaragi</i>	'kopejka'
килограмм	<i>kilogramə</i>	'kilogramm'	копейка	<i>kaχæjka</i>	'kopejka'
километр	<i>kilometərə</i>	'kilométer'	копейка	<i>kohæjka</i>	'kopejka'
кино	<i>kino</i>	'mozi'	копейка	<i>koxæjʔkə</i>	'kopejka'
кисть	<i>kistʃ</i>	'bojt, ecset'	копейка	<i>koχæjka</i>	'kopejka'
кладовка	<i>kolodovka</i>	'kamra'	копейка	<i>koχæjka</i>	'kopejka'
класс	<i>klasanda</i>	'osztály'	костюм	<i>kostʃumə</i>	'öltöny, öltözők'
клуб	<i>kluba</i>	'klub'	котелок	<i>koťjolka</i>	'üst, bogrács'
клуб	<i>klubdæ</i>	'klub'		<i>koťbłka</i>	
клуб	<i>klubkəndə</i>	'klub'	крест	<i>kiristə</i>	'kereszt'
клуб	<i>kluboja</i>	'klub'	крест	<i>kirestə</i>	'kereszt'
книга	<i>kɲiga</i>	'könyv'	крупя	<i>kyɣyχuæ</i>	'kása, dara'
книга	<i>kɲigoj</i>	'könyv'	крупя	<i>kyɣyχæ</i>	'kása, dara'
книга	<i>knigə</i>	'könyv'	крупя	<i>kyɣhæky</i>	'daraszem'
кофта	<i>koptua</i>	'kabátka, blúz'		<i>kyɣəpæky</i>	
колхоз	<i>kalkoðamiʔ</i>	'kolhoz'	кукла	<i>kukla</i>	'baba'
колхоз	<i>kolka:satijni</i>	'kolhoz'	кухня	<i>kuxnæ</i>	'konyha'
колхоз	<i>kolkosam</i>	'kolhoz'	квитанция	<i>kvitançira</i>	'nyugta'
колхоз	<i>kolkosanda</i>	'kolhoz'	лагерь	<i>lagertini</i>	'tábor'
колхоз	<i>kolkosətanə</i>	'kolhoz'	лампа	<i>lampəm</i>	'lámpa'
колхоз	<i>kolxoz</i>	'kolhoz'	лавка	<i>lapku</i>	'bolt'
колхоз	<i>kolxoðej</i>	'kolhoz'	лечить	<i>leciry</i>	'gyógyítani'
колхоз	<i>kolxoðogito</i>	'kolhoz'	лекарь	<i>lekar</i>	'orvos'
колхоз	<i>kəlkoʔsiʔ</i>	'kolhoz'	лекарство	<i>lekarsə</i>	'gyógyszer'
колхоз	<i>kəlkoʔsənuʔ</i>	'kolhoz'	Ленин	<i>leninə</i>	szn.
колхоз	<i>kəłkosini</i>	'kolhoz'	ленинский	<i>leniskə</i>	'lenini'
колхоз	<i>kəłkoso</i>	'kolhoz'	лепешка	<i>lepeʃkəj</i>	'lepény, tabletta'
колхоз	<i>kəłkosə</i>	'kolhoz'	лягушка	<i>lʔaguskə</i>	'béka'
колхоз	<i>kalkosəndi</i>	'kolhoz'	май	<i>majtanə</i>	'május'
колхоз-	<i>kolkosʃi</i>	'kolhoz'	майский	<i>maizə</i>	'május'
	<i>(ceraʔ)</i>		масло	<i>maslə (na)</i>	'olaj, vaj'
колхоз-	<i>kolkosiʔ</i>	'kolhozparaszt'	машина	<i>masena</i>	'autó, gép'
	<i>(ceraʔ)</i>		машина	<i>masiəniʔ</i>	'autó, gép'
колхоз-	<i>kolkosʃiʔ</i>	'kolhozparaszt'	машина	<i>masiənə</i>	'autó, gép'
колхозник	<i>kəłkosnikeʔ</i>	'kolhozparaszt'	машинка	<i>maʃina</i>	'autó, gép'
колхозник	<i>kəłkosnikə</i>	'kolhozparaszt'	метр	<i>metərə</i>	'méter'
колхозник	<i>kolkosnikə</i>	'kolhozparaszt'	минута	<i>minuʔtə</i>	'perc'
комната	<i>komnə</i>	'szoba'	минута	<i>minutə</i>	'perc'
комсомол	<i>kəmsəmolə</i>	'≈ KISz'	молоко	<i>molokoʔ</i>	'tej'
конфетка	<i>kəmpetiʔ</i>	'cukorka'	Москва	<i>moskba</i>	'moszkvai'
конфетка	<i>kənʃətəj</i>	'cukorka'	Москва	<i>moskvatənu</i>	hn.
конфетка	<i>kənχekə</i>	'cukorka'	Москва	<i>məskəba:</i>	hn.
конфетка	<i>kənχiəʔkə</i>	'cukorka'	мост	<i>mostə</i>	'híd'
конфетка	<i>kənχiəʔkə</i>	'cukorka'	мотор	<i>mətuərə</i>	'motor'
конфетка	<i>kənχiəʔkə</i>	'cukorka'	наволочки	<i>navolockəj</i>	'párnahuzat'

неделя	<i>nijel^jæ</i>	'hét'	поздравител ^j	<i>pozdra^jbi-</i>	'üdvözlő'
Ноябрь	<i>nəjabəri</i>	'november'	ьный	<i>tel^jnij</i>	
номер	<i>nomirə</i>	'szám'	праздник	<i>xorasnikə</i>	'ünnepe'
Норильск	<i>nərilisko</i>	hn.	премия	<i>xirəmə</i>	'kitüntetés, díj'
норило	<i>norile</i>	'pózna, rúd, oszlop'	промхозе	<i>prəmhozənda</i>	'vadgazdaság'
Новоси-	<i>nəvəsibirskə</i>	hn.	простыня	<i>prostinej</i>	'lepedő'
бирск			пшеничный	<i>senesnəj</i>	'búza'
(Ново-)	<i>sibirskəi</i>	hn.	пушник	<i>xus^jinino</i>	'szörmeáru'
сибирск			пушнина	<i>huđijnina</i>	'szörmeáru'
Новый	<i>novijgətə</i>	hn.	радио	<i>ra:divərəkə</i>	'rádió'
обед	<i>obedə</i>	'ebéd'	радио	<i>radio</i>	'rádió'
образец	<i>obrazeč</i>	'minta'	радио	<i>radiəmənu</i>	'rádió'
открытка	<i>otkri^jtka</i>	'képeslap'	ржаной	<i>arsenəj</i>	'rozs-'
Пайтурма	<i>xacurə^jmugətə</i>	hn.	рогожа	<i>arakosə</i>	'gyékény'
пальто	<i>xoltuo</i>	'kabát'	ручка	<i>uruckə</i>	'toll'
паспорт	<i>pa:spərtə</i>	'útleve ^j '	рубанок	<i>urbanəkə</i>	'gyalu'
пастух	<i>xostu^jka</i>	'pásztor'	рубаха	<i>urba:ʔkə</i>	'ing'
пастух	<i>xostu^jkə</i>	'pásztor'	рубаха	<i>urbakə</i>	'ing'
пастух	<i>xostukəʔ</i>	'pásztor'	рубаха	<i>urubaʔka</i>	'ing'
партия	<i>parci</i>	'párt'	рубаха	<i>urubaʔkə</i>	'ing'
Павел	<i>xobilə</i>	szn.	рубаха	<i>rubakəj</i>	'ing'
печь	<i>xeceni</i>	'kemence'	рубаха	<i>urubaka</i>	'ing'
пелядь	<i>xeləʔtə</i>	'halfajta'	самовар	<i>samobara</i>	'szamovár'
пелядь	<i>xəliaʔtəʔ</i>	'halfajta'	сахар	<i>sak^jir</i>	'cukor'
пенсия	<i>pensiʔtə^jugəj</i>	'nyugdíj'	сахар	<i>sakir</i>	'cukor'
пенсия	<i>pensituʔ</i>	'nyugdíj'	сахар	<i>sakira</i>	'cukor'
перевод	<i>perebodə</i>	'fordítás'	сахар	<i>sakirəj</i>	'cukor'
первомай	<i>pervomai</i>	'május elseje'	сахаром	<i>sakirumsə</i>	'cukor'
пионер	<i>pioner^jʔ</i>	'úttörő'	сеньмой	<i>sedəməi</i>	'hetedik'
письмо	<i>pis^jmo</i>	'levél'	сеньль	<i>sel^jgəj</i>	'halfajta'
план	<i>planama</i>	'terv'	серебро	<i>šeribiri</i>	'ezüst'
план	<i>xolanə</i>	'terv'	серебро	<i>seribiri</i>	'ezüst'
план	<i>xualanə</i>	'terv'	сиг	<i>sigə</i>	'halfajta'
план	<i>xulanə</i>	'terv'	сиг	<i>sigəʔ</i>	'halfajta'
плита	<i>xulitə</i>	'tűzhely'	скамейка	<i>kamejka</i>	'pad'
почта	<i>postə</i>	'posta'	склад	<i>kalatə</i>	'raktár'
пододеяль-	<i>pododə^jel^jni-</i>	'paplanhuzat'	сковорода	<i>kəburəda</i>	'serpenyő'
ник	<i>kəj</i>		соболь	<i>sobol^jijə</i>	'coboly'
полотенце	<i>polotenčej</i>	'törülköző'	соболь	<i>səbily</i>	'coboly'
поселок	<i>poselkədə</i>	'település'	сорта	<i>sort</i>	'minőség, típus'
поселок	<i>xosjolkətuʔdə</i>	'település'	советский	<i>səbeskə</i>	'szovjet, tanács'
	<i>xosəlkə-tuʔdə</i>		совхоз	<i>sobxozətənu</i>	'szovhoz'
поселок	<i>xosjolkə</i>	'település'	спасибо	<i>xoasiba</i>	'köszönöm'
	<i>xosəlkə</i>		спирт	<i>xirtə</i>	'szesz'
посылка	<i>posilkətə</i>	'csomag'	спор	<i>pəranⁱ</i>	'vita'
пора	<i>xorəgətə</i>	'időszak'	справка	<i>xorəpkə</i>	'igazolvány, bizo- nyítvány'
Порбина	<i>xorbinəʔ</i>	hn.			

стакан	<i>takanə</i>	'pohár'	хлеб	<i>kir^jiba</i>	'kenyér'
стол	<i>stolə (nini)</i>	'asztal'	хлеб	<i>kiriba</i>	'kenyér'
судья	<i>sugga</i>	'bíró'	хлеб	<i>kiribə</i>	'kenyér'
судить	<i>sudiby</i>	'ítélkezik'	хлеб	<i>kiribaysə</i>	'kenyér'
сумка	<i>suŋkə</i>	'táska'	художник	<i>xudoznik</i>	'művész'
сухарь	<i>sygari</i>	'kétszerült'	чай	<i>caj</i>	'tea'
Света	<i>sibiətə</i>	szn.	чай	<i>cajirsi</i>	'tea'
свинья	<i>simidə</i>	'disznó'	чай-(чай- ник)	<i>caj</i>	'teáskanna'
свинья	<i>svinja</i>	'disznó'			
тюрьма	<i>tyryma</i>	'börtön'	часы	<i>casimənu</i>	'óra (szerkezet)'
Таймыр	<i>təjmirəmu</i>	hn.	часы	<i>casə</i>	'óra (szerkezet)'
тарелка	<i>tarelkəj</i>	'tányér'	чемодан	<i>cemodanəmə</i>	'bőrönd'
телефон	<i>telefon</i>	'telefon'	чир	<i>cir</i>	'halfajta'
телефон	<i>telefonə</i>	'telefon'	чум	<i>cum</i>	'sátor'
телефонист	<i>telefonistə</i>	'telefonos'	чуприк	<i>cuprik</i>	'hajviselet'
телеграф	<i>telegrafə</i>	'távirat'	шаман	<i>saman</i>	'sámán'
тетрадь	<i>tetradi</i>	'füzet'	школа	<i>askolə</i>	'iskola'
тигр	<i>tigəʔrə</i>	'tigris'	школа	<i>kolatənu</i>	'iskola'
Толя	<i>tolə</i>	szn.	школа	<i>kolə</i>	'iskola'
тонна	<i>tonə</i>	'tonna'	школа	<i>ʃkolatənu</i>	'iskola'
труба	<i>turuba</i>	'kémény, cső'	школа	<i>ʃkolədə</i>	'iskola'
Турдагин	<i>turɖagin</i>	szn.	щука	<i>suka</i>	'csuka'
тысяча	<i>tis^jæci</i>	'ezer'	щука	<i>s^jykaʔata</i>	'csuka'
тысяча	<i>tisici</i>	'ezer'	щука	<i>sukaʔ</i>	'csuka'
тысяча	<i>tisæca</i>	'ezer'	щука	<i>syka</i>	'csuka'
тысяча	<i>tisæci</i>	'ezer'	эвенк	<i>ev^jenkaʔ</i>	'evenki'
учебник	<i>ucebnikəʔə</i>	'tankönyv'	этаж	<i>ətaʒtənu</i>	'emelet'
учитель	<i>uc^jit^jel^j</i>	'tanár'	юбка	<i>ʃyka</i>	'szoknya'
учитель	<i>uc^jit^jel^ji</i>	'tanár'	юкола	<i>ju:kola</i>	'halfajta'
учитель	<i>uciteli</i>	'tanár'	юкола	<i>ʃugalitiŋ</i>	'hal'
ужин	<i>uzinə</i>	'vacsora'	юкола	<i>dykula</i>	'hal'
универмаг	<i>unibermag</i>	'üzlet'		<i>ʃykula</i>	
уведомление	<i>ubedomlenie</i>	'értésítés'	юрака	<i>dyrakə</i>	'jurák'
фабрика	<i>xuabirikə</i>	'gyár'		<i>jurakə</i>	
фамилия	<i>xomeelə</i>	'családi név'	юрта	<i>dyrta</i>	'jurta'
ферма	<i>permə</i>	'telep, gazdaság'		<i>jurta</i>	
фуфайка	<i>xuxajkə</i>	'kabátka'	яблоко	<i>dəɖblakə</i>	'alma'
Хатанга	<i>xatangatanu</i>	hn.		<i>jablakə</i>	
Хатанга	<i>xatangəgətə</i>	hn.	ягода	<i>dəgəɖə</i>	'bogyó'
Хатанга	<i>xatəgədə</i>	hn.		<i>ʃagəɖə</i>	
хлеб	<i>kir^jiba</i>	'kenyér'	яма	<i>ʃəmtə</i>	'gödör'
хлеб	<i>k^jir^jibama</i>	'kenyér'	яма	<i>ʃəmtə</i>	'gödör'

Irodalom

- Bol'dt, E. P. (1972), *Obrazovannie imen prilagat'elnüh v nganaszanszkom jazüke*.
- Bol'dt, E. P. (1981), *Material'naja obscsnoszt' szlovoobrozujuscih szuffixov imenszuscsesztvitel'nüh i prilagatel'nüh v nganaszanszkom jazüke*.
- Bol'dt, E. P. (1986), *Morfonologicseszkie javlenija v slovoobrazovanii nganaszanszkogo jazüka*. In: *Fonetika jazükov Szibiri i szopredel'nüh regionov*. 162–65.
- Castrén, M. A. (1854), *Grammatik der samojedischen Sprachen*, Hrsg: Schiefner, A., St.Petersburg.
- Castrén, M. A. (1855), *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg.
- N. Chomsky – M. Halle (1968), *The Sound Pattern of English*. New York.
- Dul'zon, A. P. (1974), *Padezsnaia szisztéma nganaszanszkogo jazüka*. *Szklonenie v paleoaziatszkih i szamodijszkih jazükah*. 147–157.
- Durand, J. – Siptár P. (1997), *Bevezetés a fonológiába*. Budapest.
- Halle, Morris (1959), *The sound pattern of Russian*. Mouton.
- Helimskij, E. A. (1994), *Tajmürskij ethnolingviszticeszkij szbornik*. *Materialü po nganaszanszkomu samansztvu i jazüku*. Moszkva.
- Helimskij, E. A. (1997), *Nganasan: The Uralic languages*. Szerk.: D. Abondolo.
- Jazük Nganaszan (1992), *Noril'szk*.
- Katzschmann, M. (1997a), *Russisch–Nganasanisches Wörterverzeichnis*. Internet: <http://www.gwdg.de/~mkatzsc/lemma.htm>.
- Katzschmann, M. (1997b), *Auswahlbibliographie zum Nganasanischen*. Internet: <http://www.gwdg.de/~mkatzsc/nganbib.htm>.
- Katzschmann, M., *Vorläufiges nganasanisches Wörterverzeichnis auf der Grundlage alter und neuer Quellen zusammengestellt* (Manuskript).
- Kenstowicz, M. (1994), *Phonology in Generative Grammar*. Oxford.
- Kiefer (1994) = Kiefer Ferenc (szerk.), *Stukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*. Budapest.
- Kortt, I. R. – Szimcsenko, J. B. (1985), *Wörterverzeichnis der nganasanischen Sprache 1: nganasanisch–deutsch–russisches Glossar*. Berlin.
- Kovaljenko, N. N. (1992), *Infinittü formü glagola nganaszanszkogo jazüka*. *Novoszi-birszk*.
- Mártonfi F. (1974), *A fonológia kreatív alkotórésze (Fonológiai automata a generatív grammatikában)*. *ÁNyT* 10: 83–114.
- Mártonfi F. (1978), *Jövevényszavak hangalakjának meghatározása fonológiai automatával*. *ÁNyT* 12: 185–220.
- Müller, G. F. (1986), *Szpiszki szlov iz szel'kupszkih, neneckih, eneckih dialektov nganaszanszkogo jazüka*. CGADA, 199.
- Nganaszanszkij fol'klor* (1992), *Fol'klor narodov Tajmira*. Dudinka.
- Prokofjev, G. N. (1937), *Nganaszanszkij (tavgijszkij) dialekt*. In: *Jazüki i pizmennoszt' narodov Szebera*. Csaszt' 1. Moszkva–Leningrad.
- Pusztay J. (1973), *A nyenyec nyelv orosz jövevényszavai*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest.

- S. Saporta – H. Contreras (1960), The Validation of a Phonological Grammar. *Lingua* 9: 1–15.
- S. Saporta – H. Contreras (1962), A Phonological Grammar of Spanish. Seattle.
- Siptár (1995), Fonológia. Szerk.: Siptár Péter. Kézirat. MTA Nytud. Int., Budapest.
- Siptár P. (1995), A magyar mássalhangzók fonológiája: *Linguistica* 18. Budapest.
- Szkazki narodov Szibirszkogo Szevera 2 (1976), Tomszk.
- Szkazki narodov Szibirszkogo Szevera 3 (1980), Tomszk.
- Szkazki narodov Szibirszkogo Szevera 4, (1981), Tomszk.
- Terescsenko, N. F. (1966), Nganaszanszkij jazük. *JaNSSSR*. 3: 416–36.
- Terescsenko, N. F. (1969), Szobsztvennüe imena ljudej u nganaszanov: Materialü konferencii etnogenez narodov szevernoj Azii. 227–228.
- Terescsenko, N. F. (1971), Licsnüe imena u nganaszanov. *Etnografija* imen: 40–4.
- Terescsenko, N. F. (1973), Nekotorüe oszobennoszti padezsnoj szisztemü nganaszanskogo jazüka. *JSFOu*. 72: 427–433.
- Terescsenko, N. F. (1974), Osznovüe linii razvitija szluzsebnüh szlov v nganaszanszkom jazüke. *ALH* 24: 352–362.
- Terescsenko, N. F. (1979), Nganaszanszkij jazük. Leningrad.
- Terescsenko, N. F. (1980), O roli nekotorüh vnesnih faktorov v razvitii nganaszanskogo jazüka. *JaT* 7: 3–9.

ALBERTI GÁBOR

A legújabb magyar mondattanról

This article is a critical review on the syntactic part of the tripartite Új magyar nyelvtan (New Hungarian grammar, Osiris, Budapest, 1998; the three parts are syntax, morphology and phonology, written by Katalin É. Kiss, Ferenc Kiefer and Péter Siptár, respectively).

The main virtue of this syntax lies in its being the first total generative linguistic description of Hungarian for teachers of elementary and secondary schools; for the existence of a grammar like this is of distinguished importance because now, in the nineties, it is the transformational generative linguistic framework in which the most detailed, exact, exhaustive and interesting description of Hungarian is at our disposal, the one with the greatest explanatory power (and this fact is independent of the future of the generative apparatus itself). The author intends to reconcile a style of writing dispensing with complicated technical terms with a very ambitious content including not only results of the 1992 Strukturális magyar nyelvtan (ed. Kiefer) but such published in new volumes of Acta Linguistica Hungarica and Approaches to Hungarian as well.

I wish this book would become popular with teachers.

„Először fordul elő, – olvashatjuk É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Siptár Péter Új magyar nyelvtanának előszavában (Osiris Kiadó, Budapest, 1998) – hogy olyan magyarra vonatkozó munkák eredményei, melyek a jelen nemzetközi nyelvészeti szakirodalmának szerves részét képezik, helyet kapnak egy nem szaknyelvészek számára készülő leíró nyelvtanban.”

Az említett (valóban kiváló és izgalmas) mű mondattani (É. Kiss), alaktani (Kiefer) és hangtani (Siptár) fejezetei közül – szűkebb szakterületemen maradva – a Mondattan című fejezetről szeretnék pár gondolatot megfogalmazni, figyelmébe ajánlva a teljes könyvet a megcélzott magyartanári rétegnek éppúgy, mint a legkülönbözőbb szemléletű nyelvészek széles táborának.

Ez a mondattani fejezet egy másik olyan munkán alapul, amely szintén *első* volt egy bizonyos tekintetben: a Kiefer Ferenc által szerkesztett Strukturális magyar nyelvtan mondattani kötetére gondolok (1992, Budapest, Akadémiai Kiadó), amely az érett magyar transzformációs generatív nyelvészet első átfogó ismertetésének tekinthető. Az imént a Chomsky-féle transzformációs generatív nyelvészethez nemcsak azért csatolhattuk a magyar jelzőt, mert magyar szerzőknek a magyar nyelvről szóló leírására utaltunk, hanem azért is, mert az elmúlt évtizedekben a nemzetközi generatív nyelv-elméletnek olyan markáns vonulatát alakította ki É. Kiss Katalin, Szabolcsi An-

na, Kenesei István, Bánréti Zoltán, Komlósy András, Laczkó Tibor, Bródy Mihály és a nyomdokaikban haladó nyelvésznezmedék, amely az angoltól eltérő típusú (szabad szörendű) nyelvek generatív leírásában döntő fordulatot hozott.

Ami az irányzat é r e t t s é g é t illeti, arra kívántam célozni, hogy a nyolcvanas évek végére lehetővé vált a magyar nyelv tényleges és teljes körű leírása a transzformációs generatív keretben. Függetlenül attól, hogy a „generativitás” (vagy azon belül a „transzformációsság”) ideája mennyire bizonyul tartósnak, egyértelműen kijelenthető, hogy a kilencvenes években a magyar nyelvről a legrészletesebb, legpontosabb, legteljesebb és legnagyobb magyarázó erővel bíró l e í r á s ebben a keretben áll a rendelkezésünkre. Hangsúlyozom: ez akkor is igaz, ha netán húsz vagy ötven év múlva a transzformáció és a generatív eszköztár sok más eleme (esetleg a teljes generatív eszköztár) már a múlt lomtárában fogja aludni örök álmát. É. Kiss Katalin persze másban hisz, de a hitetleneknek is el kell fogadniuk, hogy aki itt és most őszintén kíváncsi a magyar nyelv grammatikájára, legyen az magyartanár, külföldieknek magyart tanító szakember, más szemléletű nyelvész vagy érdeklődő értelmiségi, annak meg kell ismernie a generatív leírás eredményeit.

E szemlélet jegyében fogant az Új magyar nyelvtan, mely a nyelvész szakmának szóló Strukturális magyar nyelvtan alapjain egy szélesebb körnek szóló ismeretanyagot kíván nyújtani. Formai ismertetőjegyeit is felfedezhetjük e törekvésnek: É. Kiss igyekszik a generatív nyelvészet amerikai-angol terminológiáját a magyartanárok hagyományos latin-magyar szakszókincsébe beleágyazni: a *fej* helyett például az *alaptag* kifejezést használja, a mondat S szimbólumát pedig az angol *sentence* helyett a latin *sententiából* eredezteti. Remélni lehet, hogy az az olvasó, aki ezáltal szilárdabb terminológiai talajon érzi magát, több önbizalommal vállalja majd a tartalom befogadásához szükséges komoly intellektuális erőfeszítést.

Az imént említett tartalom pedig nem más, mint a magyar nyelv mondattani jelenségeinek széles körű és rendszerezett deskriptív áttekintése. És ezen a ponton vetődik fel az a döntő kérdés, hogy a matematikában megszokott, viszont a hagyományos nyelvészetben szokatlan formális leíró apparátust használó generatív keretben felfedezett jelenségeket vajon el lehet-e mesélni a keret ismeretése nélkül. Maradéktalan pozitív választ aligha remélhetünk, hiszen a generatív nyelvészet óriási leíró ereje nem utolsó sorban formális eszköztárából fakad: a metanyelvből, amelyen megfogalmazhatóvá váltak korábban megfogalmazhatatlan részletek.

Mit tehet hát a nyelvről való tudását egy szélesebb érdeklődő körrel megosztani vágyó generatív nyelvész? Az egyik út – és É. Kiss Katalin most ezen indult el – a formális eszköztár alkalmazásának a lehető legnagyobb mértékben való kiküszöbölése felé, a technikai részletek taglalásának a minimalizálása felé vezet. A másik út, amin a pécsi magyar szakos képzés során járunk, ezzel éppen

ellentét: ennek lényege az eszköztár nagyon finom, részletes, motivált kidolgozásában áll, amelyet azok a diákok be (és el) szoktak fogadni, akik mozgósítani tudják a középiskolai matematika órákon használt (átlagosnak feltételezett) képességeiket (is). Az elsajátított eszközrendszer aztán folyamatos mondatelemző tevékenység során elkezd „önműködni”, és a legjobbak végül arra a felismerésre is eljutnak, hogy a kapott specifikált eszközrendszernek számos értelmes alternatívája létezhet.

Mindez nem azt jelenti, hogy a formalizmuskerülő megközelítést ne kellene kipróbálni, hiszen erre vonatkozó kísérlet ilyen modern anyagon még nem történt. Ezzel a megközelítéssel talán éppen azokat lehet majd megérinteni, akik a formális eszköztár iránt leküzdhetetlen idegenkedést éreznek, míg másoknál a két út együttes bejárása vezethet eredményre.

Az iménti bekezdésben a modern tudományos ismeretanyag említése már átvezet e recenzió részletező szakaszába: É. Kiss nagyon tudatosan és nagyon merészen vonja be a tárgyalásba a Strukturális magyar nyelvtan megjelenése óta eltelt fél évtized felfedezéseit és megközelítéseit is. Legjobb tudomásom szerint például a főnévi kifejezés elemzésének bizonyos részletei majd csak a jövőben fognak a tudományos közvélemény fórumain megjelenni.

E merész megközelítés mögött azt a felismerést érzem, hogy a tudomány csak akkor válik érthetetlenül bonyolulttá, szövevényessé, áttekinthetetlené és szélesebb körben megmagyarázhatatlanná, amikor tévúton jár, amikor zsákutcába tévedt. A nagy felfedezések, ha a tudós megfelelő megvilágításba tudja őket helyezni, és a potenciális befogadónak van ideje megérlelni magában, tulajdonképpen egyszerűek és világosak. Attól persze félek, hogy a rosszul fizetett, (következésképpen) túlterhelt magyartanári rétegből keveseknek lesz ideje és ereje vállalni ezt az igazi intellektuális próbát.

Egy másik általános kérdés arra vonatkozik, hogy a lényeg kiemelését mely elemek egyszerűsítése, elhanyagolása révén érjük el. Nem mindenütt világos, hogy egy újszerű elemzés csupán az egyszerűsítés célját szolgálja-e, vagy új tudományos elképzelés kibontakozását jelzi; ilyenkor a szakmabeli olvasó sajnálhatja, hogy a népszerűsítő műfaj keretei közé nem illett be egy-egy részletesebb érvelés. A 60. oldal ábráin például azt látjuk (amit a 3.2.2. pont alapján már korábban elkezdhattünk gyanítani), hogy az igekötő „lefelé” mozog (azaz nyoma által k-vezérelt pozícióba), hogy elfoglalja ige előtti semleges helyzetét; ami legalábbis szokatlan megoldás, bár az ige és igekötő közötti bensőséges kapcsolat ábrázolásának makacs problémájára egyfajta elemzést nyújt.

Most pillantsunk bele az egyes fejezetekbe, elsősorban azokra a gondolatokra összpontosítva, melyek a Strukturális magyar nyelvtanhoz képest is újak vagy legalábbis új megvilágításba kerülnek.

A 2. fejezet a *topik* ról, a mondat logikai alanyáról szól, melyet most É. Kiss „mind a beszélő, mind a hallgató által ismert vagy létezőnek feltételezett

individuum” (22/(2)) megnevezőjeként határoz meg, szemben a megnevező funkcióval nem feltétlenül bíró kontrasztív topikkal (24–25. oldal); ez utóbbinak a szerkezeti ábrázolásáról nem esik szó. Egy mondatban nem kötelező a topik jelentléte (29/(30): *Költöznek a fecskék*), de előfordulhat több topik is, akár mondathatározókkal keveredve (pl. 27/(22b): *Az új autónak_i állítólag Péter_i [megnyomta _j az elejét_j]*; ahol a topikok az *i* és *j* indexszel ellátott összetevők), sőt megfelelő értelmezés mellett egy mondathatározó is tekinthető topiknak (a következő mondat (29/(29a)) például Magyarországot jellemzi: *Magyarországon_i [viszonylag kevés katalizátoros autó fut _j]*).

A mondat predikatív összetevőjének belső szerkezetéről szóló 3. fejezetből említettem már az igeikötői/igemódosítói pozíció újfajta szerkezeti elhelyezését (36/(13)): az igei V fej egyetlen testvéreként jelenik most meg ez a magyar generatív nyelvészeknek oly sok fejtörést okozó összetevő. Az X-vonás elmélet alapján nekem szimpatikusabb az a korábbi elképzelés, mely szerint az ige testvérei a vonzatok. Egy biztos azonban: az igeikötő pozíciójáról még sok vita fog folyni; talán egy átfogó és általános „szintaktikai aspektuselmélet” keretei között fogunk majd minden releváns jelenségre megnyugtató magyarázatot kapni.

A 3. fejezet másik izgalmas kérdése a fókuszra vonatkozik, amelynek jelentéstani feladatáról nagyjából változatlanok az elképzelések: úgy azonosítunk egy szereplőt, hogy egyszersmind sejtethő alternatíváit kizárjuk. A következő mondatból (45/(42)) például az is kiderül, hogy János „mostanában” a Bükkben vagy a Mátrában *nem* nyúzta a montenbájkját (ahol a beszélő és a hallgató között feltehetőleg megvan a kölcsönös tudás az imént *mostanában*-ként megjelölt időszakról): *János_i [FÓKUSZP a Börzsönyt_j [vp járta be a biciklijével _j]]*. Szerkezeti szempontból viszont alapvető változás zajlott le 1992 óta: polgárjogot nyertek (elburjánzottak?) a funkcionális projekciók; amilyen az iménti elemzésben feltüntetett Fókusz Projekció is. Örök kérdés még, hogy hogyan biztosítsuk az ige és a fókuszált összetevő szomszédosságát, azaz mozogjon-e az ige vagy sem? Az *Új magyar nyelvtan* válasza: egyelőre hagyjuk nyitva a kérdést (44. o.)!

Végül a 3. fejezetből a negáció kifejezéséről (NEGP) kívánok még szót ejteni. A következő mondatban (65/(114)) az első *nem* a teljes [*a feleségével nem táncolt*] összetevőt k-vezérli, tehát letagadja: *János_i [NEGP nem [FP a feleségével nem táncolt]]*. Ezzel elesünk az 1992-es elemzésnek, ahol a [*nem a feleségével*] egy összetevőt alkotott „negatív fókusz” néven, attól az előnyös vonásától, hogy a tagadószó csak *a feleségével* összetevőt k-vezérelte, tehát tagadta; azt ugyanis tényleg nem tagadjuk, hanem éppenhogy állítjuk, hogy János valakivel nem táncolt.

A főnéves kifejezés a 4. fejezetben merészen új szerkezeti felépítést kap az 1992-es Szabolcsi-féle elmélethez képest. A predikatív jellegű (jelzős) főnévi magot egy számnévi burok, majd egy differenciált determináló

burok veszi körül (76. és 80. o.): [_{DP} *mind* [_{DP} *a* [_{NUMP} *száz* [_{PREDNP} *szaladgáló fiú*]]]]. A kétféle birtokos szerepe és helyzete is új megvilágításba kerül. A rövid birtokos úgy (és ott) determinál, ahogyan (és ahol) egy határozott névelő (84/(48)): [_{DP} [_{NP[+det]} *János*] [_{PREDNP} *könyve*]]. A hosszú birtokos nem egy „felmozgatott” rövid birtokos, hanem egy datív vonzata a főnévi alaptagnak, amit leghátulról vittünk egy DP topikjába (86/(54)): [_{DP} *Jánosnak*_i *a* [_{PREDNP} *könyve* _┘]]. Az új elmélet például az alanyi és tárgyas ragozás megoszlására ad szellemes magyarázatot: az alanyi ragozás azt jelzi, hogy NumP van a tárgyi pozícióban, míg a tárgyas ragozás DP-vel betöltött tárgyi pozícióra utal (90. o.): *ismerek* [_{NUMP} *néhány verset*], de *ismerem* [_{DP} *a verset*]. Az új elmélet legnehezebben elfogadható pontja az, hogy [*az én*] típusú (határozott névelő + személyes névmási birtokos) összetevők létét implikálja.

A következő négy fejezet (5–8.) olyan területeket tárgyal, amelyek a Struktúrális magyar nyelvtanban nem kaptak önálló fejezetet, rendszeres tárgyalásukra nem került sor (mellékneves, határozószós, névutós, igeneves kifejezések). Ez jelzi, hogy az Új magyar nyelvten, csekélyebb terjedelme ellenére, a hagyományos leírási területek *t e l j e s s é g é n* alternatívát szándékszik nyújtani azok számára, akik magyar mondatokat kívánnak elemezni; ami nagyon fontos lépés, mert azok, akik berzenkednek a generatív nyelvészetnek a közoktatásban való meghonosításától, szeretnek avval érvelni, hogy hiába nyújt a generatív nyelvészet csodálatos elemzéseket egyes nyelvreírási területeken, ha más területeken viszont a pedagógusnak továbbra is csak a hagyományos elemzési módszer áll a rendelkezésére.

A jelzői szerepű *m e l l é k n e v e s k i f e j e z é s* ről szóló részből (5.1) a melléknévi vonzatok elhelyezését szeretném bemutatni (95/(9)): [_{ADJP} *a fiára*_i [_{ADJP} *nagyon büszke* _┘]] *apa*. A melléknévi alaptag bővítményének (is) a melléknév mögött van tehát a kiinduló szerkezeti helye, s onnan kerül előre belső topicalizációval ADJP-hez csatolt pozícióba. Ez a megközelítés kézenfekvő általánosítása az igei régens körül kibontakozó kifejezés szerkezeti elemzésének. Nem világos viszont, hogy a melléknévi igeneves kifejezést (8.4) miért kellene másképpen kezelni, mint a mellékneves kifejezést; reális alternatívaként merül fel az a megközelítés, amely szerint a szintaxis „nem lát bele” egy melléknév belső felépítésébe (morfológiájába). É. Kiss ehelyett speciális VP-ként elemzi a melléknévi igeneves kifejezést (125–126) (*a* [_{VP} *zongorázó*] *anya*), amelynek egyik VP-szerű tulajdonságaként fogható fel az, hogy kiterjeszthető FP-vé, QP-vé vagy NEGP-vé: *a* [_{QP} *mindig* [_{FP} *csak egy dalt* [_{VP} *zongorázó*]]] *anya*. Igen ám, de ez a kiterjeszthetőség ugyanúgy fennáll a nem igei eredetű melléknév körül kialakuló kifejezésre is: *a* [*mindkét fiára*] / [*csak az egyik fiára*] *büszke anya* (a jelzőt aligha elemezhetjük másképpen, mint QP-ként, illetve FP-ként).

A határozószós és a névutós kifejezésről szóló fejezetek (6. és 7.) újdonságát egy bizonyos igemódosító-osztály „könnyű-XP-emelésen” alapuló elemzése

jelenti. A *Mari szemben áll Péterrel* (102/(13d)) mondatnak például a következő kiinduló szerkezetet tulajdonítja É. Kiss: [_{VP} áll *Mari* [_{AdvP} *Péterrel szemben*]]; a felszíni szerkezet létrejöttének két kulcslépése: a *Péterrel* DP extraponálódása az áll ige vonzatainak sorába, majd a könnyűvé vált AdvP igemódosítói pozícióba való mozgása; így hát a végeredmény: *Mari*_k [_{VP} [_V [_{AdvP} *szemben* _i]] *áll*] _k *Péterrel*_i _j]. Pontosan ugyanígy vezethető le az igemódosítói pozíciójában névutós kifejezést tartalmazó *Mari* [_V *utána futott*] *Jánosnak* mondat a [_{VP} *futott Mari* [_{PP} *Jánosnak utána*]] kiinduló szerkezetből. Az analógia alapján még az is felvetődik, hogy az AdvP és a PP kategoriális megkülönböztetésére valóban szükség van-e.

Az alábbi alarendelő összetett mondatok tárgyalása (9. fejezet) nagyjából a Strukturális magyar nyelvtan Kenesei Istvántól származó cikkére épül. A CP kategóriájú mellékmondat tipikusan „értelmezői viszonyba” kerül egy DP-vel, amin egy [_{DP} *DP CP*] konfigurációt kell értenünk: pl. [[_{DP} *az* [_{DP} *a hír*]] [_{CP} *hogy János megbukott a vizsgán*]] (136/(26)). Gyakori azonban az, hogy a „súlyos” CP-vel együtt nem képes mozogni egy összetevő, hanem mozgás előtt kivetí magából azt; a kivetett CP-t a főige hajlandó vonzatai sorába fogadni, a megkönnyebbült összetevő pedig – mint a léghajó, amelyből minden poggyászt kidobáltak – immár fel tud emelkedni ige előtti pozíciókba. Így vezethető le például a *János azzal együtt követte el a betörést, aki a cellatársa volt* mondat (149/(69b’)) több lépésben: a kiinduló szerkezet tartalmaz egy [*azzal, aki a cellatársa volt*] DP-t, amelyből a következő lépésben egy ilyen AdvP-t tartalmazó szerkezet válik: [_{DP} *azzal* _j] *együtt* [_{CP} *aki a cellatársa volt*]_i], végül a CP a főige vonzatainak a sorába kerül.

A 10. fejezet a mondatát szöve d é s kényes témájáról szól, és természetesen az alarendelő összetett mondatok elemzésén alapul. Hogy miért kényes a téma, azt a következő példamondat rögtön elárulja (156/(1c)): *Az anyámmal megmondtam, hogy nem engedem, hogy rosszul bánjatok*. A „naiv nyelvi beszélőket” ilyen mondatok hallatán (ahol *az anyámmal* összetevő a főmondat topikjaként funkcionál, miközben valójában csupán az alarendelt mellékmondat alarendelt mellékmondatában szereplő vonzat) olyan érzés szokta eltölteni, hogy ilyesmi csak a nyelvészek „pihent agyában” létezik. Evvel kapcsolatban azonban – É. Kiss saját érvein túl – érdemes megjegyezni, hogy a szabályok létében hívő nyelvésznek nem pusztán kedvtelése, de egyenesen kötelessége megvizsgálni, hogy felállított szabályai hogyan működnek szélsőséges helyzetekben.

Szellemes a *János mit akar, (hogy) mikor induljunk?* (167/(48)) kérdéstípusnak az elemzése, mely a következő, kérdőszói alaptaghoz „értelmezőként” csatolódó CP-t tartalmazó kiinduló szerkezeti összetevő feltételezésén alapul: [_{NP} [_{NP} *mit*] [_{CP} *hogy mikor induljunk*]].

A 11. fejezetnek, amely a névmások értelmezéséről (kötéselméletéről) szól, nincs párja a Strukturális magyar nyelvtanban; szerepeltetése azonban indokolt,

mert a téma központi helyet foglal el a generatív nyelvészetben. Kimaradt viszont egy fejezet a mellérendelésről, ami viszont indokolatlan: a korábban említett „leírási teljesség” megkívánta volna ennek a témának a tárgyalását is.

Végezetül hadd utaljak vissza egy pesszimista gondolatomra, miszerint a rosszul fizetett, (következésképpen) túlterhelt magyartanári rétegből keveseknek lesz ideje és ereje vállalni azt a nemes intellektuális próbát, amit az Új magyar nyelvtan alapos feldolgozása jelent. Szeretném most mégis azt hangsúlyozni, hogy az általános és középiskolai nyelvtan tananyagának korszerűsítése és érdekesebbé tétele érdekében minden eszközt meg kell ragadnia a nyelvész kutatóknak, és amíg ez nem történt meg, addig főleg a közoktatás helyzetén siránkozni.

Az Új magyar nyelvtan valóban szokatlanul naprakész tudományos információval szolgál, és úgy próbál széles körhöz szólni, hogy nem enged a minőségből: de talán éppen ez fogja a tanítást és a szakmát szerető magyartanárokat arra késztetni, hogy elfogadják a kihívást; megérezve, hogy az a nyelvész nézi le őket, aki semmitmondó frázisokkal közeledik hozzájuk, és nem az, aki legfrissebb tudása legjavát adja.

KEMÉNY GÁBOR

Régi magyar irodalmi szövegkiadások

This paper informs us on some text editions of old Hungarian literature. One of them belongs to the collection of old Hungarian poetry (*Régi Magyar Költők Tára*) and presents a characteristic kind of poetry from the 17th century, the poems of the so-called „Kuruc era”.

The other volumes (*Mikes Kelemen Összes Művei Vol. V/1–2; Vol. VI.*) contain the translated works of Kelemen Mikes that have not been published earlier (*Catechismus formájára való közönséges oktatások; Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások*).

Ennek a négy vaskos kötetnek elsősorban az adja meg a jelentőségét, hogy eddig jórészt kiadatlan szövegeket tesznek hozzáférhetővé a kutatás számára.¹ Ez indokolja (továbbá az, hogy ezzel a három kötettel teljessé vált a Mikes-életmű kritikai kiadása), hogy megjelenésük után több mint egy évtizeddel is érdemesnek tartjuk bemutatni őket folyóiratunk olvasóinak is.

Az RMKT 17. századi sorozatának (szerkeszti: Stoll Béla és Varga Imre) 11. kötete, melyet Varga Imre rendezett sajtó alá, annak a mozgalmas másfél évtizednek a „közköltészetét” tartalmazza, melynek időbeli határait eseménytörténetileg a kuruc bujdosók mozgalmának kezdete, illetve Buda várának a töröktől való visszafoglalása jelöli ki. Az időszak főbb jelenségei pontosan tükröződnek a kéziratos énekköltészet műfajaiban: az erőszakos (re)katolizáció elleni tiltakozásul megszólalnak a protestáns prédikátorok jeremiádjai, a kuruc mozgalmak kibontakozásával megnő a számuk a történeti és propagandisztikus énekeknek. Végül pedig ez idő tájt is nagy mennyiségben keletkeznek különféle alkalmi versezetek: halotti búcsúztatók, névnapi és egyéb köszöntők, ajánlások, gúnyiratok. Mindez együtt adja a korai kuruc költészetnek eddig csak részleteiben ismert, gazdag körképét.

A kötet első részében a név szerint kiemelt verselők (közülük aránylag még Haller János, A békességes tűrésnek pajzsa... és a Hármas história szerzője a

1 Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. 11. köt. Az első kuruc mozgalmak korának költésze (1672–1686). Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 937 l. + 16 l. mell.; Mikes Kelemen Összes Művei. V/1–2. köt. Catechismus formájára való közönséges oktatások. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 1752 l. + 20 l. mell.; Mikes Kelemen Összes Művei. VI. köt. Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 1205 l. + 18 l. mell.

legismertebb) kaptak helyet, összesen 53 művükkel. E tizenegy énekszerző, ahogyan ezt az előszó is jelzi „nem alkotásainak minősége, hanem mennyisége folytán került az első csoportba, ahová más kötetekben a nagyobb életművel rendelkező szerzőket soroztuk” (5). Az RMKT-nak ez a kötete nem mutathat be igazi költői egyéniségeket, mivel ilyenek ebben a periódusban nem is voltak. Ha tehát nem egészen igaz is az „Inter arma silent Musae” közhelye, hiszen a könyvben szereplő 255 versezetet mégiscsak megírták, az kétségtelen, hogy ezt az időszakot nem fémjelzi egy Balassi vagy Zrínyi formátumú poétának a fellépte.

A kötet második része további 135 verset közöl az 1672 és 1686 közötti évekből, köztük névtelenekét is, mint a Csinom Palkó, csinom Jankó... kezdetű katonaeének, melyet az újabb kutatás nem a Rákóczi-szabadságharc kezdetére, hanem 1681 körülre, a Thököly-féle mozgalom első, felfelé ívelő szakaszára datál (a vers jegyzeteit l. a 830–832. lapon). Ezután következnek a keltezés nélküli, ill. keltezhetetlen darabok (189–198. sz.), majd külön a Petrovay Miklós-énekeskönyv (199–204. sz.), a Körmendi-kódex (205–208. sz.) és a Hubai János-kódex (209–238. sz.) keltezetlen énekei. A kiadvány törzsanyagát a kalendáriumi versek (239–255. sz.) csoportja zárja le.

Az aprólékos gonddal összeállított kritikai jegyzetek (735–883) előbb a kézirat lelőhelyét és – ha van ilyen – korábbi publikációját adják meg, majd sorról sorra haladva közlik a szöveg megértéséhez szükségesnek látszó tárgyi és nyelvi magyarázatokat. A könyv végén mutatók, jegyzékek és képmellékek találhatók.

Mikes Kelemen összes műveinek kritikai kiadása, melyet az MTA Irodalomtudományi Intézete 18. századi osztályának kutatási programja keretében Hopp Lajos rendezett sajtó alá, a most ismertetendő három terjedelmes kötettel befejezéséhez érkezett (a sorozat kötetei: I. Törökországi levelek és misszilis levelek; II. Epistolák; III. Mulatságos napok és más fordítások; IV. Az ifjak kalauza; V/1–2. Catechismus formájára való közönséges oktatások; VI. Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások).

Mikes, mint ismeretes, törökországi száműzetésének évtizedei alatt tizenkét, többségében vallási tárgyú prózai munkát fordított le franciából, összesen mintegy hatezer kéziratoldal terjedelemben. Ezeknek egyike az ún. Montpellier-i Catechismus (*Instructions générales en forme de Catéchisme...*, Paris 1702), melyet a Rákóczi rodostói könyvtárban megvolt – s bizonyára a fejedelemtől is forgatott – példányból ültetett át magyarra.

A Mikestől lefordított munkának egy janzenista felfogású francia oratoriánus, François-Aimé Pouget (1666–1723) a szerzője. A mű, mint Hopp Lajos kísérőtanulmányából megtudjuk, „Egyháztörténetet ad, összefoglalja a vallás dogmáit, a keresztény erkölcsant, a kegyelemtant, szól a szentségek használatáról, az imádságokról, az egyházi ceremóniákról és szokásokról” (1615). Pouget

catekizmus, melynek első kiadásai a szerző nevének feltüntetése nélkül jelentek meg, nem hittudományi szakmunka, hanem gyakorlati célú kézikönyv. Népszerűségét jól mutatja, hogy a múlt század 60-as éveitől mintegy negyven kiadást ért meg, noha XI. Kelemen pápa már 1712-ben egyházi indexre tette janzenista tendenciái miatt.

Mikes a Catechismust először 1744-ben fordította le, majd e fordítást – több mint egy esztendőig tartó szembetegségével küszködve (vö. jegyzetek, 1619) – 1752 és 1754 között teljesen átdolgozta és kibővítette. Ez az átdolgozás olyan mértékű volt, hogy a munka első kézírata szövegváltozatnak minősül (uo. 1593), így a kritikai kiadás mindkettőt közli. Főszöveggént a véglegesnek tekinthető autográf kézirat szerzői tisztázatát (V/1. köt.: 5–924), variánsként pedig a korábbi változatot (V/2. köt.: 927–1590). A jegyzetekben előbb a köteteket sajtó alá rendező Hopp Lajos mintaszerű tanulmányait olvashatjuk a Catechismus-fordítás kiadásáról, a kézírathagyományról, a kéziratok sorsáról, a mű forrás- és keletkezéstörténetéről, valamint a forrásmű, a főszöveg és a variáns viszonyáról (1593–1630), majd a Mikes kézírataiban előforduló bibliai rövidítések feloldása és a tárgyban haszonnal forgatható kézi- és segédkönyvek jegyzéke következik (1631–1638). A függelék nagy részét természetesen az igen alapos, de sehol sem bőbeszédű tárgyi jegyzetek teszik ki (1639–1738). A kötetet francia nyelvű rezümé, 20 oldal képmelléklet és névmutató zárja.

A Catechismus formájára való közönséges oktatásoknak e kiadása, azon kívül, hogy végre nyomtatásban is közzéteszi Mikesnek ezt a terjedelmes művét, a két változat egyidejű publikálásával elsőrangú „vizsgálódási anyagot nyújt Mikes fordításainak nyelvi és stilisztikai tanulmányozásához, helyesírásának és írásmódjának fejlődéstörténeti értelmezéséhez, valamint több évtizedes fordítói gyakorlatának jobb megértéséhez” (Hopp Lajos, 1593).

Az 1988-as évszámmal, valójában 1989-ben megjelent zárókötet Mikesnek összesen négy, egyaránt keltezetlen fordítását tartalmazza. Az első egy beszélgetések formájában megírt erkölcsnemesítő traktátus a lustálkodásról és annak ellenszereiről (Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben, 5–165), a másik három vallási tárgyú (Az izraeliták szokásáról, 167–285; A keresztényeknek szokásiról, 287–493; A zsidók és az Új Testamentumnak története, 495–899). A szövegeket ugyanolyan alapos tanulmányok követik, mint a sorozat korábbi kötetiben (összesen 90 oldal terjedelemben). A tárgyi jegyzetek, filológiai magyarázatok további csaknem kétszáz oldalt tesznek ki (992–1187). A kötetet francia nyelvű tartalmi összefoglaló, 18 képmelléklet és névmutató zárja. Mikes Kelemen portréjának színes reprodukcióját nem tudták közölni, mert az 1987–88-ban hivatalos levélben megkeresett kolozsvári közgyűjtemények illetékesei nem válaszoltak a szerkesztő kérésére: „Zágoni Mikes Kelemen Rákóczi udvarában készült színes eredeti arcképe tovább bújdosik [sic!] a kolozsvári muzeális gyűjtemények raktárában” (1193).

Az idő jól eltöltésének módja... francia eredetijének (*Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps*) első kiadása 1673-ban (Molière halálának évében) látott napvilágot. Szerzője Antoine de Courtin (1622–1685) francia diplomata, Krisztina svéd királynő egykori udvari titkára, aki ekkor már nyugdíjas éveit töltötte Párizsban, és több ilyen, a helyes viselkedéssel és életmóddal foglalkozó kézikönyvet tett közzé. Érdekes, hogy a könyv voltaképpeni címét (Értekezés a restségről) Mikes nem fordította le. Talán attól tartott, hogy a főcím és az alcím teljes magyar fordítása úgy is érthető, hogy az idő helyes eltöltésének módja nem más, mint a lustálkodás...

Courtin műve hat „beszélgetés”-re (*entretien*) tagolódik. A két főszereplő: Mme de Philargie, egy rest életmódot folytató özvegy, aki a délelőtti órákban heverészve tölti, valamint Théotée abbé, aki a hat napon át folyó beszélgetés során igyekszik őt meggyőzni ennek helytelen voltáról. A dialógusba időnként bekapcsolódik Angélique, Mme de Philargie lánya, valamint egy Zéroandre nevű könnyelmű fiatalember és a – neve alapján – szintén nem sokat érő Nientilde grófnő. Mikes nem próbálja lefordítani ezeket a beszélő neveket, hanem, a kor szokása szerint, ízes magyar neveket ad a szereplőknek (sorrendben: Diánna, Péter Dénes, Angyélika, Télámon, Máriánna). Egyébként is szabadon bánik a szöveggel (ahogyan ezt egyéb fordításaiban is teszi): az unalmas részeket, különösen az abbé áltudományos fejtegetéseit gyakran lerövidíti, összevonja.

A mai olvasó számára a könyvnek elsősorban nyelvi-stiláris érdekessége van. „Courtin dialogizált értekező prózája [...] s a »beszélgetés« műfaji kerete jó lehetőséget kínál a fordítónak levélíró énje szabadabb megnyilatkozására” (Hopp Lajos a zárótanulmányban: 939). A beszélgetés fikciójának fenntartására társalgási fordulatokat, beszélt nyelvi elemeket vegyít a szövegbe, s a többszörösen összetett francia mondatokat lehetőleg egyszerűsíti. A mondatszerkesztés könnyedsége, a „rövidebb hullámú, aprózott ritmusú lüktetés” egyébként is jellemző a stílusára (vö. Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest 1982²: 100), s ezzel előkészíti a rokokó prózastílust.

Végeredményben egyetérthetünk Vörös Imrével, aki a Mikes-tricentenárium alkalmából tartott előadásában leszögezte: Mikes a fordításába bele tudta vinni saját egyéniségét, ezért ezek a fordítások (mai felfogásunk szerint inkább átdolgozások) szerves részét képezik írói életművének. (Vörös Imre: Mikes Kelemen, a fordító. In: Hopp Lajos – Pintér Márta Zsuzsanna – Tüskés Gábor [szerk.]: *Irodalom, történelem, folklór*. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások. *Ethnica*, Debrecen 1992. 71–76).

A kötet másik három fordítása kevésbé tarthat számot a mai (nem szakmai) olvasó érdeklődésére, bár filológiai és stílustörténeti jelentőségük ezeknek is tagadhatatlan. Az izraéliták szokásáról és A keresztényeknek szokásairól

Claude Fleury abbé (1640–1723) egyházi író, Bossuet tanítványa és pártfogoltja két összetartozó művének (*Les Moeurs des Israélites*, 1681; *Les Moeurs des Chrétiens*, 1682) magyarítása. A zsidók és az Új Testamentumnak históriája című szöveg forrása Antoine Calmet Benedek-rendi szerzetes, egyházi író (1672–1757) *Histoire de l’Ancien et du Nouveau Testament* (1718) című munkája.

Az ismertetett kötettel teljessé vált Mikes Kelemen műveinek kritikai kiadása. A rodostói száműzött, aki életében egyetlen sorát sem láthatta nyomtatásban, mostantól hat vaskos kötetnyi életművel foglal helyet a könyvtárak polcain s idővel bizonyára az olvasó magyarság (köz)tudatában is.

A mássalhangzó-gyengülések és -erősödések értelmezései a történeti nyelvészetben

The central question of this paper is whether we have compelling reason to regard phonetic changes customarily subsumed under the terms *lenition* and *fortition* as representatives or realizations of a unique kind of change on the basis of structural (non-phonetic criteria). The recurrent ideas of what underlies the unity of these processes are discussed in the following order: (i) temporal sequentiality of various changes assigned to the category of lenition (the „lenition hierarchy”); (ii) the functional unity of such processes in synchronic alternation patterns; (iii) typical environments for lenitions and fortitions; (iv) the relationship between lenition and assimilation, fortition and dissimilation; (v) lenition as information loss and fortition as prevention of information loss. The paper is intended to be non-committal but the result of the analysis is negative rather than positive: if there is no p h o n e t i c similarity upon which to base our definition, these notions may be nothing more than names for a haphazard collection of processes inherently different from each other.

0.1. Ennek a dolgozatnak¹ a célja áttekinteni a mássalhangzók gyengülési és erősödési folyamataira vonatkozó nyelvtörténeti irodalmat azzal a céllal, hogy értékeljük az ezen folyamatok egységessége mellett szóló érveket. Ezek az érvek két csoportra oszthatók: fonetikai jellegűekre, amelyek a különböző, gyengülésnek (illetve erősödésnek) nevezett mássalhangzó-változásoknak közös fonetikai alapot tulajdonítanak, másfelől nyelvszerkezetiekre, amelyek a kérdéses folyamatok funkcionális vagy strukturális hasonlóságát állítják. Ebben a dolgozatban kizárólag a második típusba tartozó elméleteket fogjuk szemügyre venni; a gyengülések és erősödések fonetikai egységének kérdését egy későbbi dolgozatra hagyjuk. Itt tehát a gyengülési/erősödési folyamatok egységét mint elméleti, nem fonetikai kérdést fogjuk megvizsgálni.

0.2. A gyengülést közismerten az egyik leggyakoribb (ha nem a leggyakoribb) hangváltozástípusnak tartják a történeti nyelvészetben. Ennek ellenére a gyengülés fogalma igen lazán és pontatlanul van meghatározva, megértetésében

¹ A dolgozat alapját képező munka nagy részét egy cambridge-i tanulmányút során végeztem, amelyet a Faludi Ferenc Akadémia ösztöndíja, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj és a FEFA tett lehetővé. Az adományozókon túl köszönettel tartozom témavezetőmnek, Bakró-Nagy Mariannának, Szende Tamásnak és az Elméleti Nyelvészet szak doktori szemináriuma résztvevőinek értékes észrevételeikért.

a szerzők leggyakrabban példák garmadája és az olvasó intuíciójára hagyatkoznak. Természetesen a gyengülésnek mint alapfogalomnak a meghatározatlansága nem gátolta meg a nyelvészeket abban, hogy kiváló elemzéseket írjanak az egyes nyelvekben föllelhető, gyengülésnek tekintett folyamatokról (ld. Harris – Northall (1990) a spanyolhoz, Russell (1995) és Dressler (1972) és Dressler – Hutgard (1980) a keltához, Oftedal (1985) mindkettőhöz), ezért mi sem kívánnunk kritikus hangot megütni. Ebben a dolgozatban a gyengülési/erősödési folyamatok tárgyalásában azon visszatérő megállapításokat fogjuk sorra venni, amelyekkel az idevágó irodalom meghatározni kívánja ezeket akár explicit, akár implicit módon. Ezen tényezők némelyike a tárgyalások során szinte mindenütt előkerül; egyes szerzőknél ezen folyamatok feltételezett közös tulajdonságai differenciálatlanul, kuszán bukkannak föl (pl. Hock 1986: 80 és köv.²); némely, igen kiváló nyelvészek munkáiban (pl. Lass 1984: 177 és köv.) alapos és részletes összefoglalást találunk; másutt azonban egy jellegzetességet ragadnak ki, és azt tekintik az egyetlen definitív tulajdonságnak (ilyen az összes terminológiai szótár, amelyhez hozzájutottam, és ide tartozik MacMahon 1994: 15–16).

0.3. A „kristályosodási pontok”, amelyeket vizsgálni fogunk, a következők: (1) a gyengülésnek tekintett változások időben való egymásra következése (a „gyengülési lánc”); (2) a gyengülés különböző formái mint szinkronikusan egyazon nyelvtani folyamat kitevői, amely egyfajta szinkron-funkcionális egységgel ruházza fel azokat; (3) a gyengülés/erősödés jellegzetes környezetei, amelyek egyes nyelvészek számára a folyamatok fonetikájával szemben is meghatározóak lehetnek; (4) a gyengülés mint hasonulás, egyesek számára ebből következően az erősödés mint elhasonulás; (5) a gyengülés mint információvesztés és az erősödés mint az információvesztés megakadályozása.³

1.1. Lass (1984:177) szerint a gyengülés két alaptípusának, a zöngésedésnek és a hangcsatorna nyíltabbá válásának (pl. frikativizálódás) a fonetikai kapcsos-

² Az erről szóló fejezet első mondatait érdemes a maguk teljességében idézni: „Nem-nyelvészek között a hangváltozás talán leggyakrabban emlegetett oka a »lustaság«. Míg ez kétes értékű magyarázat a világ nyelveiben található változások rengeteg fajtájára, egyedülállóan jónak tűnik a változások azon osztályának esetében, amelyeket **gyengülésnek** vagy **lenizációnak** nevezünk. Ezekben az egyébként igen eltérő változásokban, amelyeket ezekkel a nevekkal illetünk, a közös vonás az artikulációs erőfeszítés »lazulása« vagy »gyengülése«, amit »lusta-nyelv-jelenség«-nek neveznek.

Ez a lazulás különböző formákat ölthet. A legradikálisabb a **kiesés**... De egy szegmentum teljes jelenléte és végső eltűnése között megfigyelhetők köztes állomások, amelyekben a szegmentum kiejtése egyre lazább és környezetétől egyre kevésbé elütő.”

³ Mivel a dolgozat történeti témájú, nem fogok kitérni arra az egyébként igen érdekes és fontos kérdésre, hogy a gyengülések és erősödések a szinkroniában a gyorsbeszéd-folyamatok vagy többé-kevésbé morfológizálódott szabályok között, amelyek fonetikai motiváltsága már korántsem magától értetődő, egyaránt megtalálhatóak, ennek megfelelően eltérő elemző apparátust és elméleti megközelítést kívánhatnak.

lata távolról sem nyilvánvaló. Ennek ellenére „az, hogy a zöngétlen → zöngés változás nagyon gyakran előfutára a hangcsatorna nyíltabbá válásának, érv lényegi hasonlóságuk mellett; amint az is, hogy a [kétféle] típusú változások igen gyakran funkcionálnak 'egyazon' folyamat kitevőiként a nyelvekben”. Lass kijelentésének első felét fogjuk ebben a részben tárgyalni, amely a „**gyengülési sor**” létezését tekinti érvnek a gyengülési folyamatok egységessége mellett.

1.2. Azok a hangváltozások, amelyek a gyengülési sorba illeszkednek, esetenként valóban követik egymást időben egy nyelven belül, és hosszú távon egy adott hang mint típus (ha nem is mint példány) folyamatos gyengülését, esetleg végső eltűnését eredményezik. Példát erre vehetünk a franciából, ahol az eredeti (latin) intervokális zárhangok a gyengülés egész útját végigjárva nyomtalanul eltűnnek; a többi latin utódnyelv a folyamatot különböző fázisaiban megállította: lat. *focus* 'tűzhely' > ol. *fuoco* [-k-], port. *fogo* [-g-], sp. *fuego* [-ɣ-], fr. *feu* [ø] 'tűz'. Hasonló módon a középidmben is az történik, hogy az intervokális zöngétlen zárhangok zöngésednek, majd réshangokká válnak, azok félhangzókká (amelyek közül azután az aspirálatlanok teljesen eltűnnek): szanszkrit *kapha* 'váladék' > *kabha* > *kaβha* > *kawha* > prákrit *kaha*. Mindkét nyelvben fúziók történtek ott, ahol a gyengülés eredménye olyan hang, amely korábban is létezett: lat. *nuda* [nu:da] > fr. *nue* [ny] 'meztelen', lat. *vita* [wi:ta] > fr. *vie* [vi] 'élet', ahol az egybeesés már a zöngésedéssel megtörtént

1.3. A gyengülési folyamatok **szekvencialitásra** (azaz a lépések hiánytalan egymásra következésére) alapozott egységességével két súlyos probléma van. Először is, a francia és a középidm nem tipikus nyelvek ebből a szempontból, mivel valójában az emberi nyelvek túlnyomórészt csak a gyengülési lánc különféle töredékeit mutatják dokumentált vagy rekonstruált történetük során. Erre még mondhatjuk azt, hogy a töredékek egy egységes képbe illeszthetők, ez pedig nem egyéb, mint maga a gyengülési lánc: ez azonban nem érv, hiszen független fonetikai ismérvek nélkül nem tudjuk eldönteni, egyáltalán mely változásokat kellene az egyes nyelvekben figyelembe venni. A független fonetikai alap viszont az időbeli szekvencialitást mint érvet teljes egészében fölöslegessé tenné. Fonetikai alap nélkül miben különbözik a gyengülési sor egy olyan sortól, mint: [e:] > [æ:] > [a:] > [o:] > [u:]? Ennek a sornak egyes szakaszai rengeteg nyelvben föllelhetők a múltbeli változások között, és van legalább egy nyelv (az angol), amelyikben elejétől végig megfigyelhetjük az egészet⁴.

1.4. Másodsorban a hosszútávú szekvencialitást a nyelvben (pl. [p] > [b] > [v] > [w] > ø 1500 év alatt) a priori nehéz értelmezni, hiszen egy nyelv (vagy egy nyelvi elem) **nem emlékszik** arra, hogy honnan jött. Ha egy nyelvben egy

⁴ Lásd az indoeurópai */me:n-/ 'hold' gyököt (vö. latin *mensis* 'hónap'), amely az angolban mint *moon* /mu:n/ jelenik meg. A részletek bármelyik germanisztikai vagy angol nyelvtörténeti kézikönyvben föllelhetők.

adott korszakban a [v] hangok [w]-vé változnak, a változás nem lesz tekintet nélkül arra, hogy ezek a [v]-k korábbi [p]-ből, [m]-ből, vagy akár [w]-ből származnak-e. Állíthatjuk, hogy az imént példaként adotthoz ([p] > [b] > [v] > [w] > Ø) hasonló gyengülési láncok lényegében esetlegesek és félremagyarázzák a nyelvi változások lényegét: soha nem a korábbi [p], csak a [w] az, amely az utolsó lépésben eltűnik. **Hosszútávú szekvencialitás a nyelvben nem létezik.**⁵

1.5. Hyman (1975: 165) a gyengülés következő definícióját javasolja: „Egy X elem gyengébb Y elemnél, ha Y áthalad egy X fázison, mikor a **zéró felé tart.**”⁶ Ez a meghatározás nyilvánvaló módon összehasonlító jellegű, és számos szempontból nem kielégítő, amint erre Bauer (1988) is rámutat. Mi itt kettőt emelnénk ki. A meghatározás alapvetően azon a feltevésen alapszik, hogy elegendő példánk van hang eltűnésében végződő gyengülésre ahhoz, hogy ilyen általánosítást tehessünk. Ez a feltevés tudomásom szerint nem állja meg a helyét. Egy ilyen meghatározás elviekben is csak úgy működhetne, ha több változából tudnánk összefoldozgatni, ez pedig a fentebbi belátások alapján (ld. 1.3.) nem lehetséges. A meghatározás azonban elvileg sem használható, ugyanis (ld. Bauer 1988: 386) vannak változási sorok, amelyek hosszú idő elteltével ugyanabban a hangban végződnek, amelyből elindultak (ie. *[t] > germ. *[θ] > *[ð] (Verner-törvény) > nyugati germ. *[d] > feln. [t], ld. lat. *pater* és n. *Vater* 'apa'). Ezért el kell fogadnunk azt, hogy változások olyan sora, amely egy etimológiai-lag azonosítható szegmentumot érint, tartalmazhat gyengüléseket és erősödéseket is a történeti folyamatban (és ezen nincs is okunk csodálkozni, minthogy a nyelvi változások aleatorikus természetűek). Ennek fényében pedig lehetetlen eldönteni, hogy egy ilyen változási sor mely lépései gyengülések és melyek erősödések, anélkül, hogy fonetikai tartalmukra hivatkoznánk, ez azonban az összehasonlító jellegű definíciókat, mint Vennemanné, ismét csak fölöslegessé tenné. Vessük össze a következő két „sort”: [d]>[t]>[θ] >[h]> Ø és [t]>[d]>[ð]> Ø; ezek tanúsága szerint a [d]>[t] vagy a fordítottja a gyengülés?

1.6. Hyman (1975: 166) azt is állítja, hogy minél gyengébb egy elem, annál hajlamosabb a további gyengülésre, azaz, a zéró felé vezető út egyre jobban lejt. Ez azt jelenti, hogy egy [p] > [b] változásnak kisebb a valószínűsége azonos környezetben, mint egy [b] > [β] változásnak. Vonzó az elgondolás, de további empirikus alátámasztást igényel.

⁵ Az egyértelműség kedvéért megjegyezzük, hogy ez nem függ össze a hangváltozások kontinuos vagy diszkrét voltánál kérdésével, továbbá azt sem zárja ki, hogy szinkronikus váltakozások őrizzék egymástól történetileg távol került hangok összefüggésének nyomait (kl. g. *teino* – *tafos* 'megfeszít – megfeszített')

⁶ Kiemelés tőlem. Egy lábjegyzetben Hyman Theo Vennemann-nak tulajdonítja a meghatározást. Ettől eltekintve Hyman nagymértékben Foley (1970)-re támaszkodik a gyengülések és erősödések tárgyalásában.

1.7. Hock (1986: 82) szerint bármely hang eltűnhet (azaz elérheti a zéró fókot) a gyengülési sor közbeeső állomásainak kihagyásával. Ez valószínűleg így is van, amennyiben alkalmanként többféle hangot érinthet törlés bármilyen nyelvben, de legalább praktikus okokból ki kell zárunk az egyéb hangvesztéseket⁷ a gyengülések köréből, hacsak nem akarjuk a kelleténél sokkal nagyobbra bővíteni ezt a kategóriát.

2.1. A második típusú évrre, amely a gyengülési folyamatok egységessége mellett egy **szinkrón** rendszerben betöltött **egységes funkciójukkal** érvel (pontosabban az általuk létrehozott alternációk funkciójával), a leggyakrabban idézett példa a kelta nyelvek igen kiterjedt gyengülési rendszere (a kelta gyengülésekről lásd Russell (1995), továbbá Dressler (1972) és Dressler – Hutgard (1980)). Példának erre álljon itt a modern walesi:

alfok	/k/	/g/	/t/	/d/	/p/	/b/	/m/
lenizált	/g/		/d/	/ð/	/b/	/v/	/v/
spirantizált	/χ/		/θ/		/f/		
nazális	/ŋh/	/ŋ/	/nh/	/n/	/mh/	/m/	

2.2. A váltakozások a walesiben és a többi kelta nyelvben ma már teljes egészében nyelvtanilag és/vagy lexikálisan kondicionáltak (pl. a nőnemű főnevek lenizációt idéznek elő: *da* 'jó' → *merch dda* /ðə/ 'jó lány'), és igen bonyolult rendszert alkotnak, amelynek részleteibe fölösleges volna belemennünk. Föl kell azonban tennünk a kérdést, mennyiben szól ez a gyengülési folyamatok egységessége mellett. Az első, amit észreveszünk, az, hogy a szinkronia és a diakronia összekeveredik, ha a gyengülési folyamatok egységessége mellett ilyen rendszerszerű jelenségek alapján érvelünk. Ez a félreértés nyilván nem áll fenn olyan kiváló nyelvészek, mint Roger Lass esetében, de fogalmazásmódja („az is [érv], hogy a [kétféle] típusú változások igen gyakran funkcionálnak 'egyazon' folyamat kitevőiként a nyelvekben”) a figyelmetlen olvasót megtévesztheti.

2.3. Tudjuk, hogy a kelta nyelvek esetében történetileg intervokális gyengülésekről van szó, amelyek a kora középkor folyamán mehettek végbe, az egyes kelta nyelvekben számos alternációt hoztak létre, amelyek a további hangváltásoknak (pl. apokopé) köszönhetően morfológizálódtak vagy lexikalizálódtak. Így a mai kelta nyelvekben ezek a váltakozások már nem fonetikai, hanem morfológiai és lexikális információkra hivatkoznak. Szinkronikusan ez valóban felruházza a gyengüléseket egyfajta nem fonetikai azonossággal, történetileg nézve

⁷ Pl. klasszikus görög **pephan+sthe* > *pephanthe* 'megmutattok', francia *mettre le ballon* [metlɔbalɔ̃] 'eltenni a labdát'. Természetesen az „egyéb” hangvesztéseket nem lehet definiálni és a gyengülésektől következetesen elhatárolni addig, amíg magát a gyengülést nem határoztuk meg.

azonban nem egyébről van szó, mint arról, hogy nagyjából egy korban, egy meghatározott hangkörnyezetben számos gyengülés történt. A kérdéses gyengülések egységessége tehát **egyedül a környezetben** alapszik. A környezet kérdésével a következő két részben fogunk foglalkozni.

3.1. Ami a gyengülésnek, illetve erősödésnek kedvező **pozíciókat** illeti, mindenki egyetért abban, hogy az intervokális helyzet az előbbit hajlamos előidézni (erre hivatkozva lehet azt állítani, hogy a gyengülésnek legalább ezek az esetei hasonulások, erről lásd a 4. részt); magánhangzóközi gyengülésre a dolgozatban már számos példát adtunk. A másik, amiben általános az egyetértés, a hangsúlytalan szótagban található mássalhangzók gyengülésre való fokozott készsége a hangsúlyos szótagokban találhatókéhoz képest, lásd angol *mess* [mes] 'zűr-zavar', de *messes* ['mesiz] tsz., ahol a hangsúlytalan szótagban van zöngésedés (kései középangol eredetű), míg a hangsúlyosban nincs (még intervokális pozícióban sem!): az angolban a szóvégi /s/ csak akkor zöngésedhetett, ha hangsúlytalan szótag kódájában volt. Más javaslatok és általánosítások a következők: a gyengülés intervokális, szó- és szótagvégi pozícióra jellemző, és ez a „formális bizonyíték” ezen folyamatok egységességére „az [artikulációs] erőfeszítés csökkenésének talán kissé impresszionisztikus fogalmán túl” (Hock 1986: 83–84)⁸. Hyman (1975: 168) ugyanezeket a környezeteket rendeli a gyengülésekhez, a szóvégi zöngétlenedéssel azonban problémába ütközik, amelyet úgy old meg, hogy mivel a szóvégi zöngétlenedés ex hypothesi gyengülés és nem erősödés, az elemek erőssége helyzetüktől függ; egy zöngétlen zörejhang például erősebb egy zöngésnél intervokálisban, de gyengébb nála szó végén – ez a magyarázat pedig módfelett körbenforgónak tűnik.⁹ Hozzáteszi még, hogy az erősödés a szókezdő és a mássalhangzó utáni helyzetre jellemző. Lass (1984: 181–2) szerint mind a szótagkezdő, mind az intervokális pozíció a gyengülésnek kedvez, de egy szomszédos mássalhangzó megóv egy másikat a gyengüléstől. Ez az utóbbi állítás megindokolja azt, hogy miért nem gyengülnek a gemináták akkor sem, ha a szimpla mássalhangzók gyengülnek, mint ahogy megmagyarázza például a Grimm-törvénynek azon szabályszerűségét, hogy a zárhangok nem frikativizálódnak, ha zörejhang előzi meg őket,¹⁰ azonban (és ez az érdekesebb), a szótag-

⁸ De ugyanakkor Hock a szóvégi zöngétlenedést egyszerre tekinti gyengülésnek és hasonulásnak (80.o.). Szótagvégi gyengülésre példa a gallo-román [k] > [x] > [j] / _ { [t], [s] } pl. lat. *tractare* > fr. *traiter* [tʁete] 'bánni valakivel'.

⁹ A probléma ezzel nem az, hogy a hangok valamilyen értelemben vett erőssége ne függhetne valóban a szóban vagy megnyilatkozásban elfoglalt helyüktől – ezt a kérdést színvonalasan tárgyalja többek között Ní Chasaide (1989). A probléma az, hogy Hyman a gyengülést fonetikailag próbálja definiálni, majd hozzá jellegzetes környezetet rendelni, ahol pedig a kettő konfliktusba kerül, érvelés nélkül folyamodik a helyzettől függő erősség fogalmához.

¹⁰ Lásd a labiális zörejhangok megfelelését az alábbi párokban: lat. *pater* ~ a. *father* 'apa', de lat. *spuo* ~ a. *spew* 'köpni', nem pedig **sfew.

végi gyengülést valószínűtlennek nyilvánítja: erre példa az indoeurópai [s] gyengülése a görögben, amely megtörténik intervokálisan és szó elején zengőhang előtt, de nem történik meg zörejhangok előtt: ie. *[wi:sos] > g. [i:os] 'mérreg', *[septm̥] > [hepta] 'hét', de *[esti] marad [esti] 'van'¹¹. Kiparsky (1988: 381) a „prozódiaiilag gyenge pozíciók” kifejezést használja a hangsúlytalan szótagra és a szótagvégre.

3.2. Escure a gyengülésnek és erősödésnek kedvező pozíciókat (környezeteket) teljes hierarchiába rendezi, amelyet prediktív erővel ruház fel, amennyiben egy gyengülés a hierarchia bármely pontján kényszerűen együtt jár a hierarchiában magasabban található pozíciókban előforduló gyengülésekkel, és egy erősödés a hierarchia bármely pontján kényszerűen együtt jár a hierarchiában alacsonyabban található pozíciókban előforduló erősödésekkel. A teljes hierarchia föllelhető Escure (1977: 58)-ban; nekünk most elég annyit elmondanunk, hogy legfelül a mássalhangzó előtti és szünet előtti (prepaузális) pozíció van, utána az intervokális következik közbeeső határokkal vagy azok nélkül, legalul pedig a szünet utáni (megnyilatkozás eleji) magánhangzó előtti van. Ebből az következik, hogy intervokális gyengülés nem fordulhat elő szótagvégi gyengülés nélkül, szőeleji gyengülés pedig egyik nélkül sem; és fordítva, intervokális erősödés nincs szőeleji erősödés nélkül, a szótagvégi erősödés pedig mindkettőt föltételezi. Ezek a következményviszonyok empirikusan maradéktalanul nem támaszthatók alá, amint arra többek között Bauer (1988) is rámutatott: vannak nyelvek, amelyekben például van zöngétlenedés szó vagy szótag végén, de nincs másutt (ilyen a német, illetve az orosz). Egy másik érdekes ellenpélda a részleteiben tisztázatlan fonetikájú Holtzmann-törvény, melynek értelmében számos magánhangzóközi félhangzó erősödési folyamaton ment keresztül a germán alapnyelvben, és végül zárhanggá vált (ismert részletei megtalálhatók a germanisztikai szakirodalomban).

3.3. Látjuk, hogy valódi különbségek adódnak abból, mekkora szerepet tulajdonítunk a környezetnek a gyengülés és erősödés meghatározásában. Ha valaki felteszi, hogy szótagvégen nem történik gyengülés, rendszeresen figyelmen kívül kell hagynia az olyan példákat, mint a görög [p] > [f] és [k] > [x] / _ [t] változások, vagy a hasonló francia jelenség, amelyre fentebb hivatkoztunk, vagy gyengülés helyett elhasonulásoknak kell tekintenie. Ezzel szemben, ha a folyamatokat kiindulásképpen fonetikailag határozzuk meg, a környezetekre nézve sokkal inkább tehetők valódi, empirikusan megalapozott általánosítások – ezéért a második megközelítés hatékonyabbnak tűnik.

¹¹ Lass nem állítja, hogy a szótagvégi pozíció általában védett a gyengülésekkel szemben, jól lehet ez megmagyarázni a szóvégi [s] megmaradását a görögben (lásd [i:os]), amelyet ő egyáltalán nem említ.

4.1. A legtöbben azok közül, akik a kérdésben állást foglalnak, állítják, hogy a **gyengüléseknek legalább egy jelentős része lényegében hasonulási folyamat**.¹² Ez érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a gyengülés legjellegzetesebb előfordulási helye az intervokális pozíció, és mind a zöngésedés, mind a nyíltabbá válás könnyen elképzelhető a magánhangzókhoz való hasonulásként, hiszen azok a legnagyobb szonoritású elemek. Kiparsky (1988: 81) a következő, vonzóan általános kijelentést teszi: „a gyengülési folyamatok az egy szegmentummal asszociált jegymeghatározások eltűnésének eredményei, amellyel vagy együtt jár vagy nem jár együtt jelölt jegymeghatározások átterjedése egy szomszédos szegmentumról”. Az átterjedéssel járó esetek lehetnének a hagyományos példák a hasonulásra, az átterjedéssel nem járó esetek pedig olyanok, mint a /t/ glottális zárral való helyettesítése az angolban (pl. *that man* 'az az ember' [ðæ? mæn]), amikor a szegmentum egész helymeghatározása elvész, és egyik szomszédos elemről sem terjed át¹³ arra, ami a /t/ helyén maradt.

4.2. Kohler (1984) szerint az intervokális zörejhangok azért hajlamosak a gyors beszédben történő redukálódásra, mert tehetetlenségük folytán az artikulátorok nem tudják befutni az egész pályát, amely a képzésükhöz szükséges,¹⁴ de ez nem a magánhangzók, hanem annak köszönhető, hogy „az artikulációs energia a szótag elejétől a vége felé haladva általában esik”. Ez gyakorlatilag valóban egy olyan hangot eredményez, amely artikulációsan közelebb áll az őt közrefogó magánhangzókhoz, de magát a folyamatot más tényezők indukálják, ezért nem tekinthető valódi hasonulásnak.

4.3. Más érv a gyengülések hasonulások közé sorolása ellen az, hogy valahányszor egy mássalhangzó hasonul egy magánhangzóhoz (például palatalizáció esetén), egy magánhangzó elég szokott lenni a hasonulás kiváltásához. Ez azt jelenti, hogy ha a magánhangzó okozná a gyengülést, egy is elég volna hozzá, akár szó eleji, akár szó végi, akár szó belsejében álló mássalhangzóról van szó.¹⁵ Ezekben az esetekben még lehetne arra hivatkozni, hogy más erők (például szótagszerkezetből adódó fonotaktikai kényszerek) semlegesítik a magánhangzók hasonulást okozó hatását. Így azonban a magánhangzókhoz való szonoritási hasonulás nem fordulhatna elő másutt, mint intervokális helyzetben (hacsak az [akta] > [axta] típusú gyengülést nem tulajdonítjuk a megelőző magánhangzónak), ekkor pedig nincs eszközünk annak eldöntésére, vajon az intervokális

¹² Így például Lass (1984:174, 182). Malmkjaer (1991)-ben a szonorizációt (a gyengülésről általában nem esik szó) egyszerűen a hasonulások egy típusaként határozza meg J. M. Anderson, aki a címszót (*Historical linguistics*) írta. Így tipologizálja a hangváltozásokat és a fonológiai folyamatokat a Természetes Fonológia is, a hivatkozásokat lásd 5.1-ben.

¹³ De át is terjedhet, ilyenkor az eredmény [ðæp mæn] lesz.

¹⁴ Ehhez lásd még Ní Chasaide (1989)-et.

¹⁵ Állítjuk ezt szemben Lass-szel, aki szerint „két magánhangzó szonoritása nagyobb, mint egyé” (1984: 182).

gyengülés valóban hasonulás-e. Végezetül pedig meg kell jegyeznünk, hogy az olyan gyengülések, mint a görög zárhangok zöngésedése nazális után (óg. [pente] > újg. [pende] 'öt', de nincs intervokális zöngésedés: [ommation] > [mati] 'szem') mindig ellenpéldák lesznek a gyengülések hasonulásként való értelmezésére. Avagy a nazálisok zöngésebbek lennének a magánhangzóknál?

4.4. A szóvégi zöngétlenedés (amely frázis- vagy megnyilatkozásvégi zöngétlenedésre szokott visszamenni) sokak szerint a megnyilatkozás utáni szünethez való hasonulás. Lehet érvelni amellett, hogy ennek van fonetikai alapja (Kohler 1984), és ellentmond annak az általánosításnak, mely szerint a gyengülés hasonulás, az erősödés pedig elhasonulás.¹⁶ Hyman (1975: 168) úgy oldja meg a problémát, hogy a szóvégi zöngétlenedést nem gyengülésnek, hanem erősödésnek veszi azzal az indokkal, hogy az elemek „erőssége” helyzetüktől függ (ld. 3.1). Ez önmagában körbenforgó érvelés, de lásd még hozzá Ní Chasaide (1989)-et.

4.5. Hock (1986: 84) miután elismeri, hogy az intervokális zöngésedést lehet hasonulásként értelmezni, a következőt mondja: „Az érvelést könnyen visszájára lehet fordítani. A hasonulást ugyanis lehet a gyengülés egy különleges típusának tekinteni, amelyben a különböző artikulációs gesztusokat, amelyekkel fonetikaileg eltérő szegmentumokat artikulálunk, kevésbé különbözően képezzük. Mivel a gyengülés általában intervokális és szóvégi pozíciókra korlátozódik, míg a hasonulásra ilyen megkötések nem vonatkoznak, legjobb a két jelenséget rokon, de különböző folyamatokként kezelni.” Ami első kijelentését illeti, ez egyszerűen kizárja a gyengülés fonetikai meghatározásának lehetőségét, hiszen így mind a [b] > [p], mind a [p] > [b] lehetne gyengülés, ha egy szomszédos zörejhanghoz való hasonulás eredménye lenne (pl. [bt] > [pt] és [pd] > [bd]). Második kijelentése visszájára fordítható, pontosan akkor, ha elfogadjuk, hogy a gyengülés hasonulás, ugyanis a hasonulások szintén környezethez kötöttek, tudniillik azokhoz a környezetekhez, amelyek kiváltják őket (pl. egy szomszédos zörejhang zöngésségi hasonulás esetén, egy követő palatális magánhangzó palatalizáció esetében stb).

4.6. Összefoglalva: itt egy igen lényeges kérdésről van szó, a gyengülések és erősödések kondicionálásáról. Általános az egyetértés abban, hogy gyengülések elsősorban gyors és gondozatlan beszédben történnek, ezért figyelmünket a nyelvszerkezeti tényezőkre fordíthatjuk. A hangváltozások kondicionálása lehet szegmentális (ide sorolhatók többek között a hasonulások és elhasonulások, akár közvetlen szomszédosságon alapulnak, akár táv[el]hasonulások, és az olyan folyamatok is, ahol a környezet és az általa kiváltott változás közötti fonetikai összefüggés nem nyilvánvaló) és lehet prozódiai (például hangsúlyon vagy szó-

¹⁶ Itt jegyzem meg, hogy olyan hangváltozással még nem találkoztam, amely fonetikaileg erősödés, szintagmatikusan elhasonulás lett volna.

tagszerkezeten¹⁷ alapuló). Elméletileg nem lehet kizárni, hogy a gyengülések és az erősödések kondicionálása bármelyik csoportba tartozzon a kettő közül, de pontos képet csak akkor rajzolhatunk, ha elegendő adat áll rendelkezésünkre, és megalapozottan tudjuk elhatárolni a gyengülések és erősödések példáit más folyamatokéitól. Mindenesetre kiindulópontként tanácsosabb sem a gyengüléseket nem tekinteni a hasonulások részhalmazának, sem fordítva.¹⁸

5.1. Azzal a gondolattal, hogy a gyengülés és erősödés befolyással van arra, hogy a hangok mennyiben járulnak hozzá a szavak **információtartalmához**, az úgynevezett természetes fonológiában találkozunk. Az idevágó nézeteket Donegan – Stampe (1979) és Dressler (1984) fejti ki. Itt a fonológiai folyamatok (és ideértendők a hangváltozások is) következő felosztását találjuk (amelyet Kiparsky [1988] is átvesz): (i) prozódiai folyamatok, a melyek a ritmust és az intonációt érintik (de a szerzők másokkal ellentétben nem sorolják ide a szótagszerkezetet), (ii) erősödések (elhasonulás, diftongizáció, félhangzók magánhangzóvá alakulása és epentézis) és (iii) gyengülések (hasonulás, monoftongizáció, magánhangzó félhangzóvá alakulása, redukció és törlés). Az erősödések „felnagyítják egyes szegmentumok kiugró jegyeit és/vagy szomszédos szegmentumokkal való kontrasztját”, teleológiájuk perceptuális, lehetnek kondicionálatlanok (környezetfüggetlenek), de általában kedveznek nekik az „erős pozíciók” (szótagkezdet, prozódiailag vagy időtartamban kiemelkedő helyek).¹⁹ A gyengülések ezzel szemben artikulációs teleológiájúak, céljuk az, hogy a környezethez való hasonulás révén megkönnyítsék egy szegmentum ejtését, általában környezetfüggők (vagy szegmentálisan, vagy prozódiailag), a „gyenge pozíciók” kedveznek nekik: szótagvégi mássalhangzók, rövid és hangsúlytalan magánhangzók könnyebben esnek áldozatul nekik.

5.2. Ha most el is tekintünk a fent idézett kijelentések elsőprően általánosító jellegétől, valamint a gyengülés/erősödés és a hasonulás/elhasonulás összefüggésének fentebb tárgyalt problémájától, meg kell állapítanunk, hogy az információtartalom csökkenése (azaz szavak közötti kontrasztok eltűnése vagy beszűkülése) valóban gyakran összefügg a gyengülésekkel, de teljes mértékben csak azokban az esetekben, amikor a gyengülés fúzióval, fonémikus kontrasztok neutralizációjával jár együtt (ilyen például az intervokális zöngésedés és spirantizáció, amely a latin utódnnyelvek némelyikében és a középindben történt, lásd 1.2). Ez azonban nem annak köszönhető, hogy a kérdéses változás gyengülés

¹⁷ A prozódiai fogalmán itt szupraszegmentalist értünk.

¹⁸ Amint azt sem kívánjuk állítani, hogy a pótlónyulás és a teljes hasonulás egyazon folyamat, formális hasonlóságuk ellenére.

¹⁹ Itt találjuk még a felsorolásban a szótagmagot is, talán azért, hogy a magánhangzókat a félhangzóktól megkülönböztesse; ez esetben azonban mi keresnivalója van a félhangzók magánhangzóvá válásának az erősödések között?

volt, hanem annak, hogy fúziót eredményezett; fúziót pedig elvileg erősödések ugyanúgy eredményezhetnek²⁰.

6. Összefoglalásképpen elmondhatjuk a következőt: kérdéses, hogy azok a strukturális ismérvek, amelyeket a gyengülés és erősödés meghatározó jellegzetességeinek szoktak tartani, önmagukban megállják-e a helyüket mint kritériumok. Amennyiben nem – és itt nem kívánunk megoldást nyújtani –, a kérdéses folyamatok kétféleképpen helyezhetők egységes alapra: vagy kimutatjuk fonetikai hasonlóságukat, amely elhatárolja őket más fonológiai folyamatoktól, vagy valamilyen módon egységesen próbáljuk meg alkalmazni rájuk a nyelvszerkezeti kritériumokat, egyfajta közös-metszet-elv alapján, így tehát, hasonlóan az alapnyelvi rekonstrukcióhoz, „konsziliens” meghatározást adunk rájuk. Ez azonban már egy másik dolgozat témája lesz.

Bibliográfia

- Bauer, Laurie (1988), What is lenition? *Journal of Linguistics* 24: 381–392.
- Bynon, Theodora (1977), *Historical Linguistics*. CUP, Cambridge.
- Clements, George N. (1990), The role of sonority in core syllabification. In: John Kingston – Mary E. Beckman (1990).
- Donegan, Patricia – David Stampe (1979), The study of natural phonology. In: D. Dinnsen (ed.), *Current approaches to phonological theory*. Indiana University Press, Bloomington.
- Dressler, Wolfgang U. (1972), *Allegroregeln rechtfertigen Lentoregeln*. Innsbruck.
- Dressler, Wolfgang U. (1984), Explaining Natural Phonology. *Phonology Yearbook* 1: 29–50.
- Dressler, Wolfgang U. – Josef Hutgard (1980), *Etudes phonologiques sur le breton sud-bigoudeh*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Escure, Giorgio (1977), Hierarchies and phonological weakening. *Lingua* 43: 55–64.
- Foley, James (1970), Phonological distinctive features. *Folia Linguistica* 4: 87–92.
- Foley, James (1977), *Foundations of Theoretical Phonology*. CUP, Cambridge.
- Harris–Northall, Ray (1990), *Weakening Processes in the History of Spanish Consonants*. Routledge, London.
- Hock, Hans H. (1986), *Principles of Historical Linguistics*. Mouton de Gruyter, Amsterdam.
- Hyman, Larry M. (1975), *Phonology: theory and analysis*. Holt, Rinehart – Winston, New York.
- Kingston, John – Mary E. Beckman eds. (1990), *Papers in Laboratory Phonology I. Between the Grammar and Physics of Speech*. CUP, Cambridge.
- Kiparksy, Paul (1988), Phonological change. In: Frederick J. Newmeyer (1988): 363–416.

²⁰ Mint például az olasz [dʒ], amelyben történetileg egybeesnek palatalizált zárhangok és a spontán erősödött [j] (pl. [ge] > [dʒe] ugyanúgy mint [je] > [dʒe]).

- Kohler, Klaus J. (1984), *Phonetic Explanation in Phonology: The Feature Fortis/Lenis*. *Phonetica* 41: 150–174.
- Lass, Roger (1984), *Phonology*. CUP, Cambridge.
- MacMahon, April M. S. (1994), *Understanding Language Change*. CUP, Cambridge.
- Malmkjaer, K. (1991), *The Linguistics Encyclopedia*. Routledge.
- Masica, Colin P. (1991), *The Indo-Aryan Languages*. CUP, Cambridge.
- Newmeyer, Frederick J. (1988), *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume I: Linguistic Theory: Foundations*. CUP, Cambridge.
- Ní Chasaide, Ailbhe (1989), *Sonorization and spirantization: a single phonetic process?* *Magyar Fonetikai Füzetek* 21: 108–111.
- Oftedal, Magne (1985), *Lenition in Celtic and Insular Spanish*. Universitetsforlaget AS, Oslo.
- Russell, Paul (1995), *An Introduction to the Celtic Languages*. Longman, New York.
- Sturtevant, Edgar H. (1917), *Linguistic Change*. The University of Chicago Press, Chicago.

Párhuzamos tendenciák afáziások közléseinek fonológiai szervezésében: harmóniafolyamatok és a tagolási határok kiemelése

This paper investigates characteristics of the most frequent type of phonemic paraphasias in utterances of native Hungarian aphasics in order to find out what processes – i.e., what compensatory strategies – are at work in the phonological organisation of utterances by aphasic speakers. The fundamental strategy turns out to eliminate information gaps by 'reduction of information field'. With respect to paraphasias this means that the sequence will contain less information than the corresponding standard form and will be remedied either by harmony processes appearing at several analytical levels or by enhancement of start markers and boundary markers.

In harmony processes (i) the compensatory operation selects an item from a set consisting of a limited number of items as compared to the standard system, or else, (ii) a piece of information concerning a missing component will be compensated by restructuring. That is, some component successfully activated for (another position of) the given sequence will appear in the gap position. The shared component results in harmony between the items appearing in the two positions. In cases of boundary enhancement, simplification is manifested in increased redundancy.

0. Bevezető

Az afázias jelenségek nyelvészeti megközelítésében kiindulásként apriorisztikusan adottnak vesszük a következőket. Az afázias közlések (a) tagolhatók az ép közlések alapján absztrahált elemzési szintek szerint; (b) jelenségei értelmezhetők az ép közlések struktúráinak leírására kidolgozott grammatika terminusai-ban. Emellett hipotetikusán állítjuk, hogy (c) az afázias nyelvi jelenségekben mutatózó, a normális működésmódtól való eltérések független evidenciái lehetnek az ép közlések alapján megállapított rendszersajátosságoknak. Ennek megfelelően vannak olyan afázias jelenségek, amelyek vizsgálhatók a grammatikai modell¹ fonológiai elemzési szintjén: idetartoznak mindazok a jelenségek, amelyekben az afázias közlésnek az ép közléstől való eltérése a szótag, a foné-

¹ Grammatikai modellnek a különféle tagolási szintű nyelvi elemeknek és összetevőknek, illetőleg a rájuk vonatkozó választási és rendezési műveletek egymáshoz rendelésének rendszerét tekintem.

ma,² a megkülönböztető jegy, másfelől a hangsúly, az intonáció kategóriáiban jellemezhető, de amelyeknek az elemzése érinthet más nyelvi szinteket is, mint a fonológiai jelenségek működési tartományát. Összefoglaló nevük: fonémikus parafáziák.

Megközelítesem lényege szerint a fonémikus parafáziák abból adódnak, hogy a sérült beszédmechanizmus a közlésfolyamatnak egy adott pontján nem végez el egy fonológiai műveletet, mert ehhez nem áll rendelkezésére valamely, nélkülözhetetlen (fonológiai) információ. Az információhiányt azután kompenzáló művelet hidalja át úgy, hogy a hiányzó egységet egy vele azonos struktúrájú, másik elemmel pótolja.

Ebben a dolgozatban azt szeretném bemutatni, hogy a fonémikus parafáziákban (a) az információhiányt áthidaló kompenzációt egyszerűsítési törekvés³ hozza létre, amely az érintett elem fonetikai–fonológiai környezetéből⁴ következik. A fonémák szintjén jelentkező egyszerűsítést nem kizárólag a szekvencia szegmentális szerveződése motiválhatja, illetőleg a szegmentális szerveződésbeli egyszerűsítés kisebb erejű elv, amely csak akkor fejt ki hatását, ha azt nem érvényteleníti a szekvencia más struktúrájának egyszerűsítése; (b) a fonémikus parafáziák információrendezési stratégiáiban valamely elem eltérő funkciókat láthat el, illetve valamely funkciót eltérő elemek is betölthetnek; (c) a fenti (a) és (b) előidézhethet a jelenségekben gyakran tapasztalható, ellentétes irányúnak látszó folyamatokat is.

1. A vizsgált adatközlők és kiválasztásuk szempontjai

Az afáziás jelenségek nyelvészeti megközelítéseinek egyik alapkérdése az, hogy az afázia klinikai típusai között megállapíthatók-e a grammatikai modell kategóriáival leírható, szignifikáns különbségek. A típusok nyelvészeti kategóriák

² A dolgozat a vizsgált speciális jelenséghalmazt tekintve a fonéma fogalmának értelmezésében a klasszikus trubetzkói fonémaértelmezésre támaszkodik, vagyis arra, hogy (i) a fonémának van jelentéskülönbítő szerepe; (ii) konzekvens artikulációs–akusztikai megfeleléssel rendelkezik; (iii) megjelenése nem környezetfüggő. A választást az afázia empiriája támasztja alá, hiszen a közlők jelentéseket különítenek el a fonémákkal, amelyeket fonotípusokban realizálnak.

³ Az egyszerűsítés olyan információs térszűkítés (vö. Szende 1992), amely a szükséges és lehetségesen választható mintákat/elemeket egy, a teljes állományhoz viszonyítva kisebb elemszámú halmazra korlátozza.

⁴ Valamely elem fonológiai környezete az őt tartalmazó közlésegyység szegmentális és szupraszegmentális, valamint némelykor teljes szöveggörnyezeti összetevői, fonetikai környezete pedig a hozzáférhető fonológiai információnak, továbbá a fonológiai környezetnek az artikulációs, akusztikai és percepcióss meghatározottságai. Közlésegyységnek szekvencia, szóalak és frázis tekintendő. A szekvencia fonémák vagy szavak időben egymás után rendezett sorozata; a szóalak a fonematikus felépítésében és jelentésében más szóalakoktól különböző fonémaszekvencia; a frázis szavak olyan szekvenciája, amely alá szintaktikai kategória rendelődik.

alapján való elkülönítésének lehetőségét két szempontból teszik kérdésessé a szakirodalomból közismert munkák. (a) Nyelvészeti szempontból azonos folyamatok eltérő afáziatípusokban is előfordulhatnak. (b) Ugyanabban az afáziatípusban olyan, olykor egymással ellentétes irányú folyamatok is kimutathatók, amelyeknek működési tartománya nem a grammatikai modell kategóriái alapján határolható be (például affrikátából zárhang ejtésben, zárhangból affrikata azonosításban; valamely kötött morféma hangalakjának tévesztése utánmondásban, épsége spontán beszédben). Így Blumstein (1981)-nek megfelelően felteszem, hogy afáziás jelenségek vizsgálatában és fonológiai elemzésében nem szükségképp vezet eredményre az afáziás adatközlők klinikai típusokba való sorolása. Ennek megfelelően sem az adatközlők kiválasztásában, sem az adatok elemzésekor a jelen vizsgálat céljaira nem tekintettem megkülönböztető szempontnak azt, hogy az adatközlők mely afáziatípusba tartoznak. Olyan adatközlők fonémikus parafrázis jelenségeit vizsgálom, (a) akik orvosi szempontból afáziásnak minősülnek, tehát akiknek korábban már kialakult és a károsodás előtt ép beszédképességükben organikus agykárosodás okoz rendellenességeket; (b) akiknek, neurológiai vizsgálatokkal kimutathatóan, a károsodás a bal féltekéjüket érintette; (c) akik jobbkezesek; (d) akiknek hallása és beszédének motoros kivitelezése ép, látása pedig lehetővé teszi a vizuális feladatokat; (e) akiknek nincsenek olyan károsodásaik, amelyek gátolnák a vizsgálatvezetővel való kommunikációt és a kérdések, feladatok megértését; (f) akiknek általános mentális és pszichés állapota, figyelme, kapcsolatfenntartási képessége lehetővé teszi a vizsgálatot. Így, afáziatipológiai szempontból, a vizsgált adatközlők biztosan nem tartoznak a globális, az izolációs, a Wernicke-, illetve a transzkortikális szenzoros típusba.

A vizsgált kilenc adatközlő (5 férfi és 4 nő) átlagos életkora a vizsgálat idején 55,5 év volt, legidősebbjük 69, legfiatalabbjuk 30 éves. Iskolai végzettségük átlaga 12,5 osztály (8 és 17 osztály között). Mindnyájan egyszeri előfordulási vérellátási zavar (agyvérzés vagy trauma) okán váltak afáziásokká, amelynek bekövetkezte és a vizsgálat között eltelt legrövidebb idő két hónap, leghosszabb öt év volt.

Az adatközlők mindegyikének beszédértése megfelelő, megnevezésük, utánmondásuk, spontán beszédük pedig eltérő mértékben károsodott.

A 30 fős egészséges kontrollcsoport – 22 férfi és 8 nő – átlagos életkora 38,5 év, iskolai végzettségük átlaga 10,5 osztály.

A vizsgálatokat a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyakorló Beszédjavító Intézetében, a Honvéd Kórházban és a kerepestarcsai Pest Megyei Kórházban végeztem.⁵

⁵ Köszönöm az intézmények vezetőinek és munkatársaiknak a szíves együttműködést.

2. Módszer

A vizsgálat az 1. pontban bemutatott adatközlők mintegy hat órányi beszéd-korpuszát dolgozza fel, amely megnevezési és utánmondási feladatsorokból, interjúból és spontán beszédből áll. A feladatsorok 48 szóalakot tartalmaznak 6–14 alkalom közötti előfordulással. A felhasznált szóalakok ábécérendben az alábbiak voltak: *ás, bög, cár, dob, domb, dög, dúr, fej, fest, főz, fúr, füz, gép, gomb, gömb, gyúr, ház, hegy, hely, ír, kép, kéz, konty, köt, kulcs, mos, nyél, nyíl, nyúl, óra, öv, pont, ponty, pók, sál, seb, sün, szál, szár, szem, szór, szúr, tál, toll, tyúk, vár, zár, zseb*.

A megnevezési feladatsorban az adatközlő a vizsgálatvezető *Mi ez?, Mit csinál?* kérdésére válaszol a bemutatott kép alapján, az utánmondási feladatsorban pedig megismétli az elhangzott szót, ezúttal kép nélkül. A feladatsorokat interjú és egy olyan konfrontációs képválasztásos feladatsor előzi meg, amely a vizsgálandó szavak képek alapján való előhívhatóságát teszteli, egyben bemelegítésként szolgál. A választás öt kép közül történik. A képsorozatok 75%-ában a célszón kívüli többi kép sem fonetikai, sem szemantikai közelségben nem áll a célszóval. A fennmaradó 25% tartalmazza fonológiai-lag, illetve szemantikailag közeli szavak képeit. Ebben a feladatsorban a vizsgálatvezető megnevezi a célszót, az adatközlő pedig kiválasztja az annak megfelelő képet.

Az interjú, amely az adatközlők részéről számos esetben spontán beszédet is kiváltott, az alábbi területekre terjed ki: (a) automatizmusok: személyi adatok, család, munkahely, felsorolások (hónapok, napok, számlálás) és közmondások; (b) narratív és leíró struktúrák (*Hogyan megy el a boltba?, Milyen a lakása?* kérdések, illetve e struktúrákkal leírható képek alapján); (c) jelentésmezők (melléknévi ellentétpárok képeztetése); (d) tárgyak, színek, cselekvések felismerése, megnevezése és kiválasztása, szavak, mondatok utánmondása.⁶

3. Eredmények

A vizsgált korpuszban jellegzetesen szegmentális szintű parafáziákat két folyamat típus valamelyike hoz létre: a harmóniafolyamatok nyalábja, továbbá a tagolás kiemelése. Általánosságban szólva, mindkét folyamat típus az információs térszűkítés stratégiáját alkalmazza arra, hogy áthidalja az információhiányt. Ebből adódóan az információhiányos szekvencia a kompenzálás ellenére is kevesebb információt tartalmaz, mint a köznyelvi, nem sérült, nem információhiá-

⁶ Az interjúhoz Osmanné Sági (1991) magyarra alkalmazott Western Aphasia Battery kérdéseiből, célszavaiból és mondataiból válogattam.

nyos alak, amellyel rendszeresen összevethető, s amelynek az afázias közlő beszédkárosodásának kialakulása előtt birtokában volt.

A harmóniafolyamatokban az információs térszűkítés két módon nyilvánul meg. Egyszer úgy, hogy a kompenzáló művelet olyan halmazból választ elemet, amely a standard rendszerhez viszonyítva korlátozott elemszámú. Tehát a kompenzáció eredményeképp létrejött alak kevesebb eltérő szegmentumot fog tartalmazni, mint az ép alak. De megnyilvánulhat abban is, hogy hiányzik egy műveleti információ, például az, hogy egy adott megkülönböztető jegynek a szekvencia melyik pozíciójába kell kerülnie.

A tagolás kiemelésében pedig redundancia beépítésével történik az egyszerűsítés. Ilyenkor többféle határ-, illetőleg indításjelzés egyidejű alkalmazásával szűkül az információs tér.

A vizsgált korpuszban e két folyamatnak a következő főbb jellegzetességei és típusai mutatkoztak.

3.1. Harmóniafolyamatok

A vizsgált korpuszban is a parafáziák egyik legfőbb sajátosságaként tapasztaljuk, hogy az információhiányok áthidalása a kisebb erőfeszítésre, vagyis a korlátozott elemszámú elemhalmazból való választásra irányuló törekvés elvével összhangban történik. Ez azt jelenti, hogy valamely könnyen hozzáférhető, a szekvenciára sikeresen aktivizált elem vagy összetevő jelenik meg az információhiányos pozícióban is. A könnyen hozzáférhető információk generalizált alkalmazásának megnyilvánulásai a különféle struktúrák harmóniai, lényegében tehát egyenirányúsító eljárásai, amelyeknek kifejtése az alábbi csoportokban kerül sorra.

3.1.1. Magánhangzó-harmónia

A magyar magánhangzók szekvenciaszervezésére vonatkozó egyik legfontosabb fonotaktikai szabály a tö és a toldalékok közti előlségi és (részleges) kereksegi harmónia. A harmónia az a fonotaktikai szabály, amely az adott magánhangzó-jegyeknek meghatározott körülmények között és környezetekben történő terjedését eredményezi a tömagánhangzóról az e jegyek szempontjából nem teljes specifikációjú toldalék-magánhangzóra (Nádasdy – Siptár 1994). A nem túl nagy számú afázias magánhangzó-helyettesítésekben e szabályoknak (a) a kiváltó környezetüknek a töről a következő morféma/szótagra való áthelyeződése, (b) érvényességüknek saját működési környezetükön túlra való kiterjesztése figyelhető meg. Az adatok arra utalnak, hogy a magánhangzó-harmónia a magyarban még mindig igen erős szabályrendszer. Egyfelől ellenáll az afázias károsodásnak, másfelől pedig hiányzó információ pótlására hatékonyan előhívható stratégiaként működik.

Az előlségi harmóniának a toldalékban való megsértését a korpusz szinte minden esetében a következő szóalak (legalább) első szótagi magánhangzójának előlségi jegye idézi elő. A jelenség egyben azt is megmagyarázza, miért történik ugyanannál a közlőnél egyszer a [+hátsó],⁷ másszor a [-hátsó] toldalék téves választása. Tehát a toldalék alulszabott (= jegyösszeállításában hiányos) magánhangzóját a tő utolsó magánhangzója helyett a következő morféma/szótag specifikálja. A *szóval elmentünk* [so:vel elmentyŋk] és a *hetvenháromban kezdtem* [hetvenha:rombe kestem] adatokban az előlségre vonatkozó információhiányt követő szóalak mindegyik magánhangzója [-hátsó] és/vagy teljes egészében egybeesik a választható toldalékpár egyik tagjának magánhangzójával. Az utóbbi esetben a többi jegyet is a követő magánhangzó helyéről ismétli. Az *időben voltam* [idø:vam] voltam] adatban ugyanez a motiváció figyelhető meg ezúttal a következő szóalak [+hátsó] jegyű magánhangzóinak hatására. Az egyetlen látszólagos kivétel az *azt írta, hogy hagy neki öt repülőjegyet* [ast i:rte hoj (...)] adat, ahol nem követi motiválónak tekinthető szóalak a harmóniasértő toldaléket. Ez az izolált jelenség azonban a nagyobb hatókörű szabály túlgeneralizálásával értelmezhető, amely megakadályozza az *ír* tő [+hátsó] toldalékkal való ellátását. A fenti alapmeghatározottságot egy talán azonos súlyú irányító tényező erősíti meg. Nevezetesen, a toldalék magánhangzójának jegyválasztását a toldaléket követő első (potenciálisan) hangsúlyos szótag magánhangzójának előlségi jegye determinálja.

A kerekcségi harmóniának túlgeneralizálását mutatja a vizsgált korpusz számos adata úgy, hogy a tévesen választott kerekcséjegy megegyezzen a következő szóalak első, (potenciálisan) hangsúlyos szótagi magánhangzójának vagy az ugyanazon szóalakban levő következő szótag magánhangzójának kerekcségével. Az *ötten több volt* [øt:øl tøb: vo:t] adatban a [-hátsó, +kerek_{mgh}] változattal nem rendelkező toldalék információhiányos magánhangzójában megjelenik a [+kerek_{mgh}] jegy, miután a toldalékmorfémát [-hátsó, +kerek_{mgh}] magánhangzót tartalmazó szóalak követi. A *sok német könyvem van, jögi könyvek, igen* [(...) jögi kendeik igen] adatban pedig a következő szótagi [-hátsó, +kerek_{mgh}] változattal nem rendelkező morféma kerekcségi értéke jelenik meg az információhiányos tömagánhangzóban. A komplementer irányító tendencia itt is érvényesül: az *igen* /i/-je potenciális hangsúlyhely. A *megvalósította a célkitűzést* [(...) a te:lkyt:ze:ft] adatban pedig szóalakon belül, a tő magánhangzójának kerekcsége jelenik meg az öt megelőző információhiányos igekötő magánhangzójában. A kerekcségi harmónia az afázias közlésben kiterjedhet a rendszer által meghatározott környezetén, a [-hátsó] magánhangzók tartományán túlra, és generalizálódhat [+hátsó] jeggyel rendelkező magánhangzóra is: *a lepke repül* [a lepke kapy], illetve kiválthatja [+hátsó] magánhangzó is [-hátsó] magánhangzón:

⁷ A megkülönböztető jegyek klasszikus alapértelmezésére l. Szépe György (1969)-et.

udvariasságból [udvar~~u~~ʃa:ɡbo:l]. Az utóbbi adatban az érintett magánhangzónak mind kerek ségi, mind elől ségi jegyértéke harmonizál a következő szótagi magánhangzóéval.

A jegyharmónia fonológiai szabályrendszerének erejére utal a magyar magánhangzók körében az a jelenség is, hogy a vizsgált afáziás korpuszban az elől ségi és a kerek ségi harmóniának a következő szótag által motivált működése és kiterjesztése mellett megjelenik a nyelválásfok szerinti harmónia is. A *ráhangelődik a zenére* [ra:hongolo:dik (...)] adatban a harmadik szótagi magánhangzó nyelválásfoka ([–felső, –alsó]) megjelenik a megelőző szótagi információhiányos magánhangzón is. A *sokat dolgoztam* [ʃokad:olgastam] utolsó szótagi magánhangzójának nyelválásfoka ([+alsó, –felső]) ugyancsak megjelenik a megelőző szótagi magánhangzón. A *megvalósította a célkitűzést* [(...) a ke:lkyzø:ze:ʃt] adat utolsó szótagi magánhangzójának nyelválásfokjegye ([–felső, –alsó]) ugyancsak a megelőző szótag információhiányos magánhangzóján is megjelenik (/y/ → /ø/), amelynek kerek ség jegye ([+kerek]) viszont az öt megelőző szótag magánhangzóján (/i/ → /y/) tér vissza. A *cél[ki]tűzés* [ty:lty:ze:ʃ] adat kétjegyű helyettesítésében a kerek ség- és nyelválásfokbeli harmónia együttes hatása nyilvánul meg. Itt a második szótagi magánhangzó kerek sége és nyelválásfoka az első szótag magánhangzóján is megjelenik. A korpusz a harmóniát létrehozó téves jegykiterjesztésre természetesen az ellenkező irányban (a jegyterjedés természetes irányában) is tartalmaz adatokat, ám lényegesen kevesebbet: *szárnyas* [sa:rɲa:ʃ], *fogkefe* [fokofo].

3.1.2. Mássalhangzó-harmónia

A mássalhangzó-harmónia (Kassai 1981 által távhasznulásnak nevezett) jelenségéről a vizsgált afáziás korpuszra vonatkozóan felteszem, hogy egy olyan tagolási pozíciót, amelynek a jegyfeltöltésére vonatkozó több információ hozzáférhetetlen, kitölt valamely, a közlésegységre már aktivizált jegyek kötött kombinációja. Ezt a kombinációt az jellemzi, hogy a közlésegység egy másik, általában kitüntetett pozíciójában szintén és kötelezően (megfelelően) megjelenik.

A korpuszban a jelenség frázis (1–5), szóalak (6–7) és általában szekvencia⁸ nagyságrendben is előfordul (8).

(1) Valamely frázis fő összetevőjének szókezdő, hangsúlyos szótagjának első mássalhangzója megjelenik a módosítójának vagy argumentumának ugyanolyan pozíciójában: *magam mellé vettem kilenc történezt* [(...) tilents tört:ne:ʃ], *a Magyar Nemzetbe* [a najar nemdebe], *féltem a kezemet* [fe:lek a fezemet], *nem volt született francia* [men:ʔ vo:t fyretet frantsia].

(2) A frázisban a hangsúlyt viselő argumentum vagy módosító első mássalhangzója megjelenik az igealak első szótagjának kezdéseként: *vállalatnál dolgo-*

⁸ A szekvencia meghatározását l. a 4. lábjegyzetben.

zom [va:lalatna: voldozom], *nem veszek részt* [nem rɛsek re:st], *tegyük fel* [fɛjyk fɛl], *a sót nem felejttem ki* [a ʃo:t nem ʃɛlɛjtɛm ki].

(3) Az igealak kezdő mássalhangzója megjelenik a módosítójában vagy argumentumának módosítójában szótag- vagy morfémakezdeten: *borzasztó sokat dolgoztam* [bordasto: ʃokad:olgastam], *helyesnek tartja* [hejɛʃtek tarca], *beledolgoztam magamat* [deledolgostam:agamat], *időben voltam* [idø:vam voltam].

(4) Az igei argumentum módosítójának első mássalhangzója megjelenik az igealak kezdetén: *a kitűzött célt teljesítette* [a kity:zø | te:lt kelezɪ:tet:].

(5) Az ige két azonos vonzatstruktúrájú argumentuma közül az egyiknek az első mássalhangzója megjelenik a másik kezdetén: *a tervet, a célt nem kitűzni kell* [a tɛrvet a te:lt nem kity:zni kɛl:].

(6) A szóalak egyik, szótag nagyságú morfé májában első mássalhangzója megjelenik a szóalak egy másik morfé májában kezdő pozíciójában: *kiskecskéje* [kɪʃkɛʃkɛ:kɛ]; *kénytelen* [te:ɲtɛlɛn],⁹ *laknak* [laklak].

(7) A szóalak egyik szótagjának első mássalhangzója megjelenik a szóalak egy másik szótagjának kezdő pozíciójában: *pontosság* [tontoʃ:a:g], *férjezett* [fe:rɛzɛt:], *megkeverem* [mek:ɛrɛrɛm], *különbözik* [kyszømbøzik].

(8) A jelenség túllépheti a frázishatárt: a két szóalak, amelyek közül az egyiknek az első mássalhangzója a másik ugyanolyan pozíciójában jelenik meg, különböző frázisokhoz tartoznak: *A Laci ... a központifűtés-szerelők főnöke volt, és a Bondor írta alá a javaslatot* [... ʃø:nøke volt e:ʃ a fɔndor ...]. Ennek a típusnak az előfordulása a korpuszban mindenestre igen ritka.

A mássalhangzó-harmónia eltérő típusainak közös jellemzője, hogy a folyamatban érintett mindkét kitüntetett (tehát mind az információhiányos, mind a jegyfeltöltést motiváló) pozíció az érintett tagolási egységek első, (potenciálisan) hangsúlyos szótag eleji mássalhangzója, legyen az szóalak, frázisösszetevő, morféma vagy szótag.

3.1.3. Mássalhangzó-kapcsolatok harmóniája

Az afáziás közlésfolyamatok egyik közismert sajátossága a mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsítése. A vizsgált korpuszban a morfé mák határán előforduló CC-kapcsolatok egyszerűsítése úgy történik, hogy az információhiányos mássalhangzó tagolási pozíciójában megjelenik a másik mássalhangzó összes olyan jegye, amelyben különböztek, és hosszú mássalhangzó jön létre:

(1) Két eltérő képzéshelyű zárhang találkozásánál az alveoláris zárhang helyjegyje jelenik meg a nem-alveoláris szegmentum pozíciójában: /g/+d/ → [d:]

⁹ A példa két módon is értelmezhető: mivel nem dönthető el, vajon a közlő morfé mahatárnak tekinti-e az első szótag határát, értelmezhető úgy is, hogy a kezdő szegmentum nem morféma-, hanem szótagkezdő pozícióban jelenik meg újra. Ebben az esetben az adat a (7) csoportba tartozik.

nyugdíjba vagyok [ɲud:i:ba vadok]; /k+t/ → [t:] *szoktam* [sot:am]; /t+k/ → [t:] *menet közben* [menet:øzben], *sok német könyvem van* [ʃok ne:met:ømɲem ba].

(2) Azonos képzéshelyű zárhang és nazális találkozásánál a [+naz] megjelenik a zárhang pozíciójában: /m+b/ → [m:] *nem busszal* [nem:us:al]; /t:+n/ → [n:] *hagyott nekik* [had | jon:ɛkik]; /d+n/ → [n:] *Sydney-be* [sin:ibe];¹⁰ /ɲ+c/ → /ɲ:/ *ponty* [poɲ:].¹¹

(3) Azonos képzéshelyű likvida és nazális találkozásánál a nazális képzésmód-jegyei megjelennek a likvida tagolási pozíciójában: /r+n/ → [n:] *párna* [pa:n:a]; /l+n/ → /n:/ *el nem* [ɛn:ɛm].

3.1.4. Szótagszerkezet-harmónia

A bizonyos magánhangzó-jegyek egyneműsítésére épülő harmonizálás, illetőleg teljes szegmentumot alkotó jegykombinációk kitüntetett tagolási pozíciókban történő harmonizálása mellett a vizsgált korpusz – egy sorozatszerkezési nagyságrenddel „magasabban” – szótagharmonizálási jelenségeket is mutat. 3.1.2-ben is előfordul olyan adat, amelyben a mássalhangzó-harmónia következtében azonos szegmentumokból álló szótagok jöttek létre: *lagnak* [laklak]. Ám a valódi szótagszerkezet-harmónia mint egyszerűsítési tendencia azokban az esetekben igazán egyértelmű, ahol a szótagharmonizálással a szó fonémastruktúrája komplexebbé válik. Közismert példa a gyermeknyelvi *krokodil* [krokrodi] adat, amelyben a második szótagi [r]-betoldás a szótag elején CC-kapcsolatot hoz létre. Az eredmény itt semmiképpen nem egyszerűbb kivitelezésű, mint az eredeti. Viszont a két szótag teljes harmóniája szekvenciaszervezési szempontból teszi egyneműbbé a szóalakot. Szerkezetbeli szótagharmóniát különféle betoldások és törlések hozhatnak létre, de nem minden mennyiségi változással járó fonémikus parafázia hoz létre szótagszerkezet-harmóniát. A *sok dolog volt* [ʃok dolg volt] adatban – noha az /o/ törlése következtében létrejövő CC-kapcsolat olyan alakot eredményez, amely a mai magyarban nem megengedett – a szó(tag)

¹⁰ Megfigyelhetjük, hogy egyes afáziás adatok egybeesnek gyors- vagy lezserbeszédbeli adatokkal, mások pedig nem. Az eltérés vagy egybeesés az eltérő műveletekből adódik: míg a gyors- vagy lezserbeszédben a korábban megjelenő szegmentum artikulációja követi a későbbiét a megfelelő torzítási folyamat eredményeként, az afáziás adatokban a nem-alveoláris az alveolárishoz, illetőleg az azonos képzéshelyű zárhang a nazálishoz igazodik, függetlenül attól, melyik a korábbi vagy a későbbi. Így ha az afáziás közlésben érintett szegmentumok a gyors- vagy lezserbeszéd által érintett pozícióviszonyokban fordulnak elő, a jelenségek – eltérő műveletek eredményeként is – egybeeshetnek.

¹¹ Kivételt képez a /m+p/ → [p:] *lámpa* [lā:p:a] esete, amelyben viszont egy másik afáziás folyamat működik, a téves időzítés. A nazalitás jegy [a:]-n pozicionálódott. Így a következő tagolási pozíciót [+naz] hiányában egy zöngés bilabiális zárhang töltötte ki, amely a zöngésségi hasonulás szabályának megfelelően a következő tagolási pozícióban lévő zöngétlen bilabiális zárhang hatására elvesztette zöngésségét, majd a két zöngétlen bilabiális zárhang (a Kötelező Kontúr Elve értelmében) egy hosszúvá olvadt egybe.

szerkezetileg harmonizál az öt követő alakkal. Az *áttanulmányoztam* [a:t:anulma:spostam] [s]-betoldása hasonló: a létrejött alak ugyan semmiféle fonotaktikai szabályt nem sért meg, ám fonémastruktúrája komplexebb lett, mint az eredeti. Ugyanakkor a betoldástól a negyedik és az ötödik szótag szerkezete azonosává válik. A *tele van* [telam̩ ban], a *beledolgoztam* [belgedolgoztam] és a *mind a ketten* [mindam̩ ket:en] betoldásai ugyancsak szótagstruktúra-harmóniát eredményező CC-kapcsolatot hoznak létre. A *feladata* [feladatata] szóalak végi, illetve a *Hufnágel* [huhuna:gel], [fufuna:gel] szóeleji szótagismétlései ugyancsak a szekvenciaszerveződést egyszerűsítik. Az *udvariassága* [udvariʃaʃa:ga] és az *előadást* [ɛlɔ:dadaʃt] [ʃ]-, illetve [d]-betoldása egyfelől magánhangzó-találkozást szüntet meg, másfelől azonosossá teszi két, egymást követő szótag szerkezetét. A szegmentális struktúra egyszerűsítésének elvét tehát mintegy felülbírálhatja a frázis- vagy szekvenciaszerveződés egyszerűsítése, aminek következtében a szegmentális struktúra komplexebbé válhat.

Megfigyelhető, hogy azokban az esetekben, amikor a szótagszerkezet-harmóniát egyetlen elem – és nem szótag (vö. *feladata* [feladatata], *Hufnágel* [huhuna:gel], [fufuna:gel] – epentézise hozza létre, a betoldott szegmentum mindig mássalhangzó, annak ellenére, hogy ezáltal a fonémastruktúra komplexebbé vagy a fonémaszekvencia hosszabbá válik, illetőleg, hogy a magánhangzó-betoldásos harmónia is lehetséges megoldás volna. A szótagszerkezet-harmónia adatai is arra utalnak, hogy a szótagszám állandósága, vagyis a moratartás elve a szótagok szintjén, igen erős megkötés a magyarban.

A *menjenek el hozzá* [(...) honsa:] és a *Lottóházba* [losto:ha:zba] a 3.1.1-ben bemutatott CC-egyszerűsítéssel ellentétes irányú folyamatok: /z:/ → [ns], illetve /t:/ → [st]. Ám a helyettesítés mindkét szótagban harmóniát hoz létre. Ez arra utal, hogy nemcsak az egyes szegmentumoknak, hanem a mássalhangzó-kapcsolatoknak az egyszerűsítésénél is erősebb elv a szótagok fonotaktikai harmóniája.

3.1.5. Morfémaharmónia

A 3.1.3–3.1.4. pontban említettem, hogy az egyszerűsítési folyamatok a szekvencia szervezésének más és más szintjein interferenciákat eredményeznek (pl. szótag- és mássalhangzó-kapcsolatok). A szekvenciaszervezés egyidejűleg azonban a szövegalkotás szintaktikai és szemantikai vonalán is folyik. Így azt várjuk el, hogy ezeknek a távolabbról ható folyamatoknak is nyoma lesz a nyelvi alakzat hangtani szerkezetén. Valóban ezt tapasztaljuk. Nézzünk néhány példát arra, amikor a szekvenciaszervezés egyszerűsítése a morféma szemantikai, illetve szintaktikai tartalmának harmonizálásával megy végbe. A *negyvenöt* utánmondandó szekvencia eltérő közlők által adott eltérő realizációi [neʒven:e:j], illetve [ɔtvenɔt] ugyanannak a jelenségnek a két különféle kiindulású megvalósításai: az első alakban az összetett szó első, a másodikban a második komponensének szemantikai tartalma jelenik meg az információhiányos pozícióban. A *né-*

gyes busszal [ne:j:ɛ: bus:al] adat a *-val/-vel* toldalékmorféma harmonizálásával egyszerűsíti a szekvenciát. A *sosem fogom tudni* [ʃoʃɛm tudom fogom] adatban a *tud* szóalak információhiányos toldalékpozícióját a sajátja helyett a megelőző szóalak toldalékja tölti be, amire a struktúra szintaktikai rendezetlensége is utal.

3.2. A tagolás kiemelése

A fonémikus paraafáziákat létrehozó folyamatok közül a 3.1-ben bemutatott egyszerűsítési törekvés mellett az afázis közlések másik meghatározó eljárása a tagolás helyének kiemelése, ami többféle indítás- vagy határjelzés együttes alkalmazásában nyilvánul meg: a szünet és a hangsúly mellett sajátos jegyválasztások, illetve szegmentumbetoldások jelennek meg a tagolási egységek határain.

3.2.1. A magánhangzós szókezdés és szekvenciaindítás kiemelése

A magánhangzós indítást kiemelő legjellemzőbb tagolási jel valamelyik [+per, -ker_{msh}, -zöng] jegyértékű szegmentum ([h] vagy [k]) protézise.¹² Leggyakrabban a szekvenciaindítást emelik ki, például megnevezési feladatban: *arc* [Harc], *ablak* [Hablak], [Kablak]; a v.v. kérdéseire adott válaszok indításában: *egy szoba konyha* [Hɛc soba kɔɲha], *elég az* [Hɛrɛ:g as], *írunk* [Ki:ruŋk]; spontán beszéd mondatindításában: *írt egy levelet* [Hi:rt (...)], *kilencedik éve* [kilɛntsɛdik Ke:vɛ]. Ez utóbbi adatban K megjelenése a magánhangzós indítás előtt, miközben az előző szó végén egyszer már szerepel [k], mutatja, hogy a magánhangzós indítás elé betoldott K nem fonéma, hanem tagolási jel egy hordozóeleme. Szekvenciakezdésben mind tartalmas szó, mind funkciószo indításjelzéseként megjelenhet, az utóbbira példák *az elsőre* [Haz, Haz Hɛ:ʃɔrɛ], *úgy* [Hu:j], *a barna* [Ha barna] adatok.

K és H szekvencia belsejében lévő hangsúlyos szóalak indításjelzésének kiemeléseként is megjelenik: *a másik az Aladár* [a ma:ʃik a Hara, Hara, Halada:r], *az elsőre* [Haz, Haz Hɛ:ʃɔrɛ], *amíg el nem* [Hami:g ɛ Hen:ɛm], *és igen* [ɛ:j Higen], *nem irodában* [nɛm Kiroda:ba].

H a magánhangzó előtti határozott névelő /z/-jének törlésével együtt is előfordul: *az az asszony* [az a Has:ɔɲ]; illetőleg a CV-vel kezdődő szekvenciaindító szóalak első mássalhangzójának törlése nyomán is megjelenik: *levelet* [ɛbeɛ], [Kebeɛ]. Figyeljük meg, hogy az előbbi adat (*az az asszony*) esetében H-t nem a névelő /z/-jének törlése váltja ki, hiszen a korábbi *az elsőre* adatban a teljes névelő megléte ellenére is megjelenik H.

¹² Mivel a szóban forgó elemek szerepe nem fonémikus, hanem a tagolás jelzése, jelölése az írásban a továbbiakban H és K lesz.

Fontos megjegyezni, hogy a korpuszban H és K nem fordul elő magánhangzós kezdés indításjelzéseként sem szó belsejében morfémahatáron, sem szótaghatáron.

3.2.2. A mássalhangzós morféma- és szókezdés, valamint szekvenciaindítás kiemelése

Míg a korpuszban a magánhangzós indítás jelzésének kiemelése terén egyetlen formával találkozhatunk, addig a mássalhangzóval való indítás esetében ennek több módja is van. Továbbá, míg a magánhangzóknál szóbeljei tagoláskiemelés nem történik, a mássalhangzóknál ilyen is előfordul.

(1) Zárhang protézise frázison belül: *és a pár kis stilisztikai hibát* [e:ʃ a Kpa:r kiʃ (...)], a jogi tanulmányok [a Tjogi tanum], *a képét* [a Tke:pe:s], *a Kossuth Nyomda* [a Tkoʃu:c ɲomba], *a barátnő* [a Gbala:tnø:], *a vezérigazgató* [a Tveze:rigazgato:], *elfelejtettem* [elKfeletet:em]. Az *a tévébe* [a tKe:be:be], *zacsós teát* [(...) tKea:t] adatról ugyancsak felteszem, hogy K indításjelzést emel ki, a sorrend pedig a hely-jegy téves pozicionálásának következménye.

(2) A szekvenciakezdő [+zöng] szegmentum zöngétlenítése, amelyet motiválhat a nehéz beszédindítású afáziás közlő erősen feszített artikulációja.¹³ Megnevezési, utánmondási feladatban: j → c *gyúr* [cu:r], g → k *gomb* [komb], z → s *zár* [sa:r], v → f *vízen* [fi:zen].

(3) Az erősen feszített artikuláció réshangnak zárhanggal, illetőleg nazálisnak zöngétlen zárhanggal való helyettesítését hozhatja létre szekvencia elején (megnevezési, utánmondási feladatban, illetve a v.v. kérdésre adott válaszban): v → b *vár* [ba:r], szonoráns → zöngétlen zárhang *nem* [tin].

(4) Indításjelzés H-val: 3.2.1-ben láttuk, hogy a magánhangzós szókezdés és szekvenciaindítás jelzését H vagy K emelheti ki. Mássalhangzók esetében a [h]-ra vonatkozóan kérdés, tekinthető-e tagolási jelnek. Figyeljük meg az alábbi előfordulásokat: (a) *A lakás áll egy előszobából, a nagy szobából ...* [(...) a nac hoba:bo: (...)], *a Szepesi Gyula* [a hetepi jula], *Megmutatom a nagy szobát és a nagy szobában a berendezést* [... a nac hoba:ba...]; *fúr* [hu:r], *fej* [hej], *megcukrozom és fogyasztható* [(...) hojas:hato:]; (b) *savanyú* [h^a f | hajaɲu:], *kevés* [ʃhe:s], *a királyok* [a ^khira:jok], *Kalocsán főorvos* [(...) thø:orvoʃ]. Tartsuk szem előtt az alábbiakat: (i) [h] egyértelműen helyettesítőként egyetlen alkalommal fordul elő a korpuszban: *kanál* [hana:l];¹⁴ (ii) [h] kizárólag szó kezdetén

¹³ A feszes artikuláció motiválhatja (1)-t is, ám a tagolás felerősödésének lehet oka a grammatika eltérő szintjén lévő összetevők egymást követő hozzáféréseinek gátoltsága.

¹⁴ Azt, hogy itt [h] nem határjelzésnek tekintendő, három szempont indokolja: (1) olyan közlőnél fordul elő, akinél nincs szókezdő [f] vagy [s] törlésével egyidejűleg jelentkező határjelző H; (2) /k/ akusztikai struktúrája nem áll közel /h/-éhoz; (3) azokban az adatokban, ahol H zárhang mellett tölt be határjelzés funkciót, a zárhang nem törlődik.

jelenik meg valamely szegmentum helyén; (iii) [h]-betoldás (a hiátustöltés kivételével) kizárólag szókezdő zár- vagy réshangokat követő pozícióban történik. Mindezek alapján felteszem, hogy a magánhangzókhoz hasonlóan a mássalhangzóknál is érvényesül H indításjelzést kiemelő szerepe. (b) és (iii) alapján feltehető, hogy a szóalaknak mindig az első pozícióját követő /h/ valójában téves időzítésű indításjelzés, amit a *savanyú* [h^a f | hajɒu:] adat [h]-val történő kezdése is megerősít. (a) adatairól pedig megállapítható, hogy [h] mindig olyan réshang helyén jelenik meg, amelynek akusztikai szerkezete hasonló az övéhez. Így a magánhangzók esetéhez hasonlóan [h] megjelenését (4a–b) adataiban H-nak, vagyis az indításjelzés kiemelésének tekintem, amely – ha hozzá akusztikailag közel álló indító szegmentummal találkozik – törli azt; ha más szegmentummal, akkor nem. Ez utóbbi esetben feltehetően ejtéskönnyítési okokból, H az indító zár- vagy réshangot követő pozícióba kerül, hasonlóan a (3)-ban bemutatott K-hoz.

3.2.3. A mássalhangzóra végződő morféma, szóalak és szekvencia határjelzései

A korpuszban a záró határjelzés kiemelésének az alábbi típusai fordulnak elő:

(1) A leggyakoribb a zöngés szegmentum zöngétlenítése: *kéz* [ke:s], *dob* [dop], *György* [jörç], amely szóalakban morfémahatáron is megjelenik: *kézen* [ke:sen], *adódott* [ado:tot:], *tévé* *nézni* [te:ve:t ne:s | ni], *négyzet* [ne:jsɛt], *repülőjegyet* [repylőjɛcɛt].

(2) Réshang affrikálódása: *Ápisznál* [a:piʃ,ha:n].

(3) Záróelemet tartalmazó zöngétlen szegmentum megjelenése szonoránsra vagy magánhangzóra végződő morfémat követően: *sün* [ʃynt], *nagyon jól* [naɟont jo:l], *milyen jól beszélek franciául* [minent jo:l (...)], *míg el nem törik*, [me: ɛlt nem kōrik], *könnyű a dolgom* [kōɲ:y:t a (...)], *Ferenczy Géza* [verɛntʃiɟ de:za]¹⁵.

(4) A lexikális palatalizáció elmaradása: *megdagasztja* [megdagast | ja], *sajtja* [ʃajt | ja], *tanuljunk gyorsan* [tanul | junɟ^o dorʃan].

4. Összefoglalás

A dolgozat a fonémikus paraafáziákat létrehozó fonológiai folyamatok közül a két legjellemzőbbet mutatja be, az egyszerűsítési (vagyis a korlátozott elemszámú elemhalmazból való választásra irányuló) törekvés által motivált harmóniafolyamatokat, valamint a többféle tagolásjelzés együttes alkalmazását,

¹⁵ Ebben az adatban a betoldott szegmentum a szótagharmóniát létrehozó [tʃ], amely az utána következő zöngés obstruens hatására zöngésedik.

amelyet morfológiai–szintaktikai, illetőleg szekvenciális tagolás kiemelése motivál.

Az információhiányt megszüntető kompenzációs műveletek a könnyebb hozzáférés, a kisebb erőfeszítés irányában hatnak. A pótlás valamely, a szekvenciára hatékonyan aktivizált komponensnek a hiányhelyen való megjelenésével történik: a közös komponens szerkezeti harmóniát hoz létre a két pozíció között. Harmónia létrejöhet jegyek, szegmentumok, szótagok, illetve azonos szintaktikai szerepű vagy azonos szemantikai tartalmú morfémák között. Az egyszerűsítés tehát valamely, hatékonyan aktivizálható struktúrának vagy szabálynak a rendszer által meghatározott hatókörén túli működéseként, illetőleg a szekvencia egyenlő több tagolási pozíciójában való megjelenéseként fogható fel. A szegmentális struktúra egyszerűsítésének elvét érvénytelenítheti a frázis- vagy szekvenciaszerveződés egyszerűsítése, amelynek következtében a szegmentális struktúra komplexebbé válhat.

A fonémikus parafráziákat létrehozó folyamatok közül az afáziás közlések másik jellemző sajátossága a tagolás megerősítése: a szünet és a hangsúly mellett sajátos jegyválasztások, illetve szegmentumbetoldások jelennek meg a tagolási egységek határain.

A magánhangzós indítás jelzését kiemelő legjellemzőbb tagolási jel valamelyik [+per, –ker_{msh}, –zöng] jegyértékű szegmentum ([h] vagy [k]) protézise. A mássalhangzós indításjelzést kiemelő tagolási jelek: (1) zárhang protézise frázison belül; (2) a szekvenciakezdő [+zöng] szegmentum zöngétlenítése; (3) részhangnak zárhanggal, illetőleg nazálisnak zöngétlen zárhanggal való helyettesítése szekvencia elején; (4) az indításjelzés kiemelése H-val: ha az indításjelző H hozzá akusztikailag közel álló indító szegmentummal találkozik, törli azt; ha más szegmentummal, akkor az indító zár- vagy részhangot követő pozícióba kerülhet. A zárás kiemelésének, tehát a határjelzésnek az alábbi típusai fordulnak elő: (1) a leggyakoribb a zöngés szegmentum zöngétlenítése; (2) részhangból affrikáta; (3) zárelemet tartalmazó zöngétlen szegmentum megjelenése szonórásra vagy magánhangzóra végződő morfémát követően; (4) a lexikális palatalizáció elmaradása.

Irodalom

- B. Lőrinczy É. (1977), Az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban. Magyar Nyelv 73: 20–30.
- Blumstein, S. (1981), Phonological aspects of aphasia. In: Sarno, M.T. (szerk.): Acquired Aphasia. Academic Press, New York.
- Kassai I. (1981), Távhasznulás a gyermeknyelvben. Nyelvtudományi Közlemények 83: 160–167.

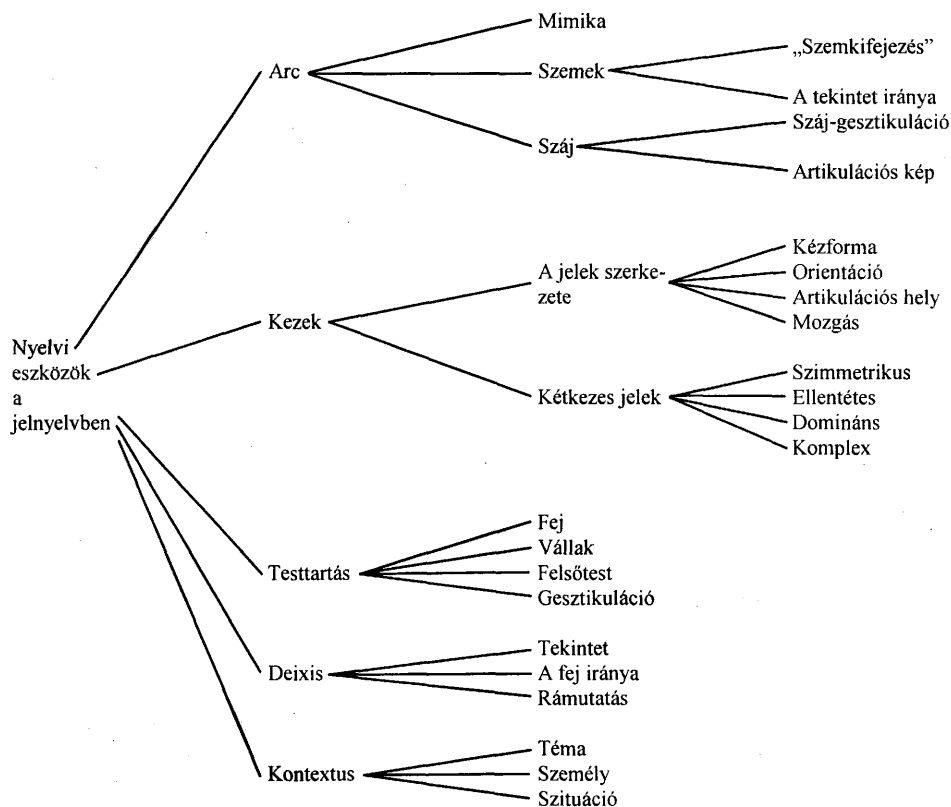
- Nádasdy Á. – Siptár P. (1994), A magánhangzók. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*, 42–182. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Osmanné Sági J. (1991), Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I–II. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–362.
- Siptár P. (1995), A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende T. (1992), Phonological representation and lenition processes. *MFF/HPP* 24. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Szende T. (1997), Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szépe Gy. (1969), Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 359–466.

Lokalitás, perspektíva, akcióminőség a jelnyelvekben

The means of sign languages used by the deaf are based on three-dimensional visual channels and we must remember that every sign is a spatial form, and the frame of reference is the space. The discursive frame of reference, so the space can be divided into many segments. This shows the possibility that the information connecting to space can be involved in signs. The signs with verbal meaning are the richest storehouse of the morphological solutions. Locality, prospect and the quality of the action can be built into the verb. Similarly the signs can incorporate time and its type which is in connection with human age. A clear difference can be made between participant and narrative style whose meanings can be understood by the construction and morphological use of the signs and the use of the space. The field of the aspect is connected from a distance to the morphological use of the space too. The pronoun system so discursive way of sign languages operates with fairly particular morphological solutions.

A siketek által használt, vizuális csatornán működő jelnyelvek eszköztára a háromdimenziós tér révén egészen eltér az akusztikus nyelvekétől, ettől függetlenül azonban mindazt a szemantikai tartalmat képesek kifejezni, amelyre a jelnyelv használóinak szüksége van (lehet). Sőt úgy tűnik, hogy a szemantikai tartalom ezekben nyelvileg sokkal explicitebb formában képes megjelenni – jórészt éppen az imént említett sajátos eszköztárnak köszönhetően. Gazdag morfológiai megoldáskészlettel rendelkeznek, s alapvetően flektáló-inkorporáló jellegűek. Ezen tényezők együttes meglétéből következően a jelnyelveket is besorolhatjuk a természetes emberi nyelvek sorába. Most néhány – minden létező jelnyelvre nézve tipikus, azaz általános – grammatikai jelenséget szeretnék bemutatni.

A jelnyelvek eszközkészletének eltérése az akusztikus nyelvekétől „szemmel látható”: a vizuális csatornából adódóan a gesztikuláris-mimikus kód jut szerephez. Ezt az eszköztarat az alábbi táblázat jól áttekinthetően rendszerezi.

(F. H. Wisch – S. Prillwitz nyomán. In: S. Prillwitz 1991: 148)

Kiindulópontként annyit kell még tudnunk, hogy az egyes jelek szerkezetileg mindig három különböző komponensből tevődnek össze:

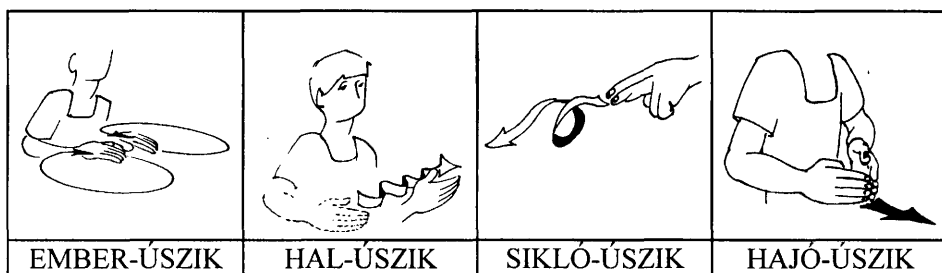
- kézforma
- artikulációs hely (a jelelési tér egy darabja)
- mozgás

(Egyesek még egyéb kiegészítő komponenseket is meg szoktak nevezni, de ennek a mi szempontunkból most nincs jelentősége.) Ezek a jelnyelv „fonetikai” bázisát jelentő elemek – a kerémák – éppúgy jelentésmegkülönböztető szerepűek, illetve minimálpárokba rendezhetők, mint az akusztikus nyelvek fonémái. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy minden így létrejövő jel térbeli alakzat, a diskurzív vonatkoztatási rendszer is maga a tér. Ebből a térbeliségből adódik az is, hogy a jeleknek nem muszáj kizárólag szekvenciálisan összeépülniük mondatokká, sorozatokká, hanem képesek bizonyos mértékig parallel módon is kombinálódni.

A jelnyelvi és akusztikus nyelvi szemantikai mezők sem feleltethetők meg egymással egy az egyben. Az ’úszik’ magyar szóra például öt különböző magyar

jelnyelvi jelet lehet alkalmazni. A jelnyelvben tehát csak EMBER-ÚSZIK, KUTYA-ÚSZIK, HAL-ÚSZIK, SIKLÓ-ÚSZIK, illetve HAJÓ-ÚSZIK¹ alakok vannak, s attól függően, hogy az ágens milyen módon képes a tevékenységet folytatni, illetve éppen milyen módon végzi azt, használjuk valamelyiket. Gondoljunk a következő mondatok tartalmára:

1. *A kisfiam még alig tud úszni, csak kutya módjára csapkod a vízben, de már legalább nem süllyed el.*
2. *A magyar csapat kajakja gyorsan siklott be (hajó módjára orrával hátsíva a vizet) a célba.*

(Az ábrák Vincze 1992, 1993 munkáiból valók.)

A diskurzív vonatkoztatási rendszer, azaz a tér pedig szükség szerinti számú szeletre tagolható. Ez szinte kínálja annak a lehetőségét, hogy magával a térrel kapcsolatos információk a jelekbe ágyazódva juthassanak kifejezésre. Az igei jelentéstartalmú jelek csoportja az egyik leggazdagabb tárháza a morfológiai megoldásoknak. Az ígébe beépülhet a lokalitás, a perspektíva, sőt részint az akcióminőség is. Ugyanígy a jelek képesek magukba inkorporálni az időbeli vonatkoztatást, annak legfőképpen egyik típusát, azt, amelyik az emberi életkorokkal kapcsolatos. Tisztán elkülöníthető továbbá egy résztvevő és egy elbeszélő stílus, amely ugyancsak a jelek kivitelezése, morfológiai összeillesztése és a térhasználat módja alapján ismerhető fel. Kissé távolabbról kapcsolódik a tér morfológiai alkalmazásához az aspektusok témaköre. Szeretnék néhány érdekes példát bemutatni arra vonatkozóan, miféle akcióminőségeket alkalmaznak a jelnyelvek. Az egyezések mellett vannak olyanok, amelyek a beszélt nyelvekben előfordulnak, a jelnyelvekben viszont nem, de ugyanez fordítva is érvényes. Az említés szintjén pedig érdemes néhány szót szólni a jelnyelvek névmásrendszeréről, diskurzivitásáról is.

¹ A jelnyelvi jeleket konvencionálisan nyomtatott nagybetűkkel írják le, megkülönböztetve ezzel a beszélt nyelv szavaitól. Azokat a jeleket, amelyek nem fordíthatók egy kifejezéssel, azokat kötőjelesen jegyzik le.

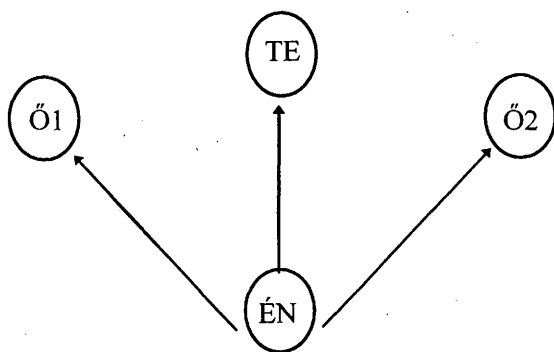

Ennek fényében nézzük meg közelebbről a jelnyelvek igei rendszerét! Ez a terület különösen sokoldalú morfológiai megoldásokat tud felmutatni. Az ige ezekben a nyelvekben is – akárcsak az akusztikus nyelvek nagy részénél – központi szerepet tölt be a megnyilatkozásokban. Jelen esetben az alábbi funkciókat vállalja magára:

- szerepeket oszt ki (várja, hogy minden tematikus szerepet valamilyen NP betöltsön),
- viszonyokat inkorporál, s ezáltal lehetővé teszi, hogy bizonyos NP-k eliptálódjanak.

A térindexek általános használati szabályai

A jelnyelvek egyik legbonyolultabb grammatikai sajátossága, ugyanakkor alapja is, a térindexálás. Ezt a komplex, névmási alapú diskurzív jelenséget laikusan egyfajta „nyelvi dramaturgiának” foghatjuk fel. A jelelési teret alapvetően négy nagyobb, azokat pedig több kisebb szeletre bonthatjuk fel, ezt szemlélteti az alábbi ábra:

(ÉN = a jelelő személy; TE = a (jakobsoni értelemben vett) vevő; Ő(1,2) = az említésre kerülő szereplők lehetséges elhelyezése.)

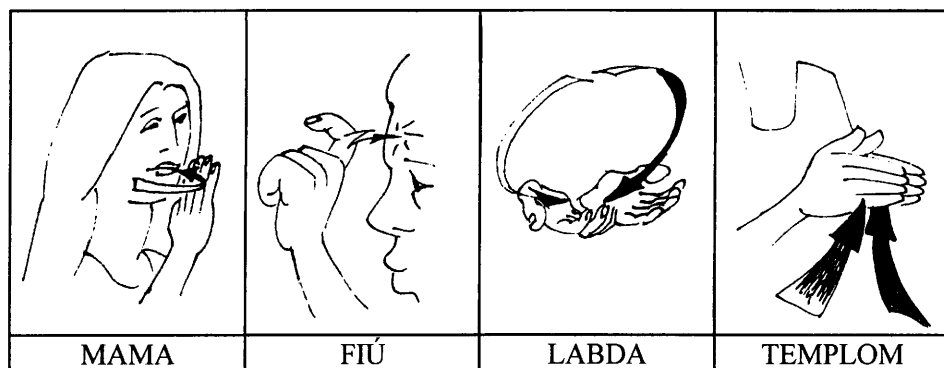
Egy elmesélni kívánt esemény szereplőit az alább ismertetendő szempontok szerint egy-egy térponthoz rendeljük, majd mondandónk során, amikor első említésükre sor kerül, rámutatunk a hozzá tartozó térszeletre, azaz szereplőnket a térben indexáljuk. A későbbiek során, amikor valamelyik szereplőre vissza akarunk utalni, elegendő csupán a korábban már kijelölt helyére mutatnunk. Így beszélgetőpartnerünk fennakadás nélkül képes percipiálni, melyik szereplőről van éppen szó, ezáltal pedig a jelelés folyamatossága is biztosítva van. Az alábbi szabályokat fogalmazhatjuk meg a térindexek használatát illetően:

– Ha a jel „testhez kötött” (tehát, ha a jel a jelelő testfelületén jön létre), normál módon kell kivitelezni, s azt követően deiktikus gesztussal rendelni hozzá egy térpontot (pl.: MAMA, FIÚ), ha azonban a jelelési térben születik meg a jel, akkor azt a kiválasztott térpontban kell kivitelezni. (Annak, hogy egy (főnévi értelmű) jel testhez kötött vagy a jelelési térben jön létre, a plurális forma képzésében is szerepe van. A testhez kötött jelek többes száma komplexen jön létre: FIÚ + „plural”, ezzel szemben a „szabad jelek” multiplikálódnak: LABDA-LABDA-LABDA.)

– Egy indexet egyszer kell kirakni, onnantól kezdve anaforikusan működik.

– Rámutatással, orientációval, mozgási komponensek részeként aktivizálható.

– Az kérdéses, hogy összesen mennyi térindex alkalmazható egyszerre. Erdemes azonban azon is elgondolkodni, hogy egyáltalán mennyi szükséges egy diskurzushoz.

(Az ábrák Vincze 1992, 1993 munkáiból valók.)

A térindexekre vonatkozó használati konvenciók és megkötések

Valós szituációk esetén:

– Ha jelenlevő tárgyról, személyről van szó, akkor annak a tényleges pozícióját kell használni: „valóságreferálás”.

– Ugyancsak a valós pozíciót kell alkalmazni, ha a szituációbeli szereplők helyzete ismert, noha azok éppen nincsenek jelen: „normalizált pozíció”. Ez használható pl. amikor a tegnapi látott film valamely epizódját beszéljük meg, vagy visszaemlékszünk arra, hogy a nagymama mit szokott mondani a családi ebédekénél.

Egyéb esetekben:

– Ha ellentét feszül a szereplők között, eltérő oldalra kerülnek („bal–jobb kontraszt”).

– Gyerekek, kisállatok, ülő, ill. fekvő személyek indexe a normálisnál mélyebbre kerül. (A svájci jelnyelvben a felnőtt gyerek is „alacsonyabb” a szüleinél! – vö. Boyes-Braem 1992)

Más szemantikai faktorok, amelyek az index elhelyezését befolyásolják:

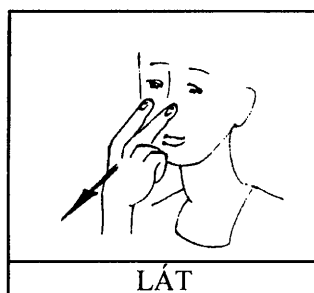
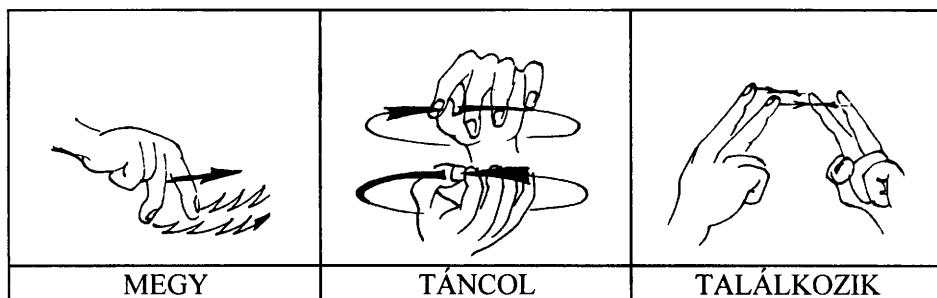
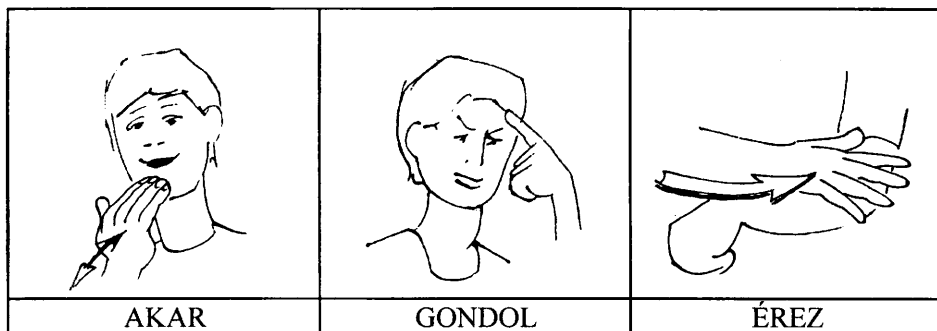
– Összetartozó személyek, tárgyak térbelileg sokszor összevonhatók: Pl. az ötszáz walesi bárdnak elegendő egyetlen térszelet is, a balladában három külön megemlített azonban ugyanazon nagyobb térrészben kaphat három külön referenciapontot. Edward király és emberei természetesen a túloldalon foglalnak majd helyet, ezáltal érzékeltethető a szereplők közti feszültség;

– az idő térszerkezeti tagolása is előfordulhat a diskurzus során, ami egyes jelnyelvekben kedvelt megoldás (előlről hátrafelé három állomás), erről később még kicsit részletesebben szölok;

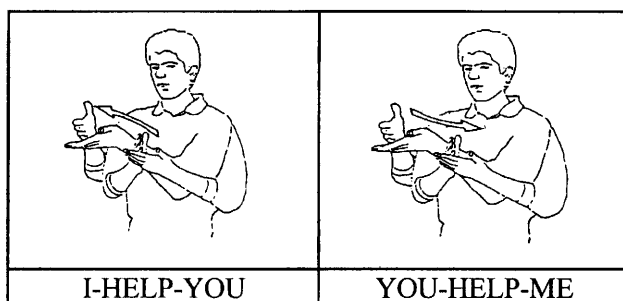
– okok és következmények felsorolásakor balról jobbra haladva szokás taglani egy eseményt.

A szereplők, a perspektíva és a lokalitás inkorporálódása

Az igei jelentéstartalmú jelek csoportja képezi a jelnyelvek grammatika központját (akárcsak az akusztikus-vokális nyelvek esetében tapasztalható). Az igéket jelen esetben két csoportba kell sorolnunk az alapján, hogy vajon mozgást jelentők-e, vagy inkább érzékelést, érzést, elvont dolgot jelölnek. Az utóbbiaknak csak egyféle, sztenderd kivitelezési módja lehetséges, a szereplőt csak a térindexére való rámutatással kapcsolhatjuk a cselekvéshez: ÉREZ, GONDOL, AKAR. Az előbbieket viszont igen rugalmasan képesek magukba inkorporálni a cselekvésben résztvevő(k) térindexét, ezáltal megváltoztatva saját szótári tövüket: TALÁLKOZIK, TÁNCOL, MEGY, SEGÍT de az érzékeléssel kapcsolatos igék közül ide sorolható a LÁT is, mint kivétel. Ilyenkor a mozgási komponens iránya alkalmazkodik a szituációhoz. (A felosztás egyébként többé-kevésbé itt is megfelel a testhez kötött, illetve a jelelési térben létrejövő kategóriáknak.) A perspektíva tehát a jelelő szemszögének felel meg, ahhoz képest ábrázolja az eseményeket, vagy a szereplők elhelyezkedését. A megfelelő ábrák próbálják illusztrálni a kétféle igei viselkedésmódot.

(Az ábrák Vincze 1992, 1993 munkáiból valók.)

(Az ábra Meir 1995 alapján készült, az amerikai jelnyelvi jelről.)

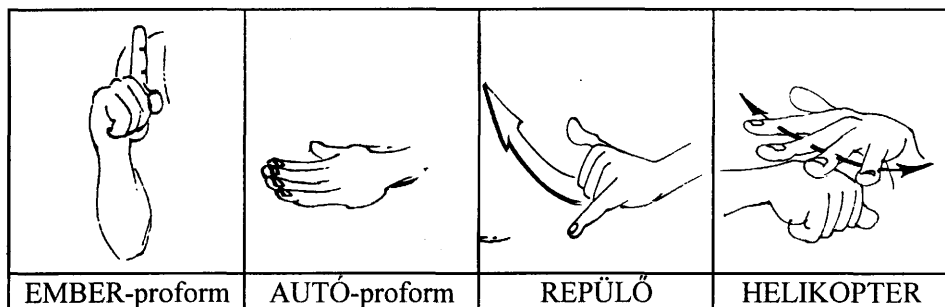
A valódi, testtől független mozgási komponenst tartalmazó, ugyanakkor kettőnél több argumentumú igék azonban nem csupán a lokalitást képesek magukba építeni, hanem adott esetben az objektumot is. Erre azonban igen kevés és kivételes példát találhatunk, de alkalmi használatban egészen meglepő formációk is létrejöhetnek. A LABDÁT-AD, KÖNYVET-AD, DOBOZT-AD... jellegű összeolvadások mellett egy abszolút spontán, de teljesen grammatikus megoldással is találkoztam (egy dal tolmácsolása során), amikor „a villamos visz (ti. téged) a hídon át” szekvenciát egy szerkezetté vonva fordíthattam: a VISZ jelbe bele tudtak épülni a VILLAMOS, a HÍD és az ÁT(HALADNI) jelek is, amellet természetes, hogy kifejezték a „tőlem el” (ÉN - Ő(2)) tartó mozgást is.

A proformok, vagy más kifejezéssel élve a polisintetikus jelek a vizuális-gesztikuláris nyelvek egyik nehezen „megtanulható” grammatikai eszközei. Ez a megoldás rendszerint valamilyen mozgást vagy térbeli elhelyezkedést leíró közleményekben fordul elő. Több különböző (egymással genetikus kapcsolatot felmutatni nem tudó) jelnyelv összehasonlító vizsgálata során kiderült, hogy a proformoknak nemcsak a léte univerzális, de nagyjából a formái is megegyeznek. (Bellugi – Klima, 1990)

– Az álló személy proformja a függőlegesen felfelé tartott mutatóujj. A személy mozgását ennek megfelelő irányú és sebességű mozgatásával fejezhetjük ki. (Ülő személy jelzésére más kézformát használunk – ld. fotók)

– Több személy esetén bekapcsolódik a többi ujj, sorrendben a középső, a gyűrűs-, a kis- és a hüvelykujj. Ha tömegről beszélek, függőlegesen feltartott tenyeremet használom ujjaim finom rázogatóásával jelezve, hogy egyes emberek közül összetevődő csoportról van szó.

– Jármű jelzésére kétféle proform létezik. A kétkerekűeket a vízszintesen tartott mutatóujj szimbolizálja, míg a négykerekűeket (illetve attól nagyobbakat) a lefelé néző nyújtott tenyér. Ezek mozgatásával a jármű mozgása szintén imitálható. (A repülőnek nincsen külön proformja, a jel maga a kiterjesztett szárnyakra utal: az összecukott tenyérből kinyúlik a kis- és hüvelykujj. A helikoptert pedig a kétkezes jel „egyik fele” ábrázolja: a propellert a jobb kéz kinyújtott tenyerének billegtetése érzékelteti.)

(Az ábrák Vincze 1992, 1993 munkáiból valók.)

Mindez nagyban megkönnyíti, leegyszerűsíti olyan közlemények jelelve történő átadását, amelyek több különböző résztvevő egymáshoz való térbeli viszonyát, mozgását írják le. Pl.

A busz leparkolt a járda mellé.

A katonák átvonultak a híd alatt.

A rendőrök helikopterrel vették üldözőbe az autón menekülő bűnözőt.

(Az illusztráció forrása: Bergman 1990.)

Az idő dimenziójának inkorporálódása (idővonal)

A különböző jelnyelvek nem egyforma időrendszerrel dolgoznak, közös vonásuk azonban, hogy ennek kifejezésére is a teret használják fel. Az európai kultúrához kötődő jelnyelvekben általában a közvetlenül a test előtti, azzal egy síkba eső terület a jelen, a vállak mögött tételeződik a múlt, míg előre felé a jövő. Az ezen a vonalon bejelölhető különböző állomások a közeli és távoli múlttal, illetve jövővel azonosíthatók. Ezzel szemben a Közel-Keleten, valamint Dél-Amerikában létező jelnyelveknél ennek épp a fordítottját jegyezték le. Ez azt jelenti, hogy a jelnyelvi idővonalak, azaz maga az időszemlélet kulturálisan meghatározott. Minden jelnyelvben van egy speciális időszámítás is: az emberi életkorokra vonatkozó függőleges tengelyen haladó időrendszer. Az „emberi életkor szerinti időszámítás”: a GYEREK jeléhez hasonlóan letről felfelé szintezve haladok a jobb tenyeremmel. Az ígébe az életkor szerinti idő képes inkorporálódni: a viszonyítási pont deréknál lejjebb he-

lyezkedik el, ha a gyermekkor valamely szakaszáról beszélünk (itt is lehet különböző fokozatokat létrehozni), és kb. fejmagasságban található a felnőttkor (vagy a jelen állapot) viszonyítási pontja.

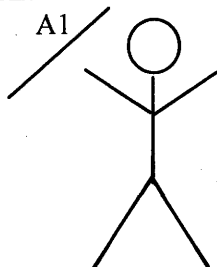

(Az ábra Vincze 1992, 1993 munkáiból való.)

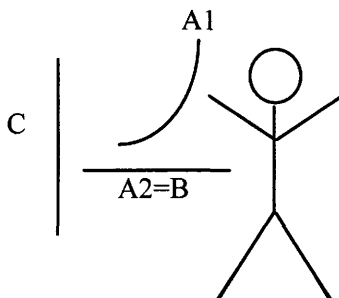
Az igei jel kivitelezése csak kivételesen ül rá erre a képzeletbeli vonalra, ez a grammatikai kategória, az idő jellemzően nem inkorporálódik az előbbiekhöz hasonló módon. A jelen kifejezése alapvetően mindenütt jelöletlen formában valósul meg. Az ige kivitelezése után egy mutatással jelezzük, hogy ez pl. a múltban történt. Narratívák előadásakor azonban elegendő csupán az elején, illetve néhány hangsúlyos ponton megemlíteni, hogy a cselekmény a múltban zajlott, nem szükséges minden egyes igét a múlt idő toldalékával ellátni. Gyorsított jelelésnél előfordul, hogy maga az egész felsőtest mozdul pl. hátrébb kifejezve az időbeli prioritást. Mindameltt Jakobowitz és Stokoe (1988) több mint egy tucat ASL ígéről bizonyította be, hogy flektálóan viselkednek az idő kifejezésekor. (Említi: Schermer – Koolhof 1990.)

Nézzünk meg néhány jelnyelvet közelebbről, miként fejezi ki a grammatikai időt! (A külföldi jelnyelvek elemzésének forrása: Fischer – Gough 1980 és Schermer – Koolhof 1990. Az ASL-ről nem találtam e tekintetben részletező leírást.)

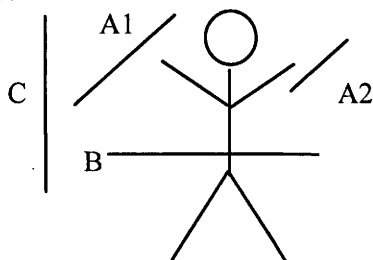
ASL:

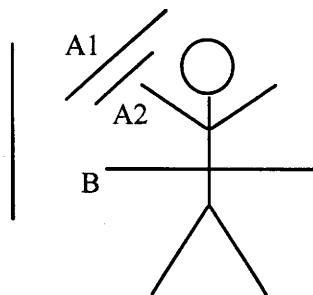
HSL:

ESL:

SLN:

ASL = American Sign Language

HSL = Hungarian Sign Language

ESL = English Sign Language

SLN = Sign Language of the Netherlands

A1 = általában múlt (hátsó) – jelen – jövő (elől)

A2 = kontinuitás, tartósság, elő- és utóidejűség

B = naptári és egyéb szekvenciálisan rendeződő idő(k)

C = a felnövekvés, érés folyamata (főleg emberi életkori viszonyítás)

A magyar jelnyelvben egy alapvető eltérést láthatunk: a legfőbb idővonal „meghajlik”, tehát a váll mögött helyezkedik el a múlt, a jelen helye a többiekhez hasonlóan a (jelöletlen) semleges pozíció, míg a jövő jobb oldalra kerül. Ez utóbbi mozzanat egybeesik a JÖVŐ jelének artikulációs helyével.

Az idő vonatkoztatásának koncepciója a fent vázolt módokon grammatikálizálódik a jelnyelvekben, mindamelllett természetesen lexikalizált formák (jelek) is léteznek az időviszonyok kifejezésére, ezek részletezése azonban a jelen téma szempontjából nem releváns.

Akcióminőségek a jelnyelvben

Az aspektus egyfajta mondatsemantikai koncepció az idő vonatkozásáról, s bizonyos nyelvekben grammatikálizálódva kifejezhet abszolút vagy relatív viszonyokat. Az akcióminőség ezzel szemben az ige árnyalatokat kifejező tulajdonsága, amelyek közé azonban már nemcsak az időviszonyok, hanem pl. a cselekvés kivitelezésének különféle módjai is beletartoznak. Definíció szerint (Kiefer 1992: 818) az akcióminőség a következő:

„(a) A kategória morfológiaiilag meghatározott, azaz például képzőhöz vagy igeikötőhöz kapcsolódik.

(b) A képzett ige vonzatkerete és szelekciós jegyei az alapigéhez képest változatlanok.

(c) Az alapige jelentése az igekötő vagy képző révén egy általánosan jellemezhető, a cselekvés, folyamat módjára vonatkozó jelentéssel módosul.

(d) A képzés az igéknek egy viszonylag jól körülhatárolható csoportja esetében termékeny.”

Néhány elvben létező akcióminőséget végig próbálva a következő eredményre jutottam a (magyar) jelnyelv kapcsán:

– Kontinuitivitás: hosszan tartó folyamat kifejezése (magyar: nincs)

ÉN VÁR_{xx} MÚLT vs. ÉN VÁR MÚLT²;

– Exekutivitás: ugyanazon cselekvés többszöri külön-külön elvégzése (magyar: nincs)

ÉN AD-4-3 vs. ÉN AD-4;

– Iterativitás: gyakori, viszonylag rendszeres cselekvés (*küldözget, simogat*)

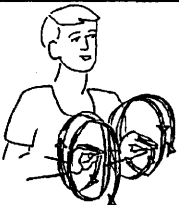
ÉN KÜLD-5_{xx} vs. ÉN KÜLD-5;

– Exekutív-iteratív: (magyar: nincs?)

’különböző időpontokban egyesével tanítom őket’ vs. ’tanítok’ (ld. az ábrát lejjebb);

Kontinuitív-iteratív: (magyar: nincs?)

’különböző időpontokban mindenkit tanítok’ vs. ’tanítok’ (ld. az ábrát)

			
TANÍT	mindegyiküknek	különböző időpontokban egyenként	különböző időpontokban mindenkinek

(Az ábra Vasák, 1995 munkájából való.)

– Deminutivitás: csökkentett intenzitással végzett cselekvés (*eszeget, olvasgat*)

AUTÓT-VEZET-kényelmesen – alkalmi használatban

– Rezultativitás: a cselekvés, folyamat befejezettségére, eredményességére utal (*megír, elvirágozik, kiöregszik*) – Nincs

– Frekventativitás: a folyamat rendszertelenül ismétlődik (*meg-megcsúszik*)

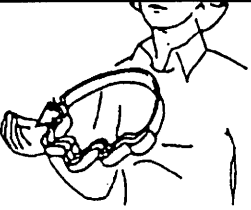
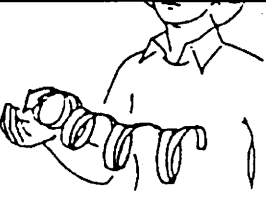
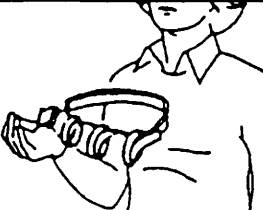
Alkalmi használatban fordulhat elő

– Kezdő akcióminőség (*felharsan, megdördül, meglódul, elcsodálkozik*)

FELRAGYOG (a fény) vs. SÜT-A-NAP

2 A jelnyelvi szöveg lejegyzésében a „x” jel duplikációra, a „xx” jel pedig multiplikációra utal. A jel után írott szám pedig arra a térszeletre, ahol az artikulálódik, artikulálódott.

Ebből úgy tűnik, hogy a magyar jelnyelvben e sajátos szóképzési, morfológiai műveletnek hét típusa termékeny. Az amerikai jelnyelvben Bellugi – Klima az AD igénél az alábbi módosulásokat találta:

		
GIVE (uninflected)	GIVE (Durational) 'give continuously'	GIVE (Exhaustive) 'give to each'
		
GIVE (Exhaustive, Durational) 'give to each, that action recurring over time'	GIVE (Durational, Exhaustive) 'give continuously to each in turn'	GIVE (Dur., Exh., Dur.) 'give continuously to each in turn, that action recurring in over time'

(Az ábra forrása: Bellugi – Klima 1991.)

Az elbeszélő és a résztvevő stílus különbsége

A diskurzív rendszer használatának mikéntje szerint két stílust különíthetünk el: a résztvevő és az elbeszélő stílust.

Az elmesélő stílus a semleges változat. Alkalmazása során a jelelő csupán megfelelő módon kihelyezi az indexeket, azt követően mindent hozzájuk igazít. A jelelő végig kívülről látja és láttatja az eseményeket. Főleg tekintetvezérelt kezelés jellemzi.

A résztvevő stílus alkalmazója ugyanúgy kiteszi a térbeli indexeket, de azt követően folyton szerepet váltva meséli el a történetet. A szerepcsere a test és a fej elmozdításával érzékeltethető, valamint az adott szereplőre jellemző tekintet, arckifejezés és testtartás felvételével. (Ez a mesélési mód nem azonos a pantomimmal, az utóbbi mozdulatai túlzóak a jelnyelvhez képest. Kétségtelenül ha-

sonlatosak azonban az utánzás tekintetében.) Informális, adomázó szituációt teremt.

A siket gyerekek a különböző stílusokat (főleg a résztvevőt) nagyon nehezen „tanulják meg”. Amellett jelnyelvenként változó, melyik stílus a gyakoribb: svéd – résztvevő, svájci – vegyesen.

Mindezen jelenségek bemutatása talán másokat is meggyőzött arról, hogy a jelnyelvek milyen virtuóz módon képesek kihasználni morfológiai szintű lehetőségeiket a különböző mértékben eltérő szemantikai tartalmak kifejezésére. Azt talán nem is kell bizonygatni, hogy egy ilyen virtuóz megoldásokat alkalmazó jelrendszer valóban természetes nyelvnek tekinthető. Ezáltal viszont a természetes nyelvek száma nem eggyel, hanem tizes nagyságrenddel ugrik meg, hiszen jelnyelvből nem egyetlen létezik a világon, hanem – ahogy fentebb utaltam is néhányra – több tucat. Az itt ismertetett grammatikai jelenségek pedig talán itthon is felkeltik a jelnyelvek kutatása iránti érdeklődést: az akusztikus nyelvekről való ismereteinket, elméleteinket, s az akusztikus nyelvek alapján a nyelvről mint rendszerről szerzett ismereteinket tesztelhetjük a jelnyelvek tükrében, ha a vizsgálódások érvényességi körét egy teljesen más eszközrendszerű nyelv felé is fordítjuk

Szakirodalom

- Ahlgren, Inger – Bergman, Brita (1990), Preliminaries on Narrative Discourse in Swedish Sign Language. In: Prillwitz, S. – Vollhaber, T. (eds), 257–263.
- Berenz, Nonire – Brito, Lucinda F. (1990), Pronouns in BCSL and ASL. In: Edmondson, W. H. – Karlsson, F. 26–36.
- Bellugi, Ursula & Klima, Edward (1991), Eigenschaften räumlich-visueller Sprachen. In: Prillwitz, S. – Vollhaber, T. (Hg.), 134–166.
- Bellugi, Ursula & Lillo-Martin, Diane & O'Grady, Lucinda & van Hoek, Karen (1990), The Development of Spatialized Syntactic Mechanism in American Sign Language. In: Edmondson, W. H. – Karlsson, F. 16–25.
- Bergman, Brita (1990), Grammaticalization of Location. In: Edmondson, W. H. – Karlsson, F. 37–55.
- Boyes-Braem, Penny (1992), Zitat und Zitieren in der Gebärdensprache der Gehörlosen. In: Zeitschrift für Semiotik. Band 14 / Heft 1–2: 79–109.
- Brennan, Mary (1990), Productive Morphology in British Sign Language. Focus on the Role of Metaphors. In: Prillwitz, S. – Vollhaber, T. (eds), 205–228.
- Bos, Heleen (1990), Person and Location Marking in Sign Language of Netherlands: Some Implications of a Spatially Expressed Syntactic System. In: Prillwitz, S. – Vollhaber, T. (eds), 231–246.
- Bos, Heleen (1995), Pronoun Copy in Sign Language of the Netherlands. In: Schermer, T. – Bos, H. 121–145.
- Comrie, Bernard (1976), Aspect. Cambridge University Press.

- Comrie, Bernard (1985), *Tense*. Cambridge University Press.
- Edmondson, W. H. – Karlsson, F. (1990), *Sign Language Research '87*. Signum Press, Hamburg.
- Fischer, Susan – Gough, Bonnie (1980), *Verbs in American Sign Language*. In: William C. Stokoe (ed.): *Sign and Culture*. Linstock Press, Silver Spring. 149–179.
- Fischer, Susan – Janis, Wynne (1990), *Verb Sandwiches in American Sign Language*. In: Prillwitz, S. – Vollhaber, T. (eds). 279–293.
- Kiefer Ferenc (1992), *Az aspektus és a mondat szerkezete*. In: uő (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémia, Budapest. 797–886.
- Lucas, Ceil – Valli, Clayton (1990), *From signer's perspective: a comparative sign language study*. In: Edmondson, W. H. – Karlsson, F. 129–152.
- Meir, Irit (1995), *Explaining Backwards Verbs in ISL: Syntactic-Semantic Interaction*. In: Bos, H. – Schermer, T. 105–119.
- Paunu, Juha (1983), *Viito elevästi 2 (Jelelj életszerűen! 2)*. Kuurojen Liitto ry., Helsinki – Jyväskylä.
- Paunu, Juha (1994), *Viito elevästi 1 (Jelelj életszerűen! 1) (4. változatlan kiadás)*. Kuurojen Liitto ry., Helsinki – Tampere.
- Pizzuto, Elena & Cameracanna, Emanuela & Corazza, Serena & Volterra, Virginia (1995), *Terms for Spatio-Temporal Relations in Italian Sign Language*. In: Raffaele, Simone (ed.), *Iconicity of Language. Current Issues in Linguistic Theory No. 110*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Prillwitz, Siegmund – Vollhaber, Tomas (1990), *Current Trends in European Sign Language Research*. Signum Press, Hamburg.
- Prillwitz, Siegmund – Vollhaber, Tomas (Hg.) (1991a), *Gebärdensprache in Forschung und Praxis*. Signum Verlag, Hamburg.
- Prillwitz, Siemund (Hg.) (1991), *Zeig mir beide Sprachen! (Elternbuch 2) Vorschulischer Erziehung gehörloser Kinder in Laut- und Gebärdensprache*. Signum Verlag, Hamburg.
- Schermer, Trude & Koolhof, Trude (1990), *The Reality of Time-Lines. Aspects of Tense in Sign Language of the Netherlands (SLN)*. In: Prillwitz, S. & Vollhaber, T. (eds). 295–305.
- Schermer, Trude & Bos, Heleen (eds) (1995), *Sign Language Research 1994*. Signum Press, Hamburg.
- Vasák Iván (1995), *Szemelvények a jelnyelv elmélete és módszertana köréből*. HOSZ, Budapest.
- Vincze Tamás (1992), *Alapfokú kommunikációs tanfolyam*. HOSZ, Budapest.
- Vincze Tamás (1993), *Középfokú kommunikációs tanfolyam*. HOSZ, Budapest.
- Wallin, Lars (1994), *Polysynthetic Signs in Swedish Sign Language. (English Summary of the Doctoral Dissertation)*. Stockholm University.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Paul Kokla 70 éves

1955 decemberében két hetet töltöttem a Tartui Egyetemen. Paul Ariste professzor fontosnak tartotta, hogy Tallinnal is megismerkedjem, s egy akadémiai ülésre utazva engem is magával vitt szolgálati kocsiján. Azt is fontosnak tartotta, hogy hasonlókorú finnugor érdeklődésű fiatalokkal is kapcsolatba kerüljek. Elsőnek két lány jelent meg a színen, majd kávézás közben egy jóképű fiatalember is csatlakozott hozzánk. Ő volt Paul Kokla. Én akkor már több mint két évet töltöttem Leningrádban, s természetesnek vettem, hogy az orosz lesz a társalgás nyelve. Asztaltársaim azonban azt kérték, hogy beszéljünk magyarul. Mindhárman jól beszéltek, pedig én voltam az első magyar, akin tudásukat kipróbálhatták. Az egyik lányból egy hónap múlva Tiiu Kokla lett. A másik lánnyal, Aino Pervikkel együtt a magyar irodalom kiváló és termékeny fordítója vált belőlük. Paul viszont nyelvész lett. Nyilván mestere, Ariste professzor hatására a balti finn nyelvekkel kezdett foglalkozni, első cikkét (1957) is vepsze képzőkről írta. Hamarosan azonban a cseremisz nyelv mellett kötött ki, s ennek vált nemzetközileg elismert kutatójává. Hosszabb időt töltött Cseremiszföldön, ahol helyszíni gyűjtést végzett, s gyakorlatilag jól elsajátította a nyelvet, tartós barátságot kötött több cseremisz nemzetiségű kollégájával. Elsősorban a cseremisz birtokos személyjelek kutatásával hívta fel magára a figyelmet, ezekről írta kandidátusi disszertációját is. Emlékszem, hogy a svédországi emigrációban élő Julis Mägisté, aki igen szkeptikusan és kritikusan fogadta az észtországi finnugrisztika eredményeit, milyen elismeréssel szólt Paul Kokla disszertációjáról. Ő nem követte a Szerebrennyikov nyomán a Szovjetunió más tájain terjedő módszert, nem következtetett ki szabadon eresztett fantáziával egykor létezni vélt szabályos rendszereket, hanem szigorúan csak a megfogható tényekre alapozott. Ez a szigorú módszeresség jellemzi Paul Kokla többi munkáját is, melyek elsősorban a cseremisz alaktan kérdéseit tárgyalják.

Paul Kokla munkássága azonban nem szorítkozik csak a cseremisze és a Volga-Káma-vidék rokon nyelveire. Ő az egyik társszerzője az először Helsinkiben (1971), majd Tallinban (1972) megjelent észt–finn szótárnak. Az alig több mint félezer oldalas szótár szócikkei hihetetlenül jól vannak összeválogatva. Paul Kokla kiváló ismerője a finn nyelvnek. Egyszer Pertti Virtarantával beszélgettem, s Koklára terelődött az szó. Virtaranta egyszerre felélénkülve ezt mondta: – Tudod, hogy tud az finnül? Úgy, mint én.

Paul Kokla életművének a gerincét nem eddig felsorolt munkássága alkotja, hanem a Szovjetszkoje Finnougrovegyenyije (1990-től *Linguistica Uralica*) c. folyóirat szerkesztése. 1965-től a folyóirat szerkesztője volt, majd Paul Ariste halála után 1987-től főszerkesztője. Ez a folyóirat nem egy a finnugor periodikus kiadványok közül, hanem egy sajátos, egyedülálló sorozat: ennek a hasábjain jelentek meg először egy folyóirat keretein belül a kisebb finnugor népek nyelvész kutatóinak a cikkei. E folyóiraton keresztül kapcsolódott be a mordvin, a cseremis, a votják stb. nyelvészeti a nemzetközi finnugrisztika vérkeringésébe. Olyan cikkek sokasága látott napvilágot, amelyeket csak az illető finnugor nyelveket anyanyelvként beszélők tudtak megírni. Ezeknek a cikkeknek megfelelő formába öntése rengeteg munkát igényelt, s ez a munka kezdettől fogva Paul Kokla vállára nehezedett. Ez emésztette fel idejének és energiájának túlnyomó részét. Vajon megkapja-e ezért a jelen- és az utókor méltó elismerését?

Paul Kokla pedagógiai tevékenysége is figyelemre méltó. 1971–1973-ig tudományos főmunkatársi (wissenschaftlicher Oberrat) beosztásban dolgozott Göttingában, ahol az észti nyelvet és irodalmat, valamint a balti finn nyelvészetet oktatta. Az 1972/73-as tanév őszi félévében észti nyelvet tanított a hamburgi egyetemen; 1980–82-ig a turkui egyetemen dolgozott észti lektorként, s közben Helsinkiben cseremisz is tanított. 1992–1995-ig a finnugor tanszék vezetője volt a pécsi egyetemen. 1994-ben egy félévig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem vendégtanára volt. 1997-ben pedig egy félévet ugyanilyen minőségben a hamburgi egyetemen oktatott cseremis és balti finn nyelvészetet.

Szóltam a tudós kutatóról és a tanárról, szólnom kell néhány szót az emberről. Azt, hogy milyen ember Paul Kokla, legjobban tanítómestere, Paul Ariste fogalmazta meg tanítványa 60. születésnapjára írt köszöntőjében: – Er war stets fleißig und ordentlich, und so ist er heute noch.

Egyszerűen tipikus észti. Ilyenként tanulták meg becsülni a svédek, a kanadaiak, az ausztrálok stb. a közéjük kényszerült emigráns észteket, ilyeneknek írja le őket Szolzszenyicin a GULAG lakóiként. Szűkebbre vonva a kört, Paul Kokla hiiuamaai. Innen hozta magával a szigetlakók sajátos humorát. Itt született 1929. augusztus 17-én a sziget magyar községnyi nagyságú fővárosában, Kärdlában. Sokat bajlódott, mire megtanulta az észti *õ*-hang kiejtését. Hazai nyelvjárásából ugyanis ez a hang hiányzott. Ami nekem a békési szalonna, az neki a szárított lepényhal, melyet nagyvárosi körülmények között, jobb híján, a fürdőszoba szellőzőablakánál szárít.

Nemcsak magam, de magyar kollégáim nevében is szívből köszöntöm a 70 éves Paul Koklát. Kívánom, hogy legyen egészsége és energiája tervei megvalósításához, melybe egy magyar–észti középzsótár összeállítása is beletartozik.

Bereczki Gábor

Wolfgang Schlachter 1908–1999

1999. január 4-én elhunyt Wolfgang Schlachter, a göttingeni Georg-August-Universität nyugalmazott professzora.

Mint több jeles finnugor nyelvész, ő is germanisztikai és indogermanisztikai tanulmányokkal indult pályáján, de szlavisztikai és filozófiai stúdiumokat is folytatott. Tanárai közé tartozott Ernst Lewy is, ő keltette föl benne az érdeklődést a finnugor nyelvek iránt. 1936–1940. évi svédországi tanulmányútja meghatározó volt tudományos pályájára: Björn Collinder, Lotz János és Wolfgang Steinitz segítségével alapozta meg finnugor nyelvészeti és magyar nyelvi ismereteit. 1940-ben a lulei lapp nyelvjárást szerette volna tanulmányozni, de a finn–szovjet háború miatt nem kapott engedélyt arra, hogy Norbotten területére utazzék, ezért a délebbre fekvő Malåban (umei nyelvjárás) gyűjtött értékes anyagot. 1942–1943-ban Magyarországon folytatta tanulmányait, Zsirai Miklós, Horváth János, Györke József és mások előadásait hallgatta. 1950-től 1960-ig a müncheni egyetemen tartott előadásokat mint magántanár. 1960-ban – az 1958-ban elhunyt Farkas Gyula örököseként – kinevezték a göttingeni finnugor szeminárium professzorává. Az 1947-ben alapított göttingeni finnugor szeminárium a legrégebb finnugor intézmény volt Nyugat-Németországban: Hamburgban 1959-ben, Münchenben 1965-ben létesült finnugor szeminárium. Farkas Gyula irányítása alatt a göttingeni szeminárium nemzetközi rangot vívott ki magának, munkájának súlypontjai közé tartozott a hungarológia és a tudománytörténet. Wolfgang Schlachter a szeminárium rangját tovább erősítette, profilját tovább gazdagította.

Wolfgang Schlachter kutatói és oktatói munkásságának a középpontjában a lapp, a finn és a magyar nyelv állt, de vezetett zürjén, votják, erza-mordvin, cseremis, vogul és osztják nyelvi kurzusokat is. Legkedvesebb kutatási területe a mondattan volt, de rendszeresen tartott egyetemi előadásokat jelentéstani, hangtörténeti, szóképzéstani és egyéb kérdésekről is.

Svédországi lapp tanulmányai és malåi gyűjtései egy életre elkötelezték a lapp nyelv kutatása mellett. Münchenben lapp témájú munkával habilitált: „Das Passiv des Zentral- und Norwegischlappischen. Eine semasiologisch-syntaktische Untersuchung”. Ennek alapján született „Lappische Passivsyntax” című tanulmányosorozata [UJb. 26, 27, 29, 32 (1953–1960)]. E munkáját számos lapp témájú írása követte. Svédországi lapp gyűjtése Helsinkiben jelent meg 1958-ban: „Wörterbuch des Walldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie” (LSFU 14), „Der Gebrauch des Duals im Malålappischen” (Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag... Berlin, 1965), „Das lappische Tempussystem” (Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen, 1970) stb.

Jól ismert számos uráli nyelvet. A mai napig sokat hivatkoznak „Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen” című terjedelmes monográfiájára (Berlin 1960), amelyben hatalmas példaanyagra támaszkodva a zürjén birtokos személyragok morfológiáját, funkcióját, szintaktikai szerepét vizsgálja, kitérve a többi rokon nyelvre is.

Egyik úttörője volt a finnugor mondattani vizsgálatoknak. Jelentős tudományos esemény volt az általa szervezett mondattani szimpózium, amelyen az uráli szintakszis legjelesebb képviselői adtak elő, s folytattak eszmecserét. A szimpózium anyaga 1970-ben jelent meg Göttingenben („Symposion über Syntax der uralischen Sprachen”).

Írásainak jelentős része mondattani, morfoszintaktikai kérdéseket elemmez. A passzívum problematikája például élete végéig foglalkoztatta. Már említett lapp tanulmányain kívül a következő fontosabb írásai kötődnek ehhez a témakörhöz: „Das sogenannte »ns. passivi« des Finnischen” (UJb. NF 4, 1984), „Hat das Finnische ein Passiv?” (FUF 47, 1988), „Aufgaben und Wirkungen des Passivs in finnisch-ugrischen Sprachen” (SFU 22, 1986). Érdeklődéssel fordult más mondattani problémákhoz is: „Partitiv und Inkongruenz beim Subjekt des Finnischen” (FUF 33, 1958), „Az én házam” (CIFU, Budapest, 1963). „Syntaktische Beiträge zur Geschichte der finnisch-ugrischen Konjunktionen” (FUF 40, 1973).

Wolfgang Schlachter finnugor nyelvészeti munkásságának egyik legjelentősebb teljesítménye hatalmas bibliográfiájának a kiadása: „Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830–1970” (München 1974–1983). A hét részben megjelent mű előkészítő munkálatai 1964-ben indultak meg. 1966-ban megnyerte társkiadónak Gerhard Ganschowt, aki az obi-ugor anyag gondozását is vállalta. Ez a bibliográfia nélkülözhetetlen segédeszközünk az uralisztika bármely ágának a művelésében.

Igen fogékony volt az elméleti kérdések iránt. Dolgozatai rendszerint átlépnek a finnugrisztika keretein, s általános nyelvészeti kérdéseket vizsgál gazdag finnugor és más nyelvi példaanyagon, vagy finnugor indítatású kutatások eredményeznek általános érvényű megállapításokat. 60. születésnapjára jelent meg az „Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik” című kötet (München 1968), amely mintegy 450 lapon adja közre válogatott – többnyire általa átdolgozott – írásait. A kötet leghosszabb dolgozata a harrisi strukturalizmus elmélyült kritikáját adja, más írásai egyebek mellett az aspektus, az akcióminőség problémáit tárgyalják. Később a szófajok problémáival is foglalkozott: „Zur Bedeutungsstruktur von Nomen und Verbum” (Göttingen 1974).

A közép- és nyugateurópai finnugor intézetek feladatai között kiemelt szerepe van a finn és a magyar filológia művelésének, a finn és a magyar szakmai és kulturális kapcsolatok ápolásának. A hungarológia esetében Schlachter támaszkodhatott elődjének, Farkas Gyulának a munkájára, s élve a nemzetközi enyhülés adta lehetőségekkel is Göttingát a külföldi hungarológia egyik centrumává

fejlesztette. Sokat tett a személyes kapcsolatok bővítéséért, több magyar szakember kutathatott, dolgozhatott a Georgia Augusta Finnugor szemináriumának baráti légkörében, kitűnő könyvtárában. Örvendetes, hogy a Farkas Gyula és a Wolfgang Schlachter teremtette hagyomány ma is eleven a leine-parti városban.

A nyelvünket, történelmünket, kultúránkat kiválóan ismerő Wolfgang Schlachter a magyar nyelvtudományt is művelte. Több alkalommal tárgyalta a magyar gyakorító képzős igék problémáit, külön monográfiát is szentelt nekik: „Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen” (Göttingen 1966). Érdekelték a kontrasztív nyelvésszet kérdései. 75 éves korában, 1983-ban jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 167. köteteként „Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-* (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen)” című közel 400 oldalas kötete, amelynek társ szerzője Pusztay János.

Wolfgang Schlachtert a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967-ben tiszteletbeli tagjává választotta, 1975-ben pedig Révai-emlékéremmel tüntette ki.

Schlachter professzor a finn nyelv és kultúra művelőjeként is kitüntette magát. Főntebb már szoltam több finn passzívumtanulmányáról, ill. mondattani dolgozatáról. Egyéb finn vonatkozású munkái közül megemlítem, hogy szépirodalmat is fordított. Érdemei elismeréséül 1974-ben magas állami kitüntetésben részesült. 1977-ben a Turku Egyetem díszdoktorává választotta.

Élete utolsó 8–10 évére látása, amely gyermekkorától igen gyenge volt, végképp elhagyta, és szakmai tevékenységét nem tudta folytatni. Élete, gazdag munkássága nagyszerű példája annak, hogy az emberi akarat, tehetség, az elhivatottság olykor a legnagyobb nehézségeket is le tudja győzni.

Mikola Tibor

Emlékezés Wolfgang Veenkerre

1996. február 26-án lüneburgi otthonában elhunyt Wolfgang Veenker, a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumának vezető professzora. A korabeli német napilapok, táviratok, gyorsjelentések így tudósították a világot és a szakma érdekeltjeit egy jelentős tudós haláláról. E sorok írásakor már több mint három év telt el sokunk közeli kollégája temetésétől. Életművét, személyiségét Őt megillető módon értékelték, idézték, méltatták a finnugrisztika jeles művelői – közvetlen környezetéből éppúgy, mint a búcsú pillanataiban lélekben jelenlevő, de testi valójukban nagy távolságban élő tisztelői, hívei.

A tudományterületen közeli társai, a tevékenységét jól ismerő szakmabeliek a gyász napjaiban a sajtó aktuális oldalain és a finnugrisztika rendszeresen megjele-

nő fórumain szinte minden lényeges adatot elmondtak, megírtak Róla felsorolva lényeges műveit, megindultan emlékezve vonzó emberi lényére, tudománypolitikai érdemeire. Mindehhez aligha lehet bármi érdemlegeset hozzátenni, majd csak teljes életmű-bibliográfiája érzékelteti munkásságának sokoldalúságát, imponáló terjedelmét, szervező, szerkesztő, gyakorlati tevékenységének fontosságát.

Magam inkább már – részben személyes, de berkeinken kívüli oldalról is – próbálom meg- és felidézni távolodó alakját.

Közel harminc év óta ismerem közelebbről, s e kapcsolat idővel a sűrűsödő találkozások, beszélgetések révén egyre barátibbá vált. Utóbb már rendszeres budapesti és hamburgi megbeszéléseinken túl főként különféle kisebb-nagyobb finnugor (s ezen belül hungarológiai) rendezvényeken, illetve az ezeket követő ejtőzéseken üdvözlöttük örömmel egymást. Sokféle közös gondot, tervet, elgondolást ilyenkor könnyedebben, gyorsabban megoldottunk, mint hivatalos körben, nyakkendőben feszengve. Itt lehetett igazán megszeretni Wolfgangot, igazán megismerni derűs, kedves, villódzó egyéniségét, jó humorát, merevségtől mentes lényét. Egyébként a komoly tanácskozásokon sem bizonyult valamiféle „merev germánnak”; ellenkezőleg – szenvedélyes vitatkozó, jól érvelő, a nehéz ügyekben is praktikus megoldást kereső és találó, felelős személyiségnek bizonyult. Mindig az ügy érdekelte, az értelmetlen ellentétek, érdekek feloldását szorgallmazta, s ha végre megszületett az eredmény, Ő volt az, aki azt gyorsan, tökéletes szakszerűséggel megfogalmazta, formába öntötte. Az „ügy” természetesen a finnugrisztika volt, azaz e nagy tudományterület valamely éppen aktuális gondja (pl. kongresszusi helyszín kijelölése, plenáris témája, személyi kérdés, kényes szövegű közlemény szövegezése). Született szervező, tudománypolitikus, béketeremtő volt, e nembem talán az egyetlen valódi profi szakterületünkön.

Próbálom fürkészni egyéniségének titkait, vonásait. Főbb kapcsolatunkat barátinak mondtam, de nem voltunk barátok. Közös ismerőseink széles körében rengetegen álltak közel Hozzá, talán akadt közöttük néhány valódi barátnak (+/ kollégának!) is számító személy, az viszont tény, hogy a finnugor közösségből mindenki (óvatosabban: szinte mindenki) szerette, kedvelte, elismerte. Ez az állítás főként most igazolódik, hogy már nincs közöttünk. Több minden is elgondolkodtat e szomorú tény kapcsán. Ugyancsak megfogyatkozott napjainkra a nem finnugor anyanyelvű specialisták sora. Veenkerrel egyazon évben tette le örökre a tollat Hartmut Katz, az ún. közép-nemzedék egyik legeredetibb, nagy tudású német finnugristája, 1999-ben halt meg Wolfgang Schlachter, aki Ernst Lewyt követően Wolfgang Steinitz-cel a német finnugrisztika megteremtőjének tekinthető. – Napjaink globalizációs tendenciáit ismerve, látva és érzékelve az ún. „kis szakok” fenyegetettségét, piacképtelenségét, a veszteség nagysága még nyilvánvalóbb. Az említettek mindannyian rendkívül jó, meleg kapcsolatokat ápoltak magyar kollégáikkal (Schlachter professzor Eötvös-kollégista is volt, Katz tanár úr hónapokat töltött Budapesten). Wolfgang Veenker is szívesen

időzött hazánkban, de minden egyéb helynél szívesebben – az oroszföldi finnugor népek körében. Miután finnugrista mivolta mellett diplomás szlavista is volt, jó orosz nyelvtudása birtokában otthon érezte magát Novoszibirszktől Szaranszkig, Joskar-Olától Tomszkig bárhol, ahol csak finnugrista szaktársak működtek. Valósággal lubickolt e közegekben, s akár egy new-yorki vagy párizsi kiküldetésért sem cserélt volna el egy – teszem azt – hanti-manszijszki kirándulást. Nem érdekelte a kényelmetlenség, a koszt milyensége, a higiénia hiányossága, a földutakon rázkódó rossz dzsip, elment például Kudimkárba is, ahova még magyar finnugrista is kevés jutott el. E tekintetben is példaképe lehet az elkényelmesedett fiatal nemzedéknek, a csak nyugati relációkban gondolkodó szobatudósoknak. – Esetében is elmondható: evés közben jön meg az étvágy. Tanulmányai s utazásai során fedezte fel a maga számára a nem finnugor (de a finnugrisztika szempontjából mégis fontos, az egyetemes tudomány részéről rendkívül mostohán kezelt) kis szibériai népeket (például a jukagirokat és a csukcsokat), s ezek váltak a kedvencek mellett csemegéivé.

Ha esetében a szakma iránt érzett szenvedélyt, szerelmet fokozni lehet (pí-ciny népek tudósaival, íróival való személyes kapcsolata), akkor ide első helyre a könyv állítható. A könyv, ami nélkül nincs tudomány, egyetem, tanítás. Kezdő tanárként, tanszékvezető professzorként és magánemberként is a könyv állt érdeklődése középpontjában. Nem véletlen, hogy ő hozta létre, kínálta össze, vásárolta, cserélte, kérte, koldulta egybe a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumában a világ egyik legteljesebb, leglogikusabban rendezett könyvtárát.

A rend és a rendszerek embere volt, de nem a politikában (amelynek minősítésétől politikusan és bölcsen mindig elhatárolódott), hanem a tudományban. Igen megbízható, pontos és a lehetőségig teljes áttekintése volt a finnugrisztika teljes szakirodalmáról, például tudománytörténetéről (ld. M. Fogeliusról szóló munkáit) s aktuális témáiról (ld. az általa kezdeményezett, támogatott szümpozicionokat). Természetesen mindenekelőtt nyelvész volt, aki minden finnugor nyelvet áttanulmányozott, oktatott (ld. a FUM korábbi évfolyamait a német tannyelvű egyetemek finnugor tanszékeinek szemesztereiről), de a grammatikai vázlatok jellemzésén ritkán lépett túl, a finnugor nyelvek struktúrája (ragozási sorai, képzőrendszere) érdekelte elsősorban: eredményeit főként táblázatokban, statisztikai mutatókban szerette összegezni. – Rengeteg terve, elgondolása volt a jövőt illetően, egykori hamburgi egyetemi szobájában dobozok tucatjaiban sorakoznak egy majdani finnugor biográfiai lexikon cédulái. Otthoni katalógusait, mappáit, tematikusan elrendezett fiókjait, precizitását tanúsító kabinetjét csak bámulni lehet.

Tizenhat önálló kötetről tudok, amelyek közül feltétlenül megemlítendő kiváló szlavisztikai ismereteit is bizonyító disszertációja („Die Frage des finnougri-schen Substrats in der russischen Sprache”. Bloomington 1967. 327 p.), valamint a finnugor nyelvek sokaságában való jártasságát igazoló terjedelmes opusza („Materialien zu einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der urali-

schen Sprachen". Hamburg 1975. 445 p.). Kisebb tanulmányai közül (számuk a szá-
zat is meghaladja) érdeklődésének mélységéről, irodalmi–teológiai tájékozottságáról,
mikrofilológiai érzékenységről tanúskodik például (csupán egyetlen adatot említek)
„Das erste Gedicht in bergceremissischen Sprache” (in: Beiträge zur Turkologie und
Zentralasienkunde. Wiesbaden, 1981: 206–14) című cikke is.

Korosodván a magunkfajta olykor elgondolkodik a tenyerébe írt figyelmezteté-
sen: memento mori! Mindannyian valahogy emberhez méltó módon szeretnénk tá-
vozni a létből, ha eljön az ideje. Dehát ez nem tőlünk függ. – Kedves Wolfgang! Te
túl korán mentél el, de úgy és olyan körülmények között, ahogy csak kevés tudósnak
adatik meg. Utolsó külföldi utadról, amelyet Sziktivkárba tettél egy Litkin-konferen-
cia alkalmából (hova, ha nem éppen oda, s nem éppen az Általad nagyrabecsült
Litkin jegyében, ahol A. Turkinnal is találkozhattál, aki néhány hónappal utóbb kö-
vetett Téged a Túlpartra?) hazatérve – egy este munkálkodni kezdtl kedves kuckód-
ban, betűkkel telített laboratóriumodban. Itt tevékenykedtl nagy nyugalomban,
mélységes elmerültségben, mikor egy pillanat alatt minden befejeztetett.

S ismét ide írhatnám megemlékezésem első mondatát, amelyet csak kevés-
szel egészíthetek ki: kedves és soha el nem hagyott szülővárosod temetőjében nyug-
szol, kollégák százainak emlékezetében létezel viszont – mozgékony, aktív lé-
nyeddel, gyors tempójú, intenzív, jellegzetes hazai dialektusoddal. S mindezen túl:
a finnugorság tiszteletbeli és közszeretnek örvendő örökös családtagjaként.

Domokos Péter

Lembit VABA: Uurimusi läti-eesti keelesuhetest.

(Kutatások a lett–észt nyelvi kapcsolatok területéről)

Eesti Keele Instituut – Tampereen Yliopisto, Tallinn – Tampere, 1997. 547 o. és 22 térképvázlat

A tavalyelőtt megjelent munka a szerző húsz évvel korábbi, Läti laensõnad eesti keeles (Lett jövevényszavak az észt nyelvben) című munkájának bővített változata. Bár a cím, illetve annak megközelítő magyar fordítása inkább azt sugallná, hogy különálló tanulmányokról, illetve az adott témán belül csak egyes kérdésekről van szó, valójában jól felépített, szerves egésznek alkotó, gyakorlatilag minden lehetséges részletkérdésre kitérő monográfiáról van szó.¹ A szerző fő-

¹ Legalábbis ami a lettnek az észtre gyakorolt hatását illeti. Az észtnak lettre gyakorolt hatásáról (ami jelentősebb) ebben a műben nem esik szó.

képp a jövevényszavak kérdésével foglalkozik,² de bemutatja a lettországi észt nyelvjárásszigeteket, néhány morfológiai-mondattani jelenséget, illetve a jövevényszavakon keresztül részletesen elemzi a hangtani megfeleléseket, a jövevényszavak morfológiai és szemantikai beilleszkedését, külön vizsgálja a letten keresztül az észt nyelvjárásokba bekerült német jövevényszavak hangtani sajátosságait, majd tematikusan és szófaj szerint csoportosítva vizsgálja a jövevényszavakat, végül pedig kitér a kölcsönzések elterjedtségi fokának és korának vizsgálatára.

A korpusz 1143 kölcsönzésből áll, ezekből 370 az észtországi nyelvjárásokban (ill. részben az irodalmi nyelvben) is megtalálható, 775 pedig csak a lettországi lutsi és leivui tájszólásokban³ (é. **murrak**). Ezek közül 457 olyan szó is van, amely német, orosz vagy más eredetű, és a letten keresztül került az észt nyelvjárásokba, illetve 19 olyan szó, amely az észtből (vagy a lívből) került a lettbe, majd vissza az észtbe („visszakölcsönzés” – é. **tagasilaend**). A szerző 142 esetben (12%) tartja megkérdőjelezhetőnek az etimológiát. Figyelmen kívül hagy néhány lett eredetű „nemzetközi” szót (tkp. lett reáliák elnevezéseit), mint a *latgalid* ’lett területen élt balti törzs’, *latt*, *santiim* ’lett pénzegységek’, *saeima* ’lett parlament, „szejm”’, illetve az olyan szleng kifejezéseket, mint a *saldejum(p)s* ’lett’, eredetileg lettül ’fagylalt’, ill. „idézetszavakat” (é. **tsitaatsõnad**), mint a *labriitkaalikas* ’hibrid karórépa’, a lett *labrit* ’jó reggelt!’ és az észt *kaalikas* ’karórépa’⁴ összetételét (tkp. szóvicc a két szó ritmikai egybecsengése alapján), illetve egyéb periférikus eseteket.

A korpusz fő adatainak ismertetése után a szerző megadja a korpusz forrásait, a fonematikus átírás elveit, majd áttekinti a lett–észt nyelvi kapcsolatok korábbi szakirodalmát. Ezt követi egy néhány oldalas áttekintés a lett–észt nyelvhatár kialakulásáról. A legfontosabb adatok a következők: a 7. századig a mai Lettország⁵ északi és keleti vidékein balti-finn törzsek éltek. Ezután érkeztek erre a területre a balti törzsek, melyekkel a balti-finnek elkeveredtek, és sokáig a területre a kétnyelvűség volt jellemző. A 12. századra Lettország északi részének közepe teljesen ellatgalosodott. Néhány apró balti-finn (észt, lív) nyelvi sziget fennmaradt, az utolsó a 18. században tűnt el. Ugyanakkor északabbra a lett nyelvjárásszigetek (amelyek egészen Viljandi környékéig terjedtek) észte-

² Lett jövevényszavakról van szó, tehát a szerző nem foglalkozik a korábbi balti jövevényszavakkal, ill. a balti nyelvek egyéb hatásaival. A monográfia a lett és az észt nyelv külön életében történt hatásokat tárgyalja.

³ Az eltérés valószínűleg sajtóhibából ered.

⁴ Egyetlen észt–magyar szótárunk (Nurk – Pusztay, Észt–magyar kisszótár. Szombathely, 1993) ’répa’ jelentést ad meg, tévesen.

⁵ Mivel Lettország mint államalakulat a 20. század előtt nem létezett, és a 20. században is alig változtak határai, a továbbiakban egyszerűen Lettországról írok, és ezzel a mai Lettország területére utalok.

sedtek el. Bár még az 1860-as években is történtek a nyelvhatárt módosító események (egyes földesurak pl. előnyben részesítették a lett földvásárlókat a jobbagytelkek megváltása idején), a mai etnikai határ lényegében már a 13. században kialakult.

A lettek észti elnevezése (*lätlane, Läti(maa)*) a lettek önelnevezéséből ered, ahol a mai *lat-* előtag magánhangzója eredetileg magas volt, és így került be a németbe és az oroszba is. A lettek *igauni*-nak (*Igaunija* 'Észtország') hívják az észteket: ez az elnevezés az *Ugandi* tartománynévből ered (az *u > i* a lettre jellemző disszimiláció eredménye), és eredetileg csak a déli észteket jelölte; az északabbra élő észtek elnevezése *sāmi* volt, innen *Saaremaa* lett elnevezése: *Sāmsala* (tkp. 'észti sziget'). Az etnikai határ egyébként sosem volt éles, jellemző és természetes volt a kétnyelvűség. Ez nehezítette a két függetlenné váló állam közötti határ meghúzását: 1918 után is többször módosították.

A szerző a következőkben bemutatja a két észti nyelvjárászizetet. Mivel erről a kérdésről magyar nyelvű szakirodalom nincs, a főbb adatokat itt ismertetem. A lutsi tájszólás központja Lutsi (lettül Ludza) város volt, mely Lettország délkeleti részén fekszik. Bár ez a nyelvjárászizet nagyon régi, az észtek többsége a 17. vagy a 18. század során (Nagy Északi Háború) települt erre a területre (szóbeli hagyományuk szerint *Roodzi maalt, Roodi kuniga maalt*, azaz a svéd király területéről). A tájszólás a vöri nyelvjárás déli csoportjához tartozik, beszélőinek száma folyamatosan csökkent: 1893-as adatok 800, 1911-esek 200 beszélőről tesznek említést. Az 1930-as lett népszámlálás szerint 395 észti élt Latgale területén. Latgale egyébként régóta soknemzetiségű terület, a latgalok (lettek) mellett oroszok, fehéroroszkok (*proszo ljugyi* 'egyszerű emberek', akik *po-prósztomu* 'egyszerűen' beszélnek), lengyelek, zsidók, németek, észtek, litvánok éltek, élnek itt. Vallás tekintetében is sokszínű a lakosság: katolikusok, protestánsok (evangélikusok), ortodoxok, izraeliták keverednek. (A katolicizmus a lengyel időkből (1561–1772) maradt meg, utána erős oroszosítás következett.) A lutsi észtek katolikusok. A területen az etnikai öntudat inkább a valláshoz, mint a nyelvhez kötődött,⁶ az észtek katolikusnak (*katoliikne*) vagy helyinek (*kohalik*) vallották magukat. A múlt század közepéig a mise nemzeti nyelvű részei (pl. a prédikáció) észti nyelven folytak, a múlt század közepétől lettül. A lutsi tájszólásra jellemző, hogy nemcsak a lett, de az orosz, a belorusz és a lengyel is erősen hatott rá, gyakran nehéz elválasztani a lett és a szláv elemeket (különös tekintettel e nyelvek rokonságára). Egyes esetekben e nyelvek közös hatását is feltételezhetjük.

A vokalizmusban a lett hatás a diftongizálódásban érhető tetten: a hosszú zárt magánhangzók záródó, a hosszú, középső nyelvallású magánhangzók pedig

⁶ Pl. a földosztás ígéretével ortodox („orosz”) hitre térített lettek orosz letteknek vagy egyszerűen oroszoknak vallották magukat, holott nem egy közülük csak lettül beszélt.

nyitódó diftongusokká váltak. Emellett részlegesen tapasztalható a rövid *o* *uo* diftongussá válása. A nyelvtani szerkezetben a harmadik személyű felszólító mód *lass* 'hagy' segédigével való kifejezése (lett *lai* 'ua.');

a hasonlítás *ei*, *eigu*, *üskui* 'nem, nemmint' kötőszava a lett *ne*, *nekā* 'ua.' kötőszavak hatására; illetve a személytelen (vagy passzív) folyamatos melléknévi igenév eszközt, helyet vagy időt kifejező használata a jellemző. A lutsi tájszólásban 180 lett jövevényszó található, ezek többsége a helyi lett nyelvjárásokból származik, és csak kisebb részük a lett köznyelvből. A kölcsönzések különböző időkben mentek végbe, egyes szavakat kétszer is átvettek. A helyi lett nyelvjárásokban sok a szláv elem, és feltételezhetjük, hogy a lutsi tájszólás szláv elemeinek egy része is a letten keresztül érkezett. A lett eredetű szavak általában a falusi életmóddal fűgenek össze (ezzel szemben pl. a lengyel szavak az udvarházak és a városok életével kapcsolatosak).

A leivui nyelvjárást Lettország északnyugati részében, Gulbene és Alūksne járásban beszélték. A helyiek *Koiva maarahvas*-nak⁷ (a koivai föld népének) nevezték magukat a közeli Koiva folyó alapján, vagy *leivu rahvas*-nak (leivui népnek). Ez utóbbi elnevezést egyesek összefüggésbe hozták a *liivi* (lív) népnévvel, és ezért a lívek utódainak tartották őket. Még ha esetleg a két név közötti összefüggés fenn is áll, mindez nem bizonyíték arra, hogy lívekről lett volna szó: ugyanaz a népnév különböző etnikumokat is jelölhet. A leivui tájszólásnak figyelemreméltóan sok közös vonása van a harglai tájszólással. A korábbi szakirodalmak gyakran 17. (éhínség) vagy 18. századi (Nagy Északi Háború) áttelepedéssel magyarázták a nyelvjárássziget létrejöttét – ma már tudjuk, hogy folyamatos volt az észti jelenlét. 1847-ben több mint 2500-an, 1868-ban több mint 2000-en voltak, ám 1911-ben már csak 106-an. 1935-ből mégis 130-ukat sikerült regisztrálni. Az észti nyelv használata az élet egyre kevesebb területén volt lehetséges, már a század elején sem volt mindennapos. A hosszú kétnyelvűség észti lett keveréknyelv kialakulásához vezetett, az észti nyelv rendszerébe egyre több lett vonás került be. Már a legkorábbi feljegyzésekben is feltűnő az erős lett szupersztrátum.

A leivui tájszólásban a lett hatás a mássalhangzórendszerben is érzékelhető: a félzöngés *B*, *D*, *G*, *Z* zöngés *b*-vé, *d*-vé, *g*-vé, ill. *z*-vé vált; *i* és *j* előtt az *s* és a *z* palatalizált *š*-sé ill. *ž*-vé vált; a nem palatalizált *l* *l*-lé változott;⁸ a szó eleji, ill. intervokális *h* kiesett (utóbbi helyén egyes beszélőknél gégezárhang áll), néhány szóban azonban meg is maradhatott; ahol a gégezárhang eltűnt, ott ez is lett hatással magyarázható. A vokalizmusra itt is a különböző diftongizációk jellemzőek. A nyelvtani szerkezetben nagyon sokféle lett hatás mutatható ki, a lutsi

⁷ Mint az közismert, az észtek *eestlane* önelnevezése csak a múlt század második felében terjedt el, addig egyszerűen *maarahvas*-nak, a föld népének, azaz helyieknek nevezték magukat.

⁸ A lett megkülönbözteti a kemény *l*-t és a lágy *l*-t.

tájszólásra jellemzőkhez hasonlók mellett a *ta* 'ez, az' mutató névmás névelőként való használata;⁹ a *nomen actionis* a létigével együtt szükségyszerűséget fejez ki; a névutók a névszók elé kerülnek (tkp. előjárószókként funkcionálnak); szóösszetételekben az előtag pluralis genitivusban áll; léteznek *ai-* vagy *äi-* prefixum segítségével képzett antonímiák (a lett *ne-* prefixum mintájára); jellemző a lett igekötők bőséges használata. A szókincs tekintetében mind átvételekben, mind tükörfordításokban bővelkedik a leivui nyelvjárás. Mintegy 750 jövevényszóról van tudomásunk. A szavak tömeges átvétele a teljes beszélőközösség két-nyelvűségének eredménye. Nehéz meghatározni, melyik szó tartozik valóban a nyelvi rendszerbe, és melyiknél van szó csak alkalmi használatról. A rendelkezésünkre álló gyűjtések nem elegendők ahhoz, hogy minden esetben eldönthes-sük, valóban kölcsönzésről van-e szó. Egyes csoportok (a hónapnevek, növények, háziállatok, madarak, halak, rovarok elnevezései) mindenképpen ide tartoznak. A szókincs ezen rétegének elfelejtése minden nyelvet váltó közösségnél törvényszerű. Igen nagy számban találhatók visszakölcsönzések, ill. a németből, oroszból vagy más szláv nyelvekből a letten keresztül való kölcsönzések. Néha nehéz megállapítani, hogy a lettből való kölcsönzéssel van-e dolgunk, vagy a korábbi észti (vagy más észti nyelvjárásokból származó) szó hangalakja később, a leivui nyelvjárásban lettesedett. Az azonban biztos, hogy a más észti nyelvjárásokkal való kapcsolat igen sokáig fennállt. A leivuiak gyakran kereskedtek vagy kerestek munkát észti területen. A szláv eredetű szavak száma viszonylag csekély. A két-nyelvűség eredménye, hogy kontaminációval is találkozhatunk, azaz az adott fogalom észti és lett elnevezése keveredett, pl. é. *puhm*, lett *krūms: kruhm* 'bokor'.

A kötet bevezető részét három, egymástól független fejezet zárja: Az első a személytelen (vagy passzív) folyamatos melléknévi igenév (é. **tav-kesksõna**) sajátos használatát tárgyalja. A lettben igen gyakoriak az ilyen igenevekkel képzett szerkezetek, főleg eszközt, helyet vagy időt jelölő szerkezetekben: *brauca-mais zirgs* '„utazandó” (utazásra való) ló, azaz hátasló', *dzīvojamā māja* '„lakandó” ház, lakóház', *ēdamā karote* 'evésre való kanál, evőkanál', illetve igen gyakori a különböző szerszámok ilyen szerkezettel való megnevezése: *kartupeļu rokamā mašīna* 'burgonyát betakarító gép'. Hasonló szerkezetekkel találkozhatunk az észti nyelvjárászigeteken: *lea kūdzetāu ponn* 'hús sütésére szolgáló serpenyő', *jeletaw kamōr* 'lakószoba', *ūlttav sōna* '(köz)mondás, szólás', vagy magában az igenév: *istutaw* 'ülőhely'.¹⁰ Hasonló szerkezetek – bár kisebb gyakorisággal – fellelhetők a délszti nyelvjárásokban is, sőt, a lett területtől távolabb is. Ám a legkorábbi adatok a lett-észti nyelvhatár közvetlen közeléből

⁹ A lettben is csak nyelvjárási vonás!

¹⁰ Az irodalmi nyelvben a következőképpen hangzanának ezek a szerkezetek: *liha kūpsetav pann, elatav kamber, ūltetav sōna, istutaw*.

származnak, és általában ezekkel az alakokkal párhuzamosan igen magas a lett jövevényszavak száma (az észtországi észt nyelvjárásokban kimutatható jövevényszavaknak mintegy harmada csak a harglai, karulai és rőugei terület déli részén van meg). Figyelemreméltó az is, hogy a személytelen folyamatos melléknévi igenév a lívben a fent említettekhez hasonló szerepet tölt be.

Az utolsó előtti fejezet címe (F. J. Wiedemann mint a leivuiak kutatója) keveset árul el valódi tartalmáról, egyfelől mert nem csak Wiedemann munkásságáról szól, másfelől mert a leivui tájszólás kutatásának a történetén is túlmegy. Így pl. olvashatunk az utolsó leivuiról, illetve újabb információkat a nyelvjárás-sziget eltűnéséről: a leivuiak nem házasodtak egymással, így a vegyes házasságok útján igen hamar asszimilálódtak.¹¹ Bár a környék már a 12. században ellettesedett, a leivuiak csak a 18. század elejétől kezdtek lettül beszélni, korábban településeik kívül estek a lett települések hálóján. A korai (19. század közepéről származó) leivui szövegekben valószínűleg csak azért olyan erős a lett szubszt-rátum hatása, mert lettről fordították őket. A kétnyelvűség néhány generáció alatt alakult ki, és igen hamar kevertnyelvűséghez vezetett. A kutatástörténeti adatokon túl a fejezet néhány további néprajzi-történeti adattal is szolgál.

Az utolsó, alig oldalnyi fejezetecske igen érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: az észt nyelvjárásokban igékhez, elsősorban egyes szám második személyű felszólító módú igékhez járulhat a *-kest* kicsinyítő képző (mindenekelőtt a gyermek- és dajkanyelvben). K. Pajusalu ezt a *-ke* kicsinyítő képző partitívu-szából származtatja és deminutív optatívusnak (é. **deminutiivne optatiiv**) nevezi. Hasonló jelenség figyelhető meg a lettben, ahol az *-in* képző egyaránt járulhat névszóhoz és igéhez is (*kaķ/in/āt*, *sēd/in/āt* 'kakikálni, csücsülni'; *maziņš mīliņš bērniņš*, *nāciņās šurp!* 'kedves kicsi gyermek, gyere ide!'). V. A. Csirikba orosz kutató különböző nyelvekben vizsgálta a gyermekek nyelvezetét, és azt állítja, hogy a lett igére nagyon jellemző ez a kicsinyítés, viszont más nyelvben nem találkozott ehhez hasonló jelenséggel.¹² Bár feltételezhető, hogy ez a déli észt sajátosság lett hatás nyomán jött létre, addig semmit nem állíthatunk biztosan, míg ki nem mutatjuk, hogy ez olyan területeken fordul elő, ahol a szókinsben is, és a nyelvtani szerkezet egyéb területein is érvényesül a lett hatás.

A könyv második része a legterjedelmesebb (62–400). Ez a lett jövevényszavakat sorolja fel, megadja a szavak előfordulási helyét, a lett eredetét, és általában megjegyzéseket is fűz az etimológiához (az etimológia története, más lehetséges etimológiák, a szó esetleges bekerülése a lívbe is stb.) Külön tárgyalja

¹¹ Külön érdekesség, hogy míg pl. a vótoknál az asszonyok őrizték meg a nyelvet, addig a líveknél és a leivuiaknál a férfiak.

¹² Csepregi Márta hívta fel rá a figyelmemet, hogy hasonló jelenséggel az osztjában is találkozhatunk.

az észtországi észtl nyelvjárásokba (és esetlegesen az irodalmi nyelvbe bekerült szavakat) (62–247), ill. a csak a lutsi és leivui tájszólásokba bekerültek (248–400).

A harmadik rész szintén felsorolás jellegű, ezért innen csak egy-egy érdekesebb jelenséget ragadok ki. Ez a rész négy fő fejezetre oszlik.

Az első fejezet tárgyalja a lett hangok, hangkapcsolatok megfelelőit a jövevényszavakban. A főbb tendenciákat a két nyelv hangrendszerének ismeretében könnyen ki lehet találni: míg az észtl viszonylag pontosan tükrözi az eredeti magánhangzókat (eltérések természetesen itt is akadnak), addig erősen módosítja a mássalhangzókat: a zöngés mássalhangzók helyén zöngétlenek (szó belsejében általában félzöngések) állnak, az *š* (ill. *ž*) helyén *s* (ha mássalhangzó előtt áll, vagy a kölcsönzés során a szó végére esik, akkor *ss*), az affrikáták helyén *s* vagy *ts*, *ds* hangkapcsolat áll, a palatális *k* (ill. *g*)¹³ helyén pedig előfordul, hogy *t'* (esetenként *d'*). A lutsi és leivui nyelvjárásokban viszont általában ezek a hangok is jól megőrződnek. A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése viszont itt is végbemegy. A hosszú vagy félhosszú lett *p*, *t*, *k* hangoknak¹⁴ az észtlben rövid gemináta felel meg (írásban ez is *p*, *t*, *k*), a hasonló *s*-nek viszont írásban *ss* a jele (szintén rövid gemináta). Általában a jövevényszavak is beilleszkednek a fokváltakozás rendszerébe. A fejezet végén a szerző külön kitér az egyes észtl nyelvjárásokban tapasztalható más hangmegfelelésekre (ezek az esetek többségében megegyeznek a nyelvjárások eredeti szavainak alakváltozásaival). A szabálytalan megfelelések általában analógiával, népetimológiával vagy kontaminációval magyarázhatók.

A második fejezet foglalkozik a jövevényszavak morfológiai beilleszkedésével. (A jövevényszavak 78%-a főnév, 13%-a ige, 4%-a melléknév, 2%-a határozószó, 2%-a interjekció.) A tömagánhangzók általában megfelelnek a lett tömagánhangzóknek, az eltérések általában a függő esetek (pl. nom., sg. gen.) átvételéből adódnak. Gyakran előfordul, hogy az észtl a lett szóvéget észtl képzőként fogja fel, és aszerint ragozza; ezen kívül, bár az *-s* sg. nom. rag az esetek túlnyomó többségében nem kerül be az észtl alakba, az *-as* végű névszóknál az észtl *-s* képzőnek fogja fel, és aszerint is ragozza. A hasonló alakú, és az észtlbe indoeurópai kölcsönzésekből bekerült képzők (é. *-nik*, l. *-niek-*, é. *-er*, *-ōr*, l. *-er-*, *-ar-*, *-ār-*) általában az egymásnak megfelelő képzőkkel kerülnek át. Érdekes megemlíteni azt a finnugor nyelvekre jellemző vonást, hogy az ige csak valamilyen képzős alakban kerül be a nyelvbe. Így van ez az észtl lett jövevényszavainál is. Jellemző eset pl., hogy az észtl a lett infinitívus *-t(ies)*¹⁵ végződését *-ta-*,

¹³ A lett *k* és *g*-ejtése gyakorlatilag megegyezik a magyar *ty* és *gy* ejtésével.

¹⁴ A lett irodalmi ejtés szerint a rövid első szótag után álló zöngétlen mássalhangzók nyúlnak meg.

¹⁵ Az infinitívus tulajdonképpeni jele a *-t*, az *-ies* a visszaható ige képzője.

-da- műveltető igét képző toldaléknak fogja fel nem műveltető jelentésű igék esetén is.

A harmadik, igen rövid fejezet a jövevényszavak szemantikai változásaival foglalkozik. A jövevényszavak túlnyomó többsége monoszéma, így legtöbbször jelentésszűküléssel, ezen belül gyakran specializálódással van dolgunk. Igen ritkák a jelentésbővülések esetek. Néhány jövevényszó pejoratív értelmet kapott, a Lettországgal határos észti nyelvjárásokban pedig a tehénnevek népetimológiai változásai a jellemzőek.

A negyedik fejezet foglalkozik a (fel- és al-)német jövevényszavak letten keresztüli kölcsönzésével. A déléstti területek ugyanis a vegyes nemzetiségű (lett, észti, lív) Livónia tartomány területére estek, és ezen tartomány fő kereskedelmi útvonalai, csomópontjai lett területeken voltak. Így a lettek előbb kerültek közvetlen kapcsolatba az európai kultúrával, a lett területek fejlettebbek voltak a délésttelnél. Ezért kerültek a germán (al- és felnémet, svéd) jövevényszavak többségükben lett közvetítéssel a déléstti nyelvjárásokba (északon svéd (német szavaknál) és finn közvetítésekkel kell számolni). Ezek fő ismertetőjegyei, hogy az eredeti *ö, ü* (ill. *ā, ū*) helyén *e, i* (ill. *ē, ū*) áll (minthogy a lettben labiális palatális magánhangzók nincsenek); mivel a lett irodalmi nyelvből és a nyelvjárások többségéből az *o* és az *ō* is hiányzik, ezek helyén *a* (vagy *u*), ill. *uo* diftongus áll.¹⁶ Egyebek mellett jellemző a gemináták mássalhangzó-kapcsolatokkal való helyettesítése: a *ll, mm, nn* helyén *lv, mb*, ill. *nd* áll. A lettben a zöngétlen szókezdő explózívák elé bekerülhet egy másodlagos *s*: ez is áruló jel lehet; hasonlóképpen az *is*, ha a *k* vagy *g* palatális magánhangzó előtt *t'*-vé vagy *d'*-vé vált.

A negyedik rész A lett jövevényszókészlet mint a lett-észti nyelvi kapcsolatok tükré címet viseli, és három fejezetre oszlik. Az első fejezet a jövevényszavak fogalmi-tematikus csoportjaival foglalkozik. Bár a jövevényszó-kutatás elmélete azt tartja tipikusnak és általánosnak, hogy az új szó új fogalommal kerül a nyelvbe, tehát olyan dolgot, jelenséget nevez meg, amelyre a nyelvben korábban nem volt lexéma, az esetek többségében az észti nyelv lett jövevényszavainál ilyenről szó sincs. Itt a kölcsönzés általában olyan pszichológiai okokra vezethető vissza, mint a saját szó ritka használata, az expresszív szinonimára való igény, ill. zavaró homonímia kiküszöbölése. Ezek a szavak ritkán kerülnek be az irodalmi nyelvbe, és a nyelvjárásokban is csak ritkán részei az alapszókincsnek. (Természetesen a lutsi és leivui nyelvjárások kivételével.) Jelentős fogalmi csoportot képviselnek az étel- és italnevek, a ruhadarabok elnevezései és a háztartással kapcsolatos kifejezések: ez arra enged következtetni, hogy a nyelvi érintkezés gyakran a családon belül valósult meg. A nyelvi kapcsolatok kutatói szerint különösen az ételnevek utalnak igen intenzív nyelvi és kulturális

¹⁶ A lett szavakban írt *o*-t *uo* diftongusként kell olvasni; kivételt képeznek az idegen szavak, ahol az olvasat *o* vagy *ō*.

kapcsolatokra. Ezután a szerző a következő tematikus csoportokba sorolja a szavakat: földművelés, állattenyésztés; vadászat, erdőművelés; halászat; építmények, szerszámok; háztartás; szomatikus szókincs; flóra, fauna (ezen belül növénynevek, házi- és vadállatok nevei, madárnevek és madarakkal kapcsolatos fogalmak, halnevek, rovarnevek); ételek, italok; ruházat; mértékek, pénz; betegségek, népi gyógyászat; emfatikus szavak; interjekciók (főleg állathívó és -terelő szavak); egyéb szavak (igék, melléknevek, határozószók, kötőszók). Figyelemre méltó az első csoportban található kisebb felszíni formák megnevezésére szolgáló szócsoporthoz. Ezek általában nem egyszerű kulturális érintkezés során kerülnek át egyik nyelvből a másikba, hanem asszimiláció eredményeképpen. A beolvadó csoport ugyanis megtartja a környezetében található földrajzi neveket (nem fordítja le), így ezek a szavak tipikus szubsztrátumelemnek tekinthetők. Nem csoda tehát, hogy míg a legdélebbi észti nyelvjárások igen gazdagok az ilyen szavakban, addig a nyelvjárásszigetek bőséges jövevényszókészletében nem akad ilyen példa.

A második fejezet a jövevényszavak területi elterjedésével foglalkozik. A szó elterjedtségét két fő kérdés vizsgálatakor kell figyelembe vennünk: ha a szó igen elterjedt, akkor valószínűleg régi kölcsönzéssel van dolgunk; ill. a jövevényszavak elterjedtsége jól mutathatja a lett kulturális és gazdasági hatás irányát és mértékét. (Ez utóbbi esetben természetesen egy-egy szó elterjedése nem sokat mond, a szavak összességét kell figyelembe vennünk.)

A lett jövevényszavakat elsősorban természetesen a délészti nyelvjárásokban lelhetjük fel. Itt, a nyelvhatár mentén, hosszan elnyúló sávban volt a legintenzívebb az érintkezés. Egy-egy szó többször és több helyen is átkerülhetett az észti nyelvjárásokba, a hangtani eltérések gyakran a szomszédos lett nyelvjárások hangtani eltéréseit tükrözik. Ugyanakkor nemcsak a szomszédos nyelvjárások, de a kereskedelmi központok (pl. a tartományi központ, Riga) nyelvjárása is kapcsolatba került a délészti nyelvjárásokkal. Livonia és Estonia határa igen gyakran a lett szó terjedésének is határává vált. Ennek ellenére persze jócskán akadnak olyan szavak is, melyek az északi észti területeken is elterjedtek, sőt, átkerülhettek a finnbe, a vótba vagy az izsórba is. Ugyanakkor vannak olyan szavak, amelyeket csak északon ismernek. Ezek feltehetően betelepülő lettektől származnak (több kisebb-nagyobb lett áttelepülésről is tudunk, és erről tanúskodnak a *läti* előtagú helynevek). Mint már arról korábban szó volt, a fő kereskedelmi utak lett területre estek, ezért igen sok szláv és germán eredetű szó a letten keresztül került az észti területre.

A szerző ezután az egyes déli nyelvjárások kapcsolataira tér ki. A szigeti nyelvjárások helyzete sajátos. Főleg Saaremaa délebbi részéről jártak át nyáron Kurlandba, szolgálatba szegődni. Akiknek ismerőseik voltak a lett szárazföldön, azok közvetítették a munkaerőt. A munkát keresők Mõntu és Roomassaare kikötőjében gyülekeztek, majd vezetőikkel együtt (vitorlás-, később motor-)csónakon átkeltek a lív partra. Itt előre meghatározott napon megjelentek a munkaerőt kereső lett gazdák, és megállapodtak a munkát keresőkkel. A legtöbben a szárazföldre,

akár a parttól 50–60 kilométerre elhelyezkedő tanyákra szegődtek el (jóval kevesebben a líveknél maradtak mint halászok). A munkások ősszel legtöbbször hazatértek, de előfordult, hogy valaki néhány évig lett földön maradt. Ez a kapcsolat még a húszas években is működött, és a harmincas években csak akkor szakadt meg, amikor a lett hatóságok akadályozni kezdték az idegenek munkavállalását. A világháború előtt a szigetlakók Rigába is elmentek munkát vállalni. Természetes, hogy a lett környezetben valamilyen szinten mindenki megtanult lettül. Mivel a többség Saaremaa déli részéről érkezett, ezekben a tájszólásokban található a legtöbb lett jövevényszó. Jelentősen kisebb a jövevényszavak száma a sziget északi részén, és csak igen kevés jutott el Hiiu és Muhu szigetére, ill. más szigetekre. Mivel a szigeti lett jövevényszavak szinte kivétel nélkül megtalálhatóak a lívben is, feltételezhető, hogy legalább egy részüket lív közvetítéssel vették át.

A nyelvhatár mentén húzódó tájszólásokra általában ugyanaz a jellemző: a terület vegyes lakosságú (volt), a szomszédos tanyákon hol lettül, hol észtil beszéltek, és igen gyakori volt a kétnyelvűség (főleg a férfiaknál). Előfordult, hogy egyes kisebb észti járások lett többségű megyékhez tartoztak. A múlt század közepén a jobbágytelkek megvásárlása idején újabb lett csoportok költöztek be észti területre. Különösen Hargla környékére jellemző az etnikai keveredés. Itt a szavak átvétele mellett lett szövegeket is kölcsönöztek (kórjátékok, pásztordalok). Átvettek bizonyos lett népköltészeti formákat (daina, szentivánéji dal) és népszokásokat (Szent Iván-napi hiedelmek és körtáncok) is. Legkevesbé szorosan a szetuk érintkeztek a lettekkel. (A szerző hosszan [12 oldal] kitér a harglai faúsztatókra, munkájukra, szokásaikra és természetesen nyelvükre is, ennek ismertetésétől azonban itt a téma periférikus volta miatt eltekintek.)

Az észti irodalmi nyelvbe (legalábbis az *Õigekeelsussõnaraamarba*) 41 lett tő (ill. származéka(ii)) került be, ezekből 11 bizonytalan. E szavak túlnyomó többsége specializálódott, és az irodalmi nyelven belül gyakran a szakszókincsbe tartozik. Egy 1977-es kiadású, a kortárs észti széppróza szóstatistikáját vizsgáló kiadvány 13409 szó gyakorisági mutatóját adja meg. E szavak közül 14 (12 tő) lett eredetű (2 kétes). A leggyakoribb szó (*kauss* – ivóedényfajta) a 7. gyakorisági osztályba esik, azaz valahol az 1450. és 1647. hely között áll. A 14 szó közül 8 az 1. gyakorisági osztályba esik, azaz az 5487. hely után áll. Végül kitér a jövevényszavak továbbképzésére. Rätsep kutatásai szerint a jövevényszó származékainak száma nem a szó korától függ, hanem inkább formai és szemantikai sajátságaitól: minél tágabb, tartalmasabb a szó jelentése, annál inkább továbbképezhető. A lett jövevényszavak jelentése legtöbbször igen konkrét, ami nem segíti elő a produktív képzést – úgy tűnik, bizonyos lett töveknek mégis az átlagosnál több származékuk van (bár ennek a kérdésnek a részletes vizsgálata még hátravan).

A harmadik fejezet a lett kölcsönzések korával foglalkozik. Ezek természetesen nem lehetnek régebbiek a két nyelv önálló fejlődésének kezdeténél. Leghelyesebb a 13. századtól számolni, amikor a latgalok betelepüdtek a korábbi észti területekre.

A lett jövevéyszavakat nem mindig lehet pontosan elhatárolni a baltiaktól. Legpontosabb kritériumként az szolgál, hogy a lettben önállóságának kezdeti periódusában a következő változások mentek végbe: $k > c$, $g' > dz$, $an > uo$, $en > ie$, $in > i$, $un > ū$. (A c és a dz helyén az észtenben szó elején s áll (a võui nyelvjárásban ts vagy $tš$ is lehetséges), szó belsejében pedig ts (ds , $tš$, $dč$)). Ez a folyamat a 13. századra lezárult. Más kritériumok is segíthetnek: ahol kimutatható a lett hímnem -*as* végződése,¹⁷ ott biztos, hogy 16. századinál régebbi kölcsönzésről van szó. Ante quem non-jellegű támpontot adnak a korai észti lexikográfia adatai: ha ott már szerepel a szó, akkor nyilván korábbi a kölcsönzés (sőt, a szó már meg is gyökerezett). Hasonlóképpen, ha régi versben fordul elő a jövevéyszó, akkor nagyon valószínű, hogy nem lehet túl késői elem. Mint már korábban volt róla szó, a nagyobb területen előforduló kölcsönzések valószínűleg régebbiek (bár van néhány kései jövevéyszó, amely igen gyorsan elterjedt – ezek az esetek általában nyelven kívüli okokkal magyarázhatóak. Néhány szónak a jelentése (speciális szerszámok) mutatja, hogy csak késői kölcsönzésről lehet szó.

A kötetet a rövidítések jegyzéke, a bibliográfia és a térképmelléklet zárja. Ezek közül egy térkép az észti tájszólások elhelyezkedését mutatja, tizenkilenc egy-egy lett jövevéyszó elterjedtségét és alakjait, kettő pedig a két nyelvjárás-sziget elhelyezkedését.

Fejes László

Hilkka Annikki Lindroos: Finské postpozice

Karolinum, Praha, 1997 (Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia CXX). 237 lap

A 237 oldalas kiadványban a szerző a finn névutórendszert mutatja be formai, funkcionális és jelentéstani szempontból. Bár a kiadvány nyelvészeti szakmunka, tankönyvként és kézikönyvként is jól alkalmazható.

Hilkka Annikki Lindroos évtizedek óta Prágában él és finn nyelvet, ill. nyelvészetet tanít a Károly Egyetemen, jelenleg az Általános Nyelvészeti és Finnugrisztikai Tanszék finnugor szárnyának a vezetője. Korábbi munkásságának a nagyközönség számára legjelentősebb eredménye két cseh–finn–cseh küsszótára.

¹⁷ A mai lettben a hímnem sg. nom. ragja -*s* (-š), amely közvetlenül a tő mássalhangzójához kapcsolódik. Az -*is* végződésű második, ill. az -*us* végződésű harmadik deklinációban csak igen kevés szó található. A mai lettben a hímnem sg. nom. ragja -*s* (-š), amely közvetlenül a tő mássalhangzójához kapcsolódik. Az -*is* végződésű második, ill. az -*us* végződésű harmadik deklinációban csak igen kevés szó található.

Mint azt a szerző már a bevezetőben említi, a finn névutók rendszeréről eddig átfogó és terjedelmes leírás nem készült, sőt, magát a fogalmat sem sikerült pontosan definiálni, számuk nincs meghatározva, és a szófaji határok is vitatottak. Míg az indoeurópai nyelvekben az eredeti előjárósók zárt rendszert alkotnak, és az új szükségletek kielégítésére többszavas, előjárósóhoz hasonlóan működő szerkezeteket alakítanak ki, addig a finnben bonyolultabb a helyzet. A finn névutó a hagyományos szemlélet szerint partikula, azaz nyelvtani szerepet betöltő szócska, mely elvesztette eredeti jelentését, és szintaktikai kapcsolatot jelölő elemmé vált. Azt azonban már nehezebb megállapítani, mikor megy végbe ez a grammatizálódás. A hagyományos felfogás szerint a névutók genitívusban vagy partitívusban álló névszóhoz kapcsolódnak, a mai finn nyelvben azonban más esetekkel (elativus, illativus) is előfordulnak, és az esetragot inkább az ige határozza meg. A névutók szaporodása egyéb kérdéseket is felvet, például azt, hogy a grammatikai viszonyok névutókkal való kifejezése nem tolja-e egyre inkább az analitikus típus felé a nyelvet. A szerző több mint ötszáz névutóhoz hasonló morfémát (morfémakapcsolatot) vizsgált meg, és ezekből 288-at fogadott el végül névutónak, ezeket dolgozta fel művében. (Mivel a finnben az előjárósó kategóriája élesen nem határolható el a névutótól, azaz gyakran ugyanaz a szó egyszerre előjárósó és névutó, a szerző – követve a finn nyelvtanírói hagyományokat – az előjárósókat a névutókkal együtt tárgyalja, a két kategória viszonyára a bevezetőben külön ki is tér.)

A rövid bevezetőt a névutók formai, azaz morfológikus-morfematikus szempontú feltérképezése követi. Ebben a szerző azt vizsgálja, hogy milyen szavak képezik (történetileg) a névutók alapját (névszók, igék, határozók), milyen ragok ismerhetők fel a névutókban, hogyan fokozhatók, egyes vagy többes számú névszói tövekből alakultak-e ki (a 288-ból 22 jött létre többes számúból), milyen nyelvtani esetben állhat a névutó mellett a névszó (és ez mennyiben függ a névutó pre- vagy postpozicionális elhelyezkedésétől), hogyan kapcsolódik a névutóhoz birtokos személyjel, névmás, számnév. Legfőbb megállapításai, hogy bár a finn névutó grammatikai funkcióját az adott névszóval együtt tölti be, formai szempontból az önálló szó jellemzőit mutatja; a hagyományosnak tekinthető névutókban a helyjelölő esetek, ill. a történetileg helyjelölő esetek (partitívus, essívus, translátívus) ragjai dominálnak; az ilyen hagyományos névutók mellett általában genitívusban, esetenként partitívusban áll a főnév; az újabban keletkezett névutók igenevekből vagy „elhasználódott” névszókból keletkeznek, a mellettük álló névszók pedig általában a képzés alapjául szolgáló ige vonzatának felelnek meg.

A következő fejezet a névutók funkciójával foglalkozik. Megállapítja, hogy a névutós szerkezetek abban különböznek a névszói szerkezetektől, hogy egyik tagjukat sem lehet az egész konstrukció sérülése nélkül elhagyni (azaz egzocentrikusak). (Kivételt csak az olyan 1. vagy 2. személyű személyes névmás jelenthet, amely mellett birtokos személyjellel ellátott névutó áll.) Bár egyik összetevő sincs

a másik fölé rendelve, a névutó határozza meg, milyen esetben áll a névszói elem. A névutós szerkezeteknek kétféle strukturális funkcióját különböztetjük meg: nominálisat¹ (tekintet nélkül a mondattani szempontokra) és szintaktikait (elsősorban a mondatrészek viszonyát tekintve). Az előbbieket négy típusba sorolhatók:

1. V + S + PP (a névutó az ige és a főnév kapcsolatát határozza meg)
2. S/A + S + PP (a főnév vagy melléknév és a főnév kapcsolatát határozza meg)
3. AD + S + PP (a határozó(szó) és a főnév kapcsolatát határozza meg)
4. S + PP (puszta nominális szerkezet létrejöttében működik közre)

Az első csoportot tovább bontja az ige szemantikája szerint, Fr. Daneš elméletét követve. Ezek szerint az igéket két csoportra bonthatjuk: A) történés nélküliek (statikus: *olla, istua, seisoa* – 'van, ül, áll') B) történéssel járók (dinamikus). Az utóbbi csoport tovább oszlik: a) cselekvés nélküliekre (közel áll a statikushoz: *elää, asua, nukkua, kukkia* – 'él, lakik, alszik, virágzik'), b) cselekvéssel járókra;² külön kategóriát képeznek a műveltető igék. Megállapítja, hogy az A) és a) esetekben a névutós szerkezet helyet jelöl, és ennek megfelelően a névutós szerkezetek felcserélhetők a „léteset”-ekkel (f. *olosijat*, cs. *pády existence*: inessivus, adessivus, esetenként essivus). A b) csoportba tartozó igéknél megjelenik a *honnan* és a *hová (mivé)* kérdésre felelő esetekkel való felcserélhetőség is. Külön foglalkozik a több kötelező bővítménnyel (cs. *s vice aktanty*) járó igék és a valamilyen változást jelentő igék esetével. A műveltető igékről megállapítja, hogy mindig tranzitívak, és a kapcsolat az ige és a névutós szerkezet között mindig a tárgyban összpontosul (de a névutós szerkezet fakultatív).

A S/A + S + PP szerkezetről megállapítja, hogy tulajdonképpen elliptikus. A finn nyelvtanok ezt hívják **nominativus absolutus**nak (*hattu päässä*), a mondatban mindig szabad bővítményként állnak. Ezzel szemben az AD + S + PP szerkezetben a névutós névszó sosem önálló, hanem a határozó(szó)n keresztül kapcsolódik az igehez. Az S + PP szerkezetben az S helyén egyaránt állhat főnév, főnévi funkciót betöltő melléknév, számnév vagy névmás, illetve valamilyen infinitívus. Általában határozói funkciót tölt be a mondatban, de jelzőként is előfordul. A szerző majdnem minden szerkezetről megjegyzi – és ahol nem, ott is könnyen belátható, hogy megjegyezhetné –, hogy a névutós szerkezet felcserélhető (természetesen a jelentés megváltozásával, de a szerkezet változatlanul hagyásával) valamilyen esetragos névszóra, tehát a névutós szerkezet és az esetragos névszó között a magasabb szintű struktúrába való beilleszkedés szempontjából különbség nincs.

¹ Lindroosnál – legalábbis ez esetben – úgy tűnik, a nominális nem névszóit, hanem névlegest, formálisat jelent.

² Az eredeti cseh terminusok: A) *nedějové / statické* B) *dějové / dynamické* a) *neakční* b) *akční (sloveso)*

A fejezet második részében a szerző a szintaktikai funkciót vizsgálja, azaz hogy milyen mondatrészi szerepet tölthetnek be a névutós szerkezetek. Először a névutós szerkezetet határozói funkciójában, a hagyományos mondattani felfogás, közelebbről Hakulinen és Karlsson nyelvtana szerint dolgozza fel. Ezek szerint a határozó lehet integrált vagy nem integrált, az integráltak tovább bonthatók cselekvőkre (cs. **aktanty**) (amelyek függhetnek az igétől (A) vagy a mondatától (B)), illetve szabad határozókra (cs. **volná adverbiale**) (melyek szintén függhetnek az igétől (C) vagy a mondatától (D)); a nem integrált határozók pedig lehetnek magyarázók (kommentálók, cs. **komentářová**), és kapcsolók (cs. **konektiv**).³ Az egyes esetekre a következőket állapítja meg:

(A) A Siro-féle kapcsolatszabály (f. **suhdesäntö**) szerint az integrált határozó a tranzitív mondatban a tárgy, az intranszitiv mondatban az alany helyét jelöli meg. (L. *Rokka siirsi tavarat autoonsa / autonsa alle. Vene laski laituriin / laiturin viereen.*)

(B) Ide tartozik a habeo-szerkezet, az egzisztenciális mondat, a mennyiséget meghatározó mondat (*Uhreja oli paljon*), elszenvédést jelentő (mentális) mondat (*Hänelle kävi ikävästi*) és az eredményt jelentő mondat (f. **tulosrakenne**; *Eskosta tuli vahtimestari*). Itt a kötelező határozók nemcsak az igétől, hanem a mondatípustól is függenek. A szerző csak az egzisztenciális mondatra ad példát, ahol is a névutós szerkezet helyhatározóként funkcionál.

(C) Igen közel áll az (A) típushoz, de a határozó nem kötődik olyan szorosan az igéhez. Lehet mód-, eszköz- vagy okhatározó, időhatározóként leginkább ismétlődést fejezhet ki (*Vuoden mittain tapahtui kaikenlaista*). A helyhatározók tekintetében az (A) és a (C) típust nem lehet pontosan elhatárolni: mindenesetre a mozgást jelentő igék irányt jelentő bővítményei inkább az előbbi, míg a nem irányt jelentő (statikus) helyhatározók inkább az utóbbi típushoz állnak közel.

(D) Elsősorban hely- és időhatározók tartoznak ide, az utóbbiak közül a tárgyi alakú időhatározók (f. **OSMA – Objektin Sukuiset Määrän Adverbialit** 'tárgyi jellegű mértékhatározók'), illetve a nominativus ill. partitivus absolutus (ezek között névutós szerkezeteket is találhatunk, pl. *pääovi länttä kohti*).

A nem integrált határozók között igen bőven találunk névutós szerkezeteket mindkét csoportban: *ilman muuta*, *muun muuassa*, *mielestäni*, ill. *sitä paitsi*, *sitä vastoin*, *sen mukaan* stb.

Ezek után a szerző rátér a jelzői szerepben álló névutós szerkezet vizsgálatára. A jelzett szó után álló (hátravetett) jelzöt általában nem találják „finnesnek”,

³ A magyar terminológia eltér a csehtől: az integrált határozónak a magyarban a kötött bővítmény felel meg, míg a cselekvőnek a kötelező; a cseh terminológia szerinti szabad bővítményt a magyar fakultatívnak nevezi, míg a nem integráltat hívja szabadnak (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1994). Nyilvánvaló azonban, hogy a határok sem ugyanott húzódnak, főleg a **volná adverbiale** csoportban keverednek az olyan bővítmények, melyeket a magyar fakultatívként és szabadként különböztetne meg.

de – főleg fordításokban – elég általános. Máskor azonban tényleg helytelen, értelemzavaró a használata. Lindroos megállapítja, hogy a helyes használatához olyan ígét kell választani, amely mellett nem értelemzavaró a hátravetett névutós jelző használata. Példái:⁴

Herätyskello kaapin päällä seisoi kello kuuden kohdalla. (nem zavaró)
*Herätyskello kaapin päällä putosi lattialle. (helytelen használat)
Kaapin päällä oleva herätyskello putosi lattialle.
Herätyskello kaapin päältä putosi lattialle. (lehetséges megoldások)

Az értelmező jelzőről megállapítja, hogy mindig a névutós szerkezetbe beékelődve, a névszó(i) csoport) és a névutó között áll. Ez a szerkezet azonban mindig értelemzavaró. Névutós szerkezet (akárcsak ragos névszó) jelzőként csakis participium vagy igéből képzett névszó előtt állhat, de a mélystruktúrát tekintve megállapíthatjuk, hogy az ilyen esetekben ezek a jelzők tulajdonképpen határozók (*katua pitkin hoiperteleva humalainen, äitiään kohtaan huomaavainen tytär*). A névutós szerkezetben álló névszó jelzője mindig a névszó előtt áll (*ilman suuria rahoja, suuren talon vierässä*); a névutóhoz csak akkor csatlakozhat (fok)határozó, ha a névutó prepozicionális helyzetében áll (*hyvin lähellä kuolemaa, aivan ilman apua*).

A fejezet összegzése tulajdonképpen nem összegzés, hanem még néhány eset bemutatása. Ezek szerint a névutós szerkezet mint jelző része lehet a mondatban a szélesebb értelemben vett alanynak és a tárgynak: *Tulen äärellä istuva vanhus tarinoi hiljaisella äänellä. Eilen Innsbruckissa hypähtiin tähän menessä paras hyppy. Hän ajoi yli sataa lehmää rajan yli.* Az általános felfogás szerint névutós szerkezet állítmányban nem fordulhat elő, bár egyes nyelvészek szerint a *Hän on omiensa kanssa* vagy a *Kirjoitus on arvostelun alapuolella* esetében a névutós szerkezetek az állítmány részét képeznek – Lindroos szerint azonban ezek inkább határozók.

A névutók, ill. névutós szerkezetek jelentés szerinti vizsgálata alkotja a monográfia legterjedelmesebb részét (75–211). Ugyanakkor a nyelvoktatás szempontjából is bizonyára ez a leghasznosabb: míg az előbbi fejezetek inkább nyelvtudományi szempontok szerint, az elmélet felől közelítik meg a kérdést, addig ez a fejezet a névutók gyakorlati használatához nyújt igen nagy segítséget. A szerző a különböző jelentéseket szisztematikusan csoportosítja, majd felsorolja és jellemzi az adott jelentés kifejezésére alkalmas névutókat. A jelentések első csoportja a helyjelölésé, ezek tovább bomlanak a *hol, honnan, hová* és *mer-*

⁴ A mondatok szó szerinti magyar fordítása a következő lehetne: Az ébresztőóra a szekrényen hat óra körül állt (azaz nem járt). *Az ébresztőóra a szekrényen leesett a padlóra. A szekrényen levő ébresztőóra a padlóra esett. Az ébresztőóra a szekrényről a padlóra esett.

re kérdésekre felelő szerkezetekre, ezeken belül pedig a vertikális, frontális, horizontális és nem specifikus (közelség, távolság, körülbelüliség, kerület, távollét [hiányzás], egyéb) viszonyulásokat, továbbá a bennfoglaltságot és a több tárgyhoz való viszonyítást (pl. *välillä, välillä*). Az időt jelölő szerkezeteknél megkülönbözteti a *mikor* (pontosan, megközelítően, valamivel egyidőben stb.), *milyen hosszán, mettől, meddig, mikorra* kérdésekre válaszolókat. Ezek után tárgyalja az oksági viszonyokat jelölő szerkezeteket (ok, cél, haszon, absztrakt irány, eredmény, reakció stb.), majd a cselekvést kísérő legkülönbözőbb körülményeket – ízelítőül: eredet (tulajdonképpen, anyagi, kiindulópontot jelölő), eredmény, eszköz (jónéhány fajtája, ide értve pl. az árat, értéket és az eszköz hiányát jelölő szerkezeteket is), téma, vélemény, mód, mérték (pl. teljes, nem teljes, közelítő), sorrend, körülmény, nézőpont, ellentét, részvétel (aktív, passzív). Amint látjuk, ebben a csoportban a jelentések jó része valamelyik határozónak (eredet-, eredmény-, eszköz-, mód-, mérték-, állapot-, tekintet-, társ-) felel meg, azonban nem mind. A fentieken kívül a névutók három jelentését különbözteti meg: identifikáció (helyettesítés, pótlás), klasszifikáció (bennfoglaltság, tagság, besorolás, ill. kizárás, benn-nem-foglaltság) és kvalifikáció (minősítés tartalom, cél, ill. hasonlóság alapján).

Minden egyes jelentésnél jellemzi a használható névutók gyakoriságát, megadja post- és prepozicionális helyzetben való használatuk lehetőségét és a vonzató, pontosítja jelentésüket (gyakran egymással szembeállítva őket) és használati körüket, s nem egyszer stilisztikailag is jellemzi őket (irodalmi vagy inkább beszélt nyelvi, választékos, archaikus, népies vagy hanyag nyelvhasználatra jellemző).

A kötet végén felsorolja a feldolgozott névutókat a következő kiegészítésekkel: milyen szóból keletkezett (ennek szófaja, alapalakja és cseh megfelelője), vonzata és elhelyezkedése (pre- és postpozíció), jelentése (21 alapvető kategória szerint), illetve lehetséges cseh megfelelői. Amennyiben az utolsó fejezetben az adott névutó előfordul, megadja az előfordulási helyet is. A felsorolásban szerepelnek az olyan ritka és régi névutók is, amelyekkel általában nem foglalkoznak a nyelvtanok.

A mutató segítségével és a jelentésbeli elemzés alapján némi fantáziával bármelyik nyelvtenár könnyedén összeállíthat olyan gyakorlatokat, melyek a névutók pontos használatának elsajátítását is segítik, sőt, maga a mutató a kézikönyvként való használatot is kézenfekvővé teszi. Valószínűleg leginkább ez utóbbi két lehetőség teszi jelentőssé a művet a cseh finnugrisztikán belül.

Végül néhány szót a cseh finnugrisztika helyzetéről. Mivel a cseh nem finnugor nép, a cseh finnugrisztika nem összehasonlítható a finnugor népek finnugrisztikájával. Finn nyelvkönyv még nem jelent meg (csak jegyzetként finn nyelvten, ennek társszerzője Hilka Lindroos), és pillanatnyilag magyar nyelvkönyvhöz is legfeljebb könyvtárakban lehet hozzáférni. Cseh–magyar és magyar–cseh nagyszótár van (közös kiadásúak), de az előbbi csak nehezen szerezhető be – kisszótárakhoz antikváriumokban hozzá lehet jutni; finn szótárak

azonban csak kis méretben léteznek (mindkét országban jelent meg, éppen Hilkka Lindroostól vagy közreműködésével). (1966-ban viszont olyan cseh-észt szótár jelent meg – igaz, Tallinnban –, amely terjedelmében jóval felülmúlja a magyar-észt és észt-magyar szótárainkat, és ha Prágában nem is, de Észtországban antikváriumokban folyamatosan beszerezhető.) Ugyanakkor azonban olyan jelleghű mű, mint Lindroosé, még Magyarországon sem jelent meg! Nincs olyan magyar nyelvű monográfia, amely a finn nyelvtan valamely részletkérdését dolgozná föl, nem beszélve a nyelvoktatást segítő munkák hiányáról. El kell ismernünk, hogy a cseh fennológia ezzel megelőzte a magyart, és ezen az érdemen még az sem kisebb, hogy egy Csehországban élő finn szerző munkájáról van szó.

Végül nem tudok elhallgatni egy megjegyzést, mely ugyan nem a monográfia témáját érinti, csupán egy, a példamondatok között előforduló fordítási hibát. A 140. oldalon található a következő mondat: „*Kuokka*” *sana palautuu kantasuomen taakse suomalais-permiläiseen aikaan* ~ 'A „*kuokka*” szó a finn-permi korrig vezethető vissza'. A fordításban azonban a f. **suomalais-permiläinen** helyén a cs. **prapermština** áll, amely szó szerint öspermit jelent. Márpedig az öspermi az a nyelvállapot, amely a permi nyelvek kiválása után következik, és amelyből a komi és az udmurt nyelv fejlődik – innen finn szó nem is származhat, legfeljebb mint jövevényszó. A f. **suomalais-permiläinen** megfelelője itt a cs. **prafinskopermština** vagy **finskopermština** lehetne, ami a permi alapnyelv kiválása előtti közös permi és finn-volgai nyelvállapotot jelenti (és egyébként is szó szerinti fordítása a *suomalais-permiläennek*).

Fejes László

Monográfia a votják rokonságnevekről

Сий, Энико: Термины родства и свойства в удмуртском языке

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 216 l. (Bibliotheca Uralica 12.)

Szj Enikő a hetvenes évek közepe óta foglalkozik a permi nyelvek és ezen belül a votják (udmurt) rokonságnevek kutatásával. Ez volt a témája évekkel ezelőtt sikeresen megvédett kandidátusi értekezésének is. Így érthető, hogy a recenszens nagy érdeklődéssel és egy kissé meglepődve vette kezébe a művet.

Ez utóbbi a monográfia nyelvének szól. Mint a címleírásból is látható, Szj Enikő műve a Bibliotheca Uralica sorozatban elsőként oroszul jelent meg, a végén egy rövid magyar rezümével. Nem tudom, milyen szempontok alapján

választotta ki a szerző, a szerkesztő vagy a kiadó a könyv nyelvét, hiszen ez a bevezetésből nem derül ki. Így csak találgathatok. Az orosz mellett szól, hogy így könnyebben hozzáférhetővé válik a mű a votják és más oroszországi kutatók számára. (Feltéve, ha meg tudják venni a mi pénztárcánkhoz mérve is borsos árú könyvet. A jelenlegi gazdasági helyzetben feltehetőleg még oroszországi intézmények se lesznek erre képesek.) Nehezebben hozzáférhető viszont más kutatók számára, hiszen Oroszországon kívüli szakmai körökben az orosz nyelv ismerete ritkaságnak számít. Ezért az sincs kizárva, hogy a könyvnek kevesebb vásárlója lesz, mintha németül vagy angolul jelent volna meg. Attól félek, hogy a döntést ebben a kérdésben az a rövidlátó szempont befolyásolta, hogy így meg lehetett spórolni a fordítási költséget, mivel a jelek szerint a szerző maga fordította oroszra művét.

Némileg javít a helyzeten a már említett magyar rezümé, valamint az a tény, hogy a rokonságnevek jelentését leíró betűszimbólumok az angol terminusok kezdőbetűiből állnak, de a nyugati olvasók kedvéért jó lett volna még egy bő német vagy angol nyelvű rezümét is adni.

Itt említem meg, hogy a Bibliotheca Uralica folyama elapadni látszik, ugyanis a hetvenes évek közepétől 1990-ig tíz kötete jelent meg, azóta pedig csak kettő. Nem ártana megvizsgálni, mi lehet ennek az oka. A művek hiánya biztosan nem, hiszen Szegeden és Szombathelyen folyamatosan jelennek meg új uralisztikai kiadványok, sőt magyar szerzők külföldön is publikálnak. Sajnálatos lenne, ha a Magyar Tudományos Akadémia, amely korábban vezető szerepet játszott a finnugor tudományok támogatásában, most lemondana erről.

Visszatérve Szij Enikő monográfiájához, a szerző három részben foglalja össze mondanivalóját, ezekhez bevezetés, befejezés, terjedelmes függelék és a szokásos technikai apparátus (rövidítés- és irodalomjegyzék, valamint lábjegyzetek) kapcsolódik.

A Bevezetésből (7–18) megtudjuk, hogy a szerző elsődleges célja a votják rokonságnevek minél szélesebb körű összegyűjtése és analízise volt. Ehhez egyrészt feldolgozta az eddig megjelent szakirodalmat és forrásokat (szótárakat, szövegközléseket), másrészt módszertani szempontból újításnak számító kérdőívet szerkesztett, amelynek segítségével két votják nyelvész, Kelmakov és Atamanov gyűjtött részére anyagot két votják faluban. A módszertani újítás abban áll, hogy a közlőtől nemcsak azt kérdezik meg az egyes rokonokkal kapcsolatban, hogy „ki ő nekem?”, hanem azt is „ki vagyok én neki?”. Csak sajnálhatjuk, hogy a szerzőnek nem állt módjában, hogy maga is gyűjtsön votják nyelvterületen. Ő maga a zürjének közt gyűjtötte fel a kérdőív anyagát. Ennek szintén megvolt a jelentősége, hiszen mint a legközelebbi rokon nyelv, a zürjén rokonságneveinek tanulmányozása segíthet a votják rokonságnév-rendszer kialakulásának felderítésében.

A votják–zürjén nyelvrokonsággal kapcsolatban szeretnék eloszlatni egy félreértést, ami Szij Enikőnél is felmerül (9), nevezetesen, hogy a két nyelv szókincse 70%-ban közös lenne. Ez a szám V. Lytkin statisztikáján alapul, s egy votjákra fordított zürjén veresszöveg etimológiai analízisének eredménye. A szótári szókészletben ez az arány sokkal kisebb. A votjáknak és a zürjénnek összesen kb. ezer közös tőszava van, ez a két nyelv tőszavainak 20-30%-a lehet.

A Bevezetés további részében a rokonságnév-kutatás módszertani kérdéseivel foglalkozik a szerző. Itt is és a későbbiekben is elismerésre méltó alaposággal és részletességgel tárgyalja az eméleti-módszertani problémákat. Ez a mű egyik nagy erénye.

A monográfia I. (legterjedelmesebb) részében a szerző a votják rokonságnevek eredetével foglalkozik (19–93). Ebben a tekintetben a rokonságnevek nem különböznek a votják szókincs többi részétől: vannak közöttük tö-, képzett és összetett szavak. A tőszavak lehetnek uráli, finnugor, finn-permi vagy permi eredetűek, továbbá jövevényszavak, belső keletkezésűek, végül ismeretlen eredetűek. Szij Enikő kisebb-nagyobb részletességgel mindegyik csoportot elemzi. Részletes ismertetés helyett néhány érdekesebb eredményét szeretném bemutatni.

Az UEW-ben összesen 41 rokonságnevet talált a szerző (U 18, FU 12, FP 5, FW 4, Ug 2). A viszonylag nagyszámú szó ellenére úgy véli, hogy „...a kérdésre, archaikusak-e a rokonságnevek, s hogy rekonstruálható-e a korábbi társadalom vagy család a rokonságnevek segítségével, a felelet tagadó.” (214) Magam nem osztom ezt a határozottan elutasító véleményt, úgy gondolom, hogy a nagyszámú, az átlagosnál több rokon nyelvi folytatóval rendelkező és így kellően alátámasztott etimológia alapján kellő óvatossággal általánosságban következtethetünk az uráli-finnugor kor családi viszonyaira ugyanúgy, ahogy pl. az életmódra vagy a műveltség más elemeire.

Abban egyetértek Szij Enikővel, hogy az ősi szavak fennmaradása a véletlen (is) múlik, és abban is, hogy a votjákban feltűnően kevés U–FU eredetű rokonságnév maradt meg: rokonságnévként mindössze 3. Ez azzal (is) magyarázható, hogy – mint arra a szerző több helyen is utal – a mai votják rokonságnévrendszer csuvas és tatár hatásra alakult ki, és az újabb keletű jövevényszavak kiszorították az ősi terminusokat.

Bármennyire is meglepő, de úgy tűnik, hogy a hosszú, legalább 2500 évig tartó ősspermi korszakban nem keletkeztek rokonságnevek, vagy ha keletkeztek is, csak az egyik vagy másik permi nyelvben maradtak meg, és így nem rekonstruálhatók. Ennek persze lehet az is az oka, hogy a családi viszonyok szinte az egész ősspermi kor folyamán változatlanok maradtak.

A votják által más nyelvekből kölcsönzött rokonságnevekkel foglalkozó fejezetekre a terjedelmi aránytalanság jellemző. A téma tárgyalását az orosz jövevényszavakkal kezdi a szerző, és a mindössze négy orosz eredetű szónak 22

oldalt szentel. Jelentésük alapján úgy véli, hogy azok „...vagy nagyon korai jövevényszavak, vagy pedig archaikus orosz nyelvjárásból kerültek be az udmurtba.” (214) Az előbbi lehetőséget történelmi, etimológiai és hangtörténeti kritériumok alapján szinte teljes biztonsággal kizárhatjuk, az utóbbi még bizonyításra vár.

Ezután következik a két tucatnyi csuvas és tatár jövevényszó tárgyalása egy rövid fejezetbe (4 oldal!) tömörítve Török–tatár jövevényszavak cím alatt. Ennek is majdnem a felét a „baskir kérdésnek” szenteli, holott csak egy, szűk nyelvjárási elterjedésű baskir eredetű rokonságnév mutatható ki a votjából. Ezzel szemben a csuvas és tatár eredetű rokonságneveket egyszerűen felsorolja, sem jelentésüket, sem előfordulási helyeiket, sem az átadó nyelvi alakot nem adja meg. Arról nem is beszélve, hogy a fejezetek kronológiai sorrendje sem helyes, hiszen időben mind a csuvas, mind a tatár hatás megelőzte az oroszzt.

A szerző eljárása annál is inkább érthetetlen, mert a magyar rezümében „mélyreható bolgár-török (értsd: csuvas) hatásról” ír, továbbá arról, hogy „... az Ego és a közvetítő rokon korának figyelembevétele az udmurtban mai formájában tatár hatásra alakult ki” (215). Ezek az idézetek azt mutatják, hogy Szíj Enikő is jelentősnek tartja a votják rokonságnevekre gyakorolt csuvas és tatár hatást. Mi indokolja akkor, hogy az etimológiai részben olyan szűkmarkúan bánik a csuvas és tatár eredetű szavakkal?

Ezek után az sem meglepő, hogy az egyetlen votják nyelvjárásba szinonimaként bekerült egyetlen cseremisiz eredetű rokonságnévnek több mint egy oldalt szentel a szerző.

Külön fejezet foglalkozik a votjában keletkezett tőszavakkal, a képzett és az ismeretlen eredetű szavakkal. Ezt követi a két és többszavas szerkezetek gondos tipológiai elemzése.

A munka II. része a votják rokonságnevek használatával foglalkozik (94–141). Az alcím (Morfológiai, szintaktikai és onomasztikai kérdések) alapján azt várnánk, hogy külön alfejezet foglalkozik a rokonságnevek morfológiai problematikájával. Ilyen alfejezet azonban nincs, a morfológiai kérdéseket részben az I. rész utolsó két fejezetében, részben a II. rész mondattani fejezeteiben tárgyalja a szerző.

A rokonságnevek főnevek. Ezért a mondatban minden mondatrész szerepét betölthetik. Ezek részletes felsorolása és példákkal való illusztrálása minden igényt kielégít. Nem világos azonban számomra, hogy miért kellett a rokonságneveket szóvégeik szerint csoportosítani (105–106), és hogy miért került ez a rész az alanyként álló rokonságnevekkel foglalkozó alfejezetbe. Vitathatónak tartom továbbá, hogy a szerző a megszólításként használt rokonságneveket is alanynak tekinti. Hasznos és szükséges az az alfejezet, amely rokonságnevekhez kapcsolódó jelzőkkel foglalkozik, de szerintem nem lehetne része annak a fejezetnek,

amely a rokonságnevek jelzői szerepét tárgyalja. Hiszen az utóbbi esetben a rokonságnév maga a jelző, az előbbiben pedig neki van jelzője.

A II. rész onomasztikai fejezete a személynévként vagy annak részeként használatos rokonságnevekkel foglalkozik mintaszerű tárgyalásban.

A III. részről (142–151) a szerző így nyilatkozik a magyar rezümében: „A fogalmak című fejezet az előbbiekhöz, különösen az első fejezethez mérten a vártnál kevesebbet nyújt” (214). Nem tudom cáfolni a szerző véleményét, de indoklását teljes mértékben elfogadhatónak tartom. Számomra az okozott problémát, hogy nem vált világossá, a szerző szerint a rokonsági viszonyok vonatkozásában mi a különbség a fogalom és a szó között, különösen akkor, ha a rokonságot kifejező fogalmak is nyelvspecifikusak.

A Befejezésben (152–156) a szerző felsorolja a monográfia általa legfontosabbnak tartott eredményeit. Megtudjuk azt is, hogy anyaga összesen kb. 220 rokonságnevet tartalmaz, ebben természetesen a nyelvjárási, szűkebb körben ismert szavak is benne vannak. Ugyanakkor az egész votják nyelvterületen ismert és használt rokonságnevek (? rokonsági fogalmak) száma alig több, mint 30.

A Függelék (157–185) 25 táblázatot tartalmaz, amelyek a korábban kifejteteket illusztrálják. Az 1–5. táblázat a finnugor eredetű rokonságneveket mutatja be, a 6–8. a két vagy több szavas rokonságneveket, a 9. a 'mostoha' jelentésű szavak etimológiáját, a 10. egy oldalt a kérdőfüzetből, a 11–21. három votják nyelvjárás rokonságneveit, a 22. és 24. zürjén, a 23. cseremis, a 25. ismét votják rokonságneveket. A táblázatok világosak, jól szerkesztettek, könnyen áttekinthetők és informálisak. Azonban talán szerveesebben kapcsolódnának a könyv szövegéhez, ha nem a függelékben, hanem a velük foglalkozó fejezetben lennének elhelyezve. Ez az olvasó dolgát is megkönnyítené.

Ugyanez vonatkozik a lábjegyzetekre is (191–195), amelyek a terjedő szokásnak megfelelően nem lábjegyzetek, hiszen egy tömegben a könyv végén találhatók. Ez a megoldás azzal a veszéllyel jár, hogy az olvasók nem olvassák el a megjegyzésekké degradált lábjegyzeteket. Ez ellen a szerző csak úgy védekezhet, hogy a főszövegbe dolgozza be azokat a lábjegyzeteket, amelyeket feltétlenül szükségesnek tart.

Az irodalomjegyzék (197–210) is tartogat meglepetést, amennyiben – némileg szokatlanul – együtt közli a cirill betűs és a latin betűs műveket, a cirill ábécé sorrendjében. A latin betűs neveket cirill átírásban is megadja, a szövegben viszont a szerző neve hol cirill, hol latin betűs formában szerepel (l. pl. 38).

Más kisebb pontatlanságok is akadnak: Miller 1965, Pallas 1965 nem található az irodalomjegyzékben. A votják nyelv tatár jövevényszavairól írt monográfiám nyomtatásban megjelent változatában nincs függelék, a megadott lapszámok is tévesek (80) stb.

Nagyon hiányzik a könyvből egy votják szómutató. Nem is értem, hogy a szerző és a szerkesztő hogy feledkezhetett meg róla. Így majdnem lehetetlen

megtalálni egy-egy szót, hiszen ahhoz az egész könyvet át kellene lapozni. Természetesen az anyag szócikkek formájában történő feldolgozása is jó megoldás lett volna.

Szij Enikő az általa vállalt feladatot teljesítette: összegyűjtötte és sokadalúan elemezte a votják nyelv rokonságneveit. A finnugrisztika fontos és értékes művel gazdagodott, amelynek megjelenése azonban nem egy kutatási téma lezárását, hanem inkább a folytatás szükségességét jelzi. Mint arra könyvében a szerző is többször utalt, minél előbb meg kellene kezdeni a rokonságnevek areális szempontú kutatását a Volga-Káma-vidék nyelveiben.

Csúcs Sándor

Új votják nyelvkönyv

Kozmács István: Udmurt nyelvkönyv

Szeged – Kecskemét, 1998. 103 l.

Az elmúlt évben a JATE Finnugor Tanszéke négy új finnugor nyelvkönyvet adott ki, köztük Kozmács István ismertetendő művét. Ez az önmagában is jelentős teljesítmény pozitív válasz arra az igényre, amely az utóbbi években a finnugor nyelvek gyakorlati ismerete iránt jelentkezett.

Kozmács István több évet töltött Izsevszkben, Udmurtia fővárosában magyar lektorként. Izsevszki működésének egyik fontos eredménye ez a műve, amely egyben az első Oroszországon kívül megjelent, klasszikus értelemben vett, tehát a gyakorlati nyelvtudás elsajátíttatását célul tűző tankönyv. (A korábban Finnországban és Magyarországon megjelent nyelvtani vázlattal ellátott szöveggyűjtemények nem tekinthetők nyelvkönyvnek.)

A könyv felépítése: Előszó (3), Bevezetés (4–6), 12 lecke (7–82), Votják-magyar (83–90) és Magyar-votják (91–99) szójegyzék és Nyelvtani mutató (100–103). Itt mindjárt meg kell tennem első kritikai megjegyzésemet is: a könyvnek se tartalom-, se rövidítésjegyzéke nincs, pedig a könnyebb használatosság érdekében mindkettőre szükség lenne.

A rövid bevezetésben a szerző a votják nyelvre és beszélőire vonatkozó legfontosabb információk mellett ismerteti az irodalmi nyelv hangrendszerét és cirill betűs helyesírását.

Az egyes leckék felépítése a hagyományos: olvasmány, nyelvtan, mondatok, gyakorlatok és szószedet. Az első nyolc olvasmány főként párbeszédekből áll,

amelyekben a megszokott témák szerepelnek: ismerkedés, Andrej szobája, elfoglaltsága, Andrej a piacon, Andrej hazautazik, Andrej élete és családja, falusi élet, Andrej telefonál, múzeumban, Oleg egy napja, hét vége, ajándékot választunk. Emellett rövidebb-hosszabb összefüggő szövegek is találhatók a könyvben az első votják grammatikáról, az Udmurt Állami Egyetemről, a földművelés történetéről, az erdőről és az Udmurt Államról. Az utolsó három leckében már csak ilyen szövegek vannak. A szövegek általában jól illusztrálják az egyes lecek nyelvtani anyagát.

A könyvből tanulók összesen (beleszámítva a nyelvtani példák és a gyakorlatok szóanyagát) kb. 800 votják szóval ismerkednek meg. A témák és a szókészlet kiválasztása mind mennyiségileg, mind tartalmilag szerencsésnek mondható. Úgy látszik a szerző (helyesen) egy Udmurtiában rövidebb-hosszabb időt eltöltő diák nyelvi szükségleteiből indult ki: olyan témákat szerepeltet, amelyekről votjákul (is) beszélgethet, vagy amelyekkel ottani tanulmányai során találkozhat.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen rögtön megjelenése után használni kezdtük Kozmács István tankönyvét. Az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy a tankönyv anyagát két félév alatt lehet elvégezni. Ez azt jelenti, hogy a hallgatóknak hetente 40–50 új szót kell megtanulni, ami reális követelmény.

Az egyes szövegrészek után apró betűs magyarázatokat ad a szerző az új vagy nehezebb nyelvtani formákhoz. Ezek használatát megnehezíti a rövidítésgjegyzék már említett hiánya, hiszen a nyelvtani kategóriákat erősen rövidített formában adja meg. (Természetesen némi nyelvészeti előképzettséggel és fantáziával ki lehet találni a rövidítések feloldását, de egy tankönyv esetében nem helyes, ha a szerző a tanuló találatekonyságára számít.) Nagyobb baj, hogy Kozmács akkor sem adja meg a magyarázott alakok jelentését, ha ez szükséges volna. Így pl. a 3. leckében több névutó is szerepel. Ezeknek a magyarázatok közt hozza a tövét és az esetét, de a jelentését nem. Ami azért problematikus, mert nem adja meg a névutók jelentését a nyelvtani részben sem, ahol pedig szisztematikusan tárgyalja azokat. Ráadásul ezeket a névutókat sem az olvasmány, sem a könyv szójegyzékében nem találjuk meg.

A könyvben egyébként is sok olyan votják szó van, amely egyik szójegyzékben sem szerepel (sem az egyes lecek szójegyzékében, sem az összesítettben). Extrém példája ennek a 3. olvasmány első két sora: az ott található 12 szó közül 4 hiányzik mindkét szójegyzékből. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy egyáltalán szükséges-e a leckénkénti szójegyzék, amelyben szófaji csoportosításban, s azon belül betűrendben találhatók a lecke új szavai. Hiszen a szavak az összesített szójegyzékben is benne vannak (vagy nincsenek), onnan könnyen és gyorsan kikereshetők (terjedelme csak 8 oldal).

A lecek nyelvtani része az alaktan legfontosabb részeit tartalmazza: a teljes igeragozást, az igenevek képzését és használatát, a névszóragozást, a számneve-

ket, a névmásokat és a névutókat. A nyelvtani részbe került egy-két lexikológiai és szintaktikai tudnivaló is: a hónapok és napok neve, a habeo-szerkezet, a determinálás stb., de a mondattani tudnivalók jelentős részét a tanulónak kell kikövetkeztetnie a szövegekből és a példamondatokból. A nyelvtani részben a szerző főleg táblázatokat használ a jelenségek bemutatására. Ezek jól szerkesztettek, szemléletesek, és így általában megkönnyítik az ismeretek elsajátítását. Sajnos a szerző nagyon szűkmarkúan bánt a szöveges magyarázatokkal, és ez sokszor megnehezíti a megértést. Pl. a 9. oldalon található a névszótöveket bemutató táblázat. Ebben (helyesen) külön csoportot alkotnak a *korka*-típusú szavak. Az azonban sem itt, sem a későbbiekben nem derül ki, hogy miben különböznek ezek a *kana*-típusúaktól. (Abban, hogy az inessivus, elativus és illativus ragja az előbbiekhöz más alakban járul.) Ugyanezen az oldalon ismerteti az inessivus és az elativus esetragját, de egy szót sem szól ezek funkciójáról. Erről csak itt-ott, főleg a szövegekhez írt magyarázatokban található még néhány információ.

A nyelvtani pontok kidolgozása összességében egyenetlen, bizonyos témák túl nagy helyet kaptak (pl. a visszaható névmás használata), másokat meg épphogy csak megemlít. Ennél is nagyobb probléma, hogy szinte sehol nem adja meg a példaszók és -mondatok jelentését. Ez sok bosszúságot okoz a hallgatóknak, és azzal a veszéllyel jár, hogy a nehezebb példamondatokat rosszul értelmezik. Különösen kifogásolható ez az eljárás pl. a névutók tárgyalásánál (22), ahol megadja a névutók tövét és alakját, de nem adja meg jelentésüket, ráadásul – mint arra már utaltam – ezek a névutók a szójegyzékben sem találhatók meg. A nyelvtani rész formai megoldásai (pontok, alpontok beosztása és jelölése) sem mindig szerencsések. Az egyik leckében külön pontba kerültek olyan témák, amelyek a másokban egy pontban szerepelnek. A 3. leckében nincs 5. pont, csak 4. és 6. stb.

A leckék Mondatok c. része változatos és általában jól kiválasztott példamondatokat tartalmaz, amelyek egyrészt a nyelvtani részben található ismereteket illusztrálják, másrészt új, főleg mondattani ismerteket tartalmaznak. A problémát itt is az okozza, hogy hiányzik a fordítás, és itt is vannak olyan szavak, amelyek a szójegyzékből kimaradtak. Ezt a hiányt nem pótolja a szerzőnek az az eljárása, hogy egyes esetekben a jelentés megvilágítására azonos, közeli vagy éppen ellentétes jelentésű példamondatokat is közöl.

A gyakorlatok számát keveslem: a 12 leckében összesen 56 gyakorlat található. Kis fáradsággal a szerző több és változatosabb gyakorlatot közölhetett volna. A gyakorlatok nagyobb része ugyanis abból áll, hogy egy rövid párbeszéd szavait más, a szerző által megadott szavakkal kell helyettesíteni, amelyek néhány esetben még csak nem is illenek bele az eredeti párbeszédbe.

A magyarról votjákra történő fordítási gyakorlatok megoldását feltétlenül meg kellett volna adni.

Az összesítő votják–magyar szójegyzék legnagyobb hibája – mint erre már utaltam –, hogy számos szó hiányzik belőle. Emellett kisebb hibákat, hiányossá-

gokat is találtam: *vožmatyny*: kétszer fordul elő, pedig ugyanaz a többjelentésű szó; *vuz*, *vuzkarinj*: nem a betűrendnek megfelelő helyen vannak; *djr*: már a 6. leckében előfordul; *žil'jrtinj*: 'csörgedezik' jelentése is van, az 5. leckében ebben a jelentésben fordul elő; *koŭkin* '+ mindenki'; *koŭky*: '+ mindig'; *kjldem*: '+ teremtés, alapítás'; *ort'čijnj*: 'múlik + elmegy (vmi mentén, vmin át)'; *pottijnj*: '+ termel, (ki)ad' stb.

Az ismertetés olvasója most talán azt gondolja, hogy annak szerzője túlzásba vitte a kritikát, hiszen folyton csak a könyv hibáit, hiányosságait emlegette. Az eddig elmondottakhoz tehát hozzá kell tennem, hogy Kozmács István régen várt és fontos tankönyvet jelentetett meg, amelyre nagy szükség volt. Az Udmurt nyelvkönyv hibái ellenére alkalmas arra, hogy betöltse hivatását: lehetővé tegye az élő votják nyelv elsajátítását. Akik szorgalmasan forgatják Kozmács tankönyvét, azok képesek lesznek eredményesen kommunikálni votják nyelven. És ez a fontos! Ugyanakkor talán érthető, hogy a votják nyelv kutatójaként és tanáraként magas követelményeket állítottam az Udmurt nyelvkönyv elé, és én sajnálom a legjobban, hogy a könyv nem mindig tudott ezeknek megfelelni. Remélem, Kozmács Istvánnak lesz ideje és energiája, hogy egy újabb, javított és gondosan ellenőrzött kiadással lepjen meg bennünket, hiszen a mindössze száz példányban megjelent könyv talán már el is fogyott.

Végül még egy óhaj: talán nem jelentene megoldhatatlan feladatot a könyv anyagának hangkazettán való megjelentetése. Ez nagyban megkönnyítené a tanárok és a diákok dolgát, és növelné a nyelvtanulás eredményességét.

Csúcs Sándor

Nagyezsda Manova: Komi-zürjén nyelvkönyv

Studia Uralo-Altaica, Supplementum 7. Szeged, 1998. 263 l.

Manova Nagyezsda komi nyelvkönyve az első, magyar közvetítőnyelven kiadott, gyakorlati célú komi nyelvkönyv. Megjelenése a finnugrisztika újabb irányzatát jelzi: a beszélt nyelv, illetve a leíró nyelvi vizsgálatok iránti érdeklődést.

A szerző évek óta dolgozik Magyarországon orosz lektorként és két éve az ELTE Finnugor Tanszékének komi lektoraként. Nemrégiben jelent meg orosz nyelvűek számára készített komi nyelvkönyve, amelynek a magyar változat lényegében változatlan fordítása. A jelen nyelvkönyv az előszó szerint olyan bölcsészhallgatóknak készült, akik az élő nyelvet akarják elsajátítani, azaz olvasni akarnak komiul, fordítani magyarra, és hétköznapi témákról beszélgetni. A kitű-

zött célok sorrendje is tükrözi, hogy a Magyarországon komiul tanuló a realitások szerint leginkább írott komi szövegekkel találkozhat.

Bár a magyar után a komi nyelv szöveges nyelvemlékei a legrégebbiek a finnugor nyelvek között (14. század), az első, egyébként kéziratban maradt nyelvtan nem korábban, mint 1795-ben készült. A komi nyelv iránti érdeklődés hagyományosan tudományos, illetve Oroszországban közigazgatási vagy vallási indíttatású volt. Finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások keretében folyt a komi nyelv vizsgálata Magyarországon is. A nemzetközi finnugrisztikában az utóbbi években, évtizedekben jelentkezett a leíró nyelvi vizsgálatok, valamint az egyes nyelvek iránti filológiai érdeklődés, vagyis önálló, létező, beszélt nyelvekként való elsajátításuk, melynek célja lényegében az illető néppel, kultúrájával, irodalmával való megismerkedés, az úgynevezett országismeret. Eddig nem orosz nyelven, külföldön kilenc komi grammatika, illetve nyelvtan jelent meg, az első 1841-ben (ld. részletesen Manova, N. – Dobó A.: *Кomi кыв велöлом рывеж сайын*. In: Bakró-Nagy Marianne – Deréky Pál – Hajdú Péter – Riese, Timothy (szerk.), *Rédei Festschrift*. Wien – Budapest. 1992. 333–336), azonban egy sem azzal a szándékkal készült, hogy megfeleljen a fenti, újabb igényeknek.

Jelenleg a komi – és valamennyi oroszországi finnugor nyelv – idegen nyelveként való oktatásának teljes mértékben kidolgozatlan a metodikája, különösképpen a kommunikatív célú nyelvoktatásé. Ugyanez mondható a többi oroszországi finnugor nyelvről is, hiszen ezeken a nyelveken az anyanyelvi beszélőkön kívül, legalábbis tankönyvből, senki nem akar(t) megtanulni. A szerzőnek tehát nem volt könnyű dolga: az anyanyelvi oktatásban használt néhány nyelvkönyvre, normatív nyelvtanokra, orosz nyelvi tankönyvekre támaszkodhatott. Aki a nagy, európai nyelvek nyelvkönyveinek ismeretében, azokon kialakult elvárásaihoz igazodva veszi kezébe ezt a könyvet, csalódni fog. Ez a könyv nem versenyezhet velük, bár a megcélzott közönségnek feltehetően nincsenek is ilyen elvárásai. Nagyobb baj az, hogy az előszóban kitűzött célokat is csak félig-meddig éri el.

A könyv a következő részekre tagolódik: 3 + 16 lecke, nyelvtani gyakorlatokkal, nyelvtan, olvasnivaló szövegek és komi–magyar valamint magyar–komi szótár (mindegyikben 1900 szó). A könyv több mint felét a leckék teszik ki, ebből az első három tényleges olvasmányt nem tartalmaz, ezek úgynevezett alapozó leckék.

A három alapozó lecke elsajátítása próbaköve a komi nyelvet tanulni szándékozó kitartásának. Az első kettő a komi magánhangzó- illetve mássalhangzórendszert, a harmadik egyéb hangtani jelenségeket mutat be. Kétségtelen, hogy nemcsak a magyar helyesírási elvektől gyökeresen eltérő hangjelölési rendszerrel van szó, hanem az oroszról is, amire esetleg tájékozatlanul, a cirill betűk láttán számítanánk. Mindenesetre a komi helyesírási rendszer korántsem olyan bonyolult, mint amilyennek az ezt tárgyaló két lecke alapján tűnik. A figyelmes

nyelvtanuló ugyanis az első két lecke áttanulmányozása után ráébred, hogy itt nem egymástól független, magánhangzókat, illetve mássalhangzókat külön-külön érintő hangjelenségekről van szó, s hogy a helyesírási bonyodalmak oka voltaképpen az a tény, hogy a komiban nyolc mássalhangzóparra terjed ki a palatális korreláció, de közülük csak kettő rendelkezik saját betűképpel. Így tehát a többi hat esetben az őket követő magánhangzó betűképe mutatja meg, hogy palatális vagy sem a megelőző mássalhangzó. Az már csak kismértékben fokozza a bonyodalmakat, hogy mivel két magánhangzót csak egyféle betű jelölhet (*ü, ö*), előttük a lágyságjel mutatja a mássalhangzó palatalizált voltát. Mivel mindezeket a tudnivalókat az egyes hangokra vonatkoztatva, külön-külön mutatja be a könyv, első olvasásra úgy tűnhet, hogy szinte minden egyes magánhangzóra és mássalhangzóra külön megtanulandó szabályok vonatkoznak. Hogy ez nem így van, annak felismerését a mozaikszerű adagoláson kívül az is nehezíti, hogy az egyes hangoknál némileg más megfogalmazásban, illetve más sorrendi felsorolásban olvashatjuk ugyanazokat a szabályokat. Egy helyen a szabály megfogalmazása téves: az *a* fonémánál nem hosszú mássalhangzóról, hanem lágy mássalhangzóról van szó. Jobb lett volna indításképpen összefoglalni a hangjelölési szabályokat, amelyek végülis röviden ismertethető, egységes elveken épülnek fel, továbbá az is megkönnyítette volna a megértést, ha elsőként a mássalhangzórendszer bemutatására kerül sor.

A harmadik alapozó leckében viszonylag triviális asszimilációs hangváltások után következnek a valóban elsajátítást igénylő, komi hangtani jelenségek, a *v/l*-váltakozás és a mássalhangzó-betoldások esetei. Az asszimilációs jelenségeknél latin betűs átírásban van megadva a kiejtés szerinti alak. Talán az első két bevezető leckében is megadható lett volna a latin betűs átírás, mivel – az elkészült, de végül sajnos meg nem jelent hangkazetta hiányában – megkönnyítette volna az ismerkedést a komi hangtannal. Így viszont az alapozó leckék felolvasásra, helyes ejtés gyakorlására felszólító gyakorlatai önállóan tanulók számára teljesíthetetlenek.

Az alapozó leckék tartalmazzák felsorolásszerűen a legalapvetőbb udvariasági kifejezéseket. A komi nyelvű kommunikáció ezek megtanulásával kezdhető, ugyanis az itt lévő kisebb szójegyzékek az egyes hangzók, hangtani jelenségek, helyesírási szabályok illusztrálására szolgálnak, és csak esetlegesen adnak meg az alapszókincsbe sorolható szavakat.

Az előszó szerint a három alapozó lecke ismerteti meg a komi esetrendszerrel is, azonban ez csak részben történik meg. Valamennyi lecke elején tartalomismertető címszavak állnak, az első alapozó lecke e szerint a tartalomismertető szerint a helyhatározó esetragokat tárgyalja. Valóban, két táblázatos ábra bemutat hat esetragot, azonban egyetlen gyakorlat sem foglalkozik velük. Gondolhatunk ezen hiányosság magyarázataként arra, hogy az irányhármasság nem túlságosan meglepő a magyar anyanyelvűek számára, bár természetesen nem be-

szélhetünk egy az egyben megfelelésről. Az előszóval ellentmondásban az alapozó leckék a továbbiakban sem címszószerűen, sem gyakorlataikban nem szentelnek semmi figyelmet az esetrendszernek.

Az alapozó leckék után következik az úgynevezett törzsanyag, amely 16 leckéből áll. Az egyes leckék felépítése lényegében egységes. A leckék elején áll, tartalomjegyzék gyanánt, címszavakban az aktuális nyelvtan, leckénként 2–4 alaktani vagy mondattani tanulnivalóval és a szöveg(ek) témája. A címszavak után következik az olvasmány szószedettel és a gyakorlatok. A leckékben semmilyen nyelvtani magyarázat nincs. Miként az előszóban olvasható, a nyelvtani mellékletre kell támaszkodnunk az anyag elsajátításához. A fő olvasmányon kívül a leckék jó része utolsó gyakorlatként még egy rövidebb olvasmányt tartalmaz, szintén szószedettel. A szövegek között vannak párbeszéddek és monológok. A szövegek mintegy fele vers vagy köznapi témákról szóló irodalmi vagy ismeretterjesztő szöveg, ez utóbbiak némi grammatikai egyszerűsítéssel. Ezzel a megoldással a szerző sikeresen elkerülte, hogy a szövegek túlságosan tömények vagy tankönyvízüek legyenek. Tartalmukat tekintve olvasmányosak és megfelelnek a kezdő, sőt a haladóbb nyelvtanuló igényeinek is: a megismerkedés, család, lakás, évszakok, komi ételek témáin túl országismereti, etnográfiai érdekesséű szövegeket is olvashatunk.

A szövegekhez minden esetben csatlakozik szójegyzék, amely az új szavakat előfordulási sorrendben tartalmazza. Ezen túl egyes gyakorlatokhoz is tartozik szójegyzék. Ezek rendszerint kommunikációs képességet fejlesztő gyakorlatok, amelyek illeszkednek a fő olvasmányhoz. A szövegek ugyanis csak korlátozott számban tartalmazzák az adott témához tartozó alapvető szókincset. Például a negyedik és az ötödik lecke témája a külső tulajdonságok bemutatása, és ebben a két leckében öt gyakorlat a testrészekkel, azok milyenségével kapcsolatos szókincset bővíti. A hatodik lecke egy találkozásról szól, és a lecke két gyakorlata időponttal, illetve találkozással kapcsolatos új szókincset tanít. Ilyen módon egy-egy lecke összesített szóanyaga tematikus szójegyzéknek tekinthető, amely rendszerint megkönnyíti az egyes témák iránt nagy érdeklődést mutató diákok életét. Valamennyi szó kikereshető a külön szótári részben is. Ez a megoldás tetszene, ha a szójegyzékek és a szótár nem lennének sok helyen hibásak.

A gyakorlatok az előszó szerint nyelvtani vagy beszédközpontú gyakorlatok. Az utasítások megfogalmazása általában körülményes, egyébként pedig meglehetősen mechanikusak, szárazak. Távol állnak attól, hogy a komi nyelv iránt elfogulatlan tanulót magukkal ragadják. A kimondottan beszédközpontú gyakorlatok közé tartoznak a már említett olvasmánykiegészítő gyakorlatok, továbbá azok, amelyekben az olvasmányt kell reprodukálni kérdésekre válaszolva, esetleg önállóan kell összeállítani egy elbeszélést vagy befejezni mondatokat, kérdéseket feltenni. Az inkább nyelvtanközpontú gyakorlatok jellemző feladatai az alaktani szempontú mondat-, vagy szószerkezet-átalakítás, nyelvtani szerke-

zet felismerése, ige-, főnévragozás, szóképzés. A gyakorlatok jó részének az alapfokú anyanyelvi képzésben lenne létjogosultsága, amit magyaráz, hogy összeállításuknál módszertanilag ez lehetett az egyetlen fogódzó. A nem anyanyelvi tanulóknak azonban sok gyakorlat, az egyedül tanulni szándékozónak pedig szinte valamennyi számos nehézséget okozhat, annál inkább, mivel az előszóban említett A feladatok megoldása című rész egyszerűen hiányzik a könyvből.

Mint arról már szó volt, a leckékben nyelvtani magyarázatok nincsenek, ezeket a nyelvtani, alaktani és mondattani részből álló nyelvtanban kell keresnünk. Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy ha nem emlékszünk rá, hol fordult elő valamely tudnivaló, nem kell a leckék között lapozgatnunk, a nyelvtan önállóan is használható. Természetesen egy nyelvkönyv nyelvtani összefoglalója nem terjedhet ki a komi nyelv valamennyi finomságára, feladatának az alapvető nyelvtani tudnivalókat érintő eligazításnak kell lennie. Ez nem is okozna gondot, ha a leckékben lenne, akárcsak néhány mondatos, a szöveghez, gyakorlathoz tartozó aktuális nyelvtani magyarázat. De nincs, és bosszantóan hiányzik, főként az önállóan tanulni szándékozónak. Hiányában viszont a könyv használatát nagymértékben megkönnyítette volna a megtanulandó nyelvtani részekre való pontos, oldalszám szerinti utalás.

A törzsanyag első leckéjében ismerkedünk meg – legalábbis a tartalomismertető szerint – az akkuzatívusszal és az adesszívusszal. Igaz, az előszó szerint az esetrendszer az alapozó leckéknél kellett volna elsajátítanunk, azonban sem ott, sem ebben a leckében nincs semmilyen feladat a begyakorlásukra. Ha pedig felfedezzük a nyelvtani részben az esetragok ismertetését, adesszívuszragot egyáltalán nem találunk és nem is találhatunk, mivel adesszívuszt a komi esetrendszerben nem tartanak számon.

A második leckében a főnév többes száma az egyik nyelvtani téma. Erre ugyan nincs gyakorlat, legalábbis ebben a leckében, azonban itt van elrejtve két helyhatározóragos gyakorlat, amely az abszolút ragozás mellett a birtokos személyjeles esetragozást, ez utóbbin belül azon különleges esetet gyakoroltatja, amikor az inesszívusz és az illatívusz egybeesik. Ezt viszont a lecke elején levő tartalomismertető nem tünteti fel.

A harmadik lecke egyik témája a tárgy eset lenne, azonban, mivel az említett első lecke címszavai között már szerepelt az akkuzatívusz, és mivel tárgyesettel kapcsolatos gyakorlat itt sincs, rejtély, mit kellene itt a tárgyesettel kapcsolatban elsajátítani.

Végigolvasva a leckéket és a hozzájuk tartozó gyakorlatokat, a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a tartalomismertetőben címszószerűen megadott nyelvtani egységek csupán azt akarják jelezni, milyen új nyelvtan szerepel az olvasmányban. Arról azonban nincs szó, hogy megfelelne e kettő egymásnak, vagy hogy valamennyi nyelvtani újdonságra találnánk megfelelő gyakorlatot. Az eset-

ragokkal foglalkozó gyakorlatok száma pedig – hiszen a komi esetrendszer korántsem feleltethető meg egy az egyben a magyarnak – kimondottan csekélynek tűnik.

Így tehát, valahányszor új nyelvtan kerül elénk, akár a tartalomismertető szerint, akár az olvasmány feldolgozása során azt kell tennünk, hogy fellelőzzük az aktuális nyelvtani részt, és megtanuljuk, vagy, szerencsés esetben, meghallgatjuk a tanári magyarázatot. A nyelvtan esetragokkal foglalkozó része ugyanis nyomban zavarba hozhatja a kezdő nyelvtanulót, mivel a szöveges részben arról értesülünk, hogy a komi nyelvben 16 eset van, a táblázatban azonban 17 eset áll. Az eltérés magyarázata valószínűleg nem véletlen elütés, ugyanis a komi nyelvtanok vagy 16 esettel számolnak, vagy 17-tel, attól függően, hogy elkülönítik-e egymástól a tranzitívuszt és a proszekutívuszt, amelyek egyes esetekben felcserélhetők.

A nyelvtan helyenként túlságosan tömör, és ez nem való egy élő nyelvet tanító nyelvkönyvbe. Számos magyarázat részletesebb kifejtést igényelne ahhoz, hogy értelmezni tudjuk. A 117. lapon szereplő melléknévképzőkkel kapcsolatban azt a megfogalmazást olvashatjuk, hogy „szubjektív értékelést kifejező (...) képzők”. Nemcsak ez a megfogalmazás nem túlságosan informatív, hanem a megadott példák sem: mind a *кочинук*, mind a *кочиндзу* jelentése 'száraz'.

Összességében a könyv mintegy 60 lapra terjedő nyelvtani magyarázó része nem ad lényegesen többet, mint Rédei Chrestomathiája (Rédei Károly: Chrestomathia Syrjaenica. Budapest, 1978), példaanyaga azonban bővebb annál. Viszonylag nagy rész foglalkozik a határozószókkal, a szóképzéssel. Néhol szó szerint, illetve példáiban egyezik Rédei könyvével (ld. melléknévi igenevek).

Sajnos számos szerkesztési pontatlanság nehezíti az eligazodást: nem az igeneveknek van négy típusa, hanem csak a melléknévi igeneveknek, azonban hiányzik az alcím, továbbá Az ige, A főnév stb. természetesen nem azonos rangú fejezet A mondatban fejezettel, csak hiányzik Az alaktan fejezetcím. Sajnálatos módon a mintegy 60 lapos nyelvtanban is számos sajtóhiba nehezíti a tanuló dolgát.

A leckéket egészíti ki a nyelvtani rész után található, mintegy 30 oldalnyi irodalmi, publicisztikai, tudományos-ismeretterjesztő szöveg, amelyekhez külön-külön szöszedet tartozik, az olvasást-fordítást megkönnyítendő. Bár ezeket a szerző nyilván önálló feldolgozásra, esetleg haladóbb kurzusoknak szánta, talán logikusabb helyük lenne közvetlenül a törzsanyag után.

A fentiekből már sejthető, hogy egy lecke anyaga nem fér bele egy nyelvórába. Az egész anyag kimerítő megtanulására-megtanítására mintegy 40 dupla óra szükséges, nem számítva A szövegek című részt. Önálló tanulásra ez a könyv csak azoknak alkalmas, akik nagy kitartással, nyelvtanulási gyakorlattal és lehetőleg komi–orosz szótárral rendelkeznek.

A könyv használati értékét nagymértékben csökkenti a szöszedetekben és a szótárban lévő számos magyartalan, pontatlan vagy nem ritkán téves fordítás.

Az olvasmányok szószedete alapján nem mindig lehet értelmesen lefordítani a mondatokat. Megoldás: be kell szerezni egy jó komi–orosz szótárt vagy komiul tudó személyhez kell fordulni, ezek hiányában pedig bátran hagyatkozzunk a képzelőerőnkre és próbáljuk a szövegkörnyezet alapján kikövetkeztetni, mi lehet az odaillő jelentés. Kérdéses persze, hogy a kezdő nyelvtanuló felül meri-e bírálni a szószedetet, illetve képes-e erre. Például: a 60. lapon lévő szószedetben ez áll: *туплясьны* 'hömpölyög'. Ennek alapján a szövegben szereplő mondat fordítása a következő: 'Mindenki hömpölygött a hóban.' Itt nyilván a 'hempe-reg' jelentés lett volna a megfelelő és tudomásom szerint a komi szónak egyáltalában nincs 'hömpölyög' jelentése. A 70. lapon a *град выв нустак* jelentése 'zöldség', miként az a szótárban helyesen szerepel. Vagy: a 65. lapon a *торкны* jelentése inkább 'zavar', a 66. lapon a *шызыны* jelentése inkább 'sűrög-forog', a 73. lapon a *видлыны* jelentése 'kipróbál'.

Nyilvánvaló, hogy a szövegekhez csatolt szószedet akkor tölti be feladatát, ha a szónak azt a jelentését adja meg, amelyre a szöveg fordításához szükség van.

Érthetetlen, hogy a nyelvtani részben helyesen 'sárga' jelentésben megadott *кольквиж* hogyan lett a szótárban 'tojássárga' jelentésű. A *кольк виж* ugyan 'tojássárgája', de a *кольквиж* egyszerűen 'sárga'.

Sok esetben egyszerűen ellentmond a szótárban és a szövegben vagy a nyelvtanban megadott szójelentés: a 116. lapon a *чѣп* jelentése 'keserű', a szótárban pedig 'késő, későn'. Elképzelhető persze, hogy létezik ilyen, ízt kifejező szó, a rendelkezésemre álló orosz–komi szótár azonban csak az utóbbi jelentésben tartalmazza. A 119. lapon a *мом мом* jelentése 'nagyapa', a szótár szerint viszont 'fiatal ember'. Ez nyilván hiba és a megfejtése az, hogy a 118. lapon a megelőző szó jelentése 'nagyapa'.

Az a tény, hogy a könyv még a komi nyelv és kultúra iránt elkötelezett finnugristáknak is csalódást okoz, legnagyobb részben a hanyag szerkesztésnek és az igénytelen fordításnak köszönhető.

A technikai szerkesztőt láthatóan megoldhatatlan feladat elé állította a kéziratos szöveg nyomtatásban való pontos visszaadása. Elemi szintű központoszási hibák, elütések, betűcserék, sorisméltések, elcsúszások hemzsegek, bárhol üssük fel a könyvet. Különösen az ő helyén találhatunk egyéb, oda nem illő grafémákat. A tartalomjegyzékből hiányzik az utolsó szöveg. A legutolsó lapon pedig feliratozás, méretarány, tájolás nélkül lebeg a semmiben a Komi Köztársaság térképe.

A könyv létjogosultsága, időszerű és hiánypótló volta a hazai finnugrisztikában nem vitatható. A Magyarországon hozzáférhető nyelvkönyvkinálathoz azonban csak azért piacképes, ha egyáltalán az, mivel egy kis nyelv egyetlen hozzáférhető nyelvkönyve.

Összegezve: jó, hogy van végre gyakorlati komi nyelvkönyv, és kár, hogy ilyenre sikerült. Alaposan át kellene dolgozni, hogy valóban alkalmas legyen az

elő komi nyelv tanulására. Gondosan végig kellene javítani a szótárat, a szójegyzékeket, és gyakorlatilag újra kellene szerkeszteni. Meg kellene jelentetni a hangkazettát, és gyökeresen át kellene dolgozni a gyakorlatokat, esetleg mintának tekintve a magyar, mint szintén finnugor nyelv külföldiek számára készült tankönyveit. Nem ártana újragondolni és egyértelműen jelezni azt sem, melyik leckében milyen nyelvtani tudnivaló következik. Szükséges lenne a leckékhez csatlakozó nyelvtan is, amely a szövegekben előforduló nyelvtani anyagot magyarázza meg. A könyv legjobb részeit a szövegek adják, és ezek nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasónak kedve legyen komiul tanulni.

Salánki Zsuzsa

Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1996. 281 l.

1. E sorok írásakor a stilisztika tantárgy kurrens egyetemi tankönyve kereken negyvenéves (Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, Budapest 1958.). Maga ez a tény is kellően megokolja, hogy mint a stílus kérdéseinek régi kutatója – s egy idő óta egyetemi oktatója is – nagy várakozással vettem kézbe Tolcsvai Nagy Gábor új könyvét. Ez a várakozásom részben teljesült (sőt többet is kaptam, mint amire számítottam), részben azonban nem. Mi okozza ezt a felemás érzést, elismerés és hiányérzet vegyülékét? Az alábbiakban igyekszem röviden megmagyarázni magamnak is, az olvasónak is.

2. Tekintsük át mindenekelőtt a könyv felépítését! A mű egy rövid bevezetés (7–8) után három alapozó fejezettel indul: az első a stilisztika történeti meghatározottsága mellett tesz hitet, majd a tudományág alapkategóriáit tárgyalja (9–17); a második a tudománytörténeti háttérrel vázolja fel: előbb a főbb nemzetközi irányzatokat, iskolákat, utána a magyar stilisztika utóbbi öt évtizedét (18–31); végül a harmadik alapozó fejezet az ennek a stilisztikának nyelvelméleti alapul, keretül szolgáló általános nyelvi modellt ismerteti, különös tekintettel az irodalomnak (szépirodalomnak) a modellben elfoglalt helyére (32–49).

Az elméleti alapok lerakása után következhet a könyv két fő része: az első „A stílus fogalomértelmezése” címmel általános stíluselméletet ad (50–132), a második a stílus kategóriákat tárgyalja (133–254); ez utóbbi részen belül kaptak helyet „A stílusrétegződés megvalósulási tartományai”: a hangzás, a szó, a mondat és a jelentés (176–245; lényegében ezek a fejezetek tekinthetők „a magyar

nyelv stilisztikájá"-nak, tehát egy új, korszerűbb szemléletű magyar stilisztika – vázlatának).

A fenti két fő részhez függelékszerűen kapcsolódik egy rövid fejezet a stílus-elemzésről (255–258).

A könyvet összefoglalás (259–262), fogalomtár (263–265), irodalomjegyzék (266–279) és a források jegyzéke (280–281) zárja.

3. Ebben a szükségképp korlátozott terjedelmű recenzióban nincs mód arra, hogy akár csak vázlatosan is ismertessem ennek a roppant gazdag tartalmú könyvnek az állításait, gondolatait. Ezt a könyvet amúgy is el kell olvasnia, sőt ki is kell jegyzetelnie mindazoknak, akik magyar nyelven stilisztikát oktatnak és/vagy kutatnak.

Részletes ismertetés helyett előbb következzenek három, nem elvi jelentőségű, de közvetlenül a fentiekhez kapcsolódó kritikai észrevétel!

3.1. A tudománytörténeti részben a magyar stilisztika „utóbbi öt évtizede” valójában csak négy évtized, mivel az összefoglalás az általam is említett, 1958-ban kiadott egyetemi tankönyvvel indul.

3.2. „A stílus fogalomértelmezése” fejezetcím helyett magyarosabb és gördülékenyebb lett volna „A stílusfogalom (vagy A stílus fogalmának) értelmezése”, netán egyszerűen „A stílus fogalma”. (A könyv értekező stílusára és terminológiájára még vissza fogok térni.)

3.3. A kötetnek nincs se név-, se tárgymutatója. Ez sajnálatosnak, egyben azonban már szokásosnak is mondható. Az utóbbi hiányért részben kárpótol a fogalomtár, amely tömör és pontos definíciókat közöl a könyv kulcsfogalmai-ról. A **típus** meghatározása elírás (ha nem az, szerintem tévedés): „egyedek, példányok együttese, amelynek tagjait egy egyén vagy egy közösség többkevesebb közös tulajdonság révén egy csoportba sorolja” (265). Az idézett értelmezés a valamely típusba sorolt egyedek csoportjára, halmazára illik rá, nem pedig magára a típusra, amely, mint köztudomású, nem azonos az alája sorolt egyedek összességével, hanem azokból elvont, majd föléjük rendelt absztrakció (pl. a fonéma mint nyelvihang-típus az alája sorolt konkrét beszédhangokhoz képest).

4. A kötet általános jellemzését a szerző hozzáállásának méltatásával kell kezdeni. Tolcsvai Nagy Gábor kutatói és (jobb szó híján) szakkönyvírói attitűdje számomra igen rokonszenves, mert

4.1. nem törekszik kizárólagosságra: tisztában van azzal, hogy „a stílus fogalmát többféle módon lehet megragadni. A többféleségből ezúttal természetesen [csak] egy változatot tudunk adni” (7);

4.2. nem akar végleges válaszokkal szolgálni a könyvben tárgyalandó, egyenként is több ezer éves kérdésekre, hanem minél több új és jó kérdést próbál feltenni, „hogyan jó kérdések lendületben tartsák a nyelvről, a stílusról, a szövegekről, az irodalomról folyó ... diskurzust” (8).

5. A könyv elméleti újdonsága és ebből fakadó jelentősége abban rejlik, hogy míg az eddigi komolyan vehető magyar stilisztikák (nemcsak A magyar stilisztika vázlata vagy Szabó Zoltánék Kis magyar stilisztikája, hanem Török Gábor, sőt Fónagy Iván munkái is) a grammatikán és a szemantikán alapulnak, addig ez az új stilisztika merőben eltérő elvi alapokat és szemléleti keretet vall magáénak. A szerző önjellemzését idézve: „... az alább olvasható stilisztika nyelvészeti szempontból **pragmatikai** és **kognitív**, kommunikációelméleti szempontból **interakciós**, nyelvfilozófiai szempontból pedig **hermeneutikai** alapozású. Ennek fogalmi keretében kívánja az anyanyelvi beszélő stilisztikai tudását bemutatni” (17). Ha nagy nevekkel akarjuk körülhatárolni Tolcsvai Nagy Gábor munkájának szellemi forrásvidékét, Gadamert és Jaußt (hermeneutika, befogadás-esztétika), Barbara Sandigot (pragmatikai stilisztika) és Langackert (kognitív nyelvelmélet) kell említenünk. Nem véletlen, hogy ők a leggyakrabban idézett szerzők. Hozzájuk képest a strukturalizmus „szentjei”, Saussure és Roman Jakobson kedvezőtlen minősítést kapnak, és kisebb idézettségre vannak kárhoytatva. Mindez azonban a könyv és a szerző szemléletéből fakad, így inkább erénynek, mint fogyatékoságnak tekintendő.

6. Mint jeleztem, a könyv tartalmának ismertetésére és egyes állításainak bírálatára nem vállalkozhatom. Van azonban a szerzőnek, illetőleg az általa Magyarországon meghonosítani kívánt irányzatnak néhány olyan alapvető tétele (különösen a stíluselméleti részben), amelyet vétek lenne említetlenül hagyni.

A nyelvi modell fejezetéből okvetlenül ki kell emelnünk a nyelvi interakcióval foglalkozó fejtegetést (41–45). Számomra ez bizonyult az egész könyv leginkább gondolatébresztő mozzanatának. Az „együtműködési alapelv” kategóriáját Paul Grice a mindennapi kommunikáció elemzése kapcsán dolgozta ki (A társalgás logikája, magyarul 1988-ban), Tolcsvai Nagy azonban jól látja, hogy ennek érvényességét ki lehet terjeszteni a nyelvi kommunikáció többi válfajára, köztük a szépirodalmi szöveg megalkotására/befogadására is. A szöveget mint reprezentációt a beszélő (író) és a hallgató (olvasó) együtműködése, interakciója hozza létre oly módon, hogy a megértetés szándéka találkozik a megértés szándékával. Ezért nincs (nem lehet) ebben a szemléleti keretben a szövegnek a befogadótól független, objektív, „végleges”, „hiteles” jelentése: „... a hermeneutikai és pragmatikai nézőpontnak megfelelően a szövegnek nincs objektíve ... meghatározható végleges, hiteles olvasata, [a] befogadótól független jelentése” (42). E szerint a modell szerint produkció és recepció dinamikus kölcsönhatásban vannak egymással: nemcsak a produkció aktív cselekvés, hanem a recepció is; író és olvasó a szöveg által, annak közvetítésével kommunikálnak egymással. Ebből következik, hogy a befogadó nem egy eleve adott, a kommunikáció résztvevőitől, a pragmatikai körülményektől független jelentésnek a minél tökéletesebb megfejtésére törekszik, hanem „befogadói cselekedet”-vel jelentést ad (!) az irodalmi szövegnek (47). Idáig már nem vagyok hajlandó követni a

szerzőt és tudományos példaképeit, azt azonban elismerem, hogy az olvasó (pontosabban: a jó olvasó) is hozzáad valamit önmagából a befogadott műhöz. A jelentést azonban az én „régimódi” felfogásom szerint nem az olvasó adja a szövegnek, hanem az író.

Tolcsvai Nagy nem fogalmaz meg új definíciót a stílusról. Amit azonban leír róla, az mind igaz, és árnyalja, finomítja eddigi tudásunkat. Hadd idézzem néhány idevágó megállapítását: „a stílus a megnyilatkozás, a szöveg megformáltságának módja” (50); „a stílus mindig interakcióban jön létre” (51); „A stílus ... a szövegnek, a megnyilatkozásnak értelemösszetevője [*’Sinn’*, szemben a *’Bedeutung’*-gal]” (uo.). A stílus: viszonyjelenség, viszonyfogalom (52; ebben N. E. Enkvist és Péter Mihály felfogását követi). A szöveg stílusa a következő kategóriák összejátszásával hoz létre viszonyrendszert: cselekvés, szituáció, kontextus (= a nyelvi interakció tematikai és konceptuális hálózata) mint pragmatikai tényezők, továbbá maga a szöveg és annak stílusa (53). Egy kissé körben forgónak, tautologikusnak tetszik, hogy a stílust (részben) a stílus hozza létre, de a részletes kifejtés meggyőző az elgondolás helyességéről.

A stílus tehát viszonyfogalom, hiszen a nyelvi történés mindig viszonyokban (típus és példány, példány és példány, típus és típus viszonyrendszerében) működik (53). Az egyes szövegtípusok meghatározott normákat képviselnek, s a szövegpéldánynak ezekhez való tartozása (ennek mértéke), illetőleg ezektől való eltérése (ennek mértéke) adja a stílust (60). Ily módon visszaszivárogni látszik a jó öreg *eltérés* („*écart*”) kategóriája, jóllehet a viszonyítás alapja itt nem az általánosságban vett köznyelv vagy irodalmi nyelv, hanem valamely szövegtípus.

A stílus nem dísz, amely a kész szövegre valamilyen célból utólag kerül rá (ebben Tolcsvai Nagy a funkcionális stilisztikának jól ismert, helyesnek bizonyult alapelvét követi). „A stílus ... nem meghatározottan elkülönülő önálló rész, hanem a szöveg minden pontján tapasztalható nyelvi jelenség. ... A stílus-elem (az a nyelvi elem, amely valamilyen okból valamilyen stílusértéket hordoz valamely beszélőnek vagy hallgatónak valamely szövegben) megjelenésében lehet bármely nyelvi szintű, érvényessége, értelmi hatóköre [azonban] mindig szövegszintű” (107–108). Vagyis a szerző nem tesz ugyan egyenlőségjelet stílus és szöveg közé, de tisztán látja, hogy a stílusérték (az állandósult, lexikalizálódott stílusértéknek, bizonyos nyelvi réteghez, csoportnyelvhez, zsargonhoz való tartozásnak az esetét kivéve) „csak szövegben jelenhet meg, valamely cselekvéssel, szituációval, kontextussal, szövegtípussal [az ún. pragmatikai tényezőkkel], valamint az anyanyelvi beszélő nyelvi tudásával viszonyban” (112).

A stíluselméleti alapelvek, tételek kapcsán legyen szabad egy részben elvi, részben módszertani észrevételt tennem a régebbi és a mostani stilisztika „összeilleszthetőségéről”. A könyv szerzője egy helyütt azt írja, hogy ez a „másfajta” stilisztika nem kapcsolható össze a korábbival, nem tudja adaptálni annak eredményeit (223–224). Szerintem ennek az összekapcsolásnak többnyire nincs

semmi akadály. Például az interakciós modell, az „együttműködési alapelv” (42, 126) igen jól összeegyeztethető azzal a fajta stilisztikával, amelyet e sorok írója s a hozzá hasonló „strukturalista-funkcionális” szemléletű kutatók (28) évtizedek óta művelnek. (Persze meglehet, hogy én egy kissé eklektikus, praktikus, sőt pragmatikus vagyok!)

7. Ezután – a recenzió műfajának íratlan szabályai szerint – a recenzens kifogásainak, ellenvetéseinek kell következniük. Nos, vannak ilyenek is, ha nem is nagy számban. Íme!

7.1. Mint ez a kötet szerkezetének, arányainak ismertetéséből is kiderülhetett, a könyv címe nincs teljesen összhangban annak tartalmával. „A magyar nyelv stilisztikája” cím alapján az olvasó (még a szakmabeli olvasó is) a magyar nyelv új rendszeres, leíró stilisztikáját várja a műtől (a „vázlat” után magát a „stilisztikát”). Amit valójában kap, az több is, kevesebb is ennél. Több, mert a könyv jó kétharmada a nyelvi stílus általános elméletét nyújtja, mégpedig olyan részletességgel és szervességgel, amilyenre magyar szerzőtől még nem volt példa. Ám kevesebb is, mivel sok minden hiányzik a kötetből, aminek „a magyar nyelv stilisztikája”-ban benne kellene lennie. Csak találomra: a szófajok, mondatrészek, mondatfajták stílusértéke; a szóalkotás (szóképzés, szóösszetétel stb.) stilisztikája; a nyelvi rétegek, csoportnyelvek, (szak)zsargonok stilisztikai jellemzése; az egyes szövegtípusok (szövegműfajok) stíláriis jellemzői; a tulajdonnevek stílusértéke és szépirodalmi funkciói; az írott szöveg külalakjának, tipográfájának, tördelésének stílushatása (az ún. látható nyelv); stb. Még leginkább „A stílusrétegződés megvalósulási tartományai” (a hangzás, a szó, a mondat, a jelentés tartománya) című alfejezet felel meg ennek a várákosásunknak; ez azonban alig egynegyede az egésznek. Ennélfogva Tolcsvai Nagy Gábornak ez a könyve a régi egyetemi tankönyvet, A magyar stilisztika vázlatát nézetem szerint felváltani nem, csupán kiegészíteni tudja.

A fentieket nem úgy értem, hogy az itt felsorolt témaköröknek mind be kellett volna kerülniük ebbe a könyvbe. Ellenkezőleg! Tolcsvai Nagy Gábor stilisztikája úgy jó, úgy arányos, logikus, ahogy a szerző megírta. Vagyis nem a tartalmat kellett volna a címhez igazítani, hanem ez utóbbit a könyv tényleges tartalmához, jellegéhez. Valahogy így: „Bevezetés a stíluselméletbe” vagy „... a nyelvi stílus elméletébe”. A legjobb azonban talán ez lett volna: „Tolcsvai Nagy Gábor stilisztikája” (precedens van is rá: „Szerb Antal magyar irodalomtörténete”; igaz, hogy ennek az újabb kiadásokban megváltoztatták a címét).

7.2. A szerző előadásmódja a könyv első felében túl elvont, egyoldalúan deduktív. Példák hiányában a kötetnek ez a része igen nehéz, olykor fárasztó olvasmány, nemhogy a könyvet tankönyvként forgató diák, hanem a szakmailag képzett olvasó számára is. Különösen ott kelne el legalább egy-egy jól megválasztott példa, ahol a stílust mint viszonyjelenséget létrehozó kategóriákat: a cselekvést, a szituációt, a kontextust, a szöveget és a stílust tárgyalja (53 skk.;

ráadásul a *kontextus* szót itt a megszokottól eltérő értelemben alkalmazza; erről l. később is). Amikor viszont – nagyjából a stíluskategóriák fejezetétől kezdve – megjelennek a példák, kiderül, hogy a szerző avatott kézzel tudja kiválasztani a (mindig szöveg méretű és lezárságú) idézeteket. Milyen kár, hogy nem folytatódtak hozzájuk már korábban is! (Ennek talán a terjedelem korlátozottsága is oka volt.)

7.3. A könyv stílusa olykor túl bonyolult, zsúfolt, fölöslen ismételtető. Egészeiben véve: inkább németes (ezt nem úgy kell érteni, hogy germanizmusok vannak benne!), mint angolos (pedig a szerző tudomásom szerint angol szakos volt). Értjük be egyetlen mondatnyi példával: „Az adott szituációban, kontextusban és cselekvés részeként megjelenő megnyilatkozás stílusát a futurum exactumban a cselekvésselgondolás első mozzanatának megtett utolsó cselekvésegység kettős időbeli és hierarchiabeli helyzete választatja ki a beszélővel vagy az íróval annak nyelvi és szociokulturális tudása alapján a fentebb több helyen jellemzett szociokulturálisan meghatározott nyelvi-kulturális horizontból, interakciós repertoárból” (123).

Tolcsvai Nagy terminológiája egészeiben véve átgondolt, logikus. Csak nagy ritkán bukkannak fel idegen (német?) hatásra valló mesterkélt szavak, pl. *életvilágbeli* szempontok, az író *életvilágbeli* körülményei (117). Ezt még el tudnám fogadni (ha az *életvilágbeli* a *művilágbeli*-vel, *szövegvilágbeli*-vel van szembeállítva). Ez viszont nemcsak idegenszerű, hanem értelemzavaró is: „A nyelvi megelőzőség ... stilisztikai megelőzőtséget is jelent” (118), hiszen a *megelőzőség* azt sugallja, hogy az írókat megelőzték, lehagyták, azaz lemaradt valaki(k) mögött. Holott csupán arról van szó, hogy elődei, mintái, példái voltak (talán a *megelőlegezettség* pontosabb lett volna, bár ez sem valami szép).

Már jeleztem, hogy Tolcsvai Nagy a *kontextus* szakszót nem a hagyományos 'szövegkörnyezet, szövegösszefüggés' jelentésben használja, sőt nem is abban az – egyébként az előbbiből jól levezethető – értelemben, amelyet Péter Mihály tulajdonít neki ('közlési helyzet, a közlés körülményei'), hanem a következőket érti rajta: „a nyelvi megnyilatkozás tematikai és konceptuális hálóját, az az értelemtartományt, amely szövegen belüli (a szöveg értelméből eredő) és szövegen kívüli (a szöveg témájából, az ehhez kapcsolódó világismeretektől eredő) összetevőkből áll” (fogalomtár, 264). Ez azonban nem csupán terminológiai kérdés, hanem tartalmi is, ezért most ne bonyolódjunk bele.

7.4. A szerző szakirodalmi tájékozottsága kiemelkedőnek mondható. Az irodalomjegyzék imponálóan gazdag: több mint 300, nagyobb részben idegen nyelvű szakirodalmi tételt tartalmaz. Ráadásul az idézett művek listája roppant friss, úgyszólván naprakész (még 1996-os címek is találhatók benne). Legfeljebb azt róhatjuk fel a szerzőnek, hogy szakirodalmi tájékozódása egy kissé egyoldalú: főként a német és az angol–amerikai munkákat tartja szem előtt, s kevésbé épít a magyar szakirodalomra, még kevésbé a franciára.

7.5. A könyvben – mint majdnem minden könyvben – vannak kisebb filológiai pontatlanságok (elírt évszámok, címek, nevek, idegen szavak). A példák listájától megkímélem az olvasót, de a szerzőnek – ha lesz mód javított új kiadásra – készséggel rendelkezésére bocsátom. Meglepő, hogy elég sok a közönséges sajtóhiba is (a szöveget nem ártott volna átfuttatni egy jó helyesírás-ellenőrzőn, ha már gondosabb korrektúrára nem futotta az időből és az erőből).

8. Mindezek az apróbb-nagyobb kifogások mit sem változtatnak azon a véleményemen, hogy Tolcsvai Nagy Gábor könyve kiemelkedően értékes és hasznos munka. Nagyon jó, hogy immár van egy ilyen stilisztikánk is. A magyar nyelv korszerű leíró stilisztikáját pedig majd csak elkészíti egyszer valaki, talán éppen Tolcsvai Nagy, aki ezzel a most ismertetett művével a stílus kutatóinak sorában is elfoglalta az őt megillető helyet.

Kemény Gábor

Az Uralica és a Uralic Studies

A finnugor nyelvek kutatásának első negyedszázada Japánban

Alighanem már a nyomdában volt a Finnugor Világ című tudománynépszerűsítő kiadvány 1998. évi III. évfolyamának 3., május–júliusi száma, amikor alkalmam nyílt két hónapot Japánban eltöltenem. Noha a távol-keleti ország bennünket foglalkoztató tudományos tevékenységéről „A Japán Uralisztikai Társaság 25. születésnapján. Finnugrisztika és hungarológia a Felkelő Nap Országában” c. írásomban (vö. A Reguly Társaság Értesítője 16. sz., 1998. október. 14–16) röviden már számot adtam, Tóth Szilárd szerkesztőnek a Finnugor Világ említett számában, „Uralisztika Japánban” címmel közzétett interjúja (14) arra készített, hogy visszatérjek a kérdésre. A szóban forgó beszélgetés során az ifjú japán szakembertől ugyan korrekt adatok tudhatók meg a Japán Uralisztikai Társaságról és annak tudományos fórumáról, az Uralica c. folyóiratról, de a japán szigetekben folyó tudományos munka sokoldalúsága és színvonala véleményem szerint megköveteli, hogy egy kissé részletesebben tekintsük át a japán finnugrisztika eredményeit, és egyben megadjuk első 25 esztendejének a rövid krónikáját.

Bár Japánban a nyelvrokaink tudományos kutatásának kezdő évszámát az 1973. évhez, az említett uralisztikai társaság megindításához és folyóiratának létrehozásához kapcsolhatjuk (a kérdéssel l. még Zaicz NyK 77: 247–249), természetesen korábban is napvilágot látott olykor az országban egy-egy finnugor vonatkozású sajtótermék. „A japán uralisztikai stúdiumok úttörője” (vö. Uralica

[=Ur., a későbbiekben erre utal a puszta kötet- és a lapszám is] 2: 82) az éppen a társaság megalakulásának évében elhunyt Imaóka Juicsiro volt (1888–1973), akit a Japán Uralisztikai Társaság első elnöke, Tokunaga Jaszumoto (1912–) folyóiratunkban nekrológgal búcsúztatott (Ur. 2: 1–2). Imaóka munkái közül kiemelendők a következők: Új Nippon (Athenaeum. Budapest 1929), valamint a Japánban megjelent „Magyarul négy hét alatt” (magyar nyelvkönyv; 1941), „Finn–japán szótár” (1963) és „Magyar–japán szótár” (1973). Az 1950-es években pedig többek között Izui Hiszanoszuke tollából jelent meg egy figyelemre méltó és akkortájt bizonyára nagy vitákat kiváltó értekezés a japán nyelv eredetéről („Bevezetés a japán nyelv származásánába: japán és finnugor” 1952).

Az imént említett – és az addig közzétett – munkák sajnos egytől egyig japán nyelvűek, így a nemzetközi tudományos vérkeringésbe alig kerülhettek be. A Japán Uralisztikai Társaság vezetősége jól látta, hogy a társaság folyóiratának többnyelvűnek kell lennie. Valóban, az Uralica japán, magyar, finn, észt, angol, német, francia nyelvű cikket egyaránt közöl, és a japán nyelvű tanulmányoknak rendszerint rövid összegezése is megtalálható a dolgozat mellett az itt felsorolt további nyelvek egyikén (az utóbbi nyelveken közzétett írások közül pedig jó néhányban van japán nyelvű kivonata).

A Japán Uralisztikai Társaság 1973. július 1-jén Tokióban tartotta alakuló ülését. Azóta minden év nyarán – rendszerint júniusban, olykor júliusban, kivételesen májusban vagy augusztusban – a fővárosban, illetőleg – ritkábban – Kiotóban, Oszakában vagy Nagojában találkoznak az ország uralistái egy közgyűlést és egy szimpoziumot magában foglaló, rendszerint egynapos tudományos ülésszak keretében. Az éves közgyűléseken általában négy-hét előadás hangzik el. Az előadások legtöbbszörre japán nyelvűek, de azok írott változata a soron következő Uralicában rendszerint egy másik nyelven lát napvilágot. Kivételesen egy-egy külföldi szakember is megtisztelti jelenlétével és előadásával az ülésszakot (erre az első 17 alkalommal – az Uralica tíz számának dokumentumai alapján – nem volt példa). Az 1998. július 4-ei, nagojai jubileumi közgyűlésen jelen sorok írója köszöntötte a 25 éves tudományos társaságot (vö. A Reguly Társaság Értesítője 16. sz. 16).

Az Uralicának 1998 végéig 10 száma jelent meg, átlagosan 94 lap terjedelemmel (a legterjedelmesebb 132, a legvékonyabb 58 lapos): az első négy kis kötet évenként (1: 1973, 2: 1974, 3: 1975, 4: 1976), azóta pedig általában háromévenként (5: 1980, 6: 1983, 7: 1986, 8: 1989, 9: 1992, 10: 1994). – Sajnálatos, hogy a 10. és az 1999 elején napvilágot látott – címlapján, igaz, az 1998. évszámot viselő – 11. szám kiadása között majdnem öt esztendőnek is el kellett telnie... (A legújabb szám 1999. júniusig nem érkezett Magyarországra, így nincs módomban ismertetni.)

A folyóiratban – az angol nyelvű tartalomjegyzékek alapján – a következő rovatok találhatók meg: tanulmányok, vita, szemle, ismertetések, (tudományos) összegzések, bevezetés (egy problematikába), valamint tájékoztatás. Valamennyi itt felsorolt rovat azonban nem szerepel rendszeresen. Az Összegzések a

második, a Vita a negyedik, a Bevezetés a hatodik, a Tájékoztatás csak a nyolcadik számban jelentkezik, és e rovatok később is hiányozhatnak. Íme egy-egy példa ez utóbbiakra: a világ keletkezése a Kalevalában és a japán mitológia (2: 73–76), a finn esetrendszer néhány problémája (4: 63–66), a mai magyar nyelv-tudomány (6: 45–52), az Uralica 1–7. számának tartalommutatója (8: 69–76). Egy folyóiratszámot – nevezetesen a hatodikat és a hetediket – olykor csak négy tanulmány tölt meg. A leggazdagabb szám eddig a kilenc értekezést tartalmazó ötödik, amelynek tudományos anyaga alapján a japán nyelvtudomány kiemelkedő alakjáról, Sinmura Izururól elnevezett díjat elsőként a Japán Uralisztikai Társaságnak ítelték oda (vö. Ur. 7: 73).

Az Uralica első tíz számában 29 szerzőtől 76 írás szerepel. A folyóirat három legtermékenyebb szerzője: Koizumi Tamocu, Kikugava Taszuku és Ikeda Tecuro 14, 11, illetőleg 8 közleménnyel. Koizumi professzor (1926–), aki 1977 óta a Japán Uralisztikai Társaság elnöki tisztét is betölti, a folyóiratnak valamennyi számában publikált. A külföldi szerzők közül a japán uralisták fórumában a Kanadában élő Szabó Lászlónak négy lappológiai tanulmánya, a fiatalon elhunyt Szabó T. Ádámnak három recenziója jelent meg. – Vizsgáljuk meg az írások tematikáját, és egyúttal ismerkedjünk meg a jelesebb dolgozatok íróinak nevével is.

A dolgozatoknak mintegy 30%-a – 23 közlemény – az uráli nyelvtudomány, valamint a nyelvészociológia, az összehasonlító néprajz, a történettudomány kérdéskörével foglalkozik. A nyelvészeti tanulmányok közül kiemelendők többek között a következők: Koizumi T. szemléje az uráli vokalizmusról (1: 59–68), értekezései az uráli hangsúlyról és magánhangzó-hosszúságról (6: 1–15), az uráli ún. elbeszélő vagy narratív módokról (7: 1–19), az uráli mutató névmások deiktikus funkciójáról (8: 1–16), az uráli tárgyas igei szerkezetekről (9: 1–9), valamint Ikeda T. közleményei a folyóirat legutóbbi három számában: az igék szerkezete és jelentése az agglutinatív nyelvekben (8: 31–45; ez az írás japán nyelvű, és sajnálatos módon – kivételesen – nincs rezüméje), az észak-eurázsiai nyelvek fonológiai rendszerei (9: 39–60) és igeragozása (10: 53–82), valamint Koizumi professzor uralisztikai monográfiájának beható ismertetése (9: 69–91). Rendkívül érdekes Heno Sarv számos grafikont is tartalmazó észt nyelvű tanulmánya az oroszországi finnugor népek lélekszámának alakulásáról a 18–20. században (10: 103–115). Inoue Koicsi japán nyelvű szemléjének címe: Van-e finnugor etnológia? (3: 105–112; itt sincs a külföldi olvasót tájékoztató összegezés). Kazár Lajos két tanulmánya az általa lehetségesnek vélt uráli-japán nyelvi kapcsolatokkal foglalkozik (3: 73–90, 5: 59–84).

Az ugor nyelvek közül magyar tematikája van 14 dolgozatnak, és az egyetlen obi-ugor vonatkozású közlemény – Tálos Endre honfitársunk írása – a kihalt tadvai vogul magánhangzórendszerének vizsgálatát tekinti tárgyának (4: 1–3). A magyar nyelvészeti tanulmányok közül kiemelendő Ikeda Tecuro három folytatásból álló munkája a magyar hosszú magánhangzók eredetéről és történetéről

(3: 19–37, 4: 5–38, 5: 43–57), Hukaja Sitosi szerkezetani fejtegetései: 1. a magyar kérdő névmásról és a határjelzésről (3: 55–60), 2. a magyar és a japán igék intranszitiv és tranzitiv rendszeréről (5: 85–94), Okamoto Mari tudománytörténeti értékelése Budenz József szerepéről az igekötők tanulmányozásában (10: 41–51) és Vaszedá Mikának a magyar és az angol szórendet egybevető dolgozata (7: 53–62), valamint az utóbbi szerző részéről az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* c. szótár ismertetése a japán olvasónak (10: 117–121). Három történeti tanulmányt említek még meg a magyar vonatkozásúak közül: Szenga Torunak a 9. századi magyar–keleti szláv kapcsolatokkal, ill. IV. Béla tatárjárás utáni külpolitikájával foglalkozó értekezését (2: 37–59, 6: 17–29), valamint Kasima Maszahirónak a történelmi Magyarország felbomlásának következményeit taglaló fejtegetését (4: 39–53).

A finn-permi tematikájú közlemények között egyetlen nyelvészeti sorolható az ún. általános kategóriába: Koizumi T. vizsgálata a finn-permi nyelvek tagadó igéjéről (3: 1–17). Emellett egyedül ő tanulmányozta a volgai finnugor nyelvek néhány kérdését is: az erza-mordvin magánhangzó-harmóniát (5: 1–10) és a volgai nyelvek hangsúlyviszonyait (10: 1–7). Permisztikai tanulmányt nem találunk az Uralicában; az idevágó további írások a finnségi nyelvek (20 fennológiai, ill. 5 észti, 1 lív vonatkozású) és a lapp körébe tartoznak.

A finn nyelvészeti tanulmányok közül Sódzsi Hiroshi közleményei – a finn igeneves szerkezetek alanyi részéről (2: 3–12), az igenévi eredetű finn jelzős szerkezetekről (5: 11–34), valamint a finn és az észti időhatározókról (3: 61–71) – a legjelentősebbek. Az Uralica első számának nyitó közleménye Koizumi T. tollából „A finn passzív transzformáció” címet viseli (1: 1–9). A finn morféma-rendszer és a mórá összefüggéseiről Imazu Toicsi japánul értekezik (5: 35–41; sajnos nincs idegen nyelvű rezüméje), Szakuma Junicsi pedig a finn birtokos személyragok és a genitívuszi alakok megoszlását elemzi (10: 27–40). Az irodalmi témájú dolgozatok elsősorban a Kalevalára irányulnak: az eposz japánföldi elterjedését Kikugava Taszuku tekinti át (2: 13–18; csak japán szövege van), a világ teremtésének kalevalai értelmezését Koizumi T. veti egybe a japán mitológiával (2: 76–79). A történeti jellegű írások egyike, Momosze Hiroshi finn nyelvű szemléje a finn történelem japánföldi tanulmányozását és forrásanyagát ismerteti (1: 49–57), egy másik – Tamanju Kenicsi ugyancsak finn összegezése – az 1930-as évekbeli mandzsúriai krízis finn sajtóvisszhangját foglalja össze (5: 115–125). Feltűnő, hogy a fennológiai tárgykörű értekezések két kivétellel egyaránt a folyóirat első öt évfolyamában szerepelnek.

Az észti és a lív témájú dolgozatok között hiába keresünk nyelvészeti írást, azok történeti, tudmánypolitikai, irodalmi, zenei és népművészeti vonatkozásúak. Az észtek köréből a Kalevipoeggel kapcsolatos két japán nyelvű közleményt emelem ki, mindkettőnek Kikugava Taszuku a szerzője (6: 31–44, ill. 3: 116–117; ez utóbbi rövid szemlének nincs idegen nyelvű kivonata). Német rezüméje van az egyetlen kis finnségi nyelvvel foglalkozó és ugyancsak Kikugava T. tol-

lából, személyes élményein alapuló írásnak, mely a kihalásra ítélt lívek sanyarú jelenét ismerteti (10: 83–102).

A szép számú – összesen nyolc – lappológiai tanulmány kivétel nélkül nyelvészeti kérdéseket tekint tárgyának. Szabó László már említett dolgozatai a kolai (részben közelebbről a ter-) lappnak elsősorban alak- és mondattanára irányulnak (7: 21–52, 8: 17–30, 9: 11–23, 25–28), Josida Kingo vizsgálódásai pedig a norvég (= északi) lapp igeképzőkkel, illetőleg a norvég lapp (és finn) igeik főnevesülésével kapcsolatosak (9: 29–38, 10: 9–26).

Az Uralica egyetlen szamojéd vonatkozású közleménye is nyelvészeti tematikájú: Elaine K. Ristinen a szamojéd igeragozás funkciójával kapcsolatban tesz észrevételeket (1: 11–38).

A most ismertetett tíz folyóiratszámmal kapcsolatban még két befejező megjegyzés kívánczik ide. Az egyik: a legutóbbi két számban, a Tájékoztató rovataban megjelennek – In memoriam címszó alatt – uralisták munkásságát méltató nekrológok: B. A. Szerebrennyikovot, Mikko Korhont és Erkki Itkonent a főszerkesztő: Koizumi T. (9: 93, 94; 10: 122), Paul Aristét Kikugava T. (9: 95–96) búcsúztatja. A másik: többször is szóba hoztam, hogy egy-egy írás csak japán változatban olvasható a folyóiratban. Az olvasót érdekelheti az írások eredeti nyelvének és a cikkvégi esetleges összefoglalásoknak a nyelve, és azok arányszámai. Következzék tehát egy rövid áttekintés. A 76 dolgozat közül összesen 25-nek van rezüméje (32,89%). Ezen belül a) 14 japánul íródott, és összegzése angol (tízszer), német (3x) vagy finn nyelvű (1x); b) tíz idegen nyelven olvasható (négy-négy magyarul és angolul, egy-egy finnül és németül), és valamennyinek japán nyelvű az összegzése; c) az egyik idegen (magyar) nyelvű írás végén (Szenga T.: Az onogurok a kínai forrásokban; Ur. 5: 103–113) – meglepő módon – francia nyelvű kivonat áll. Az 51 rezümé nélküli közlemény nyelve az angol 25, a japán 15, a finn öt, a magyar három, a német két és az észt egy esetben. Mindent összegezve: láthatólag nincs különösebb logika abban, hogy egy íráshoz járul-e rezümé, avagy sem. (A könyvismertetésekhez egy alapvető fontosságú angol nyelvű recenzíót leszámítva – amely Koizumi T. említett uralisztikai könyvét részletesen taglalja és értékeli – nem kapcsolódik tartalmi összefoglaló.)

Az Uralica egyes számainak végén néhány oldalas összefoglalások találhatók (sajnos olykor nem angolul, hanem japánul) a japánföldi uralisztika eseményeiről, eredményeiről azt megelőző szám megjelenése óta eltelt időszakban. Értesülhetünk például arról, hol folyt akkortájt magyar- és finnoktatás Japánban, hol és milyen körülmények között lehetett részt venni a finn nyelv és kultúra tanfolyamon, és feltűnhet, hogy e nyelvek oktatói között már 1980-ban a legkitűnőbb japán szakemberek is szerepelnek, így Koizumi T., Ogisima T. és Sódzsi H. a finnt, Tokunaga J. a magyart illetően (vö. Ur. 5: 130–131). A kulturális eseményekről is számot ad az Uralica. Így például arról értesülhetünk, hogy 1985-ben négy japán városban is ünnepélyes keretek

között emlékeztek meg a Kalevala megjelenésének százötvenedik évfordulójáról, olyan neves finn vendégek részvételével, mint Kai Laitinen és Lauri Honko professzorok és a világhírű író: Veijo Meri (vö. 7: 75–76). A jubileum évében a Japán Uralisztikai Társaság elnöke, Koizumi T. japán Kalevala-fordításáért a Finn Kulturális Alaptól Lönnrot-éremben, a finn kormánytól pedig Ezüst Kalevala-éremben részesült (vö. 7: 75). A társaság alapító elnöke, Tokunaga J. 1986-ban magas magyar állami kitüntetést vehetett át: a Magyar Népköztársaság Csillagrendjét nyerte el (vö. 7: 76).

Kevesen tudják, hogy a japán uralistáknak az Uralicán kívül van még egy hazai publikálási lehetőségük: 1986-ban a *The Journal of Intercultural Studies* című sorozatnak külön számaként („Extra Series”) napvilágot látott az (úgy szólván kizárólag) angol nyelvű *Uralic Studies* első, 1992-ben pedig második kötete (a harmadik megjelenése, mint Vaszedá Mika a közelmúltban jelezte, még várat magára). Az első kötet bevezető közleményében – a Tokunaga Jaszumoto mellett társszerkesztő – Koizumi Tamocu a japánföldi uráli nyelvészeti stúdiumokat tekinti át, és szemléjéhez értékes bibliográfiát is illeszt (UrSt. 1–5), a második kötetben pedig a kiadvány szerkesztői, Koizumi T. és Kikugava Taszuku a japánföldi finn mitológiai és folklorisztikai vizsgálódások eredményeit összegezik (2: 1–4). A két kötet tanulmányai közül e helyütt – pusztán címük (és szerzőjük) közlésével – csupán három-három uráli, illetőleg magyar nyelvészeti (nyelvoktatási) vonatkozásút sorolok fel: „Az uráli fonológia néhány történeti-areális problémája” (Ikeda T., 2: 23–54), „Megjegyzések a szótagszerkezetek történetéhez a finnugor nyelvekben és néhány más urál-altaji nyelvben” (U. S. Bajcsura [cikke német nyelvű], 2: 66–78); „Az uráli nyelvek tanítása Japánban” (Tokunaga J., 1: 93–94); „A magyar fonológia alapjai” (Cseresnyési László, 2: 79–104), „Hány eset van a magyarban? Az esetek száma-e a lényeges?” (Vaszedá M., 1: 30–39), „A determinálás a magyarban és a finnben” (Vaszedá M., 1: 30–39). Mindezek mellett örömmel fedeztem fel egy cseremiszi, illetőleg egy votják nyelvészeti tanulmányt is a sorozatban, Macumura Kazuto és Sódzsi H. tollából: „A *-mE* igenévképzővel alakult alárendelő mellékmondatok a cseremiszi nyelvben” (1: 51–65), „A beszélést kifejező igék idézésre szolgáló partikulái a cseremiszi nyelvben és a votják nyelvben” (1: 40–50).

Az Uralica és a *Uralic Studies* egyaránt arról győzhet meg bennünket, hogy Japánban sokoldalú uralisztikai kutatás folyik, elsősorban a finn, észt és magyar, valamint a lapp, mordvin, cseremiszi és votják nyelvekre és népekre vonatkozóan. Mint láthattuk, a kisebb finnugor nyelveket is tanulmányozó japán kollégák közül Sódzsi H. – többek között – a lapp és a votják, Koizumi T. a mordvin, Macumura K. és – a Finnugor Világban egy esztendeje nyilatkozó, fiatal – Tanaka Takasi pedig a cseremiszi nyelv specialistája.

Kalauz nyelvrokonainkhoz

Csepregi Márta (szerk.), Finnugor kalauz

Budapest, 1998. 228 l.

Találó címet választott Csepregi Márta szerkesztő: a Finnugor kalauz valóban az, aminek mondja magát. Elkalauzol őshazáink, vándorlásaink színhelyére, a nyelvrokon népek lakóhelyeire Szibéria közepétől nyugaton a Rigai öböl, északon az Északi fokig.

Találó a címlapfotó is: hanti csónakos asszony evez velünk át a túlsó partra, ősei földjére. Jelképesnek érzem, hogy éppen egy asszony látható a címlapon. Hiszen akik ismerik például az oroszországi finnugor népek e századbeli történetét, jól tudják, hogy mit kellett e népek asszonyainak magukra vállalni. Kényszerűségből, mert a férfiakat pusztította a sztálini terror, a háború, pusztította és pusztítja az alkohol, a szegénység és a kétségbeesés. A sztálini korszak főleg a nemzeti értelmiséget pusztította (ki), a háború azonban válogatás nélkül elvitte a parasztot, a munkást és az értelmiségit. Ha egy mari vagy udmurt faluból elvittek a háborúba száz férfit, jó ha tíz-húsz hazatért közülük, néha még annyi se. Ilyen körülmények között az asszonyokra hárult mind az anyagi javak megtermelésének, mind a nemzeti nyelv és kultúra megőrzésének feladata. S mindez a nyílt terror, majd a csendes, de annál fojtogatóbb elnyomás körülményei között. Hatvan év óta ez az első könyv, amely elmondja, elmondhatja az igazságot Oroszországban élő nyelvrokonaink sorsáról.

S ezzel már meg is említettem az első okot, ami miatt fontos eseménynek tartjuk a Finnugor kalauz megjelenését. De soroljuk tovább az örvendezésre okot adó tényeket: húsz év óta ez az első magyar nyelvű könyv, amely átfogó képet ad szinte valamennyi nyelvrokon népről. Huszonkét, zömében fiatal nyelvész és néprajzos műve. (A legfiatalabb szerző mindössze 27 éves, ami tudományos pályán szinte gyermekkorának tekinthető.) A szerzők – élve a megváltozott politikai légkör kínálta lehetőségekkel – az utóbbi években valamennyien heteket, hónapokat, sőt éveket töltöttek annak a népnek a körében, amelyet bemutatnak. Ki kutatóúton, ki lektorként, a magyar kultúra követeként gyűjtötte tapasztalatait. Megérdemlik, hogy mindannyiuk nevét felsoroljuk: Bereczki Gábor, Bogár Edit, Csepregi Márta, Dobó Attila, Dolovai Dorottya, Felföldi László, Klima László, Kozmács István, Margarita Kuznyecova (a mari nép képviselője a szerzői kollektívában), Mészáros Edit, Nagy Beáta Boglárka, Nagy József, Nagy Zoltán, Peregi Dóra, Pomozi Péter, Ruttkay-Miklán Eszter, Salánki Zsuzsa, Sipőcz Katalin, Florian Sobanski (aki a német finnugristákat képviseli), Szij Enikő, Varga Judit és Zaicz Gábor.

Tiszteletet parancsoló és reménykeltő névsor. Tiszteletet parancsoló, mert egyesek már komoly tudományos pályát tudhatnak maguk mögött, és remény-

keltő, mert a fiatalabb generációhoz tartozó szerzők jelentik, jelenthetik a tudományos utánpótlást.

Lehetetlen vállalkozás lenne a könyv tartalmi ismertetése: anyaga annyira gazdag, hogy a kritikus a bőség zavarával küzd. Mit emeljen ki kedvcsinálól, miről beszéljen: a mindössze húsz főre olvadt lív népről, akik valaha egy egész tartományt népesítettek be: Livóniát, amelynek lengyel királyként Báthory István is uralkodója volt. Vagy a nők kitüntetett szerepéről a finn társadalmi és kulturális életben, amiről Varga Judit finn mozaikjaiban olvashatunk? Vagy talán a szamojédok sámánhitéről, vagy az osztjákok hagyományos életmódjáról (rekesztékes halászat, csapdaállítás, nyírkéreg edények készítése), amelyről Ruttkay-Miklián Eszter élményszerű helyszíni naplója számol be?

De menjünk sorjában. A bevezető fejezetekben az olvasó megismerkedhet a nyelvrokonság fogalmával, bizonyításának módjával, az őshazaelméletekkel és az oroszországi finnugor népek történetének és mai helyzetének közös vonásaival. A könyv legnagyobb részét a tizenkilenc finnugor népet bemutató írások teszik ki. Ezek egyesítik magukban az ismeretterjesztést és az élményszerű úti beszámolót. Az egyes népek lakóhelyének, lélekszámának, történelmének, hagyományainak bemutatása mellett a mai élet, kultúra, az anyanyelv helyzete és iskolai oktatása, a fennmaradás esélyei, a nemzeti szervezetek is vissza-visszatérő témái a szerzőknek, akik immár nem másodkézből szerzett, cenzúrázott ismereteket közölnek, hanem saját tapasztalataikat mondják el. A szerkesztő – nagyon helyesen – nem törekedett az írások uniformizálására. Hagyta, hogy a szerzők legjobb belátásuk szerint válogassanak élményeik és ismereteik közül. Így eltérő terjedelmű és felépítésű fejezetek születtek, amelyekben jól érvényesül az egyes szerzők egyéni látásmódja és stílusa. Ennek köszönhetően az egész könyv rendkívül olvasmányos, az ismétlődni látszó tartalmi elemek ellenére egy pillanatig se válik unalmassá. Bevallom, hogy szinte egy ültő helyemben olvastam végig a könyvet, és meg kell mondanom, hogy az olvasottak mindenben megerősítették saját tapasztalataimat, amelyeket az elmúlt néhány évben hosszabb oroszországi, finn- és észtországi tartózkodásom során szereztem. Így nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy a kötet mindegyik írására jellemző a hiteles és felelős tájékoztatás igénye, valamint az a jóindulatú elfogultság, szeretet vagy empátia – nevezzük bárhogy –, ami nélkül egy ilyen témához nem is érdemes hozzáfogni. A szerzők önzetlen elkötelezettségét, ügyszeretetét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy – legjobb tudomásom szerint – írásaikat gratis bocsátották a kiadó rendelkezésére.

A könyv külső kiállítása méltó a tartalomhoz. A vonzó címlap belső oldalán szép színes térkép mutatja be az összes finnugor nép jelenlegi lakóhelyét, a hátsó borító belső oldalán pedig a finnugor népek zászlóival ismerkedhet az olvasó. A könyv leglátványosabb része kétségtelenül a 32 oldalnyi színes fénykép, amelyeket jórészt maguk a szerzők készítettek, és amelyek jól egészítik ki, illet-

ve illusztrálják a szöveges részeket, bemutatva a rokon népek mindennapi tevékenységét, ennek eredményeit és helyszíneit.

A kötet végén könyvajánló és címjegyzék is található, melyben a finnugorság szempontjából fontos intézmények és szervezetek szerepelnek. Ezeknek segítségével az olvasók önállóan is bővíthetik ismereteiket, s ha van bennük elég bátorság, akár útra is kelhetnek, hogy személyesen győződjenek meg a könyvben foglaltak igazáról.

Fontos esemény ennek a könyvnek a megjelenése. Nagy segítség a fennmaradásért küzdő kis finnugor népeknek, és egyben velük szembeni adósságunk törlesztése. Mi magyarok vagyunk a lélekszámát tekintve legnagyobb finnugor nép. Erkölcsi kötelességünk tehát a nálunk kisebb és szegényebb nyelvrokon népek támogatása. Reméljük, hogy a kulturális és oktatási kormányzat megtalálja a módját, hogy államunk – a finnekhez és az észtekhez hasonlóan – szerény keretek között anyagilag is támogassa az Oroszországban élő kisebb rokon népeket nemzeti kultúrájuk megőrzésében és fejlesztésében, például azzal is, hogy megjelenteti angolul a Finnugor kalauzt. Hadd ismerje meg a nemzetközi közvélemény is nyelvrokonaink sorsát, jelenlegi helyzetét és kultúráját. De lelki támogatást jelenthet a magyar olvasóközönség együttérzése is, amelyet e könyv megvásárlásával és elolvasásával fejezhet ki a legjobban. Ezt a támogatást az olvasók már eddig is megadták, hiszen 1999. májusáig 5 ezer példány kelt el a Finnugor kalauzból.

A könyv egyetemi tankönyvnek is kiválóan alkalmas, és a benne található hiteles információknak köszönhetően azok is haszonnal forgathatják, akik tudományos céllal tanulmányozzák a rokon nyelveket és népeket.

Csúcs Sándor

Nyelv, stílus, irodalom

Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.

(Szerkesztette Zoltán András. A szerkesztésben közreműködött Bańcerowski Janusz, Han Anna, Kassai Ilona, Nyomárkay István.)

ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszéke, Budapest 1998. 646 lap.

Péter Mihályt mindenki szereti. Ez vitán felül álló, az őt ünneplő „köszöntő könyv” nélkül is tudott tény. És nem azért szeretik/szeretjük, mintha „langyos” volna (olyan, akit tudvalevőleg az Úr kiköp). Hanem mert – bár alkata, nevelése, ízlése, tapasztalatai folytán halkszavú ember – határozott véleménye, filozófiája van. És ez a filozófia, azt hiszem, nagyon egyszerűen megfogalmazható,

eképpen: minden szokásosnak tartott, sőt néha szükségszerűnek (termékenynek, egyedül üdvöztetőnek) kikiáltott *vagy* helyére tegyél *és-t!* Vagyis nem nyugati *vagy*, hanem *és* keleti nyelvek, nem nyelvészet *vagy*, hanem *és* filológia, nem általános *vagy*, hanem *és* konkrét nyelvészet, nem szinkronia *vagy*, hanem *és* diakronia, nem grammatika *vagy*, hanem *és* stilisztika, nem tudós *vagy*, hanem *és* tanár, nem tanár *vagy*, hanem *és* vezető és így tovább. Az egyes szakmákon belül is folytatni lehetne persze: nem a költői nyelv *vagy*, hanem *és* a szleng stilisztikája (is), nem a hagyományos (azon belül az orosz, azon belül a moszkvai *vagy* a leningrádi) *vagy*, hanem *és* más fonológiák. Általános érvénnyel maga is így fogalmaz a Bakró-Nagy – Kontra-féle, nyelvész önvallomásokat közreadó kötetben: „[...] nem helytálló a tudós és a művész, a tudás és az ihlet végletes szembeállítása. [...] A tudós ihlete olyan »kegyelmi állapot«, amely az ismeretek fáradtságos felhalmozásának, kitartó gondolati feldolgozásának, feszült szellemi koncentrációnak jutalma.” (Péter 1991: 205). Majd később: „Egyetlen nyelvészeti irányzat vonatkozásában sem érzem magam kizárólagosan elkötelezettnek” (uo. 209). Ugyanennek az interjúnak a végén pedig: „Fejtegetéseimet egy óhajjal zárom: kívánom, hogy e két vonulat képviselte nyelvészetünkben kerüljön mihamarabb gyümölcsöző egyensúlyba. Művelőik ne csak kölcsönösen tolerálják egymást (ami egyébként tudományetikai követelmény), hanem »beszéljenek is egymással«, azaz olvassák és igyekezzenek megérteni egymás munkáit, keressék az érintkezési pontokat, az együttműködés lehetőségeit” (uo. 211). Könnyen lehet, hogy a Péter Mihály iránti tisztelet, szeretet és rokonszenv abból a nosztalgiából is táplálkozik, hogy közülünk keveseknek adatott meg elég bölcsesség – és energia – ahhoz, hogy egy ilyen filozófiát meg is valósítsunk.

És bár az iránta megnyilvánuló rokonszenvet, tiszteletet, szeretetet „tárgyi bizonyíték” nélkül is nyilván érzi az ünnepelt, a szerzők és a szerkesztők, összesen 99-en – az „adni jó” elv alapján – szükségét érezték „érzelmeik nyelvi kifejezésének”.

Ahogy az a műfaj hagyományai szerint már lenni szokott, egyes tanulmányok személyes ajánlással is utalnak az alkalomra, másoknál a témaválasztás jelzi ezt, de vannak olyan írások is, amelyeknél hasonló aktualitást a kívülről nemigen tud felfedezni (japáni témák, ókori vagy középkori nyelvtudomány-történet), azaz itt a kollégák, tanítványok saját munkássága közvetlenül nem úgy jelenik meg, mint amely többszöröző tükröként az ünnepelt érdeklődésének és tudományos teljesítményének egyes vonatkozásait erősíti fel, domborítja ki. Ezek az írások mégis kedvesek lehetnek a címzettnek, a gesztuson túl is, hiszen mit ne olvasna szívesen egy olyan tudós-tanár, akitől – saját kifejezésével – „semmi, ami a nyelvvel kapcsolatos, nem idegen”. Meg aztán Péter Mihály éppen nem az a fajta tudós és tanárember, akire jellemző volna az, amit – konkrét példa – fiatal kollégáiról büszkén és természetesen jelentett ki valaki: „És ők is ugyanazt csinálják, amit a professzor!”.

Apropó aktualitás. Egy poliglott filológust a lehető legtermészetesebb módon köszönt soknyelvű kötet. A magamfajta (inkább csak) amatőr szlavista, persze, zúgó fejjel és tipográfiai mankókkal, meg a szerzők munkahelyének, illetve lakóhelyének a – szerencsés szerkesztői ötlettel a kötet végéhez csatolt – címlistájában (639–643) utánanézve próbálja az egyes szláv nyelveket azonosítani! Magyar szerzők nyugati nyelven írt tanulmányainál azonban az alkalom nem indokolta a nyelvválasztást. Az ünnepelt iránti tisztelethez – úgy gondolom – az is hozzátartozna, hogy a (bármiert) idegen nyelven készült cikket a szerző lefordítsa magyarra. Egyetlen egy – magyar nyelvű, horvát témájú – tanulmány végére hogy, hogy nem odakerült (ott maradt?) egy német nyelvű összefoglalás is, jónéhány nyelvi hibával.

Ami a már említett műfaji hagyományokat illeti, a jelen kötet ezek közül egyeseket folytat, másokat nem. A megnevezést illetően örvendetesen szakít az „emlékkönyv” hagyománnyal, mely – jól tudjuk – egyszerre jelent „Festschrift”-et (valakinek személyesen átadott, évfordulóról megemlékező kötet) és „Gedächtnisschrift”-et (valakinek az emlékére összeállított kötet); nyilván az utóbbi kellemetlen asszociációi miatt volt fontos az egyértelmű megnevezés – „köszöntő könyv”, amely akár hagyományt is teremthet.

Szakítást jelent a hagyománnyal az is, hogy a Péter Mihályt köszöntő könyv kiemelkedik kivételesen szép külsejével, stílusos borítójával (az egyik szerkesztő, Han Anna munkája). Az élményt csak fokozza, hogy – ritka kivételként – kemény kötésben jelen(het)et meg.

A kötet ismertetője – hagyományosan – kínlódik: mit is csináljon? Hiszen a dolga nyilvánvalóan az olvasó tájékoztatása, de egy ilyen terjedelmű kötetnél (99 tanulmány!) már a tartalomjegyzék közlése is, ami pedig a tájékoztatás alsó határa, szinte kimerítené az ismertetés illő terjedelmét. A recenzens, persze, mérlegelhet, statisztikázhat is, ami szintén rossz, bár érthető ismertetői hagyomány, hiszen egy ilyen összetett műfajnál, akarva-akaratlan, az olvasó is mérlegel, arányokat keres (és talál). Érdemes azonban ellenállni a legelső csábításnak, vagyis nem azt nézni, hogy ki van benne és ki nincs (és nem találgatni egyiknek sem az okát). Ehelyett inkább – szinte csak játékból – azt érdemes megnézni: a 99 tanulmányból hány készült külföldön (4), hány nem budapesti egyetem főiskolán (21) vagy budapestin, de nem az ELTE-n (2), nem egyetemen (= a Nyelvtudományi Intézetben: 10). Valamennyi szerző életkorát ekkora számnál persze csak bennfentesek tudhatják, az ismertetés írója csupán valószínűsíti, hogy a „nagy öregek” mellett (amely jelzőt természetesen megtisztelőnek szánja, és vele természetesen csak férfi szerzőket illet) a fiatalabb, sőt a fiatal nyelvészek is képviselve vannak.

A legtermészetesebb statisztikázás legértelmesebb tárgya nyilvánvalóan a tematikai (sőt diszciplínai) megoszlás lehet. Aki ismeri az ünnepeltet, előre tudhatta, mely témák fognak előtérbe kerülni, mégis meglepő, hogy mennyire gaz-

dag a paletta, és mennyire jól illeszkednek egymáshoz a „mozaik” darabjai. Eredetileg föl akartam sorolni a „megtippelhető” témákat, majd ezek mellé (köré) a többi, de elálltam a szándékomtól, mert akárhogy csoportosítottam és mérlegeltem, nem jutottam más eredményre, mint hogy megvan minden, ami ide való. És ide való minden, ami itt van, még a látszólag „kilógó” témák is. A tudomány-rendszertanhoz vonzódók és értők persze megkísérelhetik – akár ábrával, az ünnepelt mint középpont körül – elhelyezni az egyes témákat, módszereket és diszciplinákat: a békéscsabai szlovák istentiszteletek nyelvét és a jiddist, Heidegger és Puskind, a szlovén nyelvkönyveket és Körösi Csoma Sándort, a horvát sírfeliratokat és Kosztolányit, Heinét és a horvát nyelvészeti terminológiát, a poliszémiát és a japán megszólítási szokásokat, az aspektust és az utcanévadás (és visszavétel) szokásait, a szlenget és az ósláv szóvégi nazálisokat, az irodalomtörténet és filológia elméletét és az orosz tárgyas igéket – és a többi témát.

Azt a hagyományt viszont én is kénytelen vagyok folytatni, hogy kiválasztok és az Olvasó figyelmébe ajánlok néhány olyan tanulmányt, melyek nekem különösen tetszettek (mégha az ünnepelt szívének bizonyára mindegyik egyformán kedves is, a legtöbb olvasó így van ezzel egy ilyen összetett tematikájú kötet esetében: vannak „kedvencei” akár a szerző, akár a téma okán), a recenzió megjelenési helye okán nem a tisztán irodalmiakból (van ilyen Péter Mihály szellemében?) és az inkább részletkérdéseket vizsgáló szlavisztikaiakból (és ilyenek vannak?) válogatva, akármilyen érdekesnek találtam is jónéhányat.

Fónagy Iván (a „korelnők”) „A kognitív metaforáról” – ha szabad így mondanom – „a szokásos Fónagy-színvonalon” ír (140–153);

Havas Ferenc cikke („Onoma, rhéma, logosz”) a nyelvtudomány/nyelvfilozófia kezdeteiről szól (213–218);

Herman József egy nálunk (még?) hiányzó műfajt, a nyelvtudománytörténeti portrét valósítja meg „Tours-i Gergely nyelvi tudatá”-ról szólva (231–238);

Hetényi Zsuzsa „A csernovici nyelvi konferencia (1908)” címen (239–244) az inkább csak germanisták ismerte tényeket elemezve szól a jiddisről (ami lassan divatba jön, de e nyelv sorsa aktuális általános szociolingvisztikai–nyelvpolitikai kérdések miatt is fontos);

Kiss Lajos (Szlavistáink arcvonásai egy tanítványuk naplójában. Milyennek látta Fodor András Hadrovics Lászlót, Kniezsa Istvánt és Balczyk Emilt) folytatja a „személyes tudománytörténet”-et (318–321). (Hadd utaljak itt, helyette, az előzményre, saját cikkére: 1991: 381–387);

Pusztai Ferenc nemcsak „Új szóalkotásaink szóhangulatá”-ról, hanem tipológiai kérdésekről is ír, hiszen a *gépír*, *hitoktat* stb. – mint erről mostanában már többször is lehetett olvasni – az inkorporáció kérdéseit vetik fel (468–471);

Szépe György („Jegyzetek a filológiáról”) olyan tudomány-rendszertani kérdéseket feszeget, melyek nemcsak Péter Mihály „besorolása” miatt aktuálisak (518–521).

És persze Szőke György köszöntő verse (547)!

Kérem, ne bántódjon meg a többi szerző sem. Egyszerűen arról van szó, hogy én az említett cikkekre „vettem rá magam” elsőnek, ezeket olvastam el többször is, ceruzával a kezemben.

Az egyes tanulmányok tartalmát bírálni, a szerzővel vitatkozni nyilván nincs mód (és szükség sem). Egyetlen esetben hadd tegyek mégis kivételt! Azokról a tanulmányokról van szó, amelyekben Péter Mihály nyelvtörténeti előadásaira emlékeznek vissza volt tanítványai (pl. 165, 389, 547). Őket a tanári oldalról megtámogatva – K. Szoboszlay Ágnes nyomán (1991: 673) – idézhetném Papp Istvánt is: „A tapasztalat azt mutatja, hogy a »[...] nyelv története« c. kollégium a legérdekesebb tárgy az egyetemi hallgatók számára a [...] nyelvészeti kollégiumok között.” Bár egy kicsit mintha „visszakozna”, amikor így folytatja: „Természetesen itt is – mint annyi más helyén az oktatásnak – sok függ az előadó személyétől, szuggesztív erejétől és nem utolsósorban az előadó egyéniségével és a tárgy természetével szoros kapcsolatban álló tanítási módszertől” (uo.). Én magam – sajnos – orosz nyelvtörténetet nem hallgattam Péter Mihály professzor úrtól, de diákként is és most már jó néhány évtizede tanárként is bőven volt alkalmam látni, hogy mennyire „népszerű (és hatékony)” egyetemeinken a nyelvtörténet oktatása. Akármire emlékeznek is egyes szerzők, bizony mindig is kevesek élvezete volt a nyelvtörténet, mert a diákok tekintélyes része a saját lustasága miatt, ám – több-kevesebb joggal – megfelelő eszközök (kézi- és tankönyvek, etimológiai szótárak) hiányára hivatkozva és mindenféle prakticista (pl. a tantárgy óra-, sőt szemeszterszámát csökkentő) felsőoktatás-filozófiák és -politikák hatására, bizony, a leginkább ezt a diszciplínát szokta „hanyagolni”. Annál inkább tiszteletet érdemelnek azok, akik jól tanítják, pláne, mint Péter Mihály, kitűnő tankönyvet is írnak. De a gond attól még gond marad, hogy „csak a szépre emlékezünk”.

Sajnálatos hagyománya az emlékkönyveknek (és más nyelvészeti kiadványoknak) a töméntelen – szerzői és szerkesztői (másutt meg fordítói) – gondatlanságból eredő hiba. A Péter Mihályt köszöntő könyv szerencsére – és mostmár nem egyedül – azt példázza, hogy a nyomda ördöge (akár hagyományosan „dolgozik”, akár elektronikusan) csak akkor aktív, ha hagyják! Éppen, mert ilyen kiváló munka eredményéről van szó, a mégis becsúszott és bennmaradt hibákat talán nem kötekedés szóvá tenni. A mára szinte triviálissá vált, számítógépes elválasztási hibákon kívül is akad ugyanis hiba (csak a „legszebbet” idézem: „Pais Dezső 1952-es eladás[a]”, értelemszerűen *előadása*, amely nyilván egy más szövegszerkesztő programban írt eredeti szöveg átfordításának a nemkívánatos következménye). Az orosz címek átírásában sok a következetlenség, amin nem azt értem, hogy az egyik szerző az egyik rendszert követi, a másik egy másikat, hanem azt, hogy önmagukkal sem következetesek, pl. a lágység jelölésében. És még valami. Annak idején, egy általános nyelvészeti szemináriumon az

ünnepeelt arra reagálva, hogy csak alig páran tudunk/akartunk oroszul olvasni, a Graeca sunt, non leguntur-t finom, kicsit keserű gúnnyal aktualizálta az oroszra, ezzel is egy „vagy”-ot kárhoztatva. (Egyébként ekkor hallottam először – egy „szlavistá”-tól – ezt a latin mondást. Hogy éppen tőle, nem csoda, hiszen mindig is nagy kedvvel idézte a latin szállóigéket, és páratlan leleményességgel gyártott rájuk parafrázisokat; mindkettőre példával szolgál, már címével is, a bevezetőben idézett szubjektív pályarajza.) Ezt az emlékemet azért idéztem fel, mert úgy tűnik, mostanra a német is „görög” lett: néhány tökéletes németesgű szöveg mellett másokban rengeteg nyelvtani és helyesírási hiba fordul elő (pl. 140, 430, 518, 531, 532, némely lapon több is).

Az irodalomjegyzékek láttán is hadd tegyek szóvá két dolgot. Amilyen tisztetreméltó, hogy Fülei-Szántó Endre, öt évvel a halála után, nyilván nem véletlenül, szerepel egy pécsi szerző cikkében, olyannyira érthetetlen, hogy a nyolc éve halott Mártonfi Ferenc klasszikus tanulmányát (Általános Nyelvészeti Tanulmányok, VIII. kötet) a pontosan erről szóló japán tárgyú cikkek egyike sem idézi (pl. 604). Elértek volna minket is – és éppen egy Péter Mihályt ünneplő tanulmánykötetben! – azok az újabb szokások, hogy csak pár évre nyúlik vissza a szaktudományos emlékezet, amely ráadásul földrajzilag is (kontra)szelektál? Továbbá: egy orosz nyelvű tanulmányban érthető, ha, mondjuk, Carnegie (egyébként sem tudományos) könyvét az orosz fordítás nyomán idézi a szerző, de a magyar nyelvűeknél legalább az eredeti kiadás adatait illetet volna feltüntetni (Benveniste, 424). Sajnos, rossz hagyományról van szó! Több, mostanában megjelent nyelvtudomány-történeti munka például román vagy orosz ismertetés, illetve fordítás nyomán (sokszor még csak nem is a tanulmány címe, hanem a másodközlés vagy az említés lapszáma megadásával!) idéz nagynevű osztrák kutatókat, elárulva ezzel, hogy soha sem volt a szerző kezében az idézett munka... („Germanica sunt...”?)

Hadd ne zárjam „happy end”-del! (Péter Mihály sem szereti a mesterséges rózsaszín fényt.) Az általam olvasott példányon nincs jelölve ár (és a hosszú évek óta érvényes szokás szerint természetesen példányszám sem). A kolofonban nincs nyoma annak, hogy a kiadóként megjelölt tanszéken kívül bárki-bármilyen támogatta volna a megjelenést. Csak remélni lehet, hogy – az inkognitó ellenére – szakkönyvtárak számára vesznek majd belőle, és lehetőleg nemcsak egyetlen példányt mutatóba, azok a tanszékek, amelyeknek a „profiljába vágnak” a közölt tanulmányok. És csak remélni lehet, hogy diákok is észre és kézbe veszik ezt a szép és tartalmas kötetet. Ez azért volna nagyon fontos, mert különben ennek a – remélhetőleg még sokáig tartó – életpályának, és az ennek egy jeles dátumát méltóképpen megünneplő szerkesztői és szerzői csapatmunkának a példája nagyon kevésbé tudna hatni éppen azok körében, akiknek – „újszülöttek” lévén – sajnos, lassan már a Péter Mihály-jelenség is új. Annyira, hogy már nem is hiányzik, hiszen nem tudják, hogy ilyen lehetséges. Sőt van!

Irodalom

- Kiss Lajos (1991), Melich János alakja Szabó Dezső és Németh László irodalmi műveiben. In: Kiss Jenő, Szűts László (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 381–387).
- Péter Mihály (1991): „Nihil linguistici a me alienum puto”. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), A nyelvészetről egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 205–211.
- K. Szoboszlay Ágnes (1991): Nyelvtörténet és leíró nyelvészet Papp István munkásságában. In: Kiss Jenő, Szűts László (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 669–673.

Terts István

Pléh Csaba: A mondatmegértés a magyar nyelvben

Osiris Kiadó, 1999. 274 l.

A pszicholingvisztika immáron négy évtizede visszatérő fő kérdése: milyen kapcsolat van a tudás, azaz a világ leképezése és a nyelvi feldolgozás, a megértés között? Valóban befolyásolja-e a tudás a nyelvtani típusú feldolgozást? A mondattani támpontok autonómiáját hirdetőkkel szemben az interakciós elgondolás feltételezi, hogy a szemantikai és pragmatikai információknak is jelentős szerepük van a grammatikai döntéshozatalban. Marslen – Wilson és Tyler modellje szerint például adott megnyilatkozás feldolgozásakor a bemenetet lineárisan, szavanként elemezzük, s minden új elem megjelenésekor a lexikai, a szintaktikai és az interpretatív ismereteink lépnek kölcsönhatásba.

A hatvanas évek elejétől két eltérő felfogás jellemezte a megértés folyamatával foglalkozó kutatásokat. Az első szerint a megértés nem több, mint a fejünkben már meglévő alakulatok megtalálása. Ez az elképzelés azonban a megértést mint teljességgel inproduktív folyamatot írja le. A második felfogás szerint a megértés konstruktív folyamat, s valami újat hoz létre. Ez összhangban van Chomskynak a nyelvhasználat kreatív jellegét leszögező elméletével.

„*Rastignac kiszállt a metróból, és felhívta a nagymamáját.*” A fenti mondat Pléh Csaba egy korábbi munkájából származik (Pléh 1998). Hogyan is értjük meg ezt a mondatot, milyen tudatos vagy többnyire tudattalan gondolkodási és egyéb folyamatok mennek végbe az elménkben, miközben ennek a megnyilatkozásnak a formáját és tartalmát értékeljük? Azt persze intuitíve azonnal megállapítjuk, hogy nyelvtanilag tökéletes, ám a jelentésével mintha valami baj lenne.

Vajon mire alapozzuk ezt az intuíciónkat? Ilyen és még sok más fontos, a megértéssel kapcsolatos kérdésre igyekszik választ adni Pléh Csaba *A mondatmegértés a magyar nyelvben* című munkája.

A magyarországi pszicholingvisztika történetében először jelenik meg olyan mű, amely a magyar mondatok megértésének kérdését átfogóan, annak szinte minden aspektusát érintve tárgyalja. Ennek köszönhetően a könyv hasznára lehet pszichológusoknak, nyelvészeknek, és a nyelvpszichológiával foglalkozóknak egyaránt. Mintegy kétszáz oldalán Pléh Csaba több évtizedes, rendszeres kutatómunkájának összegzését olvashatjuk. A szerző hosszú időn át folytatott kísérletsorozatainak adataival támasztja alá az elméleti megállapításokat, melyek ezáltal mind nyelvészeti, mind pszichológiai szempontból megalapozottak. Pléh a generatív nyelvészet és a kognitív pszichológia területén való jártasságáról egyaránt tanúságot tesz: a nyelvészeti háttérrel taglalva a mai magyar generatív nyelvészet legkiemelkedőbb személyiségeinek munkáira hivatkozik, a hazai kognitív pszichológiai kutatásoknak pedig ő maga egyik alapító atyja és vezérégyénisége. Munkája bizonyos értelemben a pszicholingvisztika és a nyelvtudomány neves kutatóinak szintézise, az ő gondolatainak egymásba ötvözése, újragondolása és meghaladása. Bár a könyv írója intézményesen a pszichológia tudományterületén dolgozik, magas általános nyelvészeti kompetenciáját pszichológiai ismereteivel ötvözve rendkívül precíz munka született tollából a Roger Brown által „hibrid tudománynak” nevezett pszicholingvisztika területén. A pszichológia oldaláról a kognitív pszichológia és a fejlődéslélektan – jelesül a nyelvelsajátítás – elméletei kerülnek elő, a nyelvészeti alapot a generatív nyelvészet keretei adják.

A magyar mondatok megértésének tárgyalása előtt a szerző a megértés kutatásának vertikális (történeti) és horizontális (a megértés különböző aspektusainak) áttekintését adja. Így az első fejezetben, melynek címe *A megértés kutatása a modern pszicholingvisztikában*, elsőként a megismeréskutatás történetét ismerteti. Röviden összefoglalja, hogyan jutott el a modern pszicholingvisztika Chomsky és Miller korai munkáitól inspirálva a nyelvi szabályok közvetlen pszichológiai realitásának programjától a nyelvi struktúrák pszichológiai realitásának vizsgálatáig, s az erre alapozott megértési stratégiák feltételezéséig. Az itt vázolt elméleti megállapításokat a kísérleti pszicholingvisztika (pl. Fodor, Bever, Garrett) és a mesterségesintelligencia-kutatás (Newell, Simon) nagyjainak munkáira való hivatkozással támasztja alá. Bemutatja a megértési modellek három legprominensebb, egymástól jól elkülöníthető típusát: az interakciós, a modularista és a konnekcionista koncepciót. Ezeket összefoglalva rámutat, hogy a három felfogás bizonyos oldalról összeegyeztethető, ha észrevevesszük, hogy a megértés folyamatának más és más szintjeihez kapcsolhatók az egyes modellek.

Az első fejezet második része a mai pszicholingvisztika aktuális kérdéseit, a megértéskutatás különböző aspektusaiban felmerülő kettősségeket tárgyalja.

Elsőként az egyetemes-sajátlagos problémájával foglalkozik, mely az 50-es évek deskriptív nyelvészetének relativista felfogása és a Chomsky elindította generatív nyelvészet nyelvi univerzalizmusa közötti ellentétből vetült át a pszicholingvisztikára. A 70-es évektől ez a szembenállás egymást kiegészítő attitűdökké szelídült. A szerző szándéka rámutatni, hogy az univerzális elvek és a nyelvspecifikus megszorítások egyaránt belejátszanak a megértésbe.

A lokális kontra holisztikus felfogások vitája abban áll, hogy a megértés a megnyilatkozások egy adott helyén álló információ feldolgozására épül (lokális), vagy nagyobb tömbökön történik az értelmezés (holisztikus). Pléh ebben a kérdésben is a szintézis mellett foglal állást: csakúgy, mint az egyetemes és sajátlagos mutatók esetében, itt is az adott nyelv tipológiájától függ a két információfeldolgozási mechanizmus sorrendje és aránya.

Az elemzés-feldolgozás (parsing-processing) kettősséget, melyet a recenzius a bevezetőben a szintaxis-autonómia és az interaktivitás vitájaként már említett, a kutató egyrészt az emberi feldolgozón belül, másrészt az emberi nyelv – számítógépes nyelvészet viszonylatában is értelmezi.

Nyelvészeti szempontból nagy érdeklődésre tarthat számot a könyv igeekötőkről szóló fejezete. Az igeekötők az igemódosítók osztályába tartoznak, s ezek szintaktikai szerepe, kategóriája mindmáig vita tárgya a magyar generatív nyelvészetben. Mivel az igeekötők a mondatban csak igemódosítói helyzetben és szerepben fordulhatnak elő, az igemódosítók minden feltételezhető közös tulajdonságát tisztán és jól demonstrálják. A viselkedésbeli hasonlóságot előidéző tulajdonság valószínűleg szemantikai okokkal magyarázható (Komlósy 1992). Az igemódosítók az igével egyetlen szemantikai egységet alkotnak, önálló referenciával nem rendelkeznek, csupán az ige jelentését módosítják (É. Kiss 1992). Az igeekötőknek ezen túl legjellemzőbb tulajdonságuk, hogy szótári egységet alkotnak az igével. Az is közismert tény, hogy szintaktikai egységet viszont nem alkotnak, hiszen az igeekötő a mondatban az igtől függetlenül mozgatható, így az igeekötős ige egyszerű kategória nem lehet. Azonban összetett kategóriaként való értelmezése sem összeegyeztethető az X-vonás elmélet alaptételeivel. Felmerülhet még, hogy az igeekötőt az ige vonzataként kezeljük, de mivel az igeekötő számos szempontból az ige többi vonzatától eltérően viselkedik, ezt az ötletet is el kell vetnünk. Komlósy javaslata, hogy tekintsük az igeekötőt szabad módosítónak, mely mint metafüggvény, az igt (a predikátumfüggvényt) argumentumaként veszi fel. É. Kiss az igeekötőt egyetlen határozói fejből álló adverbialis csoportként értelmezi.

Pléh Csaba az igeekötők viselkedését pszicholingvisztikai szempontból vizsgálja. Munkájában elemzi az igeekötő jelentésspecifikáló és (az ennek a eseteként is felfogható) aspektusképző funkciójának következményeit, így az ige vonzatkeretére gyakorolt hatását, illetve a mentális lexikonban való tárolás kérdését. Kitér még az igeekötő mozgatási szabályaira is, amelyek a magyar nyelvben szintaktizálódott fókuszképzéssel vannak kapcsolatban.

A jelentésspecifikáció, az aspektusképzés és a mozgatási szabályok jelentőségét a szerző a nyelvelsajátítás folyamatához köti. A jelentésspecifikáció elsajátításának nehézsége abban áll, hogy a gyermeknek rá kell jönnie, hogy szelektálnia kell a különféle igekötők és igék kombinációs lehetőségei között: „... a gyermeknek meg kell tanulnia azt, hogy bizonyos kombinációk nem megengedettek. Valójában ezek az »okos hibák« mutatják legjobban a kombinatorika produktív jellegét. [...] az igében kódolt irány letiltja az olyan irányigekötők használatát, amelyek ellentmondanak neki. [...] A hibák [...] egyszerre mutatják, hogy az igekötőket produktívan használjuk a jelentés levezetésére, s hogy a kisgyermeknél maguknak a töveknek a jelentése még nem annyira specifikus, mint a felnőtt nyelvben. Egy további mozzanat is kiderül itt. A téri kifejezések tipológiája szempontjából a magyar jellegzetes »szatellitanyelv«, amelyben külön elemek (ragok, névutók, igekötők) kódolják az irányt, [...] A korai gyermeknyelvi hibázások arra utalnak, hogy a gyermekek igen hamar általánosítják ezt a »szatellita«-jellemzőjét a magyar nyelvnek, s az irányt jelentő igék kezdeti alulspecifikált jelentése (ahol az irány nem fontos) nem egy általános alulspecifikáció, hanem kifejezetten ez a szerkezeti elv indokolja.” (110) A kísérletek eredményei arra mutatnak, hogy az igekötős igéknek mind megértésében, mind produkciójában nagyban támaszkodunk a komplex formák összetevőkre való bontására. A kutató arra keresi a választ, mennyiben érvényesülnek a kombinatorika korlátai. Van-e valami különbség a transzparens alakulatok (pl. *kimegy*) és az absztraktabb jelentésű igekötős igék (pl. *átelejt*) elsajátításában? Ez a kérdés magával hozza a lexikai reprezentáció problémáját, amelyet a szerző egy tágabb kérdéskörbe ágyaz be: általában hogyan megy végbe a morfológiai elemzés a hozzáférés során? A dolgozat természetesen csak az eredeti kérdést tárgyalja: vajon dekompozicionálisan vagy holisztikusan tároljuk s érzük el az igekötős igéket a mentális szótárban?

Az aspektuális használatot vizsgáló kísérletek eredményei azt igazolják, hogy az igekötők használata a befejezettség jelölésére már a nyelvelsajátítás elég korai szakaszában megjelenik. Pléh további vizsgálatai az életkor függvényében való igekötő-használat és az igék implicit akcióminőségének kölcsönhatására irányulnak. A szerző az igekötő mozgatásának elemzésén keresztül arra mutat rá, hogy a lényeges információt a magyarban nemcsak a hangsúlyozott elem ige elé emelésével, hanem a nyomatékkal is kijelöljük; e két fókuszáló eszköz elsajátításának sorrendjére közöl gyermeknyelvi adatokat. A nyelvelsajátítás folyamatát mind az aluljelölés (a gyermek az elvárt helyen nem mozgatja el az igekötőt), mind a túljelölés (a gyermek ott is mozgat, ahol nem kellene) jellemzi. „Az adatok azt sugallják, hogy a gyermekek kezdetben minden nyomatékosítást igekötőelválasztással kísérnek, s csak lépcsőzetesen korlátozzák ezt a nyelvi fókuszba emelésre: [...] kezdetben az igekötő elmozdulása talán nem a szintaktikai modul része, hanem pragmatikailag motivált. Vagy pedig a probléma annak

az általános következménye is lehet, hogy a módosítóelemek lépcsőzetesen integrálódnak be a mondatszerkezetbe, s ennek kísérőjeként az igekötő-elmozdulást indukáló elemek nehéz szemantikáját tükrözik.” (118) Az igekötő és a Fókusz, valamint az igekötő mozgatói szabályainak kérdése a magyar nyelvre specifikusan jellemző Adott–Új információs tagolás szintaktizálódásával, illetve a mondatok szórendjének viszonylagos szabadságával is összefügg.

Az igekötő és a vonzat problematikája köré több kérdés fogalmazható meg: például, hogy igeközpontú-e a megértés folyamata, s a főnevek csak az ige vonzatkeretében nyerik-e el szerepüket, vagy hogy egy adott vonzatszerkezetnek van-e prototipikus és másodlagos értelmezése is? Közelebbről, az igekötők megváltoztatta vonzatkereteken kitűnően felmérhető a vonzatok megértésbeli szerepe. Igazolható például az a hipotézis, mely szerint a magyarban a vonzatértelmezést a mentális lexikonból aktivált predikátumreprezentáció irányítja. A kutató kísérleti eredményeivel támasztja alá az igekötők és a ragok összefüggéséről tett kijelentéseit: 1) az igekötők elővezetési hatással bírnak bizonyos argumentumok és ragok felé, 2) az igekötőt megelőző redundáns esetrag facilitálja a feldolgozást, 3) a kanonikus struktúrák (ahol az alany elől áll) könnyebben feldolgozhatók. Érdekes tény, hogy a kísérleti adatok biztonsága szerint az igekötő után megjelenő redundáns esetrag nem facilitál. Pléh ebből arra következtet, hogy „...az igekötő a vonzatkeret elvárásán keresztül gyakorol hatást a feldolgozásra. Az igekötők szerepe az igei alapú elvárások általános kérdésének része.” (135).

Az igemódosítókat tekintve a szerző egyrészt a nyelvészek által tett megállapításokat kívánja igazolni, másrészt az igemódosítók mozgatójának hatását elemzi pszicholingvisztikai szempontból. Vizsgálati eredményei azt mutatják, hogy a feldolgozó rendszer számára a legkönnyebb a kanonikus sorrend, de mindenesetre könnyebb a megértés preverbális, mint posztverbális helyzetű igemódosító esetén. Hangsúlyozza, hogy „...az ige és az igemódosító között pszichológiailag kitüntetett a kapcsolat az adott mondatokban, s a módosítónak kitüntetett preverbális helye van. Ráadásul a gyerekek is kizárólagossággal kezelik az igemódosítókat. Egy mondatban csak egyet engednek meg.” (128).

Az igekötők tárgyalása során előkerült az esetragok kérdése csakúgy, mint a szórendé. Ezeket mint a magyar nyelv specifikus jellemzőit a könyv szerzője szintén részletesen tárgyalja munkájában. A dolgozat a klasszikus nyelvtani elemzés helyébe egy három elemző szűrőből álló rendszert állít fel. Persze ezek a szűrők régről ismertek a különböző nyelvészeti modellekben is. Újbóli bemutatásuk mégis jogos: Pléh Csaba rámutat, hogy a klasszikus p r o p o z i c i o n á l i s e l e m z é s nem merülhet ki egyfajta állítmányfüggvény logikai felírásában, hanem tartalmaznia kell az egyes argumentumok szemantikai és kognitív jellemzőit is. Az A d o t t - Ú j s z e r z ő d é s – mely a nyelvészetben leginkább topik-komment tagolásként ismert – pszicholingvisztikai jelentősége a propozicionális elemzéshez való viszonyában áll. A c s e l e k v é s é r t é k

s z ű r ő j e , mely a megnyilatkozásoknak illokúciós értéket ad, elsősorban a nyelvvelsajátítás funkcionális megközelítésére hívja fel a figyelmet. Ezek alapján a szerző egyfajta vademecumot ad a megértést végző rendszer vizsgálatához, felvetve a mondat lehetséges szerkezeteinek, ezek kiszámítási sorrendjének, a szerkezetek feltárásának s a kategóriák eredetének kérdését.

Az összetett mondatok megértési nehézségeiről szólva olyan kérdések merülnek fel, mint a tagmondatok idői viszonyai és az említési sorrend összefüggései, a mellérendelő kötőszók logikai és aktuális értelmezése, az alárendelt összetételek jelöltségének problémája vagy a vonatkozó mellékmondatok beágyazottsági foka. Pléh ezek közül a vonatkozó mellékmondatok problematikáját elemzi részletesen, így a szórend, az utalás, a mellékmondati fej szintaktikai szerepének és a beágyazottság fokának hatását a perspektíva megtartására a megértés során.

A könyv utolsó nagy fejezete kitér a mondatközi viszonyok feldolgozására, vagyis a visszautalások pszicholingvisztikájára. Ezen belül foglalkozik például a visszautalások és az előzmény viszonyával, az anaforikus elem által elérhető reprezentációval. A szerző bemutatja az általa és Radics Katalin által felállított kvázi nyelvtani modellt, amely a névmási anaforák feldolgozását írja le. Az anaforaértelmezés pragmatikai és kognitív meghatározói között felhívja a figyelmet az előzmény struktúrájának fontosságára és az igei alapú szerepkeretek jelentőségére is.

E munka egyik nagy érdeme, hogy a kutató következetesen ügyelt arra, hogy az angolból átvett szakkifejezéseknek – legyenek azok a nyelvészet vagy a pszicholingvisztika területéről valók – magyar megfelelőt találjon (ami bizony nem könnyű feladat), könnyűvé téve ezzel mondanivalója megértését, akár a laikus olvasó számára is. A Terminológiai kérdések c. alfejezetben a megértés tága értelmezett folyamatában kijelöli azt a szeletet, melyre vizsgálódásai irányulnak, egyben magyar megfeleléseket adva az angol szakkifejezéseknek.

Pléh Csaba kísérleti eredményeinek ismertetésével alátámasztva ad választ a magyar nyelv specifikus vonásaival kapcsolatban felmerült kérdésekre. Az egyes problémák vizsgálatára előcitált kísérletek céljának korrekt megfogalmazása, a kísérletek eredményeiből levont konklúziók releváns módon való idézése megkönnyíti a nem pszichológus olvasó számára a megértést, és meggyőzően támasztja alá az elméleti megállapításokat. A kísérletek részletes módszertani leírása, a tesztmondatok, a korpusz, valamint a statisztikai elemzések eredményei rendre megtalálhatók a könyv végén álló függelékben.

Irodalom

Pléh Csaba (1998), A megértés fogalma a pszicholingvisztikában. In: Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.), A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Budapest.

- É. Kiss Katalin (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dankovics Natália

Bánréti Zoltán (szerk.): Nyelvi struktúrák és az agy Neurolingvisztikai tanulmányok

Corvina, Budapest 1999. 468 oldal

0. Az agy, a nyelv és a beszéd kapcsolatának vizsgálata évszázadok óta foglalkoztatja a tudósokat. A beszéd és a nyelv agyi lokalizációjának tekintetében a kutatók az elmúlt években egyre pontosabb eredményeket mutatnak fel, köszönhetően elsősorban a különböző számítógépes módszerekkel készített agyfelvelepeknek, agytérképeknek (ERP, PET, fMRI). A vizsgálatok középpontjában az egészséges beszélők és az agysérült betegek állnak. Utóbbiak beszédtevékenységbeli (beszédpercepció és/vagy -produkció) zavarát agyuk szerzett, organikus sérülése okozta.

A tanulmánykötet témaköre a neurolingvisztika, mely mint neve is mutatja, összetett tudomány: a neurológia, a neuropszichológia, a nyelvészet és a beszédpatológia területei alkotják. A beszéd folyamatok élettani és idegélettani vonatkozásait, a nyelv és a beszéd központi idegrendszeri meghatározottságát kutatja. Fő célkitűzése annak vizsgálata, hogy a) miként reprezentálja és használja az agy a nyelvet, b) hogyan fejlődnek életünk során ezek a folyamatok, és c) hogyan hatnak rájuk a különböző sérülések.

A kötet szerkesztője az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa; Bánréti Zoltán könyve kiadásával olyan vállalkozásba kezdett, mely Magyarországon eddig egyedülálló. A nemzetközi viszonylatban már magának szilárd helyet kivívott neurolingvisztika először kap ilyen széles körű áttekintésben a hazai könyvpiacra. A kötet a szerkesztő előszaván és bevezető tanulmányán kívül négy témakörben tizenöt tanulmányt tartalmaz. A szerzők külföldi szakemberek, a munkák nemzetközileg elismert folyóiratokban jelentek meg 1986 és 1997 között, egy írás pedig könyvből vett részleteket tartalmaz. A tanulmányok a neurolingvisztika témáiból válogatnak: részben nyelvészeti, részben pedig neuropszichológiai megközelítésben járnak körül problémákat.

A kötet fő témakörei: a) Összefoglaló tanulmányok, b) Kapacitáselméletek, c) Nyelvtani alapú magyarázatok és d) Neuropszichológiai vizsgálatok. A tanulmányokat hivatkozások zárják.

1. Bánréti Zoltán a *Megjegyzések a neurolingvisztikáról* című bevezetőt két részre osztja. Az első részben bemutatja azokat a témákat, melyeket a kötet tanulmányai felölelnek. Az adatok angol, francia, héber, holland, német és magyar nyelvből származnak. Bevezeti az afázia fogalmát, a két fő típust, a Broca- és a Wernicke-afáziát. Ismerteti az agy, a nyelv és a beszéd kapcsolatának vizsgálatára kialakult megközelítéseket és módszereket. Részletesen kitér a mondatprodukciónak agrammatikus zavarainak bemutatására.

A bevezető második része, a Neurolingvisztikai vizsgálatok magyar nyelvi anyagon maga is egy önálló elméleti és esettanulmány. A szerző a nyelvi képességek szelektív megőrzését/elvesztését magyar nyelvi anyagon vizsgálja, felhasználva a magyar nyelv gazdag morfoszintaktikai eszköztárát. Broca-afáziás betegeket vizsgál mondatismétléses és grammatikalitási döntést célzó feladatban. A Broca-afáziás betegek mondatismétléses megoldásai azt mutatják, hogy időbeli aszinkronitás léphet fel az esetragok és a tartalmas szavak között, valamint azt, hogy ha az ígét nem sikerül reprodukálni, akkor szerkezet sem építhető. A vizsgálatban hat beteg vett részt. Eredményeik azt mutatják, hogy képesek jól megítélni olyan mondatok nyelvtani helyességét, melyeket sem mondatismétléses tesztben, sem spontán beszédben produkálni nem tudnak. A feladatmegoldások eredményessége szempontjából a szerző megkülönböztet könnyű és nehéz (ezen belül szisztematikus tévedések és találgatások) feladatokat. A szerző hipotézise szerint „az elérhető komplexitáson és művelési sebességen múlik az, hogy az elemző/feldolgozó milyen mélyen képes lemenni a nyelvtani reprezentáció bonyolult kategória- és jegyhierarchiájában, amikor információt keres”. A kötetben fontos szerepe van a magyar nyelvi anyagon végzett vizsgálatnak mind empirikus, mind elméleti tekintetben. A tanulmány több olyan kérdést is előre vetít, melyekre a későbbi oldalakon választ, vagy megerősítést kap az olvasó.

2. Az Összefoglaló tanulmányok fejezetben két olyan írást olvashatunk, melyek a neurolingvisztika kérdéseinek egy általánosabb, átfogó képét nyújtják.

Victoria A. Fromkin cikke, *Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közti kapcsolatokról*, két fő részből építkezik. Történeti áttekintést ad az agy, a nyelv és a beszéd tudományos megközelítéséről, a nyelv idegi és mentális reprezentációjának kutatásáról, majd érveket vonultat fel az emberi nyelvi képesség autonóm volta mellett. Megállapítja, ha egy képesség ép marad, s ugyanakkor egy másik nem, akkor arra következtethetünk, hogy ezek vagy különböző rendszerekhez, vagy különböző feldolgozási mechanizmusokhoz tartoznak. A szerző tehát érvel a modularitás elmélete mellett, miszerint a nyelvmegértési folyamat alrendszerre, modulokra bontható fel.

A következő írás David Caplan könyvéből tartalmaz részleteket, melynek címe: A neurolingvisztika és a nyelvészeti afáziakutatás – részletek. A kiválasztott részek a neurolingvisztika és a nyelvészeti afáziakutatás fontosabb témaköreit foglalják magukba, az egyes korszakok nézeteit és képviselőit, a különböző típusú nyelvi zavarok elemzési és értelmezési problémáit. Ismerteti a neurolingvisztikai érvelés négy változatát: 1. a nyelvészeti és pszicholingvisztikai struktúrákból következtetni az idegi struktúrákra, 2. az idegi struktúrákból és funkciókból következtetni a nyelv természetére és a nyelv neurális feldolgozására, 3. a struktúrák párhuzamosságán alapuló érvek, és végül 4. az agysérülések következményeinek elemzése (deficitanalízis és funkcionális lokalizáció). A gyakorló nyelvészeti afáziakutatónak az egyes jelenségek elhelyezését tekintve három dologra kell figyelnie: 1. a tünetek együttes előfordulása (csoporttanulmányok), 2. a tünetek szétválása (egyéni esetleírások) és 3. a kompenzációs mechanizmusok (a teljesítmény nem utal közvetlenül a deficitre a nyelvi helyzethez való alkalmazkodás, adaptálódás következtében).

A két összefoglaló tanulmány segít abban, hogy az olvasó eligazodjon a neurolingvisztika, s ezen belül elsősorban a nyelvészeti afáziakutatás problémás kérdéseiben, mely utóbbi a jelen kötetben is a legnagyobb teret kapja.

3. A Kapacitáselméletek fejezetben hat tanulmányt olvashatunk. Az eddigi tudománytörténeti áttekintés után a neurolingvisztika nyelvészeti szempontú vizsgálatai következnek. A téma a nyelvi feldolgozási mechanizmusok afáziában: a fonetikai/fonológiai, a szintaktikai és a lexikai feldolgozás, illetve ezek korlátozódása. A nyelvi nehézségek megnyilvánulása ugyanazon személy esetében is változó lehet. Spontán megnyilatkozásban, ahol a vizsgálati személyek képesek alkalmazkodni korlátozott munkamemória-kapacitásukhoz, általában jobban teljesítenek, mint tesztszituációban, ahol a mások által irányított helyzet korlátozó lehet.

A fejezet első tanulmányának szerzői Nadia Biassou, Loraine K. Obler, Jean-Luc Nespoulous, Monique Dordain és Katherine S. Harris, címe: A nyílt és zárt szóosztályok kettős feldolgozása. A szerzők célja, hogy megvizsgálják a két szóosztálybeli elemek (a tartalmas szavak és a funkciószavak) kettős fonológiai/fonetikai feldolgozási mechanizmusainak működését. Három francia anyanyelvű Broca-afáziás beszélőt vizsgálnak. Feltételezik, majd pedig a fonemikus-, szótag- és fonetikai elemzések eredményeivel bizonyítják, hogy a Broca-afáziások fonológiai és/vagy fonetikai hibái mondatkörnyezetben sokkal jellegzetesebbek a zárt szóosztály elemei esetében. A szerzők a beszédproduktiót illetően érveket hoznak fel a kettős feldolgozás mellett: a két szóosztályhoz való lexikai hozzáférés különböző mechanizmusok útján megy végbe, a fonetikai/fonológiai hibák és a folyamatosságbeli zavar a zárt szóosztály elemeire nagyobb arányban jellemző.

A Broca-afáziások valós idejű (on-line) érzékenysége az alany-ige egyeztetés megsértésére: a szintaktikai komplexitás és az idő szerepe címmel jelent meg

J. Haarmann és Herman J. Kolk tanulmánya. A nyelvi feldolgozás műveleteinek mérésére, a Broca-afáziás betegek szintaktikailag hibás megértésének demonstrálására egy számítógépes modellt, a SYNCHRON-t fejlesztették ki (Haarmann – Kolk 1991). Olyan agrammatikus beszélők adatait szimulálták, akik különböző szintaktikai komplexitással és különböző súlyosságú korlátozottságokkal bírnak. Két vizsgálatot mutatnak be. Az elsőben a célszót tartalmazó főnévi csoport az egyszerű (mellérendelt) és az összetett (beágyazott) mondat szerkezeteket közvetlenül követte. A másodikban 750 ms-os szünetet iktattak közéjük. A vizsgálati anyag három, holland mondatokat tartalmazó listából állt. Az eredmények azt igazolják, hogy a mondattani összetettség negatív hatással van a Broca-afáziások valós idejű érzékenységre, melyet az alany–ige egyeztetési szabálysértéseknél mutatnak. Egyeztetési hatást csak az egyszerű mondatoknál észleltek. Az időben késleltetett célszó szintén akadályozó tényező volt. Az okot a szintaktikai információ túl gyors törlődésében látják. Agrammatikus Broca-afáziásoknál tehát vagy lassú szintaktikai aktiválás vagy gyors szintaktikai elhalás megléte feltételezett.

Az előző témához szorosan kapcsolódik H. J. Kolk tanulmánya, Az agrammatikus beszédprodukciónak idő alapú megközelítése, melyben a szerző utal arra, hogy az agrammatikus megértés a feldolgozási idő zavaraihoz függ össze, s feltételezi, hogy ilyen típusú időzítési problémák a beszédprodukciónak is zavart, nehézséget okoznak. A szintaktikai komponens lelassulása hatással van a szintaktikai szerkezet felépítésére és a grammatikai morféma kiválasztására. A morféma használata, s így a beszédprodukciónak minősége változó. Broca-afáziások spontán megnyilatkozásban általában agrammatikus, morfológiailag hiányos beszédet produkálnak, a felhasznált morféma között azonban kevés a hibás. Tesztszituációban kevés a kihagyás, de megnő a mentális lexikonból grammatikailag hibásan kiválasztott morféma száma. A spontán beszédprodukciónak során a nyelvi megnyilatkozások egyszerűsítése, a telegrafikus jelleg abból következik, hogy a beszélő alkalmazkodik korlátozott kapacitásához (preventív adaptáció). Az agrammatikus beszélő ugyanakkor képes feloldani ezt az egyszerűsítést, melynek eredményeképpen beszédének folyamatossága erősen romlik (korrektív adaptáció). Az idő-alapú megközelítés fontossága tehát abban rejlik, hogy pontos leírását adhatja a kapacitásbeli korlátozottságnak, modellezni tudja az agrammatikus hibák keletkezését, s egységes magyarázatot nyújt a zavart, nem folyamatos beszédre.

A kötet következő három tanulmánya a lexikai feldolgozást vizsgálja. A lexikai aktiváció sebessége nonfluens Broca afáziában és fluens Wernicke afáziában című tanulmány szerzői P. A. Prather, Edgar Zurif, Tracy Love és Hiram Brownell. Kiinduló kérdésük: „Mely afázia típusokra jellemző a lelassult lexikai aktiváció?”. Egy Broca- és egy Wernicke-afáziás beteget vizsgálnak. Módszerük a lexikai és szemantikai támogatási, vagy előfeszítési hatás felhasználásával az úgynevezett „listás támogatási technika” (LTT). A szerzők megállapítják, hogy

a Broca-afáziás beteg lassabban aktiválja a lexikai információt, s ez erősíti a késleltetett lexikai aktivációs hipotézist. A Wernicke-afáziás beteg normál gyorsaságú lexikai aktivációt, ugyanakkor a lexikai aktiváció elhalásának késlekedését mutatta (Broca-afáziás betegnél az elhalás normál gyorsaságú). A neurológiai lokalizáció tekintetében feltételezik, hogy az a terület, melynek károsodása Broca-afáziához vezet, alapvető fontosságú a normál gyorsaságú aktiváció fenntartásában, a Wernicke-afáziát okozó sérült terület pedig a lexikai információ deaktiválásában lehet funkcionális szerepű.

Maradva a lexikai feldolgozásnál, a kötetben Tim Shallice és Eleanor Saffran tanulmánya következik, *Lexikai feldolgozás az explicit szóazonosítás hiányában*; egy betűzve olvasó beteg teljesítménye alapján címmel. A kötet olvasója egy újabb betegséggel ismerkedhet meg. A szerzők neglect szindrómás (jobb oldali látótér-kieséses) beteget vizsgálnak, aki olvasási nehézséggel küzd (alexia), de nem teljesen képtelen az explicit szó azonosítására: lassan, nehézkesen, „betűről betűre” való stratégiával olvas. A különböző tesztfeladatok eredményei alapján a szerzők megállapítják, a túl gyors bemutatási idő mellett is – mikor a beteg nem használhatta a „betűről betűre” való olvasás stratégiáját –, jóval a találgatási szint fölött teljesített mind a lexikai döntés, mind pedig a szemantikai kategorizáció feladataiban, mely azt demonstrálja, hogy lexikai feldolgozás létezhet az explicit szóazonosítás hiányában is. A hipotézisek igazolására azonban nagyobb terjedelmű korpusz vizsgálata szükséges.

A „Kapacitáselméletek” fejezet utolsó, a *Hány feldolgozási szint van a lexikai hozzáférésben?* című tanulmányának szerzője Alfonso Caramazza. A szerző kiinduló hipotézise szerint nincsen szükség megkülönböztetni egy modalitásfüggetlen lexikai reprezentációs szintet (lemma szintet), mely a lexikai-szemantikai reprezentációk és a modalitás-specifikus lexikai reprezentációk közé ékelődik. Kétlépcsős hozzáférési modellt javasol, melynek első szakaszában szelektálódnak a szemantikailag és szintaktikailag meghatározott modalitásspecifikus lexikai formák, a második szakaszban pedig a lexéma specifikus fonológiai (ortografikus) formáját keressük elő. A lemmák szerkezetének és a lexémák elérésének meghatározásában központi szerepe van a szintaktikai információnak. Bemutatja a lexikális hozzáférés „független hálózatának” modelljét, mely szerint a lexikai ismeretek egymástól független hálókból tárolódnak, s ezek modalitás-specifikus lexikai csomópontokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Caramazza kiinduló hipotézisét empirikus anyag alapján bizonyítja.

4. A „Nyelvtani alapú magyarázatok” című fejezetben a kötet szerkesztője olyan tanulmányokat válogatott össze, melyek a nyelvtan egyes moduljainak vagy szabálytípusainak korlátozódásában, elvesztésében keresik az afáziás tünetek magyarázatát. A fejezet témái: az ép és az afáziás személyek mondatfeldolgozó mechanizmusai működésének vizsgálata, a mondatmegértési és a –produktív zavarok, a fonológiai feldolgozás korlátozottsága.

Lewis P. Shapiro és H. Nicholas Nagel *Lexikai tulajdonságok, prozódia és szintaxis: az ép és a sérült nyelvi feldolgozás című tanulmánya* ép személyek mondatfeldolgozó mechanizmusainak működését vizsgálja pszicholingvisztikai megközelítésben, és ismerteti ezek hatását afáziás betegekkel végzett vizsgálataikra. Vácolják a kezdeti elemzés/feldolgozás két elméleti megközelítését (frázisszerkezet általi és lexikai vezéreltség), és kísérleti eredményekkel bizonyítják azt, hogy már a mondatelemzés kezdeti szakaszában felhasználásra kerülnek a lexikai jellemzők és a prozódiai információk.

David Swinney és Edgar Zurif: *Szintaktikai feldolgozás afáziában* című cikkükben az afáziás szintaktikai feldolgozás néhány újabb leírását adják meg. Broca- és Wernicke-afáziás betegek lexikai aktivációját vizsgálják afáziában előfeszítés-hatással. Demonstrálják a nyomkitöltés szerepét afáziában, s érvelnek amellett, hogy a nyomok és antecedenseik összekapcsolódnak a mondatmegértés folyamán. Javaslatot tesznek a Broca- és a Wernicke-afáziát okozó sérült területek funkcionális lokalizációjára. Megállapításaik megegyeznek és kiegészítik a kötet egy korábbi tanulmányának javaslatait (Prather – Zurif – Love – Brownell 1997).

Yosef Grodzinsky tanulmánya, *Az agrammatikus beszédmegértés megszorított elmélete*, kapcsolódik az előző íráshoz. A nyomtörlődés elméletének (NYTE Grodzinsky 1984, 1986, 1990) egy megszorított változatát mutatja be, valamint a lánc típusok létezésének neurológiai bizonyítékait. Mindezek segítségével kísérletet tesz az agrammatikus mondatmegértési zavarok magyarázatára. Eredményei alapján megállapítja, hogy az agrammatikus mondatmegértés megszorított elmélete feltételez szintaktikai nyomokon alapuló magyarázatot és referencián alapuló stratégiát. Grodzinsky is a Broca-területet teszi felelőssé a szintaktikai műveletekért.

A kötetben Grodzinsky egy másik tanulmánya is olvasható, melyet Na'Ama Friedmann szerzővel írt: *Idő és egyeztetés az agrammatikus produkcióban: a szintaktikai fa metszése*. Azt vizsgálják, hogy az agrammatikus nyelvi korlátozottság egyaránt érint-e minden funkcionális morfémát. Egy héber anyanyelvű afáziás beteget vizsgálnak. A héber nyelv gazdag és jól elkülöníthető inflexiók morfológiával rendelkezik. A vizsgálat tárgya az inflexió morfémái. Az eset-tanulmányon keresztül bizonyítják, hogy az egyeztetés inflexiója viszonylag jól megőrzött, az időjel azonban erősen károsodik. Erősíteni látszik ez azt a nézetet, hogy az időjel és az egyeztetés normál beszélőnél is kettéosztott a szintaktikai fában.

A fejezet utolsó tanulmányának, a *Fonológiai korlátozottság afáziában* szerzője Sheila E. Blumstein. A fonológiai reprezentáció alapelemeit, szerveződésüket és szerkezetüket mutatja be. Megismerteti a beszédészleléssel és a beszédprodukción belül az afáziában is előforduló fonológiai hibák négy kategóriájával (fonémahelyettesítéses, egyszerűsítéses, hozzáadásos és környezeti

hibák). További témái: az újabb fonológiai modellek, a fonológiai tervezés és a fonetikai megvalósulás különbsége, az idegen-akcentus tünet és a fonetikai/fonológiai rendszer idegi mechanizmusai.

5. A kötetet a Neuropszichológiai vizsgálatok című fejezet zárja, melyben a szerkesztő két tanulmányt közöl. Mindkettő alaptémája a mentális lexikon, mely az összes, a beérkező nyelv megszerkesztéséhez szükséges információt tartalmazza. A lexikonhoz való hozzáférés a belső nyelvi megértés alapmechanizmusa.

Angela D. Friederici A szintaktikai aktiváció időbeli lefolyása a nyelvi feldolgozásban: neuropszichológiai és neurofiziológiai adatokon alapuló modell című cikkében reakcióidő-mérések eredményeit ismerteti, mely alapján háromfázisú modellt javasol: a) az elsőben az elemző/feldolgozó kijelöli az első, kezdetleges frázisszerkezetet, b) a másodikban kb. 400 ms körül bekövetkezik a teljes lexikai elérés, a szemantikai és a szintaktikai információk is (ebben részt vesz mindkét félteke) és c) a harmadik fázisban az elemző/feldolgozó a kezdeti és a meglévő információkat összehangolja, ha ez sikerletlen, megkezdődik a szintaktikai újraelemzés, melyben több agyterület is részt vesz. Kétkomponensű elemzőt feltételez: az első a korai folyamatokért, szerkezetépítésért felelős a bejövő információk alapján (ez időfüggő), a második pedig integrál, s ha kell, korrekciót végez. A szerző is a Broca-területet tartja felelősnek a kezdeti, gyors szerkezeti műveletekért.

A fejezet és egyben a kötet utolsó tanulmányának szerzői Michael T. Ullmann, Suzanne Corkin, Marie Coppola, Gregory Hickok, John H. Gordon, Walter J. Koroshertz és Steven Pinker, címe: Neurológiai szétválás a nyelven belül: bizonyítékok arra, hogy a mentális szótár a deklaratív memória része, a nyelvtani szabályokat pedig a procedurális rendszer működteti. Vizsgálati személyeik Alzheimer-kórban, posterior és anterior afáziában, Parkinson-kórban vagy Huntington-kórban szenvednek. A szerzők a részletes vizsgálatok eredményein keresztül bizonyítják, hogy a lexikon a halántéklebény-falilebény és a halántéklebény mediális területeinek működéséhez kötött, a nyelvtani szabályok irányításában pedig a homloklebény egyes területei vesznek részt.

6. Összegzés

A szerkesztő a neurolingvisztika legkülönbözőbb területeiről válogatta a közölt tanulmányokat. A kötetben a lehangsúlyosabb szerepet a nyelvészeti afáziakutatás elméleti és esettanulmányainak bemutatása tölti be.

A neurolingvisztika fő célkitűzései közül itt kettő valósul meg: példákat hozni arra, hogy miként reprezentálja és használja az agy a nyelvet, valamint bemutatni, hogyan hatnak a nyelvi folyamatokra a különböző sérülések. A funkcionális lokalizációt tekintve vizsgálatok azt mutatják, hogy a Broca-terület felelős a kezdeti gyors szerkezeti, szintaktikai műveletekért és a normál gyorsaságú aktiváció fenntartásáért, a Wernicke-afáziáért felelős terület pedig döntő szerepű a szemantikai folyamatokban.

Bánréti Zoltán könyve szerkesztett kötet. A neurolingvisztika tudománya összetett terület, így a tanulmányok sem koherensek, de ez nem is lehet célja egy válogatásnak. A kötet szerkesztése tehát megfelelő, jól követhető, s ez köszönhető a jó nyelvezetű fordításoknak is. Apróbb elütésektől, helyesírási hibáktól eltekintve a könyv technikailag is egységes.

A kötet célja tehát megvalósult: betekintést és átfogó képet ad a nyelvészet egy hazai viszonylatban egyre inkább kibontakozó ágáról, a neurolingvisztikáról.

Hoffmann Ildikó

A 96. KÖTET SZERZŐI:

Alberti Gábor	JPTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
Bereczki Gábor	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Cser András	PPKE BTK Általános Nyelvészeti Intézet
Csúcs Sándor	MTA Nyelvtudományi Intézet
Dankovics Natália	ELTE BTK Pszichológiai Tanszékcsoport
Dezső László	Padovai Egyetem
Domokos Péter	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Fejes László	ELTE BTK Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Hoffmann Ildikó	MTA Nyelvtudományi Intézet
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet; Udinei Egyetem
Kelemen Viktória	ELTE BTK Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Kemény Gábor	MTA Nyelvtudományi Intézet
Keresztes László	KLTE BTK Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Mikola Tibor	JATE BTK Finnugor Tanszék
Rédei Károly	Bécsi Egyetem; Finnugor Intézet
Salánki Zsuzsa	MTA Nyelvtudományi Intézet
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Szabó Mária Helga	JPTE Nyelvtudományi Tanszék; Siketek és Nagyothal- lók Országos szövetsége
Szépe Judit	MTA Nyelvtudományi Intézet
Terts István	JPTE Nyelvtudományi Tanszék
Varga László	ELTE BTK Angol Nyelvészeti Tanszék
Várnai Zsuzsa	ELTE BTK Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Vászolyi Erik	Ausztrália
Zaicz Gábor	PPKE BTK Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villany-
postacímen lehet érdeklődni.

TARTALOM

Dezső László, Typological Comparison of Root Structuring in Uralic and Early Indo-European. [Az uráli és korai indoeurópai töstruktúrák tipológiai összevetése]	3
Varga László, Két főhangsúlyt tartalmazó magyar szavak ritmikai hangsúlyváltozása. [Rhythmical variation in double-accented Hungarian words]	44

VITAFÓRUM

Keresztes László, Gondolatok a mordvin determinatív ragozás kialakulásáról. [On the development of determinative conjugation in Mordvinian]	90
Honti László, Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi háttéréről. [On the Proto-Uralic background of the objective conjugation in Mordvinian]	106
Mikola Tibor, Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez. [Remarks on the history of objective conjugation in Mordvinian]	120
Rédei Károly, Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról. [On the objective conjugation in the Uralic languages]	124

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly, Szófejtések. [Etymologies]	129
Kelemen Viktória, Adalékok a régi stílusú észtr népdalok szövegeinek morfológiai kutatásához. [What is hidden in the text of the ancient Estonian folk songs?	138
Vászolyi Erik, Mióta szamojéd a zürjén rénszarvas? [Since when is Samoidic the Zyrian reindeer?]	150
Sipos Mária, Az ugorkori szókincs fogalomkörök szerinti csoportosítása. [Semantic Groups of the Ugric Wordstock]	158
Várnai Zsuzsa, A nganaszan nyelv orosz jövevényszavainak vizsgálata fonológiai automatával. [The description of the Russian loanwords of the Nganasan by phonological automation]	170
Alberti Gábor, A legújabb magyar mondattanról. [The latest Hungarian syntax]	193
Kemény Gábor, Régi magyar irodalmi szövegkiadások [Old Hungarian text additions]	200
Cser András, A mássalhangzó-gyengülések és -erősödések értelmezései a történeti nyelvészetben [Interpretations of consonant lenition and fortition processes in historical linguistics]	205
Szépe Judit, Párhuzamos tendenciák afáziások közléseinek fonológiai szervezésében: harmóniafolyamatok és a tagolási határok kiemelése [Two parallel tendencies in the phonological organisation of aphasic speech: processes of harmonization and enhancement of start marking and boundary marking]	217
Szabó Mária Helga, Lokálitás, perspektíva, akcióminőség a jelnyelvben. [Locality, prospect and the quality of the action in sign languages]	232

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Paul Kokla 70 éves. [Paul Kokla is 70 years old]	247
Wolfgang Schlachter 1908–1999.	249
Emlékezés Wolfgang Veenkerre. [In Memoriam Wolfgang Veenker]	251
Lembit Vaba: Uurimusi läti-eesti keelesuhetest	254
Hilkka Annikki Lindroos: Finské postpozice	264
Monográfia a votják rokonságnevekről. [A monograph on the Votyak kinship terms]	270
Új votják nyelvkönyv. [A new Votyak course book]	275
Nagyezsda Manova: Komi-zürjén nyelvkönyv. [Nagyezsda Manova: Komi-Zyrian course book]	278
Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. [Stilistic description of the Hungarian]	285
Az Uralica és az Uralic Studies. [The Uralica and the Uralic Studies]	291
Kalauz nyelvrokonainkhoz. [A guide of the Finno-Ugric Peoples]	297
Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. [Language, style, literature.]	299
Pléh Csaba: A mondatmegértés a magyar nyelvben. [Sentence comprehension in Hungarian]	305
Bánréti Zoltán (szerk.): Nyelvi struktúrák és az agy. [Linguistic structures and the brain]	311

СОДЕРЖАНИЕ

Ласло Дежё: Типологическое сравнение структуры корней уральского и раннего индоевропейского праязыка	3
Ласло Варга: Ритмическое изменение ударения венгерских слов, содержащих два основных ударения	44

ФОРУМ

Ласло Керестеш: Размышления о формировании детерминативного спряжения в мордовских языках	90
Ласло Хонти: Размышления о фоне мордовского объектного спряжения в уральском праязыке	106
Тибор Микола: Примечания к истории объектного спряжения в мордовских языках	120
Карой Редей: Размышления об объектном спряжении в уральских языках	124

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Карой Редей: Этимологии	129
Виктория Келемен: Материалы морфологического исследования эстонских народных песен старого стиля	138
Эрик Васойи: С каких пор зырянский олень является самодийским?	150
Мария Шипош: Группировка слов угорского лексикона по понятийным признакам	158
Жужа Варнаи: Исследование русских заимствований в нганасанском языке с помощью фонологического автомата	170
Габор Алберти: О новейшем синтаксисе венгерского языка	193
Габор Кемень: Издание текстов старой венгерской литературы	200
Андраш Чер: Интерпретация ослаблений и усиления консонантов в исторической лингвистике	205
Юдит Сепе: Параллельные тенденции в фонологической организации сообщений афазиков: процесс гармонизации и выделение границ членения	217
Мария Хелга Сабо: Локальность, перспектива и аспект в жестовом языке	232

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

70 лет Паулу Коклу /Габор Берецки/	247
Вольфганг Шлахтер 1908–1999 /Тибор Микола/	249
Воспоминание о Вольфганге Фенкере /Петер Домокош/	251
Лембит Ваба: Uurimusi läti-eesti keelesuhetest /Ласло Фейеш/	254
Хилкка Анникки Линдрос: Finské postpozice /Ласло Фейеш/	264

Монография о терминах родства в удмуртском языке /Шандор Чуч/	270
Новый учебник удмуртского языка /Шандор Чуч/	275
Надежда Манова: Учебник коми-зырянского языка /Жужа Шаланки/	278
Габор Толчвай-Надь: Стилистика венгерского языка /Габор Кемень/	285
Uralica и Uralic Studies /Габор Заиц/	291
Путеводитель по языковым родственникам /Шандор Чуч/	297
Язык, стиль, литература. Юбилейный сборник статей по случаю семидесяти- летия Михая Петера /Иштван Тертш/	299
Чаба Плех: Понимание предложений в венгерском языке /Наталиа Данкович/	305
Золтан Банрети: Лингвистические структуры и мозг /Илдико Хоффманн/	311

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó Kiefer Ferenc
A tipográfia és a borítótérv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Megjelent 28,9500 A/5 ív terjedelemben
ISSN 0029-6791
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kéziratokat **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez 1 példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) mentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. Az cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosítási jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések *r i t k í t á s s a l* jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A *-t* tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt. 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

* * *

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címen:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1014 Budapest, Színház u. 5–9. / 1250 Budapest Pf. 19.
rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: MNB 232-90173-1738

Egy kötet ára: 750 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 600 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1014 Budapest, Színház u. 5–9. / 1250 Budapest Pf. 19.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank) 232-90173-1738. A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

